

AZ
ANGOL MEZŐGAZDASÁG.

IRTA

LAVERGNE LEONCE.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

AZ

ANGOL MEZŐGAZDASÁG.

IRTA

LAVERGNE. LEONCE.

BUDAPEST, 1884.

AZ

ANGOL MEZŐGAZDASÁG.

IRTA

LAVERGNE LEONCE

AZ INSTITUT, A SOCIÉTÉ CENTRAL D'AGRICULTURE TAGJA STB.

Az országokat nem termékenységük, hanem
szabadságuk arányában művelik.

Montesquieu.

AZ 5-DIK KIADÁS UTÁN FORDITOTTA

BEKSICS GUSZTÁV.

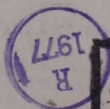
A M. T. AKADÉMIA
FŐTITKÁRI HIVATALA

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-BIZOTTSÁGA.

219070

HORNYÁNSZKY VIKTOR SAJTÓJA.

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára 766 /1958 sz.

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló művelése és emelése mellett azoknak *terjesztésére* is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen *könyvkiadó bizottsága* föladatának megfelelni kívánván, mindenekelőtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadók kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kívánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos bírálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1879. február havában.

A M. T. Akadémia könyvkiadó bizottsága.

TARTALOM.

	Lap.
Előszó a magyar kiadáshoz	I.—XX.
Adatok Lavergne életéhez	1
Előszó az első kiadáshoz	19
„ a második „	23
„ a harmadik „	26
A talaj és az égálgj	27
A juhok	39
A szarvasmarha	54
A művelési ágak	70
A nyers jövedelem	89
Földjáradék, jövedelem és munkabér	102
A földbirtok alakja	116
A művelés alakja	130
Falusi élet	144
Politikai intézmények	161
A piac	178
A vámügyi reform	193
High-Farming	206
A déli grófságok	222
A keleti „	240
A nyugati „	254
A középső „	262
Az északi „	280

Wales és a szigetek	292
Skóczia	303
A Lowlandok	321
A Highlandok	335
Irország	358
A harez állapota	375
Az éhség és az exodus	392
Függelék	408

Előszó a magyar kiadáshoz.

Az angol mezőgazdaságnak Lavergne által írt klaszikus kézikönyve az ötvenes évektől kezdve öt kiadásban jelent meg. Az ötödik kiadás már a szerző halála után történt 1882-ben. Akik azonban Lavergne művét sajtó alá rendezték, a szerző iránti tiszteletből vonakodtak a szöveget érinteni, s így a pár évtized alatt meghaladott statisztikai adatokat kijavítani; a lapok alján pedig azért nem közölték jegyzetekben az új adatokat, mert attól tartottak, hogy nehézkesebbé teszik a csupa bájtt lehelő munka olvasását, így megelégedtek az *Agricultural returns of Great Britain 1880*-diki előszavának, illetőleg jelentésének a kötet végén való közlésével. Lesage megjegyzését én is irányadónak tartottam. A szöveget nem érintettem. Jegyzetben csak kivételkép s csak ott közöltem néhány adatot, a hol a változást, véleményem szerint azonnal szemlélhetővé kellett tenni.

De nem hittem, hogy e nagybecsű munkát a magyar közönség elé lehet bocsátani a nélkül, hogy ez egyszersmind az angol mezőgazdaság legújabb termelési viszonyait megbízható adatokból megismerhesse. S e célra nem tartottam elégségesnek a legújabb *Agricultural returns* jelentését közölni. Szükségesnek véltem, hogy az angol mezőgazdaság újabb mozgalmairól néhány,

főbb vonással, megközelítő képet rajzoljak, s megismeressem az ir földbirtok törvényt, melyet Lavergne nem ismerhetett.

Az új adatok azonban bámulatosan megerősítik Lavergne állításait, tételeit és jövendöléseit úgy, hogy tanai a számtani bizonyosság ereje által nyernek igazolást.

Lavergne mesteri ügyességgel kezeli a számokat, s mint a legjobb causeur vezeti át az olvasót a statisztikai adatok tömkelegén: észre sem veszi ez, hogy tulajdonkép unatkoznia kellett volna.

Én kevésbbé tarthatom szemem előtt e czélt, mert feladatom egyszerűen csak az, hogy Lavergne adatait kiegészítsem, ép azért aggodalom nélkül közölhetem az alábbi sok számot, mely azonban még mindig csak szűken elég arra, hogy az angol mezőgazdaság képét, bár Lavergne munkájának kapcsán, feltárja.

Az ötvenes évek elején Nagy-Britannia túlhajtott becsléssel 20.000,000 hektár művelés alatt levő földdel birt, melyből Lavergne szerint 8.000,000 hektár természetes, 3.000,000 hektár mesterséges rét volt, 1.800,000 hektáron búza, 1.000,000-n árpa, 2.000,000 zab, 200,000-en kerti növények, komló és len, 2.000,000-n burgonya, répa és borsó termett, 1.000,000 hektár erdő és 500,000 hold ugar volt.

Az 1.800,000 hektár búzaföldön 40.000,000 hektoliter búza termett, vagyis hektáronként átlag 20 hektoliter; míg ugyanazon időben Franciaországban 6.000,000 hektáron csak 70.000,000 hektoliter, vagyis hektárán átlag 12 hektoliter.

Árpa az említett területen termett 20.000,000 hektoliter, zab 15.000,000 hektoliter, burgonya 200.000,000 hl. ;

széna és takarmányzab 400.000,000 frank, len, kender, főzelék 170.000,000 frank értékű.

Szarvasmarha a brit királyságban 8.000,000 darab volt; míg Franciaországban 10.000,000. De az angol fajok jobb minőségét bizonyította, hogy míg Franciaország csak egy milliárd liter, Anglia két milliárd liter tejet, az előbbi 400.000,000, az utóbbi 500.000,000 klgr. húst termel.

A juhok száma mindkét államban körülbelül egyenlő volt, 35.000,000, de Angliában e juhmenyiség 31.000,000, Franciaországban 53.000,000 hektáron élt; s e juhmenyiségből Franciaország 144 ezer, Anglia 360.000,000 kiló húst termel.

A lovak száma Angliában 2.000,000 volt, 600.000,000 értékben.

De a termőföld az ötvenes évek elején aligha magasra nem volt becsülve, mert 1870-től 1880-ig nem kevesebb, mint 1.694,000 acreval, vagyis 685,392 hektárral növekedett, s mégis jelenleg csak 47.655,230 acre a termőföld, s még ez is a múlt évihez képest is 9,118 acre növekedést tüntet fel. Anglia népessége annyira növekszik, hogy termékenységet kell kicsikarni még a meddő sziklából is, daczára a roppant mérvű és folyton növekedő behozatalnak.

De ez nem azt teszi, hogy a gabonatermőföldek növekesznek Angliában. Egy időben ott is az volt az irány, a mi nálunk: minél nagyobb területeket vetni be gabonával, vagyis a talajt kimerítő növényekkel. A tapasztalat azon okszerű gazdasági elvre vezette az angolokat, hogy ha sok gabonát akarnak termelni, kevés földön viszik ezt véghez. S ez természetes. Minél több takarmánynövényt, s így állatot tenyésztene, annál

jobban megtermékenyíthetik a gabonaföldeket, s így annál jobban fizetnek ezek.

S az angolok úgy okoskodnak: mindent ott kell termesztetni, a hol legbővebb termésre van kilátás. Rossz földben nem erőszakolni a sokba kerülő gyenge termést.

Ez az oka, hogy bár a termőföld sok millió acre-val szaporodott, a gabonatermő föld változatlan maradt, sőt bizonyos időszakokhoz képest fogyott.

Az állattenyésztésnél is ez az angolok elve. Inkább kevés, de jó fajú és jól táplált állatot tartani. Ha tehát bizonyos állatfajok az utolsó három évtized alatt nem szaporodtak, ez azt jelenti, hogy annál inkább fejlődött a faj.

Magyarországra vonatkozólag, hogy a régi és az újabb viszonyok közt a középárányt vegyem, az 1876-diki adatokat idézem. Az összes magyar birodalom 32.404,300 hektár területéből ekkor 91.9 %, vagyis 29.648,754 hektár termőföld volt. Így nálunk a termőföld közel 10 millió hektárral nagyobb kiterjedésű, mint Angliában. A termőföldből majd 11 millió hektár volt szántóföld, legelő 4.6, rét és kert 4, erdő 9 millió hektár.

Már e számok is mutatják az angol és a magyar gazdasági rendszer közti különbséget. Angliában csak 4 millió hektár szolgál az emberek táplálására; nálunk a szántóföld 11 millió hektár, vagyis ha az erdőt levonjuk az összes termőföld-mennyiségből a szántóföld, mely tulnyomólag magtermelésre szolgál, több mint 50 %-a a többi összes termőföldnek, ami nagy aránytalanság, s a földet kimerítő művelésre vall. Ezt mutatja az is, hogy míg Angliában csak a természetes rét 8 millió s a mesterséges rét 3 millió hektár, addig nálunk a rét és kert együtt csak 4 millió hektár.

Hogy a szántóföldeken mily túlnyomó a magtermelés, mutatja ama körülmény is, hogy 1876-ban maga a búzatermelés 2 millió 603 ezer hektárt foglalt el, tehát 800 ezer hektárral többet, mint Angliában az ötvenes években, s egy millió hektárral többet mint ugyancsak az angol királyság 1882-ben. De semmi sem mutatja úgy, mennyire igaz az angolok elve, hogy aki sok gabonát akar termesztetni, kevés területet vessen be mint a termés.

Amíg ugyanis az ötvenes években búzával bevett 1.800,000 hektár 40 millió hektoliter búzát termett, pedig ekkor még Angliában a hektár átlagos termése 20 hektoliter volt, míg újabban felemelkedett 25—29 hektoliterre; addig a magyarországi több mint harmadfél millió hektár búzaföld 1870—1880 közt átlag 19 millió 200 ezer hektolitert, azaz hektáronként 9 hektolitert termett. Vagyis sokkal nagyobb területen a magyar gazdák nem képesek azon termés felét is elérni, melyet az angolok produkáltak már az ötvenes években.

Intő példa, hogy a magyar gazdasági rendszernek gyors és gyökeres változásra van szüksége.

Ez adatok előre bocsátása után annál világosabbak és ékesszólóbbak lesznek a magyar gazdára nézve az angol mezőgazdasági statisztika (Agricultural returns of Great Britain) 1882-diki adatai, melyek azonban már acreben számítanak. A hektárra való átszámítást nem tartottam szükségesnek, csakis azt jegyzem meg, hogy egy angol acre egyenlő 40 areval, 46 centi areval, s egy hektár egyenlő 100 areval.

Az összes művelés alatt levő 47.655,230 acre terület így oszlott meg:

Gabona (főleg búza, de árpa és zab is) .	10.620,196
Takarmánynövény	4.748,257

Here	6.333,064
Állandó legelő, rét.....	24.963,205

Egyes gabonanemek területe külön :

	Összesen acre	Angolorsz. acre
Búza	3.163,899	2.829,491
Árpa	2.452,077	1.857,542
Zab	4.244,639	1.533,452
Rozs.....	64,382	46,617
Bab	447,115	409,430
Borsó.....	248,084	242,778
Burgonya	1.388,307	332,243
Karó- és svédrepa	2.328,880	1.462,824
Luczerna	450,187	388,892
Here s egyéb	6.333,064	2.546,372
Ugar	806,167	734,624
Állandó legelő	24,963,205	11.800,728
Len	118,722	5,097
Gyümölcsös kert.....		182,703
Erdő		1.466,038

	Összesen db.	Angolorsz. db.
Ló	1.905,317	1.084,495
Szarvasmarha	9.832,417	4.081,735
Juh	27.448,220	14.947,994
Sertés	3.956,495	2.122,625

E számokból látható, hogy több termelés és bizonyos állatfajok tenyésztése apadt. Így első sorban kisebb ma a bevetett búzaföld kiterjedése, mint volt az ötvenes évek elején. Az árpa szinte változatlanul maradt, a zab jelentékenyen fogyott. Az állattenyésztésnél leginkább feltűnik a juhok számának nagy lepadása, mely megközelíti a 8 milliót.

Ennek okát azonban részint a pusztító járványok, részint az képezi, hogy az alsóbb rangú juh-fajok melőztettek. A szarvasmarhák minősége még jobb, számuk pedig majd 2 millióval nagyobb lett.

Egyáltalán jellemző, hogy a gabonatermelés, területileg, újabban összébb szorúl Angliában. Az 1871-től 1882-ig terjedő évtized adatai:

	1871. acre	1882. acre
Gabonával bevetett föld ..	9.675,261	8.833,380
Takarmánynöv. bev. föld	3.738,180	3.475,660
Összes szántóföld	18.403,125	17.491,696
Búza	3.571,894	3.003,960
Árpa	2.385,783	2.235,269
Zab	2.715,707	2.833,865
Burgonya	627,691	541,064
Répa	2.163,744	2.024,326

A gabonatermelés területi megszorításának egyik okát azonban már említettem. A rossz minőségű földeket, melyeket a gabonavámok megszüntetése után feltörttek, lassanként állandó ugarrá, vagy legelővé változtatták.

Csak így magyarázható meg, hogy míg egytelől a termő föld annyi millió acreval növekedett, a szántó-földek jelentékenyen leapadtak. Az állandó legelők 24.963,000 acrenyi kiterjedése, a szarvasmarhák jelentékeny szaporodásával megmagyaráz mindent. E legelők nem kevesebb, mint 4.000.000 acre növekvést tüntetnek fel az ötvenes évek állapotához képest.

De mi kényszerítette különösen az angolokat arra, hogy a gabonatermő-földek területét megszorítsák? A nagy világverseny.

Mikor a gabonavám sorompói lehulltak, melyek a búza hektoliterének árát átlag egy font sterlingen tartották, az angol termelő egyszerre roppant tömegekben látta beözönlenni az idegen gabonát, mely Angliát az éhségtől megmentette ugyan, de egyszersmind a föld jövedelmét 20 százalékkal alább szállította.

Ennek következményeül a földes urak kénytelenek voltak leengedni a bérösszegekből, a főleg gabonatermő grófságokban többet, egész 30 százalékgig, másutt kevesebbet: 10—15 százalékot. A válságot kevés helyen bírták ki a bérlők bérleengedés nélkül, s így a kárt túlnyomóan maguk a földes urak szenvedték. A válság következtében megkisértették, hogy a fokozódó igényeknek eleget tegyenek, a gabonatermesztés kiterjesztését. De meg kellett bukni e törekvéssel.

Az angol termőföld átlagos nyers jövedelme régen 250 frank volt hektáronként. A búza termőföldé 360 frank szintén hektáronként. A világverseny előtt ez bőven elégséges volt.

Miután azonban az angol termelőnek meg kellett küzdenie az európai és különösen az amerikai versenyyel, az egyetlen mentő eszköz az volt: ugyanazon területen növelni a termés mennyiségét, s így a jövedelmet.

E célra szolgáltak az alagesővezések, stb., melyeket többnyire a tulajdonosok valósítottak meg, tehát a mellett, hogy veszteséget szenvedtek, még roppant, több milliárdra rugó befektetéseket eszközöltek, melyek után, a törlesztéssel együtt a bérlők csak 5 százalékos kamatot fizettek. Az angol búzaföld hektára nyers jövedelmének föl kellett emelkedni egész 500 frankig, hogy a tulajdonos, a bérlő és a napszámos megélhessenek. Tehát oly roppant összegig, melyről másutt álmodni sem lehet.

Mi sem mutatja az angol gazdák elpusztíthatatlan erélyét és törhetetlen bátorságát, mint hogy kiesikartak a földből ekkora jóvedelmet. De nem mindenütt sikerült, hanem csak a legjobb földekben. Ezért szorult kisebb területre a búzatermelés, s egyáltalán ezért szállt alább a gabonatermőföldek mennyisége; de a kisebb területen Anglia többet termel, mint termelt azelőtt a nagyobbban.

Anglia mezőgazdasági produktuma ahhoz képest, melyet Lavergne számít ki, jelentékenyen növekedett. Lavergne szerint az ötvenes évek elején Nagybritannia következőleg termelt: állati termékek 2000 millió, növényi termékek 2000 millió: összesen 4000 millió.

Ujabban az össztermelés ez: állati termékek 3132 millió, növénytermékek 3375 millió: összesen 6507 millió.

Az import ennek daczára roppant mérveket ölt.

Hogy megértsük az angol gazdák helyzetét a világverseny központján, lássuk, mint növekszik állandóan a gabona-import. E célból körülbelül két évtized méretét vegyük fel.

Bevittek Angliába:	1862. font sterling	1881. értékben
Búzát.....	28.590,884	40.737.475
Árpát, zabot, rozsot, babot stb.	9.172,895	19.974,302
Lisztet (kivéve búzalisztet).	8,690	145,712
Marhát, sertést, juhot stb.		
fogyasztásra	3.241,856	16,229,118
Halat, baromfit, tojást, zsirt,		
vaját, sajtot	8.578,365	23,420,980
Szeszes italokat	5.434,929	7.498,680
Gyümölcsöt	3.596,884	9.368,188
Vagyis különböző mezőgazdasági czikkeket bevitt		
Anglia	91.007,232	176.492.353

A legnagyobb bevétel 1880-ban volt az 1879-iki rossz termés következtében. Az összes bevétel ekkor, 184.124,184 font sterlingre emelkedett. S e roppant bevétel nem csak az angol gabona hiányát pótolja, hanem egyszersmind saját piacairól kiszorítja azt, ha nem szabja magát az olesó árakhoz. A gabona-vám megszüntetése előtt a búza hektolitere 25 frank volt. A verseny szabaddá tétele után, de az amerikai verseny nagy fellépte előtt, a búza quartere (2 hektoliter, 90 liter) még 55—64 shillingen kelt. A hetvenes évektől kezdve azonban az árak némi ingadozás mellett folyton estek, a miről a következő *évi átlag* számok tanúskodnak.

Év	búza (quartere)		Árpa		Zab	
1873	58 shil.	8 den.	40 shil.	5 den.	25 shil.	5 den.
1874	55	9 "	44	11 "	28	10 "
1875	45	2 "	38	5 "	26	3 "
1876	46	2 "	35	2 "	25	11 "
1878	46	5 "	40	2 "	24	4 "
1879	43	10 "	34	0 "	21	9 "
1880	44	4 "	33	1 "	23	1 "
1881	45	4 "	31	11 "	21	9 "

Így következett a második nagy válság az angol mezőgazdaságra.

1875—79 közt ugyanis nem csak nagyon alacsonyok voltak az árak, hanem egyszersmind több rossz termés következett, a legrosszabb az 1879-iki volt. Ez öt év átlagos nyers jövedelme a búzaföld acreénél nem volt magasabb 115 franknál, vagyis hektáránál 287 franknál. Oly jövedelem, mely mellett az angol gazdának meg kell buknia.

Sok helyen a nyers jövedelem leszállt 100 frankra

vagy kevéssel alább is. Az angol földbirtokosok ismét oly állapotba kerültek, mint a gabona-vám megszüntetése után. Kénytelenek voltak a bérlőknek 10—30 százalékos bérleengedéseket adni. E súlyos öt év alatt történt, hogy az angol földbirtok értéke, bármint tagadták, 25—40 százalékkal esett. Az önkéntes és kényszereladás áraiból constatalni lehetett ezt.

Szóval oly nehéz viszonyok közé jutott úgy a földbirtokos, mint a bérlő, hogy az aggodalom nagyon is jogosult volt. Majdnem azt lehetett kérdezni: nem jobb-e, ha az angol gazdák egyáltalán felhagynak a gabonatermeléssel, mikor olcsóbban jutnak hozzá a külföldön, valamint az erdőket azért pusztítják oly bátran Angliában, mert a fát más országokból olcsóbban hozzathatják.

Vagy pedig a gabonavámok visszaállításában kellett megpillantani az óvszert.

De Angliában egyikre sem gondolt senki.

Az 1880-iki jó termés, de legkivált az angol gazdák törhetetlen erélye, páratlan számító képessége diadal-maskodott a második válságon is. A gabonatermelés összébb zsugorodott azon elvhez képest, hogy csak ott kell gabonát termesztetni, a hol a föld a befektetés kamatait dúsan visszafizeti. S az angol tulajdonosok új befektetésekkel segítették elő a bérlők nagy erőfeszítését, daczára, hogy új bérleengedésekre voltak kénytelenek elszánni magukat. Még az ir Land-Acta súlyát is el tudták viselni, mely forma szerint kisajátította a földbirtokosok tulajdonjogának egy részét, a bíróságra bízván a bérösszeg meghatározását.

A brit mezőgazdaság második izben nyújtotta a fényes példát, hogy a szabadság akkor sem teszi tönkre,

mikor látszólag érdekei ellen irányul. Az olcsóbb árak igaz, hogy ártottak a mezőgazdaságnak, de ugyanez árak tették lehetővé az angol lakosság és ezzel az angol ipar óriási kifejlődését. A földbirtokos veszteségeit közvetlenül is helyreütötte a vasutak, közlekedési eszközök, gyárak, városok, házak stb. építése; s az e célból történt kisajátítás. Közvetve pedig a kárt kétszeresen kárpótolta a nagy fogyasztás által provocált tömeges termelés, s nem csak az intensivebb, bár extensive megszorított gabonatermelés, hanem és főleg a mezőgazdasági ipar, a kertészet, a megszorított állandó legelők által lehetségessé vált nagyobb hús-, tej- és vajtermelés.

Igaz, hogy a mi a gabonát illeti, ezt elfojtani látszik az import. Hiszen a fentebbi számok mutatják, hogy az import 1862 óta 1882-ig 91.000,000-ról fölemelkedett 176.000,000 font sterlingre. De megjegyzendő, hogy az angol ipar és kereskedelem lehetővé teszi a lakoságnak nem csak majd hasonló arányban való növekvését, hanem azt is, hogy ez a lakosság mindig nagyobb és nagyobb igényeket táplál.

A hármas haladvány ily eredményeket mutat:

Év	Lakosság	Élelmi szerek behozatala	Esett egy főre			
1870	31.205,442	53.598,838 font st.	1 st.	14 shil.	4 den.	
1871	31.513,442	64.948,282	" 2 "	1 "	3 "	"
1872	32.835,757	74.227,939	" 2 "	6 "	8 "	"
1873	32.184,498	81.011,362	" 2 "	10 "	5 "	"
1874	32.426,369	81.560,201	" 2 "	10 "	4 "	"
1875	31.749,167	86.293,785	" 2 "	12 "	8 "	"
1876	33.093,439	88.924,204	" 2 "	13 "	9 "	"
1877	33.446,930	99.692,899	" 2 "	19 "	7 "	"
1879	34.155,126	101.172,734	" 2 "	19 "	3 "	"
1880	34.468,552	111.841.157	" 3 "	4 "	11 "	"

Az a nép, mely így fejlődik, nem félhet semmi válságtól. A mely népnek oly ipara és kereskedelme van, mely a lakosság ily növekvését lehetővé, s az import ily mérvét szükségessé teszi, az a nép nem féltheti agriculturáját. A szabadságtól legkevésbbé, mert a szabadság tette nagygyá, nagygyá tévén minden mezőgazdaság alapját: az ipart és kereskedelmet.

Nem szándékozom az ir birtokviszonyok részletes ismertetésébe bocsátkozni. A régibb és nagy részben még mindig létező mezőgazdasági állapotot senki sem tárta fel oly világos és kerek képben, mint maga Lavergne jelen munkájának majd minden, de legkivált Írországról szóló rendkívül érdekes fejezetében. Az 1881-diki földbirtok-törvény lehetőleg rövid ismertetését azonban nem mellőzhetem, mert Lavergne munkája, ezzel nem foglalkozhatott.

Gladstone törvénye nem új koncepczió. Nem más az, mint az ulsteri bérletjog reformált alakja, mely egyzersmind az ulsteri jogot, a hol létezik, fentartja. Vagyis a land-acta, persze írott törvény alakjában, általánossá teszi az ulsteri szokásjogot.

A land-acta czime a következő: *An Act to further amend the Law relating to the Occupation and Ownership of Land in Ireland, and for other purposes relating thereto.* (Törvény az írországi bérlet és földbirtok- és tulajdontörvény további javításáról, s az arra vonatkozó egyéb célokról.)

Áll hét részből. Kimondja, hogy a földtulajdonos beleegyezése nélkül a bérlet csak egy személynek adható el. A bérlő azonban tartozik a földesurat eladási szándékáról értesíteni, s ennek joga van a bérletet a kikö-

tött, vagy a bíróság által megállapított áron megvenni. Be nem jelentés esetén a bíróság az eladást semmisnek mondhatja ki. A bíróság határoz akkor is, ha a földesúr az új bérlőt nem akarja elfogadni. Az évi bérlő a földesúr írásbeli engedélye nélkül, nem adhatja albérbe bérletét, sem egészen, sem annak egy részét. Ha a földesúr emeli a bérösszeget, s ezt a bérlő elfogadja, a bérlet 15 éven át statutárius feltételeknek alávetett bérlet gyanánt tekintendő; ha pedig a béremelést a bérlő nem fogadja el, s bérletét eladja, joga van követelni azon árkülömbözetet, mely az által támadt, hogy magasabb bérösszeg mellett a bérletért kevesebbet kapott. Ezt a bíróság állapíthatja meg. Ha pedig a bérlő béremelés, vagy felmondás következtében kilép a bérletből, de azt nem adja el, ép úgy joga van kártalanításra, mint ha a földesúr által bérletének birtokában megzavartatik.

A bérlőnek joga van a magasabb bérkövetelést sem elfogadni, sem visszautasítani, hanem a bérösszeg megállapítása céljából a bírósághoz fordulni.

A bíróság (mint a II. rész intézkedik) a felek meghallgatása s érdekeik mérlegelése után megállapítja a bérösszeget. A bérlő *tizenöt éven* át csak ez összeget tartozik fizetni; az ily bérlet egyáltalán oly bánásmódban részesül, mint a bérletemelés következtében statutáriussá lett bérlet, mégis azon különbséggel, hogy a földesúr keresetet nyújthat be a bírósághoz a bérlet visszavétele iránt, de csak az esetben ítéltető vissza neki a bérlet, ha kimutatja, hogy a bérlet eredetileg nem kevesebb, mint harminczegy évre kötötött, vagy, hogy a bérbe adott földet a tulajdonos, vagy jogelőde oly célból vette, hogy a bérlet lejártá után építési célra

adja bérbe; vagy egyébként használja, s hogy ily czélú használatra jóhiszeműleg kényszerül.

A bérletet a földesúr az esetben is megveheti a bérlőtől, ennek kártalanítása mellett, ha a bérlő a bérösszeg megállapítása czéljából a bírósághoz fordul. A bérlet értékét, a felek meg nem egyezése esetén a bíróság szabja meg.

A bérlő és a földes úr, a land-acta életbeléptetésétől számított 12 hónap alatt, írásbeli egyezséget köthettek, s ezt a bíróságnál bemutathatták, mely esetben az ekkép kötött bérlet ugyanazon szabályok alá esik, mintha a bérösszeget a bíróság állapította volna meg. A bírósági bérlet, módosítása esetén, nem köthető kevesebbre 15 évnél.

A land-actának bizonyára a bíróság ezen beavatkozása képezi a tulajdonjogba és a szerződési szabadságba leginkább bevágó részét. Gladstone, nagy beszédében, maga is bevallotta ezt; de egyszersmind kijelentette, hogy a szerződés szabadságának tiszteletben tartása mellett az ir földbirtokviszonyokat megjavítani lehetetlenség.

Időleges bérlet. Minden bérlet, mely 60 évnél, tehát 1941-nél tovább nem terjed, időleges bérletnek tekintetik. Azon időleges bérletek, melyeket a bérlők az 1870-diki törvény óta elfogadtak, ha értelmetlen, vagy jogtalan feltételeket tartalmaztak, 1882. február 22-dikig a bíróság elé terjeszthetők és ez által felbonthatók voltak.

Állandó bérletek (Fixed tenancies). A bérlőnek és földesúrnak jogukban van szerződésileg megegyezni, hogy a bérlő a bérletet állandóan megtartsa, egyszer mindenkorra megállapított, vagy minden 15-dik évben revideálandó bérösszeg fizetése mellett. Ha a földesúr csak kor-

látolt tulajdonos, p. o. csak élethosszig bírja a telket, a szerződést a bíróságnak kell helybenhagynia. De az ily bérlő is kényszeríthető a bérlet elhagyására, ha a statutáriusok gyanánt megjelölt feltételek valamelyikét megszegi.

Bírósági időleges bérletek (judicial leases). A felek a bíróság előtt 31 évnél hosszabb időre köthetnek bérletszerződést, s ha ez idő 60 évnél nem hosszabb, ennek letelte után a bérlet évi bérletté alakul át.

A bérlő nem kényszeríthető bérletének a statutárius idő előtt való elhagyására, hacsak a következő feltételeket meg nem szegte:

1. A bérösszeget a megállapított időben tartozik fizetni.

2. Nem szabad a földesurnak tartós kárt csinálnia az által, hogy épületeket enged összedőlni, vagy valamely különös károsodást okoznia, melytől a földesúr eltiltotta.

3. A földesúr írásbeli engedélye nélkül nem szabad bérletet felosztani, s annak egy részét albérbe adni stb.

A kártalanítás tekintetében az 1881-diki földbirtok törvény megváltoztatja az 1870-diki bérlettörvény több intézkedését.

Az új törvény szerint a kártalanítás, az esetben, ha a bérösszeg 30 font str. alatt volt, nem haladhatja meg a hét évi bérösszeget. Ha a bérlet 30 fonton felül volt, a kártalanítás nem lehet több, mint öt évi bérösszeg. Száz fonton túl, de háromszáz font alatt, csak három, háromszáz fonton túl, de ötszáz fontig két, ötszáz fonton túli bérletnél egy évi bérösszeegnél többet nem lehet a bérlőnek megítélni. A bérlőnek joga van ez osztályozás közt lefelé választani; de csak az illető osztályzat összege szerint nyerhet kártalanítást.

Az ötödik rész igen fontos intézkedéseket tartalmaz a bérlő tulajdonszerzéséről. A földbirtokos eladhatja bérlőjének a telket. A közvetítést a földbirtok-bizottság végzi, s a vételár 75 % -át előlegezheti.

Ha a földbirtok-bizottság czélszerűnek találja, maga is megveheti a földbirtokot, hogy azután részenként eladja, esetleg 75 % előleg mellett a bérlőknek. De csak akkor, ha elég bérlő jelentkezik, a mi alatt a 26 paragraphus 3-dik pontja azon bérlők összeségét érti, kik a bérlet kétharmad részét fizetik. E hányadot különös okoknál fogva, csak a lord-biztos szállíthatja le. A földbirtok-bizottság azonban az általa megvett földbirtok egyes részeit másoknak is eladhatja, mint a birtok bérlőinek.

A bizottság előlegeit 35 évig fizetendő 5 %-os évi járulék által kell megtéríteni. Az öt százalékban a kamat is benne foglaltatik. Az ekkép eladott földbirtok 35 év múlva minden terhertől mentes tulajdonává lesz a bérlőnek, kinek természetesen szabadságában áll az előleget korábban is megfizetni.

A tulajdonossá lett bérlőnek és a földbirtok-bizottságnak egymáshoz való viszonyát a hatodik fejezet 30-dik paragraphusa így szabályozza: *a)* Az ekkép szerzett földet tulajdonosa, a földbirtok-bizottság hozzájárulása nélkül, nem oszthatja fel, s albérbe nem adhatja, míg az előlegezett teljes összeget vissza nem fizette. *b)* Ha a bizottság engedélye nélkül mégis el-, vagy albérbe adná, ennek joga van a birtokot más számára eladni. *c)* Ha a bérlet tulajdonosának halála után a birtok végrendelet, hagyomány, vagy végrendelet hiányában való örökösödés következtében eldaraboltatik, a földbirtok-bizottságnak joga van követelni, hogy a bérlet, a tulajdonos

halála után 12 hónap alatt, más valakinek, de egy személynek eladassék; ha pedig ez meg nem történik, a bizottság maga eszközli az eladást.

Az eladás nyilvános árverésen, vagy magánegyezmény útján történik, oly feltételek alatt, melyeket a bizottság kedvezőknek tart.

A 31. paragrafus felhatalmazza a „treasury“-t, hogy ez ismét felhatalmazhassa a „board of works“-ot, pénzt előlegezni társaságoknak, oly czélból, hogy ezek művelés alatt nem álló földeket művelés alá vegyenek, javítsanak, alagesővezéseket hajtsanak végre, munkásokokat építsenek, stb. Az ily előlegezés egyesek számára is történhetik.

A *kivándorlás elősegítésére* nézve a 32. paragrafus hasonló intézkedéseket tartalmaz. A bizottság tartozik gondoskodni sűrűbb népességű kerületek azon lakóinak, a kik kivándorolni akarnak, hajóra szállításáról, s a kivándorlás helyén való fogadásról. Az ily czélból magánosoknak, vagy társulatoknak adott kölcsön nem haladhatja meg a 200 ezer font sterlinget, s az évi előleg ez összeg egy harmadrészét.

A harmadik fejezet a földbirtok-bírószágot és bizottságot, s a követendő eljárást szabályozza. A „bírószág“ alatt az illető grófság Civil-Bill-Court-ja értendő. A hetedik fejezet a terminologia értelmezését adja. *Treasury* a királynő kinestárának biztosait, a *Board of works* az irországi közmunkabiztosokat jelenti.

Ez az ir földbirtok-törvény lényege. Hivatva van rá, hogy az ir bérlők közül megmentse, a ki menthető, azon részt pedig, mely gazdaságilag elbukott, kivándorlásra bírja. A földtulajdon szerzésének lehetővé tétele

által pedig Gladstone földbirtokos parasztságot akar teremteni. Az utóbbi legkevesébbé fog sikerülni neki. A kisbirtokosok (yeoman) Angliában is kivesztek, s pedig tisztán gazdasági okoknál fogva. Földbirtokukat eladva bérlőkké lettek, mert így jobban megélhetnek. Annál kevesebb kilátás van tehát arra, hogy a tunya ir parasztság valaha földbirtokossá fog válni. A földbirtokbizottság előlegei alkalmasint vagy kárba vesznek, vagy a telket, szakadatlan sorozatban, egyik ir pórtól elvenni s a másiknak kell adni. De mint bérlő az ir pór nép a földbirtok-törvény segélyével lábra állhat. Ha ez nem sikerül, csak önmaga lesz oka, s többé nem vádolhatja senki a landlordokat, bármily bűneik vannak ezeknek a multban. Az 1882-diki adatok azonban mintha már az ir mezőgazdaság javulására vallanának. A magtermelés 1882-ben 1881-hez képest Irországban is szűkebb térre szorult, mert 1881-ben a gabonával bevetett föld 1.776,877 acre volt, míg 1882-ben 1.756.819 acre. A mezőgazdasági érdekek rovására túltermelt burgonya, Irországnak lez áldása és átka, szintén szűkebb térre szorult: 854 ezer acreről leszállt 837 ezer acrerre. (Angliában csak 332 ezer acre terem burgonyát). Az állandó legelő ellenben növekedett 20 ezer acreval; s növekedett a szarvasmarha állomány is 32 ezerrel (3 millió 954 ezerről felemelkedett 3 millió 986 ezerre). A juhok száma Irországban is jelentékenyen fogyott, de távolról sem oly mérvben, mint Angliában. A sertések száma pedig, mely Angliában 1881—1882 közt több mint félmillió darabbal apadt, Irországban közel *négyszáz ezer* darabbal növekedett. Kétségkívül a javulás jelei mutatkoznak e számokban; de vajjon Irországot csak az általános áramlat viszi-e magával, vagy az 1881-diki földbirtok-törvény már most kezdi

teremni jó gyümölcsseit: ez meg nem mondható. Hosszabb idő és több adat volna szükséges e tény megállapításához. De mindenesetre figyelemre méltó az is, hogy Írország mezőgazdasága, hanyatlás helyett, szintén fejlődik: tehát a fejlődésnek hatályos, az agrarius bajok és harcok, sőt a szemeink előtt végbemenő forrongás által sem paralizálható feltételei meg vannak a zöld szigeten. Nagy-Britannia mezőgazdasági térképén Írország a fekete folt. Ha ez a folt lassankint világossá lesz, s végre beleolvad Anglia és Skócia mezőgazdaságának színezetébe, akkor politikailag is más lesz Írország helyzete. Vagy itt is *circulus viciosus* forog fenn, s csak akkor lesz Írország mezőgazdaságilag fejlett, ha előbb politikai vágyai teljeseznek?

E kérdés vizsgálata kívül esik feladatomon, mely csak annyiból állhatott, hogy Lavergne munkáját az újabb adatok által Anglia modern gazdasági viszonyaiba kapcsoljam.

Budapest, 1884. július hó.¹

BEKSICS GUSZTÁV.

¹ A munka első ívein előforduló néhány értelemzavaró sajtóhiba kiigazítását a mű végén találja az olvasó.

Adatok Lavergne életéhez.

E könyv most jelenik meg először anélkül, hogy szerzője átnézte volna. Az volt jelenleg a feladat, akként tenni közzé, hogy mindazon részei, a melyek közfigyelmet hozzá bilincseltek, további igazolást nyerjenek. Változhatatlan törvényeket ír le, de sok számot közöl. E statisztikai részt kellett volna a tényleges viszonyokkal kapcsolatba hozni. De a mély kegyelet eltiltja a már megállapított szöveg érintését, így tán az egyes lapok alatt kellett volna megtenni a szükséges megjegyzéseket. E szükségkép számos jegyzet azonban fáradságossá teszi vala az olvasást; s ami még nagyobb baj volna, megfosztaná a munkát azon mondhatatlan bajtól, melyet jó beosztása, természetes összefűzése, és könnyed érvelése lehel. Egyébiránt csak arról lehet szó, hogy a munka bizonyító anyaga támogatást, alaposága igazolást nyerjen.

A publicista, s gondolkodó lerajzolása sem lehet e bevezetés feladata, melynek betöltésére alig tehetnek eleget az évkönyvek, szemlék, sőt a napi lapok is. Elég-ségesnek mutatkozott az angol mezőgazdaságról 1853-ban és 1857-ben írt külön czikkekhöz azon legújabbban megjelent hivatalos jelentés fordítását csatolni, mely azoknak természetes kiegészítését képezi.

A (francia) kötet élén Lavergne arcképe van; a leg-

tehetségesebb festő sem adhatta volna vissza szerencsésebben a mester finom és szellemes arczát, mint e fénykép. Rápillantva azonnal minden erőfeszítés nélkül eszünkbe jutnak kellemes csevegései, melyeket felolvasásoknak mondott, s melyek hallgatóságát ép oly alapos, mint számos ismereteivel lepték meg.

Óhaj nyilvánult továbbá az iránt, hogy a munkát néhány lap vezesse be, melyen visszatükröződjék Lavergne-nek súlyos és hasztalan erőfeszítésekkel, állandó fejlődéssel és alig hihető fájdalokkal, sajátságosan vegyes élete. Hosszú kisenvedésének egyik tanúját kérték föl egyéb illetékes egyének közt, hogy beszélje el a mester életét, s hogy ügyeljen föl kedvencz művének jelen kiadására. Ő enélkül is minden buzgalmát latba vetette volna, hogy azon kitűnő férfiúhoz, kit a tudomány csak az imént vesztett el, méltó legyen a kegyeletnek azon jele, melyet a Guillaumin-czég a jelen kiadás által szentelt emlékének.

Mondtuk már, hogy ez az élet, mely majdnem háromnegyed századot foglal magában, 1809. (január 24-től) 1880. (január 18-ig) három korszakra oszlik, melyek mindegyikének szintere egy-egy város. Az első: *Toulouse*, a második: *Páris*, a harmadik: *Versailles*. Nem szólunk Bergeracról, mely születni látta Gabriel—Louis—Leonce—Guilhand de *Lavergnét*, mert ő maga sem beszélt róla soha, s az erre vonatkozható távoli emlékek sohasem látszottak őt oly emelkedett hangulatba hozni, melyet az első gyermekkorral kapcsolatos visszaemlékezések rendszerint fölidézni szoktak. A toulousei collegiumban végezte fényes tanulmányait; ezeket folytatta nagy sikerrel az ottani akadémia kebelében, melynek 1830-tól tagja volt.

Bármily hizelgő lehetett becsvágyára az őt erő, számos kitüntetés; ezek mit sem változtattak Lavergne asszony és fiának sorsán, mely a mult század vége óta csapást csapás után halmozott a Lavergne családra. „Nagyatyám mondá kevésel halála előtt Lavergne, birtokos és ügyvéd volt Saint-Laurent de Cerisben a confolensi kerületben, (Charente). A tiers-état azon részéhez tartozott, mely a forradalom kezdetén a mozgalom élén állt. Jelentékeny szerepet játszott a nemzetgyűlésen. Guilhand de Cluzeaunak hívták. Több fia levén, az akkori idők szokása szerint valamennyi egy-egy helységtől kölesönzött név által nyert megkülönböztetést; így nevezték apámat Lavergnei Guilhaudnak. Atyám egyik testvérét Letanchei Guilhaudnak hitták, s 1791-ben Montmorillonban (Vienne) képviselővé választották a nemzetgyűlésbe. (Az 1792-diki királyi almanach említi Guilhaud de l'Etange-ot, a morillon-kerületi directorium titkárát, viennei képviselőt, aki a Bourbon-utczában, Lévequenél lakik).

Augusztus 10-dikén száműzték, s kénytelen volt rejtőzni a rémuralom alatt. Őt nagybátyám számkivételbe ment, s kettő meghalt a külföldön. Egész családkunk érezte a kivándorlottak és rokonaik ellen hozott borzasztó törvények súlyát.

Atyám legifjabb volt testvérei közt. A vihar által meglepetve, a közhivatalokban keresett menedéket. A köztársaság 10-dik évében elvette Duguet kisasszonyt, egy azon vidékbeli birtokos leányját. Valamelyik változás Bergeracba (Dordogne) sodorta, a hol én születtem 1809. január 24-kén. Egy másik változás, mért a változások ez időben gyakoriak voltak, Toulouseba vitte szüleimet, kiknek csekély vagyona, melyet úgy is meg-

viselt a folytonos költözködés, végleg tönkre ment a pyrenei hegységben tett bányászati kísérlet alkalmával. Gyermekkorom valódi nyomorban tölt el. Anyám gyöngédsége enyhítette sorsomat. Több éven át szülőimnél töltöttem iskolai szünidőimet, azután egyik nagybátyámnál, a ki lelkész volt. Hozzá legszívesebben mentem“.

Hogy szorult helyzetéből szabaduljon, Lavergnenak ki kellett gondolnia sokat; meg kellett kísértenie minden utat, kénytelen volt gyakran igen terhes vállalatokba fogni. A mit e tekintetben tudunk, felettébb bizonytalan, csak egy bizonyos, s ez az, hogy Lavergne: könyvárus, nyomdász, hírlapíró s végre a „*Journal de Toulouse*“ tulajdonosa volt.

Ez utóbbi állásában Dél-Francziaország legbefolyásosabb egyéneivel került összeköttetésbe. Másrészt pedig, miután Toulouse fontos központ volt azon spanyolokra nézve, kiket a polgárháború üzött a Pyreneiek innétső lejtőjére, a menekültek körében, kikhez a spanyol társaság vonzó bája vitte, nagy tökélyre vitte a castiliai nyelv elsajátítását, s bámulatos ismereteket szerzett a félsziget pártjairól és politikai egyégeiről. Sajátságos, hogy azon országot, melyet annyira ismert, sohasem láthatta. Képességei, melyekhez a választások alatt tett szolgálatai járultak, Párisba, a külügyminiszteriumba vittek 1839-ben. Már ezelőtt is kétségkívül tett több kísérletet, hogy a fővárosban találjon alkalmazást; de nem ismételte azokat, kivéve egy sajátságos kaland alkalmával.

Egy napon útra kelt annélkül, hogy útlevelet szerzett volna, mert határozott ellenszenvet érzett az ily, annyira kellemetlen és kevésbé hasznos formáság iránt. Nem ment messze s már zsandárokkal találkozott, kik

eleintén letartóztatták, mert Berry hercegnőnek Blayeban tartózkodása kiválóan gyanakodóvá tette a hatóságokat. Elkobzott és a hatóságoknak bemutatott tárczájában azonban a legmagasabb politikai és irodalmi egyénekhez írt ajánló leveleket találtak. Az alprefektus, mihelyt ezt megtudta, sietett a fogolytól bocsánatot kérni és őt szabadon bocsátani; ő azonban csak alig akart távozni a börtönből, mert más rendelkezett vacsorája és fekhelye iránt.

Ez egyetlen emléke maradt életének tíz évi korszakából. Larouse szótára mondja, hogy Lavergne 1838-ban Montpellierben tanárkodott; s hogy a külföldi irodalmak fölött tartott előadásai nagy becsben álltak. Lehet; a spanyol, olasz, angol nyelveken kívül behatóan ismerte a provençei nyelvet is, annak különböző szójárásaival együtt; erről meggyőződhetni a „Revue des Deux Mondes“-ban írt cikkeiből, melyben tekintélyvel vitatkozik még a mérték kérdései fölött is.

Bármiként van 1840-ben a homály megszűnik. A királyi és nemzeti almanach az államtanácsnak rendkívüli szolgálatban levő maître de requêtes-je, sőt Remusat belügyminiszter kabinetjének főnöke gyanánt említi őt.

1841-ben már csak első hivatalát tartja meg, a másodikat a becsületrend lovagkeresztje pótolja. 1844-ben a külügyminiszteriumban az amerikai és indiai ügyek aligazgatója; 1845-ben megjelenik az államtanácsban s a tiszti keresztet kapja; 1846-ban a lombezi kerület (Gers) Pannat Vicomte helyett képviselővé választja. (Guizot legfáradhatatlanabb munkatársává teszi.

Szerencséje tetőpontjára jutott. Hivatali állása megengedte, hogy tisztességes háztartást alapítson. Tapintatával, mely soha sem hagyta cserben, fiatal 26 éves

özvegyet választott, a kivel 1844. augusztus 14-kén lépett házasságra Párisban: „E házasság, mely több, mint harmincz évig tartott, írja életének utolsó napjaiban, képezte életem vigaszát “

Delabaude kisasszony, ki első ízben Pessilhez, a volt igazságügyminister legidősebb fiához ment nőül, figyelemre méltó egyéniség volt. Nagy értelmi képességgel, élénk képzelemmel bírt, s ez élénkség illeti jelleméhez; a mibe kezdett azt szenvedélylyel végbevitte.

Hévvvel teljes társalgása egyenlő érdeklélssel karolt föl minden tárgyat. Mint nagyvilági nőnek sok kedvtelése volt, szerette a zajt, azt lehetett volna mondani, nem képes élni ez ideges izgatottsággal teljes légkörön kívül. S a ki ezt mondja, csalatkozik vala; mert életének jelentékeny részét falun töltötte, s nem azért, hogy az elegáns semmittevőket fogadja kastélyában, hanem, mint férjének, ki nagy birtokát saját maga kezelte, a munkában és küzdelemben valódi társa. Miként jött létre e változás? Létrehozta kétségkívül azon körülmény, hogy mindent szenvedélyesen felkarolt, a mi férjét érdekelte.

Lavergnenek, mihelyt aggodalmaktól mentes életre tett szert, minőt ezelőtt sohasem ismert, első dolga volt, hogy független politikai állást szerezzen. Bourganeuf mellett földbirtokot vásárolt. Kitünő üzletet csinált, mely azonban nagy utánjárást igényelt. Foglalkozása közben a legjobb részt választotta, mikor a mezőgazdaság iránt érdeklődése támadt. Nem kételkedett, hogy ekkép azon műnek alapját veti meg, melyre utóbb hírnevét teszi föl-

Valóban a politika nemsokára megszűnt kegyeivel elhalmozni. A parlamentbe csak azért ment, hogy azon kormány hajótörésénél jelen legyen, melyhez minden

zalma füzte. Más egyének, más érdekek léptek azon szintérre, hol azt hitte, kiváló szerep vár rá, s a politikának az ő inkább finom, mint hatalmas természetéhez képest igen erőszakos jellege volt. Visszalépésre kényszerítve nem foglalkozott többé a napi dolgokkal, az elvek tanulmányozása felé fordult. Faucher Leóval való barátsága kétségekívül közrehatott, hogy 1852-ben a közgazdasági társaságba belépett, melynek tagjává s utóbb egyik legkitünőbb elnökévé lett. A közgazdaságtól a mezőgazdasághoz való áttérés természetes volt egy nagy birtokosra nézve, s ez áttérés a versailli Institut national agronomique alapítása következtében gyorsan végbe ment.

A tanszék valódi szerencsét képezett oly férfiúra nézve, a ki előtt a politikai szószék zárva volt. A mezőgazdaságról, s azon törvényhozásról tartott verseny előadásokat, mely teljesen megfelelt képességeinek. A verseny nem csak diadalmasan végződött rá nézve, hanem egyszersmind már ekkor egy teljesen új tan megalapítója gyanánt említették és tekintették. Azt mondták róla, hogy „jól csevegett és szeretett csevegni“. Ezt tükrözte vissza előadása: semmi dogmatikai, semmi azon nyereségből nem volt abban, mely politikai iskolájának saját, ságait képezte.

Elegans laisser aller, ragyogó nézeteinek finom, találó észrevételekkel átszőtt összefűzése, melynek szigorú logikáját annélkül észlelhetjük, hogy legkevésbé is fárasztana: ezek jellemezték előadásait.

A tanórák gyorsan, sőt hallgatóinak sajnálatára nagyon is gyorsan multak, kiket elbájolt azon anyagnak, oly nagy felsőbbbséggel, s mindenek fölött annyi kellemmel való tárgyalása, melyhez többnyire egy kissé

komor hangulattal szoktak nyúlni. Ha a napról-napra, annélkül készített előadások, hogy terjedelmök horderejét meghatározható leendett, s melyek, hogy úgy mondjuk tapogatódzva haladtak előre, ily mély hatást idéztek elő, mily fokra jutnak vala azok, ha minden év hozzájárult volna tökéletességök létrehozásához? E kérdésre sohasem válaszolhatunk.

A versaillesi intézet nagyon korán jött létre, eltűnt, s egy negyedszázadra volt szükség, hogy Párisban ez intézetet megközelítő valaminek létesítésére kísérlet történjék. Nagyon természetes volt, hogy Lavergne a támadt zsurlódások következtében abban hagyta *Traité d'Économie rurale*-ját, mely jövőendőbeli tanítványainak teszt vala szolgálatot. Régi tanítványai, kiknek egymást közt, vagy régi tanárai irányában jó viszonyuk fenn maradt, az első kellemetlenség benyomásának lecsillapulta után, megkisértették, hogy rábirják e becses munka folytatására; többen közülük még azt is felajánlották, hogy mint segédek támogatják. A kérelmet nem utasította vissza, sőt munkáihoz írt előszavában erre reményt is adott; de időszerűbb művek közzététele utánra halasztotta, míg végre betegség által megtörve, a sürgetőknek a következő találó verssel válaszolt:

Laissons le long espoir et les vastes penseés.

Habár az emlékoszlop befejezetlenül maradt, legalább himni lehetett, hogy a mű terve s a feldolgozott anyag nagy része feltalálható lesz iratai közt. Családja, mely óhajtott mindent közzé tenni, a mi dicsőségére válhatott annak, kinek elvesztét annyira fájlalta, szívesen vállalkozott az e czélból történt kutatásokra. E kutatások azonban mindeddig kevés eredményre vezettek.

Jogos neheztelése azonban szerencsére megszűnt; melyet érez, a ki látja, hogy egy szeszély megdőnti azon állást, melyet fáradozásai által jogosan szerzett. Új pályáját, mely nyílt előtte, nem hagyta el, nem tarthatott szóbeli előadásokat, tehát írt. Visszatért a *Revue des Deux Mondes*-hoz, rendes közlőnyéhez; erre öszpontosította irodalmi munkásságát.

1840. június 15-dikén Spanyolországról írt tanulmányából lépett föl, az elsővel azon sorozatból, mely a félsziget politikai és irodalmi viszonyait tárgyalta. Tíz év múlva a közgazdaságra került a sor. Végre 1853. felé megkezdte mezőgazdasági közléseit, melyek csak akkor értek végett, midőn a politika ismét elszólította, hogy többé egy pillanatnyi szabadidőt se engedjen neki. Anglia mezőgazdasága című munkáját, Angliában tett utazása folytán írta, mely útját Fossinnel és Ampére-rel tette meg, kik közül az utóbbi ez utazást oly jól használta föl, hogy később az új világban tett gyors kirándulása alkalmával, meglepte az amerikaiakat agronomikus ismereteivel. Bár az angol vidék új föld volt Lavergnere nézve, Angliát magát már ismerte. Vagyona első keletkezésének idején elhagyta a lázas Párist, s gyors séta kirándulásokat tett Olaszországban, Angliában, sőt 1846. táján Torqueville-lel és más képviselőkkel még Algieri is meglátogatta.

Egyik 1843-ról keletkezett cikkében hátrahagyta azon benyomások elbeszélését, melyeket a Londonban töltött május hónap tett reája. Kellemes cikk, kivételes üdeség és élénkség uralkodik benne; valóságos szünidői cikk.

Idejét Londonban jó felhasználta. Kíváncsi szelleme bizonyos naiv szelességgel iparkodott mindennel meg-

ismerkedni. A kik később látogatták meg Angliát, megtalálták Lavergne czikkeiben saját benyomásaikat, mert e cikkről az önmagára való kényszergyakorlás még nem törölte le az első szinpompát.

Olaszország nem érdekli annyira, mint Anglia. Megszemlélte, de korántsem tanulmányozta oly érdeklődéssel; csak épisodszerűleg beszél róla.

Algiri utjából lelkesedést merített egy a Revue-ben közölt cikkhez, majd Economie rurale de la France czimű munkájának egy fejezetéhez. Mindkettőnek közös alapja van; de az első, mely 1848-ban jelent meg, inkább politikai jellegű. Élénken helyesli Algir meghódítását; e hódítás egyedül írthatja ki a barbár kalózságot, a keresztény hatalmak e gyalázatát. De szerinte elég megszállni a városokat, érintkezésbe lépni a bennszülöttekkel, kiknek szabadságukra kell hagyni, hogy úgy szervezzék magukat, mint nekik tetszik; foglalkoztatni kell a legnyugtalanabb törzseket az által, hogy Franciaország zsoldjába veszi őket; azután teljesen Algirra kell bízni, hogy csináljon magának alkotmányt, rendelkezék jövedelmi forrásai fölött, s fogjon nagy közmunkáiba; az anyaország csak a fegyveres védelmet adja meg neki.

A kormány beavatkozása iránt való ellenszenve, különösen az 1848-diki gyarmatosító kísérletek után, tulságosan messze ment. Anglia, melyre mint követendő mintára mutattak, mást tett Indiában és más Canadában; ugyanazon országban két egyforma rendszerét nem alkalmazta, s bölesen cselekedett; s még is sikerült-e elzárkoznia a Himalaya mögött, a transvaali gyanus kalandokról nem is szólva. Midőn ő is, mint valamennyi kartársa és tanítványa, megakarta mutatni azon ürügy

téves voltát, melynek segítségével a versailles-i intézetet megszüntették, s érdekes tárgyának tanulmányozása végett ismét átment a csatornán, mely különbséget tapasztalt ezen és 1843-diki utazása közt. Franciaországban négy évvel rövidebb időközben kétszer forgatták fel a politikai zavarok azon állást, melyet oly fáradságos munkával kivívott magának; nem lehet tehát bámulni a fölött, hogy Anglia, mely az ily forrongásokat régóta nem ismeri, magához ragadta Lavergne vonzalmának egy részét, melylyel azelőtt kizárólag hazáját ölelte át. Nem ez történt-e Voltaire-rel is, kit oly jól ismert, s kit annyira szeretett idézni? S ha Lavergne e hajlamához hozzá tesszük még azon vendégszerető fogadtatást, melyben az angolok mindenkit részesítenek, a kit nekik bemutatnak, csak természetes, hogy a csudálat Lavergnénél könnyüvé és a bírálat nehezzé vált. Egyébiránt a jó akarat, feltéve, hogy együgyű bizalommá nem lesz — s ettől Lavergnénél nem lehetett tartani — előnyösebb egy ország tanulmányozásánál, mint az ócsárlás álláspontjáról való vizsgálat.

Visszatérve írta azon kilencz cikket, melyek 1853. január 15-dikétől egész 1854. február elsejéig jelentek az egyesült királyság mezőgazdaságáról. Külön kötetbe összegyűjtve e cikkek rendkívül föltűntek, lefordították Európa minden nyelvére s egész irodalmat hoztak létre.

A Société central d'agriculture de France 1854. márczius 15-kén azon megüresedett helyre ültette, melyet Vilmorin Lajos hagyott el, hogy a nagy művelési ágak osztályából a specialis művelések osztályába lépjen. A Royal agricultural Society of England tiszteletbeli tagjává választotta. Végre az Académie des sciences morales et

politique meghívta, hogy foglalja el Faucher Leo helyét, ki azt szintén Angliáról szóló nagyszerű tanulmányainak köszönte. Nem volt egyéb hátra, hogy az Academie Française-be lépjen, kitűnő pártfogás akarta őt bevinni; de más tekintélyes egyének irányában való engedékenysége félreállásra bírta, s így elmulasztotta az alkalmat, mely többé nem tért vissza.

Az 1855-ki kiállítás ismét tollat adott kezébe. Több tanulmányt írt, melyek 1855-ben a következő című munkát képezték: *L'agriculture et la population*. Hat más cikke 1861. július 1-je és 1863. január 15-dike közt jelent meg, s a *Les assemblées provinciales*-t alkották.

Az Academie de sciences morales et politique kérére 1860-ban állította össze a francia mezőgazdaság történetét (*Économie rurale de la France, depuis 1789*.) A két utóbbi munka tárgyának tanulmányozása alkalmával 18-dik század végének számos francia és idegen mezőgazdájára vonatkozó adatott tett közzé.

S mind e nagy mű mellett számtalan apró munkát, politikai röpiratot, életrajzot stb. tett közzé elszórva a különböző gyűjteményekben.

„S mind e munkáim közben, mondja, rettenetes ellenség ellen kell harczolnom. Körülbelől 1855-ben éreztem a köszvény első támadását; s nem hagyott el azóta, és elrabolta időmnek, s erőmnek legnagyobb részét.”

Lakása, mely az időtájt a Madelaine terén volt, minden politikai, tudományos és irodalmi tekintély gyűlőhelyévé lett. Nem volt egyetlen, bármily csekély mérvben figyelemre méltó férfiú, a ki nem ült volna nyugágyánál; a mi kegyetlen fájdalmaitól hatalmasan elvonta figyelmét. Mihelyt elhagyhatta fájdalmainak ez ágyát,

sietett ki a társaságba, mely élénken kimutatott tiszteletben részesítette. A betegség mindig korlátlan úr, de hihető, hogy kevesebb világias élethosszan késleltette volna az erős testi szervezet fölbomlását.

Nem szerette a testgyakorlatokat; falun még lóra sem ült, csak kocsiiban tett kirándulásokat. Csak az értelem által az értelem számára élt; s elhanyagolt, vagy túlfárasztott teste azután szörnyű boszút állt rajta.

Az 1863-diki választások alkalmával azt hitte, hogy felléphet a politika színterén; a pillanat azonban kedvezőtlen, fáradalmi hasztalanok voltak. Nyolcz évvel utóbb kérték, hogy lépjen föl.

„A háború után, 1871-ben, írja ide vonatkozólag, képviselővé választottak, mikor köszvényem ágyba döntött. Egyetlen lépést sem tettem, még csak politikai hitvallásomat sem irtam meg; alig menekültem idegbajom válságából, s gyógyulásom épen nem volt teljes.

A mandatumot, a körülmények miatt még is kötelességemnek tartottam elfogadni. A nemzetgyűlésben összes vonzalmam az alkotmányos monarchiához fűzött; mikor azonban bebizonyították, hogy ez a monarchia lehetetlenség, csatlakoztam a szabadelvű-conservatív köztársasághoz.

A versaillesi nemzetgyűlésbe lépve, utolsó, életének legszomorúbb éveit élte. Szenvedései fokozódtak, de ugyanazon irányban nőtt nevének önfeláldozása is.

„Nőm, írja, ki ép oly bátor, mint önfeláldozó volt, minden viszontagságomban részt vett, s bámulatosan ápolt szenvedéseim közepett. De megkellett érnem a fájdalmat, hogy 1876. februárában elvesztettem. Algirban halt meg, hol azon szomorú vigasztalás lett osztályrészemmé, hogy utolsó pillanataiban mellette lehettem.

E pótolhatlan veszteség óta mit sem tettem. Elmondhatom, hogy azóta nem éltem“.

Valóban nem élt egyéb célra, minthogy hihetetlen szenvedését elviselje, s hogy fokról-fokra tehetetlenségbe és elszigeteltségbe süllyedjen. Amíg elmehetett az ülésekre, az élénkség, mely körülvette némileg magához térítette.

Eljött azonban a pillanat, mikor a feledés ez óráitól megfosztatott. De legalább megmaradtak számára társainak látogatásai és beszélgetései. A Párisba való visszatérés mindettől megfosztotta. Felfoghatja-e valaki, mit kellett szenvednie, mikor azon miniszterek, a kikkel Mac-Mahon tábornagy a május 16-diki kabinetet fölcserélte, megtisztelték azzal, hogy vállalja el köztük a földművelési és kereskedelmi tárczát, s ő kénytelen volt ezt visszautasítani.

Halálának napja 1880. január 18-dika volt; maga tudta, hogy ez nap meghal, s mégis mindvégig megőrizte teljes öntudatát. Maga diktálta a halála után foganatosítandó rendelkezéseket; s köszönetet mondott mindazoknak, kik jelen voltak örök útjára való indulásánál. Nem csak szenvedéseinek vége kölcsönzött neki nyugalmat, hanem feltétlen bizalma és rendíthetetlen hite is.

Több, mint 30 év előtt kifejezte meggyőződéseit azon párbeszédben, melyet bár hosszadalmas, kiadunk, mert azt akartuk, mint kötelességünk és mint tettük eddig is, hogy mindig ő beszéljen, valahányszor őt illeti a szó. Halálos betegségben sinlő fiatal emberről, akit az orvosok Olaszországba küldtek, s papról van szó, kit a véletlenség hozott vele összeköttetésbe; az ifjú beteg írja barátjának beszélgetésükről: — Kijelentettem neki, hogy alig vagyok képes hinni a vallás igazságaiban; ő

mosolyogva válaszolta, hogy én ezt nem értem, s a külsőségek megcsalnak. E kijelentés sértett, ő azonban érzelmesen tekintve rám, folytatta: Hiszi ön, hogy e világon kívül semmi sincs, s nem látja, hogy titkokkal van körülvéve? — Érzem, válaszoltam, de e titkokat ön nem fogja felderíteni. — Mit sem tesz, mondá ő, a természet feletti eme titkok érzése a vallási érzés; ne higgyen tehát, ha hinni nem akar; de hajoljon meg az ismeretlen előtt; ebben kénytelen hinni.

Szerinte a kath. vallás az általános vallás leg-tökéletesebb külső kifejezése; jelképei valamennyi vallás jelképei felett állnak, mert legtisztábbak. Az értelem nem kizárólagol az emberen, a képzelem és az érzés is ott van. A vallásnak, hogy teljessé legyen, mindenkit ki kell elégítenie; ezért szükségesek a szimbolumok. Az értelem megelégszik a felsőbb hatalom, név nélküli, puszta eszméjével; a képzelem személyes istent követel; az érzelem oly istent, aki szenvedett.

Minden böleselet, minden művészet és erkölcs, mely nem a vallásból indul ki, tökéletlen és elégtelen. A böleselet önmagában csak bírálat, tehát nem juthat ki végeredményre; a kétely és vizsgálat képességeinek gyakorlása, melyek lelkünknek csak egyik oldala: a hit szükségessége elválaszthatatlan a kétely szükségességétől; egyedül a vallás adja egyszerre a vizsgálást és a hitet. Ép így minden művészet, mely csak emberi, hideg és szegény; a művészet nem más, mint az átszellemült emberiség, mely önmagán kívül keresi az örök és magasztos mintát, melyet csak a vallás nyújthat. Az erkölcs lehetséges vallás nélkül, mert a jó és rossz ösztöne különbözik bennünk minden egyéb érzéstől; de önmagára hagyatva nélkülözi a szentesítést. Végtelen szeretet és

végtelen félelem töltheti csak be és kormányozhatja az emberi szívet.

Okoskodás nélkül adja át magát halhatatlan természet ösztönének. A legfőbb lény, minden jószág és igazság forrása, nem csalhatta meg az embert, teremtményét; sejtelmet adott neki, mely tévutra nem vezetheti. Az égi jövő bizonyossága, magasztos homályában, főleg azok előtt nyilatkoztatja ki magát, akik szenvednek. Boldogok, akik sirnak, mondja az isteni mester; mi volna a szomorú élet ez ígéret nélkül? Mi céljuk lehetne azon fájdalomnak, melyek megpróbálnak és megtisztítanak, ha el nem vesszük jutalmunkat, miután már megszűntünk lenni? Feledje, feledje a hazug scepticismus kételyeit, s vegye észre a jobb világ hajnalát, mely a nyomasztó fátyol mögött emelkedik.

Ugyanezen hang csendül meg azon könyv bírálataiban, melyet Périn Károly, a löweni kath. egyetem tanára 1862-ben közzé tett; csak hogy itt nagyobb és magasabb lendület egészíti ki azt.

Azon tudomány iránt való szeretete, melynek valódi dicsőségét köszöni, a siron túl is tartott. Végredeleltleg meghagyta 1879. augusztus 29-dikén, hogy 25 ezer frankot kapjon nevében a Société centrale d'agriculture és ugyanekkora összeget fizessenek a Société des agriculteurs de Francenak.

Ez Lavergne élete, előadva saját tanuskodása szerint. Munkáinak és szerepléseinek tanulmányozása oly fejtegetésekre vezetne, melyeknek itt nem lehet helyök. E vázlatot még sem fejezhetjük be annak kimondása nélkül, hogy Lavergne oly irodalmi műfajt teremtett, mely túlélte őt, s a legnagyobb szolgálatokat van hivatva tenni, mikor a közönségben élénk és indokolt előszere-

tetet kelt a mezőgazdaság iránt, s érezteti vele a természet, nem a vad, festői, titkokkal teljes, hanem az embernek alávetett, s irányában jótekonny természet minden báját.

Sokan utánozták, még többen fogják utánozni; az általa feltalált „*Economie rurale*“ cím körül fogja járni a földtekét. Tanítványai közül többen kiváló helyet foglaltak el a közigazgatásban és a tudományban. Így Tisserand és Prillieux a *Société centrale d'agriculture* tagjai, kiket munkáik iránya azonban elvezetett Lavergne nyomdokairól, s Dubois tanár, aki Lavergne tanainak terjesztése és előadási módja által egyedül folytatta ennek művét.

LESAGE H. J.

E. C. C. Leslie, a közgazdaság tanára, f. é. februárban, a *Fortnightly Review*-ben tanulmányt közölt Lavergneről; e tanulmány felettébb érdekes, de főleg az angolokra nézve, akik nagyon szeretik az anekdotákat és a bizalmas beszélgetések közlését.

Leslie Németországban egyik fürdőhelyen találkozott Lavergnevel. Ez meghívta Peyrussebe, mielőtt távoznék a kontinensről; a meghívást a következő évben, 1869-ben ismételte, utolsó találkozásuk Bourboule-ban történt 1874-ben. Leslietől biztosabb értesítést lehet várni, mint azon hirlapíróktól, kik azért törekeshetnek hírneves férfiakat beszélgetésre bírni, hogy azt azonnal közzé tegyék. Aki Lavergnet ismerte, láthatja, hogy bár állandó véleménye az volt, hogy az angolok indiskrettek, napi érintkezésében mégis annyira megnyílt vendége előtt, a mennyire tartózkodó természete csak megengedte.

Csak ajánlhatjuk tehát a Fortnightly Review czik-
két mindazoknak, akik az angol irodalomban jártasak,
s így ismerősek ennek szokásaival. Részünkről, akik
e sorokat honfitársainknak szántuk, s kik akkor irtuk le
azokat, miután a kitűnő férfit harmincz éven át ismer-
tük, mit sem találtunk, ami a módosítást szükségessé
tette volna. Visszaemlékezés, beszélgetés, mindettől duz-
zad az angol tanulmány; de ezeknek átvétele csak
hasztalan kíváncsiságot elégítene ki: ép azért (mint már
mondtuk) mindannyiszor átadtuk a szót a mesternek,
valahányszor a közönséghez akart szólni. Ez azonban
nem gátolja, hogy nagyra ne becsüljük azon érzelmet,
melyet Leslie szentel azon francia emlékének, aki őszinte
barátja volt Angliának. Itt fogadja, Leslie úr, köszöne-
tünket.

Előszó az első kiadáshoz.

(1854. márczius.)

E munka töredéke azon tanulmánynak, melyet az Institut national agronomique-ben kezdtem előadni. Midőn nem lehetett többé szóbeli előadásomat folytatni, azt hittem, hogy jegyzeteim más alakban hasznosíthatók, s a Revue des Deux Mondes-ban kezdtem azokból kivonatokat közölni. A jó akaratú fogadtatás, melyben a közlemények e sorozata részesült úgy Franciaországban, mint Angliában, rábirt, hogy ezeket kötetbe gyűjtve adjam ki.

Remélem, hogy e közlést csakhamar folytathatom. Az Institut agronomique rövid két évi fennállásának ideje alatt, 1851. és 1852-ben, volt időm a mezőgazdaság teljes tanfolyamát elkészíteni. Előadásaimat most szerkesztem össze s legközelebb közzé teszem.¹ De a tudomány érdekében is szükségesnek tartom, a mezőgazdaság tanának didaktikai tervét, mint hasznosságának gyakorlati bizonyítását, előre bocsátani.

Többen megtiszteltek már a kérdéssel, mit kellene tenni Franciaországban, hogy hasznunkra fordítsuk az

¹ Ez ígéretemet eddig nem váltottam be, de nem kétke-dem, hogy beválthatom; azon kötet egyébiránt, melyet „L'Agri-culture et la population“ czím alatt közzé tettem, ez ígéret tel-jesedésének kezdete gyanánt tekinthető.

Anglia és Skócia által nyújtott példát. Válaszomat a Cours d'Économie rurale képezi, legalább a mennyire válaszolnom magamnak lehet; mert nem szabad feledni, hogy előadásom a különböző ágak csomója volt, s hogy a mezőgazdasági, zootechnikai s más alkalmazott, fizikai, vegytani stb. tudományok fejtegetése szükségkép kiegészítették azt.

Fájdalom azonban, hazánk sokkal ügyesebb a romlásban, mint az építésben; s a mezőgazdasági intézet-tel tett nagy kísérlet ma már csak pusztá emlék. De a becses magvak, melyek valamikor meg fogják hozni gyümölcseiket, mégis csírázásnak indulhattak. Csak egy példára utalok, mert akadémiai jutalom megtiszteltetésében részesült; utalok Doyérenek, az állattan tanárának a kártékony rovarok, s különösen az alucit kiirtásáról szóló tanulmányára, mely rovar pusztításai koronkint óriási összegig emelkednek. A pár évi tanulmány egyéb eredményei ezután fognak megjelenni.

Ha a hozzám intézett számos rokonszenynyilvánításból ítélni lehet, a közfigyelem igen nagy élénkséggel fordul nálunk a mezőgazdaság felé. Örvendek e mozgalomnak, boldog és büszke vagyok, hogy annak felkeléséhez csekély erőmmel hozzájárultam; de nem titkolhatom el, hogy e mozgalom egyszersmint aggodalmat kelt bennem.

A mezőgazdaság a legszebb, de egyszersmint legnehezebb foglalkozásoknak egyike. Különösen türelmet és kitaratást igényel, mely tulajdonságok nálunk nagyon ritkák. Óvakodjunk új lapokkal kibővíteni mezőgazdasági tévedéseinknek amúgy is már hosszú történetét. Ha mégis ez történnék, akkor csakhamar elbátortalanodásra jutnánk, s végre visszaesnénk, ahelyett, hogy előre hala-

dunk. Azokhoz szólok, kik, miként én, más pályák megkísérlése után, s korunk rázkódásaira ráúnvá, a mezei élethez fordultak. A természet ölen, mely nem változik, feltalálják, amit keresnek: a munkát a csendben, a függetlenséget a munkában, feltéve, hogy egyszerre sokra nem vállalkoznak.

Aki mezőgazdasági javításokhoz fog, mindenekeelőtt az úgynevezett routine helyi okait kell tanulmányoznia; ez okok felettébb gyakran csak átmenetiek, esetlegesek, s bátran mellőzhetők; néha azonban mélyen fekvő alapokok és így bizonyos, hogy aki szembe helyezkedik velök, elesik. Legeszélyesebb lépésről-lépésre hatolni előre, a tapasztalaton okulva, vagy tért engedve az időnek. Ha a gyakorlat, mely megveti az elméletet, silány; a gyakorlatot mellőző elmélet hiú és vakmerő.

Nagy különbség van Franciaország és Anglia közt. E különbség abban áll, hogy egyikben a feladat igen egyszerű, a másikban rendkívül különféle. Franciaországban majd mindig csalatkoznak, mikor Franciaországról van szó, mert generáлизálnak; s pedig mi sem alkalmasabb kevésbé a generalizálásra, mint a talaj, égalj, kultura, faj, a társadalmi és gazdasági feltételek végtelen különfélesége, mely a mi egyszerűnek látszó világunkat végtelen összetett világgá változtatja.

Hogy tanulmányomra visszatérjek, a lapok alján utalhattam volna azon számos forrásra, melyből merítettem, de nem akartam hasztalanul növelni a jelen kötet terjedelmét. Csak annak kijelentésére szorítkozom, hogy Angliában 1848-tól négy ízben történt utazásom idején szerzett személyes tapasztalataimtól függetlenül, különösen olvasgattam Caird-nek, a Times gazdasági megbizottjának, az angol mezőgazdaságról 1851-ben írt leve-

leit, melyek Arthur Joung műve óta a legjobb munkát képezik; továbbá Porter és Mac Colloch kitűnő műveit, s a gazdasági és mezőgazdasági tárgyakkal foglalkozó angol szemléket.

Nem végezhetem be ez előszót a nélkül, hogy nyilvánosan köszönetet ne mondjak Gasparin grófnak, ki két éven át főigazgatója volt az Institut national agronomique-nek, s e minőségében bátorított úgy engem, mint kartársaimat a munkában. Egyik legodaadóbb munkatársának e hála- és elismerés-kifejezése enyhítse azon csapás keserűségét, mely aggkorában, a köznek, s különösen a nemzeti mezőgazdaság fejlődésének oly nemesen szentelt élete végén, sújtotta!

Előszó a második kiadáshoz.

(1855. márczius).

E munka gondos angol fordítása, Edinburgban és Londonban egy skót mezőgazda észrevételeivel megjelent. Ez észrevételek kevés számúak, s mind valamennyi támogatja állításaimat. Egy-kettő azonban némi véleményeltérést tanúsít; nem mulasztottam el a második kiadásban, a lapok alján, foglalkozni azokkal.

Az angol hírlapok általában oly elismeréssel szóltak könyvemről, melyet alig volnék képes megköszönni. Némelyek azonban helytelenítették, hogy kicsinyítettem Anglia mezőgazdasági nyersterményét. El voltam készülve e kifogásra, s némileg már előre utaltam rá; de nem jogos kiiogás. Gondom volt rá, hogy a statisztikai adatokat, melyeket összegyűjthettem, egymással ellenőrizzem. Ha tévedtem, ez csak azon lehető erőfeszítések után történt, melyeket ép azért fejtettem ki oly lelkiismeretesen, hogy a tévedést kikerüljem. De csakhamar lesz szabatos zsinormértékünk, mert ép most gyűjtik Angliában a legteljesebb statisztikai anyagot. Ezzel körülbelül egyidejűleg fog megjelenni Franciaország statisztikája, mely az összehasonlítás tárgya gyanánt fog szolgálni. De az általam kifejtett nézet mindenestre csak nyerni fog az ily értelmű helyreigazítás által; s

inkább elviselem a vádat, hogy kevesebbre, minthogy nagyobbra számítottam az angol termelést.

Francziaországban, nézetem szerint, legnagyobb meglepetést idézett fel minden állításom közt az, mely az évi bérletre, vagy az *at will*-re vonatkozik. Nem szabad azonban feledni, hogy nem dicsőítettem a bérletek ezen nemét, sőt különösen a mi viszonyaink közt, a hosszú bérlet mellett nyilatkoztam; de meg kellett ismertetnem ezt a jellemző tényt. S azonkívül, hogy előadásom, ez ismertetés nélkül, nem leendet teljes, nyilvánvaló bizonyítékát láttam abban, hogy a mezőgazdaság még rossz bérlet rendszerrel is virágozhatik, ha meg van két fő rugója: a piacz és tőke. Az évi bérlet ferdeségei szembeötlők; a főokok hatalmas szerepére volt szükség, hogy ezeket körülbelül ellensúlyozzák. De mégis azt hiszem, hogy a bérletnek ezt a nemét nem szabad egészen figyelmen kívül hagyni Francziaországban; a többi közt a felesség és a tulajdonkép való bérlet (farm) közt való átmenetet pillantok meg abban.

A kitűnő angol mezőgazdasági folyóirat, a Farmer's magazine, ugyan e tárgyban oly bírálati észrevételt intézett hozzám, mely a szavak zavarán alapszik. Én ezt mondtam: „Az angol mezőgazdasági szervezet valódi fölénye nyilatkozik a *bail à ferme* majd általános szokásában, mely a mezőgazdaságból külön ipart alkot“.

A Farmer's magazine erre azt feleli, hogy a *lease*-ok (szerződésileg megállapított időleges bérletek) igen ritkák lévén Angliában, nem birhatnak oly hatással, melyet nekik tulajdonítok, s ellenmondás gyanánt idézi, amit néhány sorral utóbb mondok az *at will* bérletről. A tévedés onnét származik, hogy az első esetben a *bail à*

ferme kifejezés általános értelmű, s ezélja az, hogy megjelölje a gazdálkodás különös módját, mely különbözik a tulajdonos tevékenységétől, a felességtől, stb.; míg a második esetben a *bail (lease)* különös értelemben van véve, s a tulajdonos és a bérlő közt kötött írásbeli szerződés megjelölésére szolgál. Hogy a szó általános értelmében *bail à ferme* jöjjön létre, elég ha a bérlő szabadon üzi a gazdálkodást azon feltétel alatt, hogy a tulajdonosnak járadékot fizet; s Angliában körülbelül ez képezi a mezőgazdasági üzem általános alakját; ami feltételezi, hogy különös vállalkozó osztály létezik, mely értelmiségét és tőkéjét a mezei gazdálkodásban helyezi el. A szó szűkebb értelme tekintetében igaz, tévedésbe és ellenmondásba estem volna, ha Anglia mezőgazdasági haladását azon bérleteknek tulajdonítom vala, melyek nem léteznek, s melyek nem létét magam konstatáltam. Sok tenant van Angliában, akinek nincs tulajdonkép való *bail*-ja, s akik mégis valódi *farmerek*: ez egyszerű megkülönböztetés megmagyarázza, mi ejtette tévedésbe a Farmer's magazinet.

Előszó a harmadik kiadáshoz.

(1857. deczember.)

A kiadáshoz függelékét kapcsoltam Anglia 1857-ki mezőgazdaságának tárgyában. Franciaország 18-dik századbeli népességére vonatkozó jegyzetet pótolja az, mely a második kiadás kiegészítő része volt, de mily véleményem szerint, nincs ily közvetlen összeköttetésben tárgyammal.

Inkább mint valaha utalni kell az újabb tényekre, mert néhány téren történt fényes, de részleges haladás daczára, mezőgazdaságunk összessége nem javul, s a köz, mely Angliától elválaszt bennünket, növekszik.

ANGLIA MEZŐGAZDASÁGA.

ELSŐ FEJEZET.

A talaj és az ég alj.

Mikor a közkiállítás a világ minden részéből roppan számu kíváncsiakat csöditett Londonba, az angol nép ipari és kereskedelmi hatalma megragadta mindenkinek figyelmét a nélkül, hogy meglepetést okozott volna. Mindenki el volt készülve azon óriási csodákra, melyeket Manchester, Birmingham, Sheffield, Leeds a kristálypalota átlátszó termeiben felhalmozott, valamint azon nem kevesebb csodálatos jelenetre, melyet, a kiállításon kívül, a londoni és liverpooli dockok nyújtottak végtelen raktáraikkal, számtalan hajóikkal. Ami meglepte a szemlélőt, az Anglia mezőgazdasági fejlettsége volt, melyet a kiállításnak az aratógépek, s a mezőgazdasági termékek számára rendelt osztályai tártak fel. Mindenki távol volt attól, hogy ilyesmit várjon.

Francziaországban, az angol partokhoz való közelfekvése daczára tán inkább, mint másutt, ez ideig azt hitték, hogy Angliában a mezőgazdaság, az ipar- és kereskedelmi érdekek miatt, felettébb el van hanyagolva. Egy ténynek, Sir Robert Peel vámreformjának alapelvében és következményeiben való helytelen tanulmányo-

zása hozzájárult e téves eszme elterjesztéséhez. Az igazság az, hogy az angol mezőgazdaság, összességében véve, a legelső az egész világon, s hogy e mezőgazdaság az új haladások útján van. Én e mezőgazdaság jelenét (1853) akarom röviden megismertetni, valódi rugóit feltárni, s jövőjét megjelölni. Tanulmányomból Franciaországra nem egy hasznos okulás származhatik.

Ugyanazon időben — 1848-ban — bár különböző okokból, komoly és fájdalmas válság tört be mind a két állam mezőgazdaságába. Külön fogom vizsgálni mind a két válság horderejét, előbb azonban ki kell mutatnom, milyen volt 1848 előtt a két agricultura helyezete.

Két rendbeli kérdések támadnak ez összehasonlítás kapcsán: az első rendbeliek alapkérdések, melyek a két mezőgazdaság fejlődésének összes történetéből erednek; a másodrendűek átmenetiek, melyek a válság alatti viszonyokból származnak.

De mindenekelőtt számoljunk a mezőgazdaság színterével, a talajjal.

A brit szigetek egész kiterjedése 31 millió hektár, vagyis körülbelül három ötöd része a francia területnek, mely nem kevesebb, mint 53 millió hektár. E 31 millió hektár azonban egyáltalán nem egyenlően termékeny; sőt talán nagyobb különbségek fordulnak elő, mint bárhol a világon.

Mindenki tudja, hogy az Egyesült-Királyság három főrészből áll: Angliából, Skócia- és Írországból. Anglia maga körülbelül felét képezi az összes területnek; Írország és Skócia majdnem egyenlő kiterjedésűek. — Mind a három területrészt úgy-kulturai, mint egyéb szempontból, ismét két új főfelosztás alá kerül: s pedig

Anglia a tulajdonkép való Angliára és Walesre ; Skócia Felső- és Alsó-Skóciára ; Írország délnyugati és északkeleti Írországra.

A tulajdonkép való Anglia, a három királyság közt a legnagyobb és a leggazdagabb, 13 millió hektár kiterjedésű, vagyis valamivel több, mint egy harmad része a brit szigetek összes kiterjedésének, s egynegyed része Franciaországnak. Erről kell mindenekelőtt szólnunk a jelen tanulmányban.

Ha Franciaországnak legjobban művelt részét, az északnyugati sarkot, mely a volt Flandriát, Artoist, Picardiát, Normandiát és az Ile-de-France-ot foglalja magában, azonfelül hazánk egyéb vidékeinek leggazdagabb megyéit vesszük, mégsem találunk akkora kiterjedésű, olyan jól művelt földet, mint ez az Angolország. Területünk bizonyos részei, milyenek a Nord departement majdnem egészen és néhány más canton különvéve, felülmúlják a termelés tekintetében Angolország legjobb vidékeit ; mások, minők a Seine-Inférieure, a Somme, a Pas-de-Calais, az Oise megállják az összehasonlítást, de olyan 13 millió hektárunk, mely művelés tekintetében hozzáfogható volna Angolország 13 millió hektárjához, nincsen.

Talán jobb talajt és égaljat adott volna a természet Angolorzágnak, mint nekünk ? Korántsem. Tizenhárom millió hektárból egy millió teljesen terméketlen, s nem használt ott eddig az ember fáradozása ; a többi 12 millió hektárnak kétharmada hálátlan, rossz föld, melyet meg kellett hódítani.

A sziget déli csücsa, melyen Cornwallis grófság és Devonnak a fele terül el, gránitföld, mely azonos a Bretagne-ével. Van ott az exmoori és dartmoori erdők-

ben, a Lands-Endig huzódó és a walesi félszigettel szomszédos hegyekben, közel egy millió hektár, melynek igen kevés az értéke. Északon az Angliát és Skótszörszágot egymástól elválasztó hegységek ágai elborítják Northumberland, Cumberland, Westmoreland grófságokat, továbbá Lancaster, Durham, York és Derby grófságok egyes részeit. Ez a vidék, mely több mint két millió hektárra terjed, nem sokkal többet ér az előbbinél. Nagyon pittoreszk ország ez, tele tavakkal és vizeséseket, de — mint minden festői tájék — kevésbé alkalmas a művelésre. Ahol a föld nem hegyes, ott majdnem mindenütt lápok borítják a talajt. Lincoln és Cambridge grófságok, melyek ma a legtermékenyebbek közé tartoznak, különösen az első, azelőtt mocsarakból álltak, melyek egy részét elborította a tenger vize, úgy mint a Manche-csatornán túl velük szemközt fekvő hollandiai poldereket. Számos tőzegföld (mosses) tanúskodik még itt az föld kezdetleges állapotáról. Más helyeken nagy fővényföldek maradtak az elvonult oczeán helyén; ilyen pl. Norfolk grófság, ahol keletkezett az a gazdasági rendszer, mely Angolszörszágot gazdaggá tette.

Maradnak a hullámos dombok, melyek az összes területnek körülbelül a felét képezik és melyek nem oly koparak mint a hegységek, és nem oly nedvesek mint a vízlevezetés nélküli síkságok; de ezek a földek sem egyforma természetűek mindenütt. A Themse völgyét azon agyag képezi, melyből az óriási főváros épületeihez szükséges téglák kerültek és amely csak nehezen enged a szántóvető embernek. Essex, Surrey és Kent grófságok Middlesex-szel együtt azon agyagrétegbe esnek, melyet Angolszörszágban „*stiff land*”-nak neveznek, melynek konokságot ismeri minden ország gazdája

és ezekhez járul még az égalj hűvössége. Magára hagyatva ez az agyag sohasem szárad; ha javítások át nem alakítják, alagcsövek nem teszik egészségesse, kétségbe ejti a birtokosokat. Ez uralkodik egész délkeleti Angolországban és mutatkozik sok helyen az ország középső, nyugati és északi részében.

Középszerü minőségü hosszú krétás földszalag szeli át, északról délnek haladva, ezt a nagy agyag zátonyt és elborítja Hertford, Wilts és Hants grófságok legnagyobb részét; a kréta majdnem tiszta állapotban mutatkozik a földszinén.

Az meszes alsótalaj agyag-homok vegyülete, a völgyek fenekén levő „loam“-ok (iszapos földek) csak vagy négy millió hektárt foglalnak el. Miután a folyók e keskeny szigeten rövidebbek, a völgyek szűkebbek mint másutt, az áradványok csekély kiterjedésűek. Túl-nyomó a könnyű, úgynevezett szegény föld (poor lands), és ez még nem rég kiterjedt fővényföldeket képeztek, melyek elértek egész London nyugati kapujáig és melyek ma a művelés következtében ép oly terméke-nyek mint a „loam“-ok. Természetükhöz illeszkedő művelési mód tette csak lehetővé az ilyen eredményt.

Így vagyunk az égaljjal. Az angol gazdák bámulatosan tudták értékesíteni ezen sajátságos, de magában véve nem igen csábos égalj különös tulajdonságait. Ködei, esői példabeszéddé váltak; szerfölötti nedvessége nem kedvező a buzára, amely pedig a művelés főtárgya; a melegség nélküli ég alatt kevés növény érik meg magától; nem tenyész ott jól más mint a fű és a gyökérnövény. Az esős nyár, a hosszú ősz, az enyhe tél a meglehetősen állandó légmérsék mellett örökzöld vegetációt adnak, de egyéb hatást ne várjunk tőlük; ne

kivánjunk olyasmit, amire csak a nap, ez a nagy teremtmő erő képes.

Mennyivel különb a francia talaj és égalj! Hasonlítsuk össze Angolországgal területünknek most már nemcsak negyedrészt, de az észak-nyugati felét, t. i. azt a 36 megyét, melyek — nem számítva a Bretagnet — Páris körül elterülnek és látunk több mint 22 millió hektár földet, mely mennyiség és minőség tekintetében felülmúlja Anglia 13 millió hektárját. Hegy ott jóformán nincs, természetes láp igen kevés akad, de vannak nagy síkságok, melyek majdnem mindenütt egészségesek; a termőföld elég mély, meglehetősen helyes arányokban vannak meg benne a termelésnek legjobban kedvező elemek; gazdag lerakodványokat találunk a Loire és Szajna és ezek mellékfolyóinak széles völgyeiben; az égalj kevésbé nedves, de melegebb; nem oly kedvező a réteknek, de alkalmasabb a buza és más gabnanemek érlelésére; Angolország valamennyi termékét kevesebb fáradsággal lehet termesztetni; azonfelül új, becses termékek tenyésznek, minők a cukor, a len és a kender, az olajos növények, a dohány, a bor, a gyümölcsneműek stb.

Könnyen folytathatnók ezt az összehasonlítást; szembeállíthatnók Lancaster, a legtermékenyebb angol grófságot és gyönyörű Nord megyénket, a krétás Wiltshire-t és a Champagne-t, a homokot itt és a homokot ott, az agyagot és „loam“-ot itt, az agyagot és a „loam“-ot ott; a legtöbb angol vidéknek megtalálnék, a párját északi Franciaországban. Ilyen részletes kimutatást folytatva, hektárról-hektárra haladva mutathatnók ki, hogy — eltekintve egyes kivételeket — a mi földünk a jobb; a francia föld legrosszabb részei közt nincs

olyan darab, hogy a Manche-csatornán túl ne akadna nála még rosszabb és nincs Angolországban olyan buja területe, hogy ne találánánk itthon megfelelő egyenlő, sőt gyakran nagyobb értékűt.

A walesi tartomány „moors“ név alatt ismert meddő földdel borított hegytömb. Ha hozzáveszszük a szomszéd szigeteket és a hozzá legközebb álló angol területet, két millió hektár földet foglal magában, melynek csak a felét lehet művelni, Franciaországban megfelel neki a bretagnei félsziget, melynek lakói a walesiekkel közös eredetűek; de Bretagne aránylag kisebb része Franciaországnak, és nem is olyan rideg és vad, mint az angliai gall föld; az analógia csak egy pár cantonban teljes.

Skótországnak két része körülbelül egyforma terjedelmű; mindkettőnek a nevét népszerűvé tette a költészet és a regényirodalom: az alföld, a „lowlands“ a déli és keleti, a felvidék, a „highlands“ a nyugoti és északi részeket foglalják el; e két félrész mindketteje a hozzátartozó szigetekkel együtt körülbelül 4 millió hektár.

A skót felvidék egyike Európa legterméketlenebb, legsivárabb vidékeinek. A képzelem csak a nagy skót regényíró bájos ábrándjai szerint látja; nagyszerű tájkai jobbára megis érdemlik hírnevüket, de a művelésre e szép szörnyetegek nem alkalmasak. Óriási gránit-szikla az, keresztül-kasul szelve éles ormokkal, mély örvényekkel és még az által is zordonabbá lesz, hogy felnyúlik a legmagasabb szélességi fokokig. A „highlands“ szemközt fekszik Norvégiával és sok tekintetben hasonlít is ezen országhoz. Az északi tenger, mely körülfogja és mindenfelől szorítja, örökösen csapkodja viharaival; hegyoldalain szünet nélkül süvöltenek a szelek és mindig esu-rognak a kiapadhatatlan források, melyek alant roppant

tavakat képeznek ; ritkán képződik ott valami kis termő réteg. Majdnem egész éven át tart a tél és a hozzátartozó szigetek, a Hebridák, Orcadok, Shetland-szigetek az irlandi természet mogorva jellegét viselik magukon. A skót felvidéknek több mint három negyedrésze műveletlen és azon a kis földön is, a mit művelni lehet, a lakosok nagy iparkodása szükséges, hogy valami teremjen ; a zab sem érik meg mindig.

Hol találjuk Francziaországban ennek a párját ? Legközelebb áll még hozzá a középfrancia hegységek területe, mely ellep vagy tiz megyét és a Rhone folyón túl az Alpeket éri el ; ide tartoznak a Limousin, az Auvergne, a Vivarais, a Forez és a Dauphiné. De a Hautes-Alpes és Basses-Alpes megyék, melyek valamennyi közt a legszegényebb és legterméketlenebbek, a Lozère és a Haute-Loire, melyek ezután következnek, természeti bőség tekintetében még messze túlhaladják a híres Argyle és Inverness grófságokat és a még hozzáférhetlenebb Sutherland grófságot. Ez a fölény még szembeötlőbb a Cantalban, Puy-de-Dômeban, Corrèzeben, Creuseben, Haute-Vienneben és roppant mérveket ölt, ha a „highland“-ok legjobb völgyeivel szembe állítjuk az auvergnei Limagnet és a grésivandani völgyet, ezt a két paradicsomot, melyet a földművelő hegyvidékeink kellő közepén teremtett.

Még a skót alvidék sem mindenütt alkalmas a művelésre : sok hegylánc szeli át, mely összeköti a northumberlandi hegyeket és a Grampian-csoportot. Négy millió hektár földjéből két millió jóformán terméketlen, míg a többi két millió hektáron majdnem mindenütt, főleg Edinburg és Perth környékén a legtökéletesebb, művelés csodáit látjuk ; de igazán gazdag és mély föld

csak körülbelül egy millió hektár van, a többi szegény és sovány. Ami az égaljt illeti, elég lesz arra emlékeztetni, hogy Edinburg ugyanazon szélességi fok alatt fekszik mint Kopenhága és Moszkva. Az év háromnegyed részén át majdnem szakadatlanul esik a hó és eső, s a növényzetnek rövid, bizonytalan nyara van.

Francziaországban a skót alvidékhez legjobban hasonlít az a tíz megye, melyek az Ardennektől a Vogeseken és Jurán át a Dauphinéig terülnek el és a keleti határt képezik, de itt is érezhetően jobb a föld és az égalj. Lotharingia és a Franche-Comté legelői vannak legalább is olyanok mint az ayriek és gallovayiek; Elzasz fölér a Lothiannal. Ennek a régiónak északi csúcsa hat fokkal mélyebben fekszik mint Berwick, déli csúcsa pedig Velenczével egy szélességi fok, alatt van; az olasz ég forró lehellete eljut Lyonig.

Irland két része körül az északnyugati, mely a sziget negyedrészt képezi és magában foglalja Connaught tartományt Donegal, Clare és Kerry grófságokkal, nagyon hasonlít a Wales-tartományhoz, sőt rosszabb helyein, a skót felvidékhez. Ott is van két millió hektár áldatlan föld, melyek rémességét eléggé kifejezi ez a közmondás: „Menj a pokolba vagy Connaughtba“.

A másik a délkeleti rész sokkal jelentékenyebb, mert magában foglalja a sziget háromnegyedrészt, Leister, Ulster és Munster tartományokat, és közel hat millió hektárra rug, természetes termékenységre legalább olyan mint a tulajdonképeni Angolország. Ha nem ott sincs minden rendén; a föld még nedvebb mint Angolországban, a „bog“-oknak nevezett nagy tőzeges mocsarak ellepik ez országrésznek egy tizedét; egy másik tizedét a hegyek és tavak

borítják. A 6 millió hektárból csak 5 millió van művelve.

Összehasonlítottuk Franciaország észak-nyugati részét Angolországgal, közép és keleti Franciaországot Skóthonnal és már most csak a déli vidékeinket állíthatjuk szembe Irországgal. Némileg igazolva is van ez összehasonlítás, mert hazánk déli része az északitól eltér és gazdagsága emezénél csekélyebb, ép úgy mintha Írhont Angliával hasonlítjuk össze. De itt aztán az analogia megszűnik, mert az eltérések minden tekintetben a legélesebbek és ez a párhuzam is, úgy mint az előzők, sőt talán még inkább, Franciaország előnyére üt ki. Déli vidékünk a Garonne torkolatától a Varéig terjed; húsz megyét, körülbelül 13 millió hektárt foglal magában, úgy hogy a területi arányosság megvan. Itt is vannak hegyek, mint a Pyrenéek és a Szevennek. De a Hérault és Gard hegyek, melyeken selymet tenyésztenek és a pyrenéi cantonok, a hol a szántóvas az örök hó tövéig hatol, messze meghaladják a Connaught és a Donegal fagyos ormait és minél mélyebbre szállunk le, a fölény annál felülőbb, daczára a természeti előnyöknek, a melyek miatt elnevezték Irországot „a föld legszebb virágának és a tenger legékesebb gyöngyé”-nek.

A síkság, mely Irországot egész szélességében átszeli Dublintól a Galway öbölíig és a sziget büszkeségét képezi, nem oly gazdag és nem oly terjedelmes mint a gyönyörű Garonne-völgy, a legszebb művelt földdarabok egyike. Az arany völgy, „golden valé”, melylyel Limerick kérkedik, a Shanon-menti legelők, Belfast környékének kitűnő lentermő földje, kétségkívül igen becsesek; de a médoci szőlők, a buzértenyésztő Comtat, a Languedoc, a hol egymást követik a buza és tengeri, a Pro-

vence, a hol az olajfa virúl és a narancs sárgúl, még becsesebbek. Irország azzal különb Angliánál, hogy kevesebb benne az agyag, a homok, a kréta és hogy a homok ott rendesen jó minőségű; viszont Dél-Franciaországnak jobb az ege. Az irországi „bog“-oknál sokkal hasznavehetőbbek a Gascogne és a Camargne lápjai.

A mi talajunk tehát mindenképen felülmúlja az angolokét, nem csak terjedelem, de termékenység tekintetében is. Az észak-nyugot jobb mint Anglia és Wales; a középső és keleti rész különb mint Skótország és déli vidékünk fölér Irországgal.

Young Arthur, a nagy angol mezőgazda, már hatvan évvel ezelőtt elismerte talajunk és égaljunk ezen felsőbbségét. „Mezőgazdasági utazás Franciaországban“ című művének végén ezt írja: Végig néztem 1787 és 1790 közt Franciaország valamennyi tartományát és azt hiszem, hogy ennek a királyságnak a talaja jobb Angolországénál. Angolországban a rossz földek az egész területnek nagyobb részét képezik, mint Franciaországban; sehol sincs ott oly sok szárazhomok, mint Norfolokban. A lápok, pusztaságok, fővenyföldek, melyek Bretagneban, Anjouban, Maineban és Guienneben oly gyakoriak, jobbak mint a mieink; a skót és a walesi hegyek talaj dolgában össze sem hasonlíthatók a Pyrenékkal, az Auvergne, a Dauphiné, a Provence és Languedoc hegyeivel. Az agyagos földek sehol sem oly makacsok mint Angolországban és a sussexihez fogható agyaggal nem találkoztam Franciaországban.“ A híres angol gazda ép ily elismeréssel szól a francia égről is. „*Mi fel tudjuk használni égaljunkat, mondja büszkén, és a francziák e tekintetben gyermekkorukat élik*“, de a két ország égalja közül a saját tulajdonságait illetőleg, habozás nélkül a franciaország-

ginak adja az elsőbbséget és ez a meggyőződés ki van fejezve a könyv minden sorában.

És mégis — ámbár kétségkívül sok a kivétel, melyek azonban a szabályt nem döntik meg — Angolország még 1848 előtt is jobban volt művelve, többet termelt mint Franciaországnak ugyanakkora északnyugati része; a skót alvidék legalább is versenyzett, a mi keletünkkel, és még az a szegény Írország is több terméket adott mint a mi déli vidékünk. Csak a skót felvidék az, melyet a megfelelő francia országrész túlszárnyalt és ez nem az embereken múlt. Egyébiránt a francia területen kívül, Corsica szigetén találunk földet, melynek termékenységet össze lehet hasonlítani Skótországéval, noha óriási különbség van a két vidék természeti áldása közt és nemcsak ebben a tekintetben lehetne összehasonlítani e két vidéket, melyek egyaránt nehezen hozzáférhetők és egyaránt régóta pásztorokból és rablókból álló fékezetlen népségnek szolgálnak lakhelyül.

Franciaország hátrább van mint a brit királyság, de jóval előbb jár, mint a világ többi nemzetei, kivéve a belgákat és a felső-olaszországi népet, melynek a természet adott fölényt. Viszonylagos elmaradottsága nem a mi földművelő népünkön múlik, melynél dolgozabb, értelmesebb, takarékosabb talán nem létezik. Sok és mély oka van annak, mely okokat kutatni szándékozom. De állításomat elébb be kell bizonyítanom és ezért némit, tisztán mezőgazdasági adatok felsorolásába kell bocsátkoznom.

Meg fogom elébb mondani, hogy az angol földművelés mennyiben gazdagabb, mint a mienk és azután kérdezni fogom ennek az okait.

II. FEJEZET.

A juhok.

Az angol mezőgazdaságban, ha összehasonlítjuk a franciaországgal, a legfeltűnőbb vonás a juhok száma és minősége. Ha csak vasúton is végig megyünk bármely angol grófságon, azonnal látjuk, hogy Angolország aránylag sokkal több juhot tenyészt mint Franciaország; csak rá kell néznünk ez állatok bármelyikére és észlelhetjük, hogy átlag sokkal nagyobbak és bizonyára több húst adnak mint a mieink. Ezt az észleletet, mely mindenfelől szinte felerőszakolja magát a legfelületesebb szemlélőre is, a tények gondos megfigyelése megerősíti és ha tanulmányozzuk, váratlan fontosságot nyer. A mi az egyszerű utasnál a pusztá kíváncsiságot elégíti ki, az a gazdaság és földműveléstan szempontjából tanulmánytárgy, melynek óriási eredményei bámulatot keltenek.

Az angol mezőgazda, azzal a számítási ösztönrel, mely e népet jellemzi, észrevette, hogy a háziállatok közt a juh az, melyet legkönnyebb táplálni, mely legjobban értékesíti az elfogyasztott táplálékot és a föld megtermékenyítésére a legerősebb, legmelegebb trágyát szolgáltatja. Ehhez képest első sorban oda törekedett, hogy sok birkája legyen és vannak Angliában roppant tanyák, melyeken jóformán nincs is más háziállat. Míg

a mi gazdáink sokfelé osztják meg gondjaikat, szomszédaink emberemlékezet óta a juhtenyésztést tekintették az első gazdasági iparágnak. Köztudomású, hogy Anglia kanczellárja, a lordok házának elnöke, gyapjúzsákon ül és ezen pittoreszk jelképpel tanúsítja, hogy az egész nemzet milyen fontosságot tulajdonít ezen czikknek. Az angol fogyasztók pedig igen kedvelik a juhhúst.

Száz év óta Franciaországban és Angliában egyforma arányban növekedett a juhok száma: itt is, ott is megkétszereződött. Úgy számítják, hogy 1750-ben ez országok mindegyikében 17—18 millióra mehetett e szám; ma 35 millióra becsülhető. A hivatalos francia statisztika 35 millióról szól és Mac Culloch az Egyesült királyságot illetőleg ugyanilyen eredményre jut, de úgy hiszem, ez is, amaz is, kissé elmarad a valóságtól. De ezen látszólagos egyenlőségben nagy egyenlőtlenség rejlik. Az angolországi 35 millió juh 31 millió hektár földön él, a franciaországi pedig 53 millión; 60 millió juhnak kellene Franciaországban lennie, hogy az arány meglegyen.

És ez a különbség, mely már is lényeges, még nagyobbak mutatkozik, ha Franciaországot a szoros értelemben vett Angolországgal hasonlítjuk össze. Az Egyesült királyság két másik országában aránylag kevés juh van; Skócia, bármily erőfeszítéseket tett is, csak négy milliót tud eltartani; Írországbán, mely legelőivel versenyezhetne Angolországgal, legfőlebb két millió juh van nyolcz millió hektáron, a mi nem utolsó jele az elmaradottságnak. Magában Angolországbán 15 millió hektáron vagy 30 millió birka van, azaz aránylag háromszor annyi, mint Franciaországban.

A számbeli egyenlőtlenséghez járul az, hogy a minőség tekintetében a különbség nem kevésbé érezhető.

Körülbelül egy század óta — a régibb haladásról nem is szólva, mely nagyobb volt Angolországban mint nálunk — a két ország a nyájak tenyésztése tekintetében ellentétes irányokat követett. Franciaországban a gyapjút tekintették a főterméknek, a húst pedig csak mellékesnek, míg Angolországban, éppen megfordítva, a húst tekintették főterméknek és a gyapjút mellékesnek. Első tekintetre ez a megkülönböztetés, nem látszik fontosnak, pedig ebből folynak a száz meg száz millióra menő eltérések az eredményekben.

Az, a mit Franciaországban nyolczvan év óta a juh faj javítása érdekében tettek, abból áll, hogy behozták a merinókat. Azelőtt csak Spanyolországban volt meg ez a szép faj, mely lassan képződött a roppant castiliai fensíkon. A spanyol gyapju híre több európai nemzetet indított arra, hogy e fajt importálja; így tett nevezetesen Szászország. Miután a kísérlet sikerült, Franciaország is meg akarta tenni és XVI. Lajos, e jeles fejedelem, ki megadta a jelt, az azóta megtett haladásra, felkérte a spanyol királyt, küldene neki egy castiliai juhnyáját a rambouilleti jószágra. Ez a nyáj elküldetett; a rápazarolt gond megjavította, jóformán átalakította és ebből származott majdnem az egész merino-faj, a mely Franciaországban el van terjedve. Meghaladta a perpi gnani és nazi fajokat, melyek szintén spanyol eredetűek.

A francia birtokosok és bérlők eleinte nagyon haboztak hogy ez újítást elfogadják-e; közbejött a forradalom; több év telt el a nélkül, hogy komoly eredmény éretett volna el; az új faj előnyei csak a császárság alatt kezdtek terjedni. De a mozgalom, a mint egyszer megindult, elharapózott és miután sokan sok hasznot húztak belőle, valóságos lelkesedést támasztott.

Sok haszonbérő, különösen Páris környékén, akkor alapította meg vagyonát. A faj elterjesztésére való kosok tenyésztése a restauráció első éveiben igen jövedelmező foglalkozás volt. Egy rambouilleti kos 1825-ben 3,870 frkon kelt el. Tapasztalták, hogy míg a hazai juh alig néhány font durva gyapjut ad, a merinó két-három annyi súlyú, finom, magasabb árú gyapjut adott. Ez a haszon jelentékeny volt; tenyésztőink beérték vele, más fajtára nem is gondoltak; és így is történt, hogy nálunk a juhtenyésztés tekintetében a merinó faj terjesztését tekintették a gazdaságtan legmagasabb czéljának. A franczia juhoknak körülbelül egy negyedrészt képezik a merinók vagy félmerinók; a többi juhok hús vagy gyapju tekintetében csak is az értelmesebb gondozás és a jobb táplálék folytán javultak és túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Franciaország jövedelme a juhok után egy század óta meg-négyszereződött, noha az állatok száma csak megkét-szeresződött. Az ilyen haladás kétségkívül nagy dolog, de még nagyobb az, melyet tapasztalunk, ha tekintjük hogy ugyancsak e téren Anglia száz év alatt.

Az angol szigeteken mindig sok volt a juh, erről híresek voltak már a rómaiak idejében. Az első fajok vad állapotban éltek és ezek utolsó ivadékait most is láthatjuk a walesi hegyeken, Cornwalles félszigeten és a skót felvidéken. A talaj és az égalj természetes irányzata időjárással csak erősödni szokott. Már háromszáz évvel ezelőtt, mikor a kereskedelem és iparüzés szelleme Európában fejlődni kezdett, Angolországban a juhtenyésztés nagyobb arányokat öltött, mint bárhol másutt: akkor főleg a gyapjut hajhászták, úgy mint most Franciaországban. Megkülönböztettek hosszú és kurta gyapjus fajokat és főleg amazokat sokra becsülték. Angolország

tehát már nagyon előre volt, mikor mi a nyájainkkal foglalkozni kezdtünk és a köztünk levő távolságot még nagyobbá tette az a forradalom, melynek következtében az angolok nagyobb súlyt kezdtek fektetni a húsrá, mint a gyapjura.

Mikor a francia kormány a merinók meghonosításával foglalatoskodott, az angolok is hasonló kísérleteket tettek. III. György király, ki nagyon érdeklődött a mezőgazdaság iránt, követte XVI. Lajos példáját és több ízben hozatott jószágaira spanyol juhokat. Az első juhok elvesztek; a nedves legelőktől betegségeket kaptak, melyek csakhamar halálosak lettek. Az utolsó szállítmányból valókat szárazabb területre vitték és azok ott megéltek. Ezzel be volt bizonyítva, hogy az angol égálj nem képez legyőzhetlen akadályt a merinók terjesztésének útján, ha ez bizonyos határok közt marad. Nagy urak és híres mezőgazdák serényen kutatták, hogy az új fajt minő eszközök segítségével lehetne meghonosítani. De a bérlők mindjárt kezdetben nem az égáljt, hanem még alaposabb ellenvetéseket hoztak fel; eszméik megváltoztak és ők érezni kezdték, hogy a juh inkább a vágóhid szempontjából fog fontosságot nyerni. És ez az új felfogás mindjobban érvényesült, a spanyol fajt elejtették még azok is, a kik eleinte legjobban dicsőítették. Ma Angolországban csak néhány műkedvelő tart merinókat vagy fél-merinókat, de inkább különcködésből, mint üzérkedési célokból.

E felfogást leghathatósabban terjesztette a híres Bakewell, ki a maga nemében lángész volt és hazája jólétének gyarapításaért ép annyit tett, mint kortársai Arkwright és Watt. Ő előtte az angol juhokat csak azon korban lehetett vágóhidra vinni, mint most a mieinket,

azaz 4—5 éves korukban. Úgy okoskodott és igen helyesen, hogy a nyájakból való hasznot meg lehetne kettőztetni, ha teljesen kifejlődnének e korig és már pl. két éves korukban válhatnának alkalmasakká a levágatásra. És azzal a kitartással, mely nemzetét jellemzi, folytatta az ez irányban való kísérleteket dishley-grangei (Leicestershire) jószágán és hosszú évek fáradozása, nagy áldozatok árán meg is valósította eszméjét.

Az új fajt, melyet Bakewell tenyésztett „új-leicestéri“-nek nevezik a grófságról, és „Dishley“-nek a jószágról, a melyekben keletkezett. Ez a rendkívüli faj, mely koraérettség tekintetében páratlan a világon, oly példányokat ad, melyek már egy éves korukban meghizhatnak és mire betöltik két éves korukat, minden esetre már ki vannak fejlődve. E fölötté becses tulajdonságukhoz járúl formáik tökélye, úgy hogy húsosabbak, nehezebbek mint bármely más faj egyforma nagyságú példányai. Átlag 50 kilogramm húst adnak és nem ritkán akad köztük olyan is, mely többet ad.

Az eljárást, melynek segítségével Bakewell ily bámulatos eredményt ért el, *fajkiválás* (selectio) név alatt ismeri minden tenyésztő. Abból áll az, hogy egy faj példányai közül kiválasztjuk azokat, melyek az állandósíttatni kívánt tulajdonságokat legnagyobb mértékben bírják és csakis ezeket használjuk a faj szaporítására. Ha ezt a rendszert több nemzedéken át követjük, akkor a jelleg, melyet a faj szaporítására szánt hím- és nőstény-példányoknál kerestünk, állandóvá válik és a faj megalkult. Ez az eljárás szerfölött egyszerűnek látszik; pedig nem olyan egyszerű dolog megválogatni a tulajdonságokat, a melyeket igyekezni kell átörököltetni, ha jó eredményre akarunk jutni. Sok tenyésztő eltéveszti

a dolgot, és oly irányban halad, mely céljától mind távolabbra viszi.

Bakewell előtt a leicesteri gazdag síkságok bérlői, a kik arra törekedtek, hogy a lehető legnagyobb húsqantumot kapják, első sorban arra tekintettek, hogy a juhok nagy termetűek legyenek. A dishley-grangei kitűnő gazda — és ez egyik érdeme — belátta, hogy a húsqantum növelésére biztosabb eszközök egyfelől a korai hízás és másfelől a gömbölyű formák, mintsem a csontváz túlságos fejlesztése. Az „új-leicesteri“ példányok nem nagyobbak mint a régi faj példányai és a tenyésztő annyi idő alatt, a mely egy állat felnevelésére volt szükség, most hármat állíthat ki a vásár számára; juhai nem magasabbak, de szélesebbek, gömbölyűbbek; azok a testrészek, melyek legtöbb húst adnak, jobban ki vannak fejlődve; csak épen annyi a csontjuk, a mennyi szükséges hogy a testsúlyt, mely majdnem egyforma a tiszta húséval, elbíróják viselni.

Angolország elbámúlt, mikor a Bakewell által jósolt eredmény végleg kivívottnak bizonyult. Az új faj megteremtője, ki — mint minden igazi angol — főleg a hasznót nézte, teljesen kiaknázta a felfedezése által előidézett versenygést. Miután mindenki Dishley-juhokat akart, Bakewell azt tette, hogy kosait nem adta el, csak bérbe adta. Kezdetben, azaz 1760-ban, mikor a faj még nem is volt tökéletesítve, egy-egy kosért 22 frank bért kapott; de a mint a tenyésztésben újabb haladást tett és nyájának hírneve növekedett, árai rohamosan emelkedtek. Fajának terjesztésére 1789-ben társulat alakult és ő kosait egy nyárra 6000 guineáért (több mint százötven ezer frank) adta bérbe. Kiszámították, hogy a következő években a közép-angliai haszonbérlők, kosok

bérbevételeért egy-egy év alatt harmadfél millió frankot is fizettek. Bakewell mindent elkövetett ugyan, hogy a monopoliumot megtartsa, de már nem csak ő adott bérbe kosokat; ez az iparág már elterjedt és ő az ő nyájának mintájára mások is alakítottak nyájakat.

Ki sem lehet számítani, hogy Bakewell mennyivel gyarapította hazája gazdagságát. Ha lehetséges volna kimutatni, hogy a Dishley-faj mennyi hasznót hajtott az angol gazdáknak nyoleczvan év óta, óriási eredményekre jutnánk.

De Bakewell nem csak azt tette, hogy teremtetett külön juh-fajt, mely koraérés és húsmennyiség tekintetében a lehetőség határát látszik elérni; példájával rámutatott arra is, hogy a más körülmények közt levő hazai fajokat mikép lehet tökéletesíteni. A tiszta Dishley-faj nem terjedhet el egyformán; mélyen fekvő, nedves, termékeny síkságról ered és csak analog vidékeken tenyészik jól; mesterkél, tehát kényes, kissé beteges faj ez, melynél a koraérettség nem más mint a korai vénülésre való hajlandóság és a mely alkotásánál fogva erőfeszítésre nem képes. Hideg égélj, bő eledel, feltétlen nyugalom kell neki és folytonos gondozást igényel. Mindezért uzsorával fizet ugyan, de a gazda nem adhatja neki meg mindig.

Az angol földön, úgy mint más országokban, három kategóriát különböztetünk meg: sík, dombos és hegyes vidékeket. A Dishley a síksági juh-faj mintaképe, oly példány, melyet egyéb fajok lehetőleg megközelíteni igyekeznek. Tenyésztettek azután egy fajt, mely rosszabb a Dishley-nél, de azt megközelíteni igyekszik és ebből a domboldalok juháját alakították; ez a Sussex déli fővenyhalmain tenyésző „South-Downs“-faj. A második

faj, a mely még emennél is rosszabb, de hozzá közel igyekszik jutni, a hegyi juhok példányképe lett. Ez Northumberland északi vidékein, Anglia és Skótszág közt, a Cheviót hegyekben keletkezett.

Sussex déli fővényhalmai huszonöt mértföldre huzódó átlag két mértföld szélességű meszes dombosorok, melyek kelettől nyugotnak vonódnak a Manche parjai mentében, átellenben Franciaországgal. Brighthon városa, mely tengeri fürdőiről híres és minden évben az előkelő angol világ nagy részének mulatóhelye, ott fekszik e dombok tövében, melyek igen sajátos látványt nyújtanak; erdő egyáltalán nincs rajtuk, csak itt-ott látható némi cserjés; véges végig alacsony növéssű, finom, sűrű fű lepi el. A legelők mindenha juhoknak szolgáltak, melyek ott igen jól érezték magukat; de a kissé zömök, régi South-Downs-faj bár igen jó, de csak igen kevés húst adott, gyapjút azonban keresték bizonyos posztófajokhoz.

A vidék egyik birtokosa, John Ellmann, 1780 táján mepkísértette hogy e fajt nem lehetne-e megjavítani azon eljárás segélyével, mely Bakewellnek a hosszú gyapjas fajoknál olyan jól sikerült. Volt egy körülmény, mely növelte e kísérlet sikerének esélyeit; a sussexi dombok tövében alacsony, jól művelt földszalag huzódik, mely a fővényhalmok juhai számára téli takarmányt biztosíthatott. A hegyi juhok satnyaságát csakugyan nem annyira a nyári legelő sovány volta okozza, mint inkább a téli takarmánynak majdnem teljes hiánya. Legjobban bizonyították ezt Ellmannak és utódainak a fővényhalmok juhaival tett kísérletei.

E juhok, mihelyt a nyári legeltetéshez jó téli etetés járult, rohamosan erősödtek, azután lehetőleg alkalmasakká lettek a korai hízásra és a formatökélyre, mely

a Dishley-fajt jellemzi, úgy hogy utóbb versenyeztek Bakewell juhaival. Ma, hetven évi gondos tenyésztés után a South-Downs juhok átlag 40—50 kilo húst adnak. Általában két éves korukban hiznak és a második nyírás után kerülnek a vásárra. Húsokat jobbnak tartják, mint az „új leicester“ fajét; gyapjuknak súlya megkétszereződött ép úgy mint a testüké és miután most is a nyarat a legelőn töltik, megtartották erős testalkatukat, eredeti zömökségüket.

Kiszámították, hogy a sussexi fővényhalmokon és a szomszédos síkságokon ma egy millió javított juh tenyész. A faj nem maradt meg a régi határokon belül; túl terjedt azokon, vagy úgy hogy egyszerűen helyettesítette a helyi fajokat, vagy pedig akként hogy közójük keveredett és a keresztezés által teljesen átalakította azokat; terjedt mindenüvé, a hol a talaj nem elég zsíros arra, hogy rajta Dishley-juhok tenyészsenek, de a jó nyári legelő mellett elegendő téli takarmányt szolgáltat; uralodik az összes meszes talajú vidékeken, kikiszorítja Berks, Hants és Wilts grófságokból a régi fajokat és északon eljutott egész Cumberlandig és Westmoorelandig.

A *Cheviot-juhok* története nem oly fényes, mint a Dishley és South-Downs fajoké. Pedig nem kevesebb becsűek mint emezek, a mennyiben lehetővé teszik, hogy hideg, műveletlen vidékekből a lehető legnagyobb hasznot húzzuk. A magas angol hegylánczok és a művelt földek közt átmenetet képző hegyekből kerültek ki és javulásukat ép úgy mint a South-Downs faj, annak köszönhetik, hogy télen takarmányt kapnak, már a mennyire az ama rideg vidékeken lehetséges; ezenfelül itt a kiválás nagyobb gonddal eszközöltetett, mint bármely más fajnál s formái ma már lehetőleg tökéletesek.

A tökéletesített Cheviot-juhok éltük harmadik évében híznak; átlag 30—40 kiló kitűnő húst adnak; gyapjuk sűrű kurta; a telet a hegyek közt töltik, kitéve az időjárás ridegségeinek és csak igen ritkán bújnak az aklokba.

Angolországban a Cheviot-fajt csak Wales és Cornwallis leghegyesebb vidékeire hozták be, de Skótországbán, a hova sir John Sainclair vitte, igen nagy számban terjedtek el; ellepték a déli fensíkokat és onnét a Gram-pian hegyek mentében haladva a legészakibb vidékekig hatoltak, a hol rohamosan szaporodnak. A magas, viharos vidékeken elvitatják a tért egy még zömökebb fekete fajtól, mely lassankint átengedi nekik a legjobb legelőket és a legvadabb ormokon keres menedéket.

Ez a három faj lassankint absorbeálja az összes más fajokat és elellepi egész Nagy-Britanniát. Egyes válfajok azonban tartják magukat és külön fejlődnek: ilyenek Kent grófságban a Rommey-mocsarak faja, Gloucester grófság fensíkjainak faja (cots wolds), a hosszú gyapjas lincolni és teesnateri juhok, a kurta gyapjas dorsetik és heresfordiak stb. Mind e fajokat ugyanolyan eljárás segélyével javították mint a fentebb felsoroltakat. Egész Angolországban a juhtenyésztő ma első sorban arra néz, hogy juhái korán hízzanak és gömbölyű formájúak legyenek; ezt úgy igyekszik elérni, hogy a fajt magát tökéletesíti, vagy keresztezi már tökéletesített fajokkal, vagy pedig más fajjal helyettesíti, a szerint a mint az egyik vagy másik módszer ígérkezik leghathatósbnak. Azt lehet mondani, hogy Bakewell eszméitől vannak áthatva összes honfitársai.

Kisértsük most meg összehasonlítani a két országnak egyenlő számú juhok után húzott évi hasznát.

Franciaország évi gyapjutertermését mintegy 60 millió kilóra becsülik, Angolországét pedig 550,000 „pack“-re (egy „pack“ 240 angol font) azaz szintén 60 millió kilóra. A gyapju tekintetében tehát a két ország egyformán áll. De Angolország roppant módon felülkerekedik, mihelyt a hús kerül szóba.

A brit szigeteken évenként mintegy tíz millió juhot (magában Angliában nyolcz milliót) vágnak le, melyek átlag 36 kiló húst, tehát összesen 360 millió kilót adnak.

Franciaországban levágnak mintegy 8 millió birkát, melyek fél annyi húst adnak, mint az angol juhok, azaz átlag 18 kiló húst, összesen pedig 144 millió kilót.

E szerint a 35 millió francia juh ad

gyapjut	60 millió kilót
húst	144 „ „

A 35 millió angol juh ellenben ad:

gyapjut	60 millió kilót
húst	360 „ „

Igaz hogy ezen számok nem mondhatók matematikailag pontosaknak, de elég közel állanak a valóhoz, hogy az általános tényről fogalmat adjanak. A statisztika által adott eredményeket, melyek Angolországgra szólnak, inkább csökkentettem, mintsem növeltem, Franciaországot illetőleg pedig inkább megtoldottam a számokat.

Lord David, az edinburgi egyetem tudós mezőgazdasági tanára a „Házi állatokról“ szóló könyvében, mely néhány évvel ezelőtt jelent meg, Anglia évi gyapjutertermésének értékét 227 millióra becsüli, de ez a becslés

nyilvánvaló túlzás;¹ Low francia kommentátora pedig ugyanekkor az angol juhok évi hústermését 640 millió kilóra teszi, a mi csak úgy volna lehetséges, ha valamennyi angol juh Dishley volna. Másfelől Moreau de Jonnes, hivatalos adatok nyomán készült mezőgazdasági statisztikájában, a Franciaországban levágott juhok számát 6 millióra, az átlagos húsquantumot 13 kilóra és az összes húsmennyiséget 80 millió kilóra teszi. Csak fel-
említem e becsléseket, melyek szerintem nagyon is alacsonyak.

Könnyű elképzelni, hogy a különbség, mely már ilyen jelentékeny, ha hazánkat a brit szigetekkel általában hasonlítjuk össze, óriásivá lesz, ha csak a szorosabb értelemben vett Angolországot tekintjük. Angolország hektáronként két juhot tenyészt, Franciaország pedig csak két-harmadot és miután az angol juh két annyi jövedelmet hajt, mint a francia, ebből az következik, hogy az angol juhtenyésztő gazdaság ugyanakkora területen hat annyit jövedelmez, mint a franciaországi.

Ez az elszomorító aránytalanság talán elenyészik egyes jószágainkon, melyeken a juhtenyésztéshez ép oly

¹ Ide vonatkozik a skót mezőgazda megjegyzése: Az angol juhok húsmennyiségét illetőleg egyetért velem, de úgy vélekedik, hogy a gyapjutermost nagyon kevésre tettem; utal e juhok nagyságára és legtöbbjük gyapjujának hosszúságára. Én azonban azt hiszem, hogy nem méltatta eléggé merinóink és félmerinóink átlagos gyapjutermost. Sok birkánk 6 kilót is ad a gyapjuzsirral együtt; az átlagot pedig 3—4 kilónál kevesebbre nem lehet tenni, az angol juhok gyapja pedig nincs olyan nehéz. A gyapju mennyisége és minősége tekintetében merinóink első helyen állanak. Juhaink egy részének ez a fölénye kipótolja azt, a mi e tekintetben kis hazai fajainknál hiányzik és azért úgy hiszem nem tévedek, ha e két ország gyapjutermost egyformának tartom.

jól értenek mint Angliában és a hol kezdenek szomszédainkon túl is tenni angol és merinó-fajok ügyes keresztezése által; idézhetjük pl. a többek közt Pluchet gyönyörű nyáját Trappesban (Seine-et-Oise), Malingié-ét Charmoiseban (Loire-et-Cher) és az állami aklokban; pl. Alfortban folytatott keresztezéseket. De egészében véve Franciaország hátra van. A brit szigetek közül csak Írország áll a juhtenyésztés tekintetében velünk egy fokon; még Skótország is túlszárnnyal bennünket. Pedig a fentebbi számok, bár elég ékesen szólnak, még nem adnak teljes fogalmat a haszonról, melyet hajt az angol gazdának a juhtenyésztés. Ne feledjük, hogy ez a becses állat nem csak gyapjút és húst, de trágyát is ad. Az egész jövedelem úgy keletkezik, hogy a föld, a mely adja, megtermékenyítettik. A mezőgazdaságnak úgy szólván eszményképe ez.

Ha már most az angol gyarmatokat vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a juhtenyésztést ott ép oly előszeretettel üzik, mint az anyaországban.

Itt a lakosság gyérebb, a gazdagság főeleme a kivitel és ezért itt nem annyira a húst keresik, mint inkább a gyapjút, melyet könnyebb elszállítani. Angolország, mikor saját földjéről száműzte a merinót, elvitte azt a gyarmatokba. A tengerek túlsó partjain néptelen pusztaságok akadtak, melyek csodálatosan kedvezők a spanyol fajra nézve. Ez ott nagyon elszaporodott és egészen új világ keletkezett. Gyönyörű városok épültek fel mintegy varázserő által ama lakatlan pusztákon. Az angol emigránsok áradata ott nőttön nő. És ezeket a csodákat egy gyöngé állat, a juh vitte végbe. Egy ideig attól lehetett tartani, hogy az aranybányák felfedezése után a legelők el fognak pusztulni és egész Anglia megdőbbent.

Most ez az aggodalom esillapodott. A juh elvonja az embereket még az aranytól is.

E század elején Angolország Spanyolországból hozta importált gyapjújának felét; most (1853) Spanyolország a behozatali kimutatásokban csak névleg szerepel, ellenben oly országok, melyek most ötven éve egy font gyapjút nem adtak, melyeknek a neve is jóformán ismeretlen volt, óriási mennyiségekkel szerepelnek. Így pl. az ausztráliai brit gyarmatok 40 millió font gyapjút, a Jóreményfok gyarmata, az indiai angol birtokok 10—12 milliót küldenek. Ez a gyapju kitünő mennyiségű és napról napra javul. A tenyésztők e távoli földekről jönnek és gazdáink elől drága áron elkapják a rambouilleti kosokat. Az anyaország és a gyarmatok juhai együttevén évenként 660—700 milliót jövedelmeznek Angolországnak és ezt a gyárak még megkétszerezik. Csodálatos hatalma van az emberi iparnak, ha értékesíteni tudja a gondviselés adományait.

A hústermes tekintetében tehát túlszárnnyal bennünket a brit birodalom európai része; a gyapjút illetőleg pedig legyőz az angol főváros és a gyarmatok szövetsége. Pedig saját földünk és az Ausztráliánál ugyancsak közelebb eső afrikai gyarmataink elég módot nyújtanak a versenyzésre. Azt a megkülönböztetést az anyaföld és a gyarmatok közt nálunk is úgy kell majd érvényesíteni, mint a hogy érvényesítik szomszédaink. Gazdáink, ha nem is fognak épen lemondani a gyapjuról, de több figyelmet fognak fordítani a hústermesztésre mint eddig tettek; az algiri gazdák előtt pedig roppant jövő nyílik meg, ha gyapjút állítanak elő. Mindenfelől meg van adva biztatás és naponta nagy haladás történik mindkét irányban. De kisse későn indultunk útnak.

III. FEJEZET.

A szarvasmarha és ló.

Az angol mezőgazdaság fölénye a francia fölött a szarvasmarha tekintetében nem olyan nagy, mint a milyent juhtenyésztésnél tapasztaltunk ; de azért mégis érezhető.

Franciaország szarvasmarháinak állományát tíz millióra becsülik ; az Egyesült-királyságé mintegy nyolcz millió ; tehát valamivel csekélyebb. De ha az abszolút létszám kisebb, a viszonylagos mennyiség nem az. Az említett létszámból esik Angliára és Wales tartományra öt millió, Skótországra egy és Irhonra két millió, azaz Angliában minden három hektár, Skótországbán minden nyolcz hektár és Irhonban minden négy héktárra jut egy-egy szarvasmarha, holott Franciaországban átlag öt hektára esik egy-egy marha. Látnivaló, hogy Franciaország átlagszáma csak Skótországnál kedvezőbb, ahol a talajviszonyok kivételesek, de hátrább áll még mint Írországé is és az angolországitól jó messzire marad el. És ez a mennyiségre vonatkozik. A minőség tekintetében az angolok fölénye még nagyobb.

A marhafajtól a trágyán, a bőrön és a hulladékon kívül még háromfélét veszünk igénybe: munkát, tejet és hust. A három szolgálmány közül legkevesebbet jövedelmez az első és itt ugyan olyféle megkülönböz-

tetést kell tennünk mint a juhoknál. Míg a francia gazda a szarvasmarhát főleg munkára használja, az angol gazda inkább tejet és hust vár tőle. Ez a második különbség ép oly eltéréseket idézett elő mint az első.

Lássuk először a két ország tejtermelését. Franciaországban van négy millió borjuzásképes tehén, míg Angolországban van három millió. Csakhogy a francia tehenek háromnegyedrésze nem fejőstehén, holott az angol tehén majdnem valamennyi az. A munka, mely erős, kemény fajokat követel, olyat igényel, a mi nehezen fér meg a bő tejterméshez szükséges vérmérsékkel. A rossz táplálék, a gondozás hiánya, a bikák a megválogatásában való vigyázatlanság, azonfelül, a legdélibb vidékeken, talán a száraz, forró égalj is, elvégzik azt a mit a munka megkezdett. Franciaország azon részeiben, a hol a helyi viszonyok a tejtermelésre irányították a tenyésztők figyelmét, ép oly jó, sőt kedvezőbb eredményeket értek el mint Angolországban, a mi azt mutatja, hogy e tekintetben nálunk általában véve ép oly jók az előfeltételek mint szomszédainknál; de fejős tehénfajaink, bár ép annyit, sőt néha többet érnek mint az övéik, nincsenek annyira elterjedve.

Nincs Angolországban, tehén faj, mely a tej mennyisége és minősége, valamint az adott tej s a megemésztett táplálék közti arány tekintetében meghaladná a mi flamand, normandiai és bretagnei teheneinket. Ami a tejipar készítményeit illeti, az angol sajtok általában véve jobbak mint a mieink; viszont a francia vaj jobb az angolokénál és Bretagne vagy Normandia vajához fogható Angolországban nincs. De a mit az angol tehenek tejben, vajban és sajtban együttvéve adnak, az, a mondott előnyök daczára, messze meghaladja, a francia

tehenek hasznát, ámbár ezek nagyobb számmal vannak és bizonyos helyeken ép oly jó vagy jobb fejősek. A mezőgazdaságban egy szokásnak általánosnak kell lennie, ha nagy eredményeket akarunk elérni és Angolországban általános szokás egy vagy több fejőstehenet tartani.

A brit királyság legjobb fejős fajtája a Manche-csatornának Normandiától elszakított szigeteiről származik. Rendesen Aderney szigetéről nevezik el, a melynek francia neve Aurigny. A legnagyobb óvatossággal gondoskodnak arról, hogy ez a faj, mely utóvégre is csak egy válfaja a miénknek, megmaradjon a maga tisztaságában. A Manche-csatorna szigeten sok borju tenyész, melyeket Angolországban a gazdag emberek nagyon keresnek majorjaik számára. A ki megfordult Jerseyben, csodálhatta ez értelmes és szelid kinézésű csinos állatokat, melyek ellepik a sziget legelőit és minden gazdánál a családhoz tartoznak. Természetes jósággal vannak megáldva, de a szeretetteljes gond, a melyet rájuk fordítanak, nem keveset járult hozzá, hogy oly szaporák lettek. Jersey lakói büszkék és féltékenyek rájuk, mint egyetlen kincsükre a világon.

De van e fajnak versenytársa; egy másik faj, mely nagyon hasonlít hozzá és bizonyára tőle származott keresztezés által: ez a skótországi Ayr grófságból való. Skótország még nem rég majdnem teljesen műveletlen állapotban volt. Nevezetesen Ayr grófságot csak 50—60 év óta művelik némi gonddal. Ez a cserjékkel és mocsarakkal ellepett ország valóságos Arcadiává lett. Burns Róbert, a pásztorköltő ott született, és mezei dalai, melyek a francia forradalom idejéből valók, akkor keletkeztek, mikor hazájában a földművelés új életre ébredt. Az az

ihlet, mely Burns pásztor költeményeit sugalmazta, megteremtette a szép ayri fejős tehénfajt is, melynek kecses formái, tarka szőrzete, békés modora, széles tögye, bő, fölös teje a pásztorélet eszményét valósítják meg. Egy jó ayri tehén évenként több mint 4000 liter tejet képes adni; átlag 3000-et ad és mindenütt találkozunk vele, Skótországban, úgymint Angolországban.

Azt lehet mondani, hogy Angolországban a nem fejős tehén kivételt képez.

Még Irországban is két faja van a fejős tehénnek; az egyik kicsi, zömök; hasonlít a bretagnei fajhoz és Kerry vad hegyeiről származik; a másik, nagy és erős, a Shannon partjainak dús legelőin fejlődött.

A tejnek minden formában való fogyasztása az angoloknál óriási mérveket öltött; e tekintetben szokásaik ó-kori keletüek, mert régen mondta róluk Caesar: „Lacte et carne vivunt“. Nem szokták eledelüket zsirral vagy olajjal készíteni; mint a francziák nagy része; a konyhában mindenhez vaját használnak; fő étkezéseiknél mindig ott van a sajt. Hogy mennyi vaját és sajtot készítenek széles Angolországban, az meghalad minden fogalmat. Chester grófság egymaga egy millió font sterling ára sajtot szolgáltat évenként. Nem érik be majorjaik termésével, hanem külfödről is hozatnak sok vaját, sajtot és ez a körülmény, a mely mutatja, hogy milyen a nemzeti ízlés, érthetővé teszi, hogy náluk a tej átlag drágább mint Franciaországban. Mikor a francia termelő legfőlebb 10 centimes-ot kap egy liter tejért; az angol majoros két annyiért árulja.

Az angol tehenek tejtermése összevissza 3 milliárd literre becsülhető, ami átlag ezer liter egy-egy tehén után. Ennek egy harmada a borjak, két harmada az

embereknek szolgál táplálékul. Franciaország tejtermése legfőlebb két milliárd liter, fejenként 500 litert számítva és ennek legalább is a felét a borjak fogyasztják el.

Mig tehát a francia tenyésztők csak egy milliárd litert árulhatnak, az angolok két annyit visznek piacra és miután két akkori árat is kapnak a tejért, arra az eredményre jutunk, hogy a tejtermelés négyannyit jövedelmez Angolországban mint Franciaországban; nevezetesen:

Franciaországban	1	milliárd liter	10 cent-jával	100 millió
Angolországban	2	"	20 "	400 "

Ez a különbség nagyon komoly jelenség. De nem fog rajta csodálkozni, a ki a francia terület különböző pontjainak tejtermelését összehasonlította. A normandiai istálló közt, ahol jobban értenek a tejkezeléshez és a limousini vagy languedoc istálló közt, a hol a tehenek tejelési képességét nem fejlesztették, az ellentét nagyobb, mint az francia és angol istállók átlagos termelése közt. A tej mennyisége sokkal csekélyebb, az ára is jelentéktelenebb. A közép- vagy dél-franciaországi termelő, ha van teje, nem tudja mit csináljon vele, míg a normandiai igen jól tudja értékesíteni. A tej termelése és értékesítése mindenütt igen hasznos foglalkozás és azok a vidékek, melyek vaját és sajtot készítenek, mindig gazdagabbak, mint a szomszédaik.

De midőn szarvasmarháinkat munkára szorítjuk, nemesak a tej utáni nagy jövedelemtől fosztjuk meg magunkat, de a hús utáni, nem csekélyebb jövedelemtől is.

Első tekintetre úgy látszik, hogy munka csak kevés befolyást gyakorol a húsmennyiségre; könnyen elhítt-

hetjük magunkkal azt is, hogy midőn az élő ökröt használjuk, olcsóbban jutunk a húshoz. A tapasztalat azonban azt bizonyítja, hogy egyes esetekben ez igaz lehetett, de egészben véve tévedés volt. A munka kemény, izmos, lassan fejlődő fajokat formál, melyek, miként a nehéz dologhoz szokott emberek, sokat esznek, keveset híznak, csontosodnak, kevés húst adnak és ezt is későn. Ellenben a tétlenség puha, csendes fajokat eredményez, melyek korán híznak, gömbölyű, húsos alakúak és egyforma táplálék mellett szebb húst adnak a vágó-hidon. Ezt a természetes hajlamot a tenyésztő elősegítheti, sőt úgyszólván a végtelenségig fejlesztheti. Ezen általános okhoz mellékesek is járulnak, melyek mind egy és ugyanazon ok folyományai. Ha első sorban arra nézünk, hogy egy marha mennyi munkát képes végezni, csak akkor vágatjuk le, mikor elvégezte a munkáját; ha pedig csak húst akarunk tőle, akkor viszsziük a vágó-hidra, mikor legtöbb húst tud adni. Az igavonó állatoknál a szegény gazdák a létszámot szükségleteikhez képest iparkodnak szaporítani és nem törődnek azzal, hogy miféle táplálékot adhatnak nekik; előállítanak kis, sovány fajokat, melyek rendeltetésüknek csakugy megfelelnek mint a szamarak, de aztán nem is hajtának egyéb hasznot. Aki viszont a húsról számít, hamar megérti, hogy csak annyi állatot szabad tartania, amennyinek jó élelmet adhat, mert a táplálék nekik többet használ.

Ezen okok eredményezik, hogy daczára a látszatnak, a hizó marhák jobban fizetik vissza amit megessenek, a szarvasmarhák munkája pedig, akár hasznos akár nem, csak veszteség, nem hogy haszon volna.

A marha-fajnak kizárólag, a vágóhid szempontjából való tökéletesítését Angolországban szintén Bakewell

Róbert, a híres dishley-grangli bérlő kezdeményezte. Olyan eljárást követett mint a juhoknál. Csakhogy rá nézve az eredmény nem ütött ki olyan jól. A Bakewell által előállított juh a vágóhídi juh legtökéletesebb példányképe maradt, de az általa tenyésztett ökörfajjal nem volt oly szerencsés. A közép-angliai hosszuszarvu faj, melyet kísérleteihez választott, sok tekintetben hibás. Bármily ügyes és kitartó volt is, e fajt nem bírta olyan alaposan módosítani, hogy eredendő hibái elenyésztek volna. Ma a hosszuszarvu fajt jóformán mindenütt elejtették. De a nagy tenyésztő, ha vállalata nem sikerült is, példát adott, melyet mindenütt követtek, úgy, hogy az angol fajok végre is átalakultak.

Nincs talán Angolországban egy marha sem, mely Bakewell rendszere szerint ne ment volna át módosuláson és ha nem viseli a nevét egyikük sem, mint a gyapjas fajok, a keze nyoma meglátszik mégis valamennyin.

A régóta javított fajok közt első helyen áll a durhami kurta-szarvu. A Tees kövér völgyéből eredt és valószínűleg hollandiai tehenek és belföldi bikák közti keresztezésből keletkezett. Hizásra való hajlama és tejelési képessége nevezetes volt már, mikor Bakewell eszméi Angolországban terjedni kedtek. Collins testvérek, darlingtoni bérlők, 1775 táján, megpróbálták ez eljárást a Tees-völgyi fajra alkalmazni és mindjárt kezdetben jelentékeny sikereket értek el. Collins Károly istállója harmincz év alatt oly híres lett, hogy mikor 1810-ben elárverezték annak 47 marháját, ezek, noha 12 közülök még nem volt egy éves, 178.000 frankon keltek el. Azóta a javított kurta-szarvu marhafaj elterjedt egész Angolországban és egy idő óta eljut Franciaországba

is. Az ezen fajból származott állatok már két éves korukban híznak és ezen korban oly óriási súlyt érhetnek el, minőt ilyen gyorsan nem érhet el egy faj sem. Fejük, lábuk, csontjuk oly kis mérvűek lettek, testük húsos részei pedig annyira kifejlődtek, hogy súlyukban majd három negyedét a húruk képezi.

A durhami kurta-szarvu faj után, mely az ökrök közt az, mi a juhok közt a Dishley, következnek a herefordiak és devoniak, melyek megfelelnek a juhok South-Downs és Cheviot fajainak.

A herefordi faj közel áll a durhamihoz, sőt kerelettebb, mert majdnem ép oly gyorsan fejlődik, ép annyi hajlammal bír a hízásra és e mellett zömökebb. A Hereford grófság, a melytől származik, a walesi hegyek tövében fekszik, erdőiről, legelőiről, szép tájairól híres, de földjének termékenysége közepeszerű. Az ott ellett marhákat ritkán szokták ott hizlalni is; fiatalkorukban megveszik és elviszik termékenyebb vidékekre, a hol teljesen kifejlődnek, a mit nem igen lehet megtenni a durhamiakkal, melyek már borjukorukban bővebb táplálékot igényelnek. Angolország nagy részére nézve a Hereford grófság az, ami Franciaországban az Auvergne vagy a Limousin: tenyésztési vidék, a honnét az állatokat korán elviszik és kézzől-kézre adják a míg a főváros piaczára kerülnek. A Hereford-faj tökéletesítését Tomkinsnak, Bakewell kortársának köszönhetjük.

A devoni faj, hegyi faj, mely azelőtt sokat dolgozott és egyes helyeken most is munkára szorítják; kicsi, de bámulatos alkatu.

Nagy-Britannia összes fajait ilyen éretelemben javították, ha nem emelték is a tökély ilyen fokára. Skótszágban több faj van, melyek nagy hírnévnek

örvendnek. Sok skót marha, három éves korában, elszakad hegyeitől és Angolországba kerül hizlalásra; ilyenek a gallowayi ökrök, Angusz grófság szarvtalan fekete faja és a „nyugati felföld“ csodálatos faja, a legbámulatosabb teremtések egyike, mely szabad ég alatt él a legvadabb északi hegyeken és kopárföldön, zord égalj mellett rendkívüli átlagos súlyt ér el, melynek értékét még növeli husának kitűnő minősége.¹

Hasonlítsuk már most össze a két rendszer eredményét.

Franciaországban évenként vágóhídra kerül mintegy négy millió marha, melyek, ha 100 kiló átlagos súlyt számítunk, 400 millió kilogr. húst adnak. A hivatalos statisztika csak 300 milliót említ.

Angolországban levágnak évenként két millió marhát, melyek, ha átlag 250 kilót számítunk, 500 millió kilogr. húst adnak.

Tehát az angol tenyésztők 8 millió marhával 30 millió hektáron évenként 500 millió kilogramm húst állítanak elő, míg Franciaország 10 millió marhával 53 millió hektáron mindössze 400 milliót tud szolgáltatni.

Ezt az újabb aránytalanságot a fajok különbsége teszi érthetővé, és az, hogy a marhákat nem egyforma életkorban vágják. A francia ökröt nagyon korán vagy nagyon későn vágják le. Miután mindenekelőtt az igavonók élelmezéséről kell gondoskodnunk, kénytelenek vagyunk számos borjut akkor levágni, mikor leggyorsabban nő; 4 millió szarvasmarhánk közt van $2\frac{1}{2}$ millió borju, mely átlag csak 30 kiló húst ad. A túlélőket

¹ E becses fajok teljes gyűjteménye meg volt a francia „nemzeti agronomiai intézet“-ben, de ezen intézet megszűnése folytán szétszóródott.

csak akkor vágjuk le, mikor már rég megszűntek nőni, azaz mikor az állat éveken át olyan táplálékot fogyasztott, a mely nem szolgáltat súlyának növelésére. Az angolok ellenben nem vágják le marháikat sem akkor, mikor még nagyon fiatalok s így ekkor húsosodnak leginkább, sem akkor, mikor már vének és egyáltalán nem húsosodnak többé; épen azt az időt használják fel, mikor a marha elérte növési maximumát.

Igaz, hogy az angol mezőgazdaságnak ezen, ennyire kedvező eredményei vesztenek viszonylagos értékükből, ha tekintjük a francziaországi ökrök által teljesített munkát. Van összesen vagy két millió ökriünk, melyek nagyobbbrészen dolgoznak, sőt van sok tehenünk is, a melyik huzza az ekét. Ha úgy tettük volna mint az angolok, a kik jóformán mindenütt megszüntették az ökrök munkáját, kénytelenek lettünk volna azokat lovakkal pótolni és ezek a lovak annyi költséget okoznának, a mely megfelel a szarvasmarhák munkája mai értékének. Ha e munkát párjánál körülbelül 200 frankra becsüljük, ez 200 milliót tenne, a mit ökörfajunk javára kell irni.

A szarvasmarha termékeit a két országban nagyjában következő módon számíthatnók, elhagyva, mindkét részen a hulladék és a trágya értékét, a melyek körülbelül egymás ellensúlyozzák és a hús kilogrammját egy frankra téve:

Francziaország:

Tej	100 millió
Hús	400 „
Munka	200 „

Összesen 700 millió,

vagyis marhánként 700 frank és hektáronként 14 frank.

Brit szigetek :

Tej	400 millió
Hús	500 „
Összesen 900 millió,	

azaz marhánként 110 frank és hectárankint 30 frank. A szorosabb értelemben vett Angolországban pedig az eredmény 50 frank lehet hectáronként.

E számokat igen egyszerű és könnyen konstataható tény által lehet ellenőrizni, és ez az állatok átlagos ára a két országban. Az állat rendes ára elég pontosan jelzi, hogy a vevő minő hasznót remél belőle; már pedig a szarvasmarha átlagos ára Angolországban jóval magasabb mint Franciaországban. Nem is kell Angliába mennünk, hogy az ilyen eltérést konstatálhassuk; van Franciaországban két vidékünk, melyek egyikében a szarvasmarha nem dolgozik, másikában ellenben munkára szorítják. Ha nézzük a két vidék átlagos árait, azt látjuk, hogy ezek amabban magasabbak mint emebben, pedig Franciaországban a marhának vágóhídi czélokra való nevelése jóformán ismeretlen mesterrég. Hol volnánk, ha e tekintetben oda jutottunk volna a hová Angolország.

Tudom, hogy nem mindig lehetséges a munka-fajokat tejelő és hízó marhákkal helyettesíteni. Nem teszek szemrehányást területünk azon részei miatt, melyeket ökrökkel vagy éppen tehenekkel művelnek; nem tanácsolok hirtelen, meggondolatlan átalakítást. Arra szorítokozom, hogy konstatáljak egy tényt. Azt hiszem kimutattam, hogy Nagy-Britannia, beleértve Skótországot és Irhont, szarvasmarhájából két annyi hasznót húz, mint mi, csak azért mert majdnem teljesen felhagyott az ökrök dolgoztatásával. A mezőgazdaságban ilyen hatalma van a helyes gondolatnak, ha alkalmazása lehetséges.

A házi-állatok sorában következnek ezután a lovak és sertések.

A lovakat illetőleg, az angol tenyésztők fölénye régóta el van ismerve. Van Franciaországban mintegy három millió minden korbeli ló, vagyis 100 hektáronként hat ló; Angol- Skót- és Írországbán van két millió ló, a mi megint 100 hektárra 6 lovat ad. Csakhogy, a mi három millió lovunk darabját átlag 150 frankra lehet csak becsülni, a mi 450 millió összértéket képvisel, holott a két millió angol ló átlagos értéke 300 frank, úgy, hogy az egész lóállomány 600 millió értéket mutat fel. Az összehasonlítás teljességének szempontjából lóállományunkhoz hozzá kell ugyan számítani öszvéreink és szamaraink értékét, melyet a hivatalos statisztika 80 millióra tesz és a mely alkalmasint megközelíti a száz milliót; de ha ezt az összeget hozzá adjuk is az előbbihez, még mindig hátrányban vagyunk, holott földünk terjedelme nagy fölényt kellene, hogy biztosítson nekünk.

Azt fogják talán felelni, hogy ebben a számításban lovaink átlagos értéke kisebbítve van, az angol lovaké pedig túlozva. Nem tartom ezt a szemrehányást alaposnak. Kétségtelen, hogy az angol ló nem mind versenyparipa; hisz ha mind az volna, 300 franknál magasabbra tettük volna a középértéket. Az angol versenyparipa értéke egész eszményi, de csak kevés ló bír vele; igazolja azonban sok tekintetben az, hogy az angolok nagy súlyt fektetnek mindenre, a mi lófajaikat javíthatja. Az angol tenyésztők ép azért tudták közönséges lovaikat annyira tökéletesíteni, mert a télivér esődörökért óriási árakat fizetnek. Minden háziállat-fajnak megvan a maga hasznos tulajdonsága: a lóé a gyorsasággal párosult erő. Az angolok arra törekedtek, hogy lovaikban ezt a két

tulajdonságot fejlesztésük és ha ez, első látszatra, sokba kerül is nekik, végeredményben azt látjuk, hogy az erő és a gyorsaság egyesülése náluk nem drágább, mint nálunk, mert ők a tenyésztés és tartás költségeit lehetőleg csak a válogatott darabokra fordítják és nem forgácsolják el értéktelen állatokra.

Hires háta-lovaikon kívül vannak nem kevésbé becses vonó-lovaik is. Ilyenek pl. az eke-lovak, melyek legjobbjai Suffolki grófságból kerülnek ki. Említettük, hogy az angolok a gazdasági munkáknál ökrök helyett általában lovakat használnak; úgy vélekedtek, és helyesen, hogy a ló gyorsabban jár és így a munkája szaporább. Sőt tovább mentek; lovakat használnak még az emberek helyett is mindenütt, a hol az ember munkáját, a mely a legköltségesebb, ló által mozgatott géppel lehetett végeztetni. Angolországban tehát a lovak által végzett gazdasági munka összege sokkal jelentékenyebb mint Franciaországban, pedig a gazdasághoz használt lovak száma aránylag nem növekedett. Csakhogy az angol fogat jobban van megválogatva, jobban van tartva, mint a mienk és ezért erősebb, fürgébb.

A lovak, melyeket a serfözdei munkákhoz, szén és más efféle súlyos, nagy tért igénylő áruk szállításához használnak, híresek erejükről és természetességükről. E lovak legjobbjai igen magas árakon kelnek.

Ugyanez áll a kocsilovakról is. A clevelandi (York grófság) pej lovak fajtát a világ egyik legtokéletesebb hintó elé való fájának tekintik.

A mi a versenyparipát és a vadászlovat illeti, köztudomásu, hogy mennyi fáradságba került e magasabb fajokat tenyészteni és fenntartani. Az emberi művészet termékei ezek, valóságos műtárgyak, melyek nagy költ-

ségbe kerültek és egy nemzeti szenvedély kielégítésére szolgálnak. Túlzás nélkül mondhatjuk, Angolország összes gazdagságának mintha nem is volna más czélja, mint fenntartani a méneseket, a melyekből ezek a kivált-ságos állatok kikerülnek. Mindenki azt tartja, hogy az elegáns életmód a szép paripa birtoka által van kifejezve: erről ábrándozik legelőször a fiatal leány és ebben leli utolsó örömét a munkában megaggott férfi. Az egész ország főgondját képezi az, a mi a hátszlovak, a verseny-paripák, a vadászlovak nevelésére vonatkozik, vagy azon gyakorlatokra, melyekben e szép kedvenczek tulajdonságai kitűnnek. A nép csak úgy érdeklődik ez iránt mint a nagy urak és az epsomi Derby verseny napján minden szünetel; nincs többé parlament, nincs többé üzlet; az egész Angolország szeme a versenytéren függ, melyen néhány fiatal telivér ló fut és ahol néhány perc alatt milliókra menő fogadásokat nyernek és vesztenek.

Mi még távol vagyunk attól, hogy ily nemzeti szenvedélyünk legyen. Nem lehet mondani, hogy hazai fajaink értéktelenek; sőt ellenkezőleg, vannak természetes tulajdonságaik, melyeket az angol lovaknak csak a művészet adhatott; voltaképp a termelés nálunk sohasem maradt el a fogyasztástól; de fajaink tökéletesítésére nézve az a fontos, hogy tanuljuk meg a jó lóért annyit fizetni a mennyit ér. Ez a fődolog. Semmi se kerül olyan sokba mint a jó lótenyésztés. A míg mi első sorban az olcsóságra nézünk, a szép és jó ló nálunk csak kivétel lesz, holott könnyű volna számát szaporítanunk. Perchei, boulognei, limogesi, bretagnei, bearni lovaink közt akadnak már gyönyörű típusok, melyeket nagyon lehetne terjeszteni és tökéletesíteni, ha tenyésztőink látnák, hogy fáradságuk eléggé kifizeti magát.

Az angol sertések átlag nem nagyobbak mint a mieink, de sokkal nagyobb számnak és korábban ölik le. Ez is a Bakewell nagy elve a korai fejlődésről, a melyet minden táplálékul szolgáló állatfajra alkalmaznak. Anglia egymaga annyi sertést tenyészt mint egész Franciaország; a mit Skótország és Irhon tenyésztene, az ráadás. És ezen állatok közül vajmi kevés él egy esztendőnél tovább. Mind olyan fajokból való, a melyek gyorsan híznak és a melyeknek formáit rég időtől fogva javítják. A hivatalos statisztika szerint Franciaország évenként 290 millió kilogramm sertéshúst szolgáltat; ez a szám azonban nyilván igen messze elmarad a valódi összegtől, mert a falusi háztartásokban igen sok sertést ölnek és fogyasztanak el, a melyek nem szerepelnek hivatalos kimutatásban. De ha e számot 400 millióra tesszük, ez még mindig csak a felét teheti a brit királyság termésének.

Ez megint olyan fölénye Angolországnak, a melyen nem csodálkozhatik, a ki látta, hogy szomszédaink milyen jól értenek a sertéstenyésztéshez. Olyan tanyák, melyeken százával hízlalják a sertéseket, nem ritkák; ez a hízlalás majdnem mindenütt a legfontosb jövedelmi tényezők közt szerepel.

Ilyen előnyeket ért el az angol mezőgazdaság a házi-állatok tenyésztésében. Igaz, hogy Franciaország viszont igen jelentékeny baromfitenyésztést űz, a mely meg Angolországban jóformán alig létezik. Az angolok kevés szárnyast tenyésztene; nedves égéljük alkalmatlan rá és ámbár néhány gazdag „műkedvelő” egy idő óta tetemes fáradozásokat fejt ki, ez az iparág mégis csak csekély mértékben terjed. A statisztikusok az angol baromfitenyésztés évi eredményét alig 25 millióra becsülik, hol-

ott Franciaország évenként 100 milliót vesz be csak a tojások révén, a különböző fajú szárnyasok pedig ugyanakkora összeget képviselnek. Ebből táplálkozik a lakosság tetemes része, főleg a déli megyékben és ez pótolja egy részben hiányzó hústáplálékunkat. De ha elismerjük is ezen jövedelmi forrásnak sokszor ignorált jelentőségét, másrésről bizonyos, hogy az a deficitet korántsem fedezi.

Midőn most áttérünk a földművelésére, látni fogjuk e nagymérvű állattenyésztés okait és következményeit.

IV. FEJEZET.

Á művelési ágak.

Az agrikultura célja, hogy adott földterületen a lehető legnagyobb mennyiségű emberi táplálékot állítsunk elő. És e közös célhoz igen különböző úton juthatunk.

Franciaországban a földművelők főleg a gabna-termesztéssel foglalkoznak, mert a gabona közvetlenül szolgál az ember élelmezésére. Angolországban ellenben a gazdákat eleinte az égalj természete, azután pedig a gondolkodás arra indította, hogy kerülő utat tegyenek, a mely más művelési ágakon megy végig és csak azután jut a gabnához. És úgy találták, hogy a közvetett út a helyesebb.

A gabnának nagy hibája van, mely a francia gazdának nem tűnt fel eléggé: a földet, a mely megtermi, kimeríti. Ez a hiba kevésbé érezhető bizonyos kiváltságos földeken, melyeken majdnem folyton folyvást lehet búzát termesztetni; hatása gyöngye mérvben nyilvánul ott a hol kevés számú lakosság bővében van a földnek, a hol csak a legjobb minőségű földet vetjük be gabonával és a többi földeket éveken át hagyhatjuk ugaron, mielőtt ismét rávinnők az ekét. De mikor a lakosság megyarapodott, a helyzet teljesen megváltozik. Ha komolyan nem keressük a módokat, melyek segítségével helyreállíthatjuk a föld termékenységét, melyet a gabnater-

mesztés meggyöngített, akkor beállt az az időpont, a midőn a föld megtagadja a gabonát, melyet nagyon is sokszor kívántunk tőle. Még a legkedvezőbb égalj és talaj mellett is egyszer csak elégtelennek bizonyúl a régi római rendszer, mely abból állott, hogy egy évig gabnát termesztettek, a rákövetkező évben pedig ugaron hagyták a földet: az még így is értéktelen termést ad.

A gabnatermesztés északon hamarább kimeríti a talajt, mint délen. És az angolok előnyükre tudták fordítani földjüknek ezen silányabb voltát. Miután ez lehetlenné tette nekik, hogy mezőiken olyan gyakran termeszenek gabonát, mint mások, már korán kellett kutatniok ezen kimerülés okait és orvoslási módjait. Együttal azt is tapasztalták, hogy földjüknek van egy előnye, mely a déli földművelőknek nem kínálkozik oly természetesen: önmagától bő füvet ad az állatok táplálására. E két tény megfontolása volt egész gazdasági rendszerük kiindulási pontja. Miután a föld termékenységet a gabnatermés után leghathatósabban újítja meg a trágya, arra a következtetésre jutottak, hogy első sorban szükségük van sok állatra. Eltekintve attól, hogy az északi népek jobban kívánják a húseledelt, mint a déliek, ők azt is látták, hogy a nagyszámú állatok tenyésztése sok trágyát szolgáltat és így módot nyújt a föld termőképességének erősítésére és a gabnatermés növelésére. Ez az egyszerű számítás sikerült és a mint egyszer elfogadták, a tapasztalat arra vitte őket, hogy e rendszert napról napra növekedő mérvben alkalmazzák.

Kezdetben az állatok táplálására elégnek találták a természetadta füvet; a föld fele megmaradt rétnek vagy legelőnek, másik fele pedig gabnát adott vagy ugart képezett. De később nem érték be ezzel az arány-

nyal; kitalálták a mesterséges réteket és gyökérnövények, vagyis oly növények termesztését, mely kizárólag az állatok élelmezésére valók és ehhez képest csökkentték az ugarföldek terjedelmét. Később még a gabona-termesztést is korlátozták és az most már csak a föld egy ötödén folyik, még ha beleszámítjuk a zabföldeket is. A rendszer jelességét pedig az bizonyítja, hogy minél jobban növekszik az állattenyésztés, annál jobban gyarapszik a gabnatermesztés is; belterjességben nyeri azt, a mit külterjedelembe veszít és a mezőgazdaság kettős hasznot hűz.

A döntő lépés ez irányban mintegy 60—80 évvel ezelőtt történt. Ugyanakkor, midőn Franciaország a politikai forradalom véres izgalmai közé vetette magát, az angol mezőgazdaságban is ment végbe forradalom, a mely kevesebb zajt ütött, de üdvösebb volt. Young Arthur, egy lángeszű férfiű befjezte azt, a mit Bakewell megkezdett, hogyan lehet az állatokból lehető legtöbb jövedelmet huzni, amaz arra oktatott, hogy mikép lehet bizonyos adott területen a lehető legnagyobb mennyiségű állatokat táplálni. Nagybirtokosok, a kik fáradozásuk jutalmául óriási vagyont szereztek, sikerrel alkalmazták Young eszméit, és ezzel előmozdították ezek terjedését. Ekkor kezdett terjedni a híres „négy éves váltórendszer“ is, mely norfolki rendszer név alatt ismeretes, mert ebben a grófságban keletkezett. E rendszer, mely némi eltérésekkel ma egész Angolországban uralkodik, tökéletesen átalakította ezen ország leghálátlanabb földjeit és létrehozta mezőinek termékenységet.

Nem fogom itt a váltakozásnak százszor fejtegetett elméletét újból fejtegetni. Ma már mindenki tudja, hogy a takarmánynövények nagyobb része a légkörből veszi

tenyésztésének főelemeit; többet adnak a földnek, mint a mennyit tőle elvesznek és kétszeresen — önmaguk által és azzal, hogy trágyává változnak át — hozzájárulnak, hogy a gabna és egyéb talajkimerítő művelési ágak által okozott bajt helyreüssék. Elvileg felváltják tehát a takarmánytermeléssel a gabonatermelést, és ezt eszközli a norfolki rendszer. Franciaországban jeles gazdák már az évszázad kezdetén nagy buzgalommal terjesztették ezt az üdvös gyakorlatot és történt is ez irányban lényeges előmenetel. De az angolok sokkal gyorsabban haladtak mint mi, és a termékenység becses tőkéje, melyet a jó gazdának sohasem szabad szem elől tévesztenie, kezeik közt szüntelenül növekedett.

A művelt földnek majdnem a fele meghagyatott állandó rétnek; a többi, a mit termő földnek neveznek, a norfolki rendszer szerint következő egymásutánban műveltetik: első év: gyökérnövények, főleg répaneműek; második év: nyári vetés (árpa és zab); harmadik év: mesterséges rétek (főleg lóhere és ray-grass); negyedik év: gabona.

Utóbb általános szokássá lett a mesterséges réteket két éven át meghagyni, úgy hogy a váltakozás öt évi tartamra terjed ki. Így pl. 70 hektárnyi birtokból 40 hektár megmarad állandó rétnek, 8 hektáron burgonya és répa terem, 8-on árpa és zab, 8-on első éves mesterséges rét, 8-on másodéves mesterséges rét van és 8-on gabona terem. Az ország azon részeiben, a hol a fű jól terem, a rétek még nagyobb arányt képeznek, a gabnatermesztés pedig csökkent. Ott, a hol a talaj kevésbé alkalmas a gyökérnövények tenyésztésére és a rétekre, a répa helyett babot termesztene, s a gabonának több tért szentelnek a többi ágak rovására. De ha az egé-

szet tekintjük, ezek a kivételek többnyire kiegyenlítődnek, legalább Nagy-Britániában. Írországban másképp áll a dolog.

Ha nem tekintjük a brit szigetekre levő 11 millió hektár műveletlen földet, úgy találjuk, hogy a művelés alatt levő 20 millió hektárnyi terület következőleg oszlik meg:

Természetes rét	8.000,000 hektár
Mesterséges rét	3.000,000 „
Burgonya, répa, borsó	2.000,000 „
Árpa	1.000,000 „
Zab	2.500,000 „
Ugar	500,000 „
Buza	1.800,000 „
Kert, komló, len	200,000 „
Erdő	1.000,000 „

Összesen 20.000,000 hektár

Franciaország 53 millió hektárnyi területén szintén van 11 millió hektár műveletlen föld; a többi 42 millió hektár így oszlik meg:

Természetes rétek	4.000,000 hektár
Mesterséges rétek	3.000,000 „
Gyökérnövények	2.000,000 „
Zab	3.000,000 „
Ugar	5.000,000 „
Buza	6.000,000 „
Árpa, tengeri	6.000,000 „
Különfélék	3.000,000 „
Szőlők	2.000,000 „
Erdők	8.000,000 „

Összesen 42.000,000 hektár

E két táblázat összehasonlítása után világosan láthatjuk a két ország gazdasági rendszere közti különbséget.

Első tekintetre úgy látszik, mintha az előny Franciaország részén volna, a művelt és műveletlen földek közti arány tekintetében. De az a föld, melyet szomszédaink elhanyagolnak, legnagyobbbrészt művelhetetlen; ott fekszik a skót fennföldön, északi Irhonban és Walesben; művelés alá van véve mind, a mi erre alkalmas, holott nálunk a parlagon heverő föld legnagyobb része alkalmas volna a művelésre. Azután meg sokkal több erdőnk van, mint szomszédainknak és ha ezeket hozzászámítjuk a parlag földekhez, azt találjuk, hogy 53 millió hektár földünkől 19 millió nincs alávetve a tulajdonképeni művelésnek és ekkor az arány a két országban körülbelül ugyanaz. Az angolok, miután szénbányaik bőven látják el őket kitűnő és olesó tüzelőszerrel, kiírhatták a nagy erdőket, melyek szigetüket azelőtt elborították és ezzel helyreütötték más tekintetben való hátrányaikat; a régi erdőknek már csak némi nyomai maradtak és ezeket is mindennap fenyegeti a pusztulás.

A voltaképeni művelt föld e szerint itt 19 millió hektár, nálunk pedig 34. Mindjárt első pillanatra látjuk, hogy a 19 millió hektár angol földből 15 az állatok táplálására van szánva és csak 4 millió szolgál az emberek élelmezésére. Franciaországban a földet javító művelési ágaknak 9 millió hektár jut, a talajt kimerítő ágak kétakkora területet foglalnak el. Az ugarföldek még roppant területet képeznek és mai állapotukban gyenge mérvben mozgíthatják elő a föld termőképességének megújulását. A részletek vizsgálása csak meg fogja erősíteni ez első észrevételünket.

Első helyen látjuk a természetes réteket, melyek nálunk 4 millió hektárt foglalnak el, az angol szigeten pedig nyolcz milliót, a művelt földnek nyolczadát nálunk, majdnem a felét amott. Igaz, hogy az angol rétek közt legtöbb a legelő, de ezek adnak annyit, mint nálunk a kaszálók.

A legelők e nagy kiterjedése képezi bizonyára, legalább eddigelé, az angol mezőgazdaság egyik legfelölőbb eredetiségét. Angolországban nem sok szénát száritanak; az állatoknak való téli élelmet főleg a mesterséges rétekről hozzák, gyökérnövényeket, sőt gabonát használnak. Egy idő óta új rendszerek merülnek fel, melyekről másutt fogok szólni és melyek szerint az angol hagyományos legeltetés helyett még nyáron is az istálló rendszert alkalmazzák; ezek a kísérletek csak kivételek és különösen 1848 előtt ritkák voltak. Jóformán általános szokás, hogy a marhát lehető legkevesebb ideig tartják elzárva. Az angol rétek háromnegyede, a mesterséges réteknek (különösen a másodéveseknek) a fele legelő, meg a répát is nagy részben a mezőkön eszi meg a juh, a műveletlen földek csak mint közlekedési területek értékesíthetők: így tehát az ország területének két harmada az állatok számára van fentartva. És ez ad az angol mezőknek oly sajátságos bájta. Normadián és néhány, hasonló szokásait megőrzött tartományon kívül, Franciaországban ritkán találkozunk oly nyájas látvánnyal, milyent a szabadon járó állatokkal benépesített zöld gyepek nyújtanak Angolországban.

Növelik e vidékek szépségét a festői élősövények, melyek fákkal vegyest a mezőket határolják. E sövények ellen most sokan kikelnek. Eddig az általános művelési rendszer szükségképen való kellékének tekin-

tették. Miután minden földdarab, mikor sorra kerül, legelőnek használtatik, kényelmes dolog az állatokat mintegy odarekeszteni és ott hagyni őrizet nélkül. Nemzeti szokásaink mellett furesának tetszik előttünk, hogy állatokat, különösen juhokat, teljesen magukra hagynak a legelőn, még pedig gyakran meglehetősen távolságban egymástól. De ne feledjük el, hogy az angolok kiúrtották szigetükről a farkasokat, hogy rettenetes mezei rendőrségi törvények védik a tulajdont a lopások ellen és hogy minden mezejüket gondosan bekerítik, és akkor megértjük a közbiztonság ilyen állapotát. Azok a szép növények hasznos védelmet és gazdag ékességet nyújtanak: csodálatos, hogy megszüntetésük csak szóba is jöhetett.

Az angol gazdák legtöbbje a legeltetési szokásnak előnyt tulajdonít: meglehet mellette takarítani a kézimunkát, a mi nálunk nem kis fontossággal bír; kedvez a füevő állatok egészségének, legalább ők úgy hiszik; lehetővé teszi oly területek hasznosítását, melyek más-különben csak csekély hasznúak volnának és melyeket az állatok ott tartózkodása időjárástól megjavít; oly táplálékot nyújt, a mely folyton megújul és végre is ép annyinak, sőt többnek bizonyul, mint a mennyit a kasza adott volna. Ehhez képest nagy súlyt fektetnek arra, hogy minden tanyán legyen elég terjedelmes jó legelő; még a kaszálókát is egy évig legelőnek hagyják meg két kaszálási esztendő közt. Míg a mi legelőink rendszeren el vannak hanyagolva, az övéik igen szép gondozásban részesülnek és a ki a gazdaságnak ezen annyira vonzó nemét ismeri, az tudja, hogy milyen óriási különbség van egy gondozott és egy vad legelő közt.

Bátran állíthatjuk, hogy a nyolcz millió hektár angol

rét három annyi táplálékot ad az állatoknak, mint a mi négy millió hektár rétünk és hat millió hektár ugarföldünk. Bizonyítja ezt a különféle rétnemek vételára. Az angol rét hektárja, akár kaszáló akár nem, 4000 frankon kél, sőt akad olyan, a mely tíz húsz, sőt 50,000 frankot ér. Ilyen árakat talán, csak a kövér normandiai legelők érnek el; a mi réteink körülbelül háromnegyedrészt annyit érnek, mint az angol rétek, ugarföldeink meg éppen nagyon elmaradnak. Sehol se vitték annyira azt a mesterséget, hogy mikép kell a réteket és legelőket javítani, vízlevezető csövek által egészségesekké tenni, öntözés, ügyes trágyázás, porhanyosítás, kavicsok eltávolítása és egyéb földmunkák által termékenyíteni, gyarapítani rajtok a tápláló növényeket és kiirtani a könnyen elszaporodó gyomot; sehol se kimélik oly kevéssé a hasznosnak talált javítás vagy a jó karban tartás költségeit. Az égalj által elősegített ez az értelmes gondozás valószínű csodákat művelt.

Következnek a gyökérnövények és a mesterséges rétek. Legáltalánosabb gyökérnövények Angolországban a burgonya és a répa. A cukkorrépa, melyet nálunk oly nagyban termesztene, a csatornán túl még alig kezd terjedni. A burgonyát, ennek betegsége előtt nagy tiszteletben tartották; s mint tudva van, ezt az emberek nagyobb mérvben fogyasztják, mint Franciaországban; azonfelül óriási mennyiségeket használnak belőle állatok etetésére. De a mi még inkább mondható az angol gazdaság jellemzetes elemének, a mi annak úgyszólván sarkpontját képezi, az a répa, vagy karórépa. Nálunk azt alig néhány ezer hektáron temesztik és hegyi vidékeinken kívül alig ismerik, az angoloknál pedig a gazdasági haladás legbiztosabb jelének, leghathatósabb ténye-

zójének tekintik; a hol az meghonosúl és fejlődik, ott nyomban bekövetkezik a gazdagság. Ez alakította át a régi meddő földeket termékeny mezőkké és sokszor a tanya értékét a répának szentelt mezők terjedelme szerint becsülik. Ha bejárjuk az országot, gyakran száz meg száz hektárra terjedő földdarabokat találunk, melyeken répa terem és az aratási időben mindenütt találkozunk e szép zöld növényzettel.

A karórépa, mely régen Hollandiában termett, a tizenhetedik század vége felé került Angolországba, ugyanakkor, mikor III. Vilmos átvitte magával a csatornán az új pénzügyi és politikai intézményeket; lord Townsond azzal tette magát híressé, hogy II. György alatt tevékenyen terjesztette e növényt és az ilyen érdemet Angolországban nem szokták elfelejteni.

A répaföld képezi a váltó-rendszer kiindulási pontját és ennek sikerétől függ e rendszer jövője. Az biztosítja a következő terméseket az által, hogy lehetővé teszi, hogy sok marhát tartsunk az istállóban, mely bő trágyát ad; erős élelmet szolgáltat a házi állatoknak és ezzel sok húst, tejet és gyapjút szerez; továbbá megtisztítja a földet minden ártalmas növénytől, mert sajátságos módon vegetál és terjeng. Oly tökélyre, mint az, nem jutott egy művelési ág, még a buzatermesztés sem. Az angol gazda ez ág nál nem kimél fáradságot; a répaföldnek tartja fenn majdnem az egész trágyát, itt végzi a legteljesebb gyomlálást, erre fordítja legfáradhatlanabb gondját. Átlag 5—6000 métermázsa répája terem egy hektáron, a mi megfelel 100—120 métermázsa szénának, sőt néha kétannyija is terem. A répa könnyű talajt és nedves nyarat igényel, azért terem olyan jól Angolországban.

Természetes, hogy ilyen jóvelmi forrás, a melyre

Franciaországban alig találunk analógiát, jelentékenyen növeli a természetes rétek termését. A borsó ugyanezt a hivatást teljesíti bizonyos területen.

A mesterséges rétek mindenütt kiegészítik a rendszert.

Franciaország hivatalos statisztikája a mesterséges rétek kiterjedését csak 1.500,000 hektárra teszi; úgy vélekedtem, hogy ez az adat már nem pontos, mert ez a művelési nem nálunk folyton terjed; két annyira tettem a számot, azaz három millió hektárra és megfelelő módon redukáltam az ugarföldek terjedelmét. De még így is igen messze állunk az angoloktól. Angolország 15 millió hektár földjéből (Irhont és Skótországot mellőzzük) ugyanannyi jut a mesterséges rétekre, mint nálunk 53 millió hektárból. Igaz, hogy a mi mesterséges réteink jobbak mint az övéik; talajuk nem alkalmas a luczernára; nincs más náluk mint lóhere és *ray-grass* és ennek a két fűnek a termése, bármi szép legyen is, nem haladja meg a mi kitünőbb fajainkat. De már az is sok, hogy egy rangban vannak velünk. Különben egy idő óta nevezetes eredményeket érnek el az olasz *ray-grass*-al.

Az állatok táplálásának szentelt művelési nem végül a zabtermesztés. Franciaország évenként három millió hektárt vet be zabbal; a brit szigeteken kisebb területet vetnek be és mégis jóval nagyobb termést kapnak. Amott hektáronként 18 hektoliter zab terem, a veteményt levonva, míg emitt egy acre öt quarter, sőt néha tíz quartert ad.¹ Hasonló eltérés mutatkozik magában Fran-

¹ Az angol acre 40 are és 46 centiare, a quarter pedig 2 hectoliter és 90 liter.

eziaországban azon területek közt, a hol nem értenek hozzá. Különben az összes gabnanemek közt a zab az, mely legjobban tenyész az északi vidékeken. Azelőtt az egész skót nemzetnek kizárólag a zab szolgáltatott táplálékot és innét ered Skótországnak az az elnevezése: „land of cakes“, a zabkenyér földje, a mint Irországot burgonyaországnak, „land of potatoes“ hívták.

Igy tehát az angol szigeteken 31 millió hektáron, melyből le kell vonni 11 millió parlag földet, az állatok számára kétszer annyi táplálék terem, mint egész Franciaországban két akkora területen. A trágya aránylag 3—4-szer több, számításon kívül hagyva az állati termékeket, melyek fogyasztásra szolgálnak. És ezt a tömérdek trágyát nem tekintik elégségesnek. A csontokat, a vért, a rongyokat, az olajos lepényeket, gyári hulladékokat, a termékenyítő elemeket tartalmazók gyanánt tekintett ásványokat, milyenek a fősz, a mész stb., szóval mindazt, a mi a föld termékenységét növelheti, gondosan összeszedik és értékesítik a földben. Az angol hajók a világ végére mennek trágyapótlékot keresni és tömérdek mennyiségben hozzák a legtávolabb tengerekről a zsíros guanót. A gazdasági vegytan szüntelen kutat; vagy új trágyaanyagokat keres vagy nyomozza, melyik trágya használ legjobban az egyik vagy a másik művelési ágnak. A gazdák pedig nem hogy lenéznék e kutatásokat, szóval és tettel előmozdítják. Minden jószág könyveiben évenként szép kerek összeg van felvéve termékenyítő anyagok vásárlására és mindenki vesz a mennyit csak bír. A pótrágyák roppant kereskedelmi cikket képeznek.

A föld nem csak trágyát és javítást igényel; azt is megkívánja, hogy hányjuk fel, rendezzük, egyenesít-

sük, gyomláljuk, javítsuk, hogy műveljük minden irányban, a végből, hogy a víz megállapodás nélkül menjen rajta végig, a légkör gázai átjárják, a hasznos növények gyökerei behatoljanak és benne könnyen terjedhessenek. Tömerdek gépet találtak ki a talaj ilyenén megmunkálása czéljából. Hogy mily roppant fontos a gazdasági gépek iparága Angolországban és milyen kiterjedt a piacza, láttuk az 1851-iki kiállításon, a hol ezt az iparágat közel háromszáz kiállító képviselte, a kik az angol királyság minden részéből jöttek és a kik közt voltak az ezer meg ezer munkást alkalmazó, milliókra menő forgalmat csináló Garették és Rausomeok, Suffolk grófságából. Ezek a gépek nagymérvű megtakarításokat tesznek lehetővé a kézimunkánál.

E munkálatoknak és kiadásoknak különösen a két gabnanem veszi hasznát: az árpa, mely a nemzeti italt szolgáltatja és a növények királya: a buza.

Az árpa évenként körülbelül egy millió hektárnyi területet foglal el, majdnem annyit mint Franciaországban, a hol aránylag nem bir olyan fontossággal, de valamint a zab átlag két annyi terem, mint nálunk; azaz egy hektáron terem Franciaországban 15 hektoliter; Angolországban pedig terem 30 hektoliter vagy egy acre-on valamivel több mint négy quarter. A termésnek majdnem a fele serfőzésre szolgál. A malátára vagy csírázott árpára kivetett adót évenként 14—15 millió hektoliter után fizetik;¹ a termés másik fele az állatoknak, különösen a sertéseknek táplálására és hizlalására használ-

¹ A skót gazda itt egy megjegyzést tesz, melynek helyességét el kell ismernem. A serfőzésre használt öt millió quarterhez, úgymond hozzá kell számítani egy millió quarter (közel 13 millió hektoliter) árpát, mely szeszgyártásra szolgált. Ugyanez

tatik. Az emberek is fogyasztanak némi árpát és zabot, de mind kevesebbet és kevesebbet.

Az árpán és zabon kívül az angolok régebben nagyban fogyasztották a rozsot. A nyári vetemények közt a rozs az, mely legjobban beéri az északi vidékek nyarával. Egész Észak-Európa csak rozst termeszt és fogyaszt. Angliából a rozs majdnem teljesen eltűnt; nem igen használják másra mint tavaszi zöld takarmánynak és ára, mely rendesen igen olcsó, csak a vetések idején jegyeztetik a piaczokon. Behozatala ép oly csekély mint termelése. A legtöbb földön, mely azelőtt csak rozsot termett, ma már búzát termesztene és a hol ez egyáltalán nem sikerül, azt a földet másképen értékesítik. Az angolok úgy okoskodtak, és helyesen, hogy ez a művelési ág, mely éppen annyi munkát és trágyát igényel mint a buza és csekélyebb értékű eredményt ad, nem érdemli meg, hogy annyit vesződjenek vele mint a continensen vagy akár Franciaországban. Ez is egyike azon helyes eszméknek, melyek elegendők arra, hogy egy ország mezőgazdasági jellegét átalakítsák. A rozs elejtése olyan gondolat, mint a marhákkal való dolgoztatás abbahagyása, a juhok számának szaporítása és az angol rendszer egyéb részei.

Franciaországban a rozsot vagy három millió hektáron termesztik, ideértve a kétszeressel bevetett földek felét. Nyomorúságos művelési ág ez, mely az elvetett magnak csak öt vagy hatszorosát adja és alig hozza be a költséget. Előnyösebb volna ezt elejteni, de nem mindig lehetséges. Nem elég a rozsot elejteni; olyan hely-
áll a rozsra is, melynek egy része szintén erre használtatik. Ezek a tények, melyeket mellőzendőknek véltem, az általános eredményeken mitsem változtatnak.

zetben kell lennünk, hogy helyette sikerrel termesztünk más valamit és nem mindenki tudja a természetet erőszakolni. Az angolok, hogy úgy természetessenek buzát a hogy teszik, kénytelenek voltak talajukon és égájukon erőszakot véghez vinni. Meszet használtak a föld javítására és Franciaország több pontján szintén sikerült. Nem kell szem elől tévesztenünk az angolok által felállított azon másik elvet sem, hogy majd sohasem előnyös a rozstermesztés, de a buzatermesztés is csak úgy fizeti ki magát, ha jó feltételek közt történik. Tíz hektár, ha jó állapotban van, többet ér, mint 20—30 hektár, ha rosszul műveltetik.

Míg mi földjeinknek majd egy negyedrészt szenteljük az emberi fogyasztás szükségleteire való gabnaneműeknek, ezek Angliában 31 millió hektárból csak 1.800,000 hektárt, alig egy tizenhatodrészt foglalnak el; de míg a mi 11 millió hektárunkból, az árpa és zab levonása után, öt millió ad alsóbbrendű gabnanemeket, az angol 1.800,000 hektár mind buzát terem. Franciaország gabnatermése mintegy 70 millió hektoliter buza, 30 millió hektoliter rozs, 7 millió hektoliter tengeri, 8 millió hektoliter tatárka, nem számítva a vetőmagot, holott Anglia gabnatermése, mely lehet vagy 45 millió hektoliter, merőben buza és nincs benne rozs vagy másféle gabnanem.

Nálunk egy hektáron átlag 12 hektoliter buza vagy 10 hektoliter rozs terem; ha hozzávesszük a tengerit és a tatárkát és az össztermést elosztjuk a bevetett hektárok számával, úgy találjuk, hogy egy hektáron terem átlag valamivel több mint 6 hektoliter buza, valamivel kevesebb mint 3 hektoliter rozs és kissé több mint egy hektoliter tengeri, vagy tatárka, körülbelül 11 hektoliter. Angliában összesen $3\frac{1}{2}$ quarter buza

terem egy acreon, azaz 25 hektoliter, tehát mennyiségre nézve kétannyi, eladási érték szerint pedig három annyi mint nálunk. Ezt a fölényt bizonyára nem lehet a talajnak és az égálynak tulajdonítani, mint a természetes és mesterséges réteknél, a gyökérnövényeknél és bizonyos mértékben a zabnál és árpánál. Ez a fölény a jobb művelésnek tudandó be, mely főleg abban nyilvánul, hogy csak annyi földet vetnek be gabnával, a mennyit jó állapotban lehet tartani.

A mi a tengerit és a tatárkát illeti, melyek hátramaradásunkat bizonyítják, gazdagságunk forrásaivá lehetnének, mert a természet sokkal nagyobb termékenységgel áldotta meg, mint az előbbieket; abból, hogy némely helyen mily nagy mérvben fizetnek, kitűnik, hogy egyébűtt is mennyi hasznót hajthatnának.

Skótország és Irhon is be vannak foglalva e számokban. De ha a szorosabb értelemben vett Angliát nézzük, még meglepőbb eredményekre jutunk. Ez a kis ország, mely negyedrészt akkora mint Franciaország, egymaga, 38 millió hektoliter búzát, 16 millió hektoliter rozsot és 34 millió hektoliter zabot adott. Ha Franciaország ily arányban termelne, a vetőmagon felül 150 millió hektoliter búzát, 200 millió hektoliter árpát, zabot vagy más gabnaneműt nyerne, azaz két annyit mint most; pedig ha tekintjük talajunkat és égálynkat, melyek nálunk kedvezőbbek mint Angliában, a termőföld két annyit adhatna. Ezek a tények is megerősítik azon agronomiai elvet, hogy ha sok gabonát akarunk természeteni, jobb a gabnával bevetett földet kevesbíteni, mint kiterjeszteni, továbbá hogy ha a takarmánynövényeknek szenteljük a legnagyobb tért, nem csak több húst, tejet és gyapjút kapunk, de több gabonát is. Franciaország

akkor fog ily eredményekre jutni, ha gyökér- és takarmánynövények lepi el óriási mezőit, gabnaterülete pedig néhány millióval csökkentetik.

Íme tehát az angol művelési rendszer. Fölötte egyszerű. Sok természetes vagy mesterséges rét, melyek jobbra legelőknak szolgálnak; két gyökernövény: a burgonya és a karórépa; tavaszi vetésnek az árpa és a zab, őszi vetésnek kizárólag a buza; mindezen váltakozási rendszerben követve egymást, úgy, hogy rendszeresen közbeesnek az u. n. *white-crops* és a *green-crops*-nak nevezett takarmánynövények; kezdik gyökér- vagy gyomláló növényeken és végzik buzán: ennyi az egész. Az angolok mellőznek minden más művelési ágat, minők a cukorrépa, a dohány, az olajnövények, a gyümölcs, vagy azért, mert égaljuk alatt nem tenyésznek vagy pedig azért, mert nagyon kimerítik a földet, ők pedig nem akarják termelésüket fölös módon bonyolítani. Csak két kivétel maradt meg: Angolországban a komló és Írországban a len. A hol ezt a két növényt termesztik, az mindig nagy sikerrel történik. Írországban a len termése mégér 1000 frankot is hektáronként, de csak 100,000 acre-ra, azaz 40,000 hektárra ¹ terjed. A komló még jobban fizet, de csak mintegy 20,000 hektáron termesztethető.

A kertek és gyümölcsösök aránylag sokkal kevesebb tért foglalnak el mint Franciaországban és termésük távolról sem ér annyit, mint a mieinké. Az angolok kevés főzeléket és gyümölcsöt esznek és igazuk van,

¹ A skót gazda megjegyzi, hogy a lentermesztés néhány év óta nagyot haladt Írországban és 1853-ban 175,000 acre-ra, azaz 76,000 hektárra terjedt ki. Ez igaz, de 1848-ban csak 50,000 acre-on, azaz 20,000 hektáron termesztettek lent és én a középszámot vettem.

mert náluk nem jó ízűek. Étkezési és termelési rendszerük kevés czikkre terjed ki, de ezek szerfölött bőven vannak meg.

Valamint az állattenyésztésben, úgy a földművelésnél is vannak nálunk olyan ágak, melyeket szomszédaink jóformán nem is ismernek. Ilyen pl. mindenké előtt a szőlő, földünknek ez a kincse, mely nem kevesebb mint két millió hektár földet lep el és hektáronként 250 frankot fizet; ilyenek még a repeze, a dohány, a cukorrépa, a festő buzér, a szederfa és az olajfa; továbbá a kertek és gyümölcsösök, melyek egy millió hektáron bő gyümölcsöt, főzeléket és virágot adnak. Mindezek összevéve évenként legalább is egy milliárdot jövedelmeznek.

Ezek kétségkívül olyan kincsek, melyek részben helyreütik fentebb felsorolt hátrányainkat és később még jobban helyreüthetik, mert nagy fejlődésre képesek. Égaljunk sokfélesége, de még inkább a nemzeti genius, mely a minőség mellett a változatosságot keresi, míg az angol genius egyformaságot akar, de nagy mennyiségeket, roppant haladást fognak lehetővé tenni ezen művelési ágakban, melyek már közel állnak a művészethez. E tekintetben még korántsem mondtuk ki az utolsó szót; valamint iparosaink, úgy mezei munkásaink is tökély és eredetiség által mindinkább pótolhatják majd a mi a tömegesség tekintetében hiányzik. A műkertészet, mely kis területeken oly nagy értékeket teremt, nagyban gyarapítandja gazdagságunkat, ha elterjed, ugyanaz áll a bor- és pálinkagyártás, a cukor, selyem, olaj stb. tenyésztés tökéletesedéséről.

De lehetetlen tagadni, hogy a mai állapotok mellett az angolok nagy szabásokban folytatott két-három

művelési ágban, általánosan alkalmazott egyszerű eszközökkel, jóval nagyobb összeredményt érnek el, a minőt mi Franciaországban csak olyan helyen mutathatunk fel, a hol az ő módszereiket alkalmazzuk. Azon megyéink, melyek a termelési és művelési viszonyoknál fogva leginkább hasonlítanak Angolországhoz, még a legjobb természetményeket adják és ha itt-ott nem érik el az angolországi átlagos eredményeket, ez onnét van, hogy a földet kimerítő művelési ágakat — a földet javítóokban 50 év óta tett nagy haladás daczára — nagyon is erős arányban folytatjuk.

V. FEJEZET.

A nyers jövedelem.

Át kell most térnünk a két ország összes mezőgazdasági jövedelmének becslésére. Ez pedig igen nehéz, kivált ha összehasonlítást akarunk tenni.

A legjobb és leghivatalosabb statisztikai kimutatásokban akadnak többször felvett mennyiségek. Így pl. a francia statisztikában az állatok utáni jövedelem háromszor szerepel; először mint a rétek és legelők utáni jövedelem, másodszor mint élő állatok értéke és harmadszor mint leölt állatokból vett nyereség. Pedig ez a három jövedelem voltaképp egy és ugyanaz; a levágott állatok hasznát kell fölvenni és hozzáadni a tehenek tejének és a juhok gyapjának értékét és a lovak árát három éves korukban, a mikor t. i. elszokták adni. A többi nem más, mint sorozata a termelési módokatoknak, melyeknek végczélja a tulajdonkép való jövedelem; az, a mi a gazdaságban, vagy azonkívül az emberi fogyasztásra szolgál. Így pl. nem volna észszerű számításba venni a vetőmagot, mert az nem jövedelem, hanem tőke; a föld visszaadja ha megkapta. Nem szabad továbbá számítani — a mint azt néhány statisztikus teszi — a szalma és trágya értékét; világos, hogy a trágya, egy alább említendő fontos kivétel leszámításával, csak termelési eszköz; a szalma pedig csak úgy képez jövedelmet, ha a gazda-

ságon kívül használják, pl. más czélokra szolgáló lovak táplálására.

A mi a gazdaságban a termés előállítása czéljából fogyasztatik, mint pl. a dolgozó állatoknak, sőt általában az állatoknak élelme, az alom, a trágya, a vetőmag, az a termelési eszközök közé tartozik és nem képez jövedelmet. Igazi jövedelem csak az, a mi eladásra kerülhet, vagy bérekre fordítható. E tekintetben az angol statisztika jobban készül mint a miénk; miután Angolországban a gazdasági ismeretek jobban el vannak terjedve mint nálunk; ott elkülönítik egymástól azt, a mi nem tartozik együvé és a valódi jövedelmet, a kivitelre való élelmet elkülönítik a termelési eszközöktől. Ezt nekünk is annál inkább meg kell tennünk, mert szomszédainknál a termelési eszközök sokkal többfélék mint nálunk és ha ezeket is bevennők a számításba, az összehasonlítás ránk nézve még hátrányosabban ütne ki.

Ha ez első nehézséget elhárítottuk, másokbaüt közzünk. A francia birtokosok panaszkodtak, hogy a hivatalos statisztikában tévedések és kihagyások történtek; ezek a hibák tényleg léteznek, ámbár nem oly fontosak, mint hiszik; már jeleztem azokat és megkísérlettem kijavításukat. De nem ez a legnagyobb baj; az igazi fennakadást az árak különfélesége okozza. Semmi sem változik annyira mint az ár; eltérők egy helyen, ha az egyik, vagy a másik évet vesszük; eltérők egy és ugyanazon terület más-más helyén. Hát ha még két különböző országot állítunk egymás mellé. Franciaországban igen nagyok az eltérések; más árakat jegyeznek falun és a piacon; a Provence árai mások és a Bretagne árai ismét mások; az 1850-iki jegyzések nem egyeznek meg az 1847-iekkel. Ugyanez áll a Manche-

csatornán túl is. És ha úgy akarunk segíteni a bajon, hogy átlagokat veszünk fel, úgy találjuk, hogy az angol-országi átlagszám eltér a francziaországitól.

De ha van is elég okunk a habozásra, azért nem teljes lehetetlenség legalább megközelítő fogalmat nyújtunk arról, hogy a mezőgazdaság a két országban milyen értékeket teremt évenként. Ha leszámítjuk azon termékeket, melyek csak termelési eszközök, ha lehetőleg kijavítjuk a hivatalos statisztika hibáit és ha az 1848 előtti évek átlagárait vesszük, úgy találjuk, hogy 1848 előtt a francia mezőgazdaság termelése körülbelül öt milliárdot képviselhetett, mely összeg így oszlik meg:

Állati termékek.

Hús (1 milliárd kilo, 80 centimesjával)	800	millió	frank
Gyapjú, bőr, fagygyu, hulladék . .	300	"	"
Tej (1 milliárd liter 10 centimesjával)	100	"	"
Baromfi és tojás	200	"	"
400.000 hároméves ló, öszvér és szamárr	80	"	"
Selyem, méz, viasz stb.	120	"	"

Összesen 1600 millió frank.

Növénytermék.

Buza (70 millió hektl. 16 frankjával)	1100	millió	frank
Más gabnanemek (40 millió hektolit. 10 frankjával)	400	"	"
Burgonya (50 millió hektl. 2 frkjával)	100 ¹	"	"
Áttétel	1600	millió	frank

¹ Összesen 100 millió hektoliter terem, de ennek felét az állatok fogyasztják el. Az alsóbb rendű gabnanemeknél, minők

	Átvétel	1600	millió frank
Bor és pálinka	500	„	„
Sör és almabor	100	„	„
Széna és zab nem gazdasági lovak számára	300	„	„
Len és kender	150	„	„
Cukor, festő, buzér, dohány, olaj, gyümölcs, főzelék	500	„	„
Fa	250	„	„
Összesen 3400 millió frank.			

Eszerint ötven millió hektár földünk, leszámítva az utakat, folyókat, városokat stb. által elfoglalt 3 milliót, hektáronként átlag 100 frank nyers jövedelmet ad, összevéve a művelt és a parlagföldeket. A minimumot a parlagföldek és erdők adják, t. i. összevissza 10—30 frkot; a maximumot adják a kertek, a híres szőlők, a lent, komlót, szederfákat, dohányt vagy festő buzért termő földek, melyeken a jövedelem 1000, 2000, 3000 frkra, sőt többre rúg; ha e két végletet elhagyjuk, úgy találjuk, hogy a művelt földek legnagyobb részén, azaz mintegy 32 millió hektáron egy hektár átlag 100 frkot jövedelmez.

Ha Franciaországot két egyenlő részre osztjuk: északi és déli részre, úgy találjuk, hogy az északi részben az átlagos nyers jövedelem 120 frank, a déli részben pedig 80.

Ez az aránytalanság annál sajnosabb, mert a Dél termékenyebb is lehetne. Némely helyen, mint Orange

a tengeri és tatárka, levontam 5 millió hektolitert, hogy számításba vegyem a baromfi és más állatok táplálékát, a mely pedig bizonyára többre rúg.

és Avignon környékén, a cognaci és bordeauxi szőlőkben; az olajat vagy selymet tenyésztő vidékeken bámulatos eredményeket lehet felmutatni; de a fővényhalmok és hegyek a talaj egy negyedét ellepik, a többi földek legnagyobb részén pedig a mezőgazdaság pang a tőke és az ismeretek hiánya miatt. Az Éjszak ugyanazon ok miatt áll jobban, a mely Angolországot helyezi fölénk. A jó művelés ott általánosabb.

Ha a megyéket hasonlítjuk össze egymás közt, úgy látjuk, hogy legtermékenyebbek a Nord, a Pas-de-Calais, a Somme, a Seine-Inférieure, az Oise, a hol a hektár nyers jövedelme 200 frank. Nord-megyében legalább is 300 frank az átlagos jövedelem; de ilyet más megye nem is mutat fel. Legkevesebbet jövedelmeznek: A Landes, a Lozère, a Hautes-Alpes és Basses-Alpes, de főleg Corsika. Itt az átlagos nyers jövedelem lehet 30 frank; Corsikában meg épen csak 10 frank. A közbeeső fokokon állnak a többi megyék.

Angolországban ki lehetett mutatni 1848 előtt 5 milliárd összes nyers jövedelmet, még pedig úgy, hogy a szorosabb értelemben vett Angolországé 3 milliárd és 250 millió, Walesé 250 millió, Írországa egy milliárd és Skótországa 500 millió. Elosztva e jövedelmet a hektárok számával úgy látjuk, hogy egy hektár átlagos jövedelme

Angolországban	250 frank
Írország, Alsó-Skótországon és Walesben	125 „
A skót felvidéken	12 „
Átlagos jövedelem	165 „

Az angol statisztikusok mind nagyobb számokat mondanak. Mac Culloch, ki legmérsékeltebben számít,

az összjövedelmet hatodfél milliárdra becsüli; mások, mint pl. Spackmann, 250 millió font sterlingre, azaz több mint hat milliárdra. A legalacsonyabb számot vettem és az árkülönbözet miatt ezt is redukáltam. Láttuk, hogy az angol tejárak két akkora mint a mienk, hogy a hús ott 25—30 %-kal, a gabnaneműek pedig 20 %-kal drágábbak. Skótországbán és Írországbán ez eltérések kisebbek, mert ezek az országok Angolországnak árulnak. Hogy tüzetesebb összehasonlítást tehessünk és az angol árakat a megfelelő francia árak színvonalára szállítsuk le, az öt milliárdnak egy ötödét le kell vonnunk. Marad tehát összesen négy milliárd, mely összeg úgy látszik helyesen fejezi ki a brit termés értékét összehasonlítva a mienkkel. Ez az aránylag ropant eredmény igen kevés termékből kerül ki, melyek a következők:

Állati termékek.

Hús (1700 millió kilo 80 centimesjával)	1360 millió
Gyapjú, bőrök, fagygyú, hulladék . . .	300 „
Tej (2 milliárd liter 10 cmjával) . . .	200 „
300.000 hároméves ló, 400 frankjával	120 „
Baromfi	20 „
Összesen	2000 millió.

Növénytermékek.

Buza (45 millió hektoliter 16 fr.-jával)	720 millió
Árpa (20 millió hektl. 6 fr.-jával) . . .	160 ¹ „
Zab (15 millió hektl. 6 fr.-jával) . . .	90 „
Áttétel	970 millió

¹ Az összes árpatermés bizonyára van 30 millió hektoliter, de ennek csak két harmada szolgál emberi fogyasztásra; a töb-

	Átvétel	970 millió
Burgonya (200 millió hektl. 2 fr.-jával)	400	„
Széna és zab nem gazdasági lovak szá-		
mára	400	„
Len, kender, főzelék, gyümölcs	170	„
Fa	60	„
Összesen	2000	millió.

Úgy hiszem, ez a való, a mennyiben azt ily általános becslésekkel ki lehet számítani.

A legnagyobb tanulság, mely e számokban rejlik, az eredmények közti aránytalanságon kívül a növényi és állati termékek közt való viszony. Franciaországban a növénytermékek az össztermésnek négy hatodát képezik, az állati termékek pedig csak két hatodát; ez első pillanatban elárulja a földet kimerítő vagy legalább is változatlanul hagyó művelést. A brit szigeteken az állati és növényi termékek egyenlő mennyiségűek, a mi javító művelésre mutat; a legesekélyebb értékű termék, a fa, amott 250 millióval, emitt csak 60 millióval szerepel.

Elosztva az összjövedelmet a hektárok számával, az eredmény az, hogy a nyers jövedelem

Angolországban	200 frk hktronkint,
Alsó-Skót és Írországban és Wa-	
lesben	100 „ „

bit az állatok eszik meg. A zabtermésből, egy hatodot, mely bizonyára megközelíti a 90 millió hektolitert, emberi fogyasztásra számítottam, a burgonyatermésnek pedig a felét.

A skót gazda ez arányt nem találja helyesnek; szerinte az árpatermésből az állatok egy harmadnál sokkal kevesebbet fogyasztanak, a zabnak pedig egy negyedét nem egy hatodát fogyasztják az emberek. Ezek a megjegyzések helyesek lehetnek Skótországra, de nem Angolországra nézve.

A skót felvidéken	10 frk hktronkint
Jövedelemi átlag	135 „ „

Ne feledjük el, hogy van az angol királyságnak két része, melyek különböző okoknál fogva jóval csekélyebb eredményeket mutatnak, mint a szoros értelemben vett Angolország: Skótország, mert földje legnagyobb részének meddőségén nem lehet segíteni; Írország pedig azért, mert ott egész sajátzerű politikai és társadalmi viszonyok uralkodnak.

A két országról alább kissé részletesebben szólok; most tekintsük csak Angliát, nem értve ide Wales tartományt, melynek földje nem különb mint Skótországé és melynek története emlékeztet Írországéra.

Angolország egymaga a fentebb kimutatott öt milliárd termésnek öt nyolczadát állítja elő.

2 milliárdot és hatszáz milliót, nevezetesen:

Állati termékek.

Hús (1100 millió kiló)	880 millió
Gyapjú, bőrök, fagygyú, hulladék	200 „
Tej (1500 millió liter)	150 „
200.000 ló 400 frankjával	80 „
Baromfi	15 „
Összesen	1325 millió.

Növényi termékek.

Buza (38 millió hektoliter)	600 millió
Árpa (15 millió hktl. emberi fogy.)	120 „
Burgonya (65 mil. hktl. emberi fogy.)	130 „
Széna és zab, nem gazdasági lovaknak	300 „
Len, kender, főzelék, gyümölcs	85 „
Fa	40 „
Összesen	1275 millió.

Sok reflexiót keltenek e táblázatok. Mig Franciaország, egészében véve, hektáronként 100 frankot jövedelmez, addig a szorosabb értelemben vett Angolország hektárja 200 frankot ad. Egy angol jószágának csak állati termékei felérnek egy ugyanakkorra francia jószágának valamennyi termékével, és a növényi termékek mind a ráadást képezik. Ha csak a házi-állatok három főfaját, a juhokat, szarvasmarhákat és sertéseket tekintjük és mellőzzük a baromfiakat, azt látjuk, hogy az angolok azoktól négy annyi húst, tejet és gyapjút kapnak. A mi a növényeket illeti, a francia föld hektára nem egészen másfél hektoliter búzát ad, míg az angol föld három hektoliter búzát és ezenfelül ötannyi burgonyát szolgáltat az emberi táplálkozásra. Nem ad sem rozsot, sem tengetit, sem tatárkát, de bőségesen kárpótol árpával és zabbal, erre szükség is van, mert az angol talaj kevésbé levén áldott, mint a mienk, egyik gabnaneme kell, hogy adja a nemzeti italt. „Kénytelenek voltunk a sör miatt lefoglalni legjobb földeinket, mondja Arthur Young; a francziáknak e tekintetben égaljuk azt a nagy előnyt adja, hogy legterméketlenebb földeiket értékesíthetik a szőlő által“.

Az állati termékek tetemesen meghaladják a növényieket; ezt a viszonyt látjuk a walesi tartományban és Skótországban is és csak Irországbán látjuk a két kategóriát olyforma arányban mint Franciaországban.

Az állati termékek ezen fölényét bizonyítja különben két tény, mely a statisztikai adatok ellenőrzésére szolgál: ez a népesség és a föld ára.

Az 1841-iki népszámlálás alkalmával a három királyság összes népessége 27 millió volt, Franciaországé pedig 34. Mig tehát a három-királyságban egy

hektár, Franciaországban másfél hektár táplált 1 embert. Ha felteszszük, hogy a fogyasztás itt meg ott egyenlő — pedig egészben véve az, mert az angol népesség többet fogyaszt ugyan mint a francia, de az irországi kevesebbet eszik — körülbelül ugyanarra az eredményre jutunk, mint a két ország gazdaságának összehasonlításánál; a mérleg kissé a britek felé hajlik ugyan, de az importált élelmi szerek számbavétele folytán az egyensúly helyreáll.

Ha a két birodalom népességét régiók szerint osztjuk fel, az összehasonlítás a részletekre nézve oly eredményeket ad, melyek az összeredményt megerősítik.

A tulajdonkép való Anglia, beleértve a walesi tartományt, 1841-ben három hektáron négy embert táplált, épen úgy mint az erős termelésű francia megyékben; Skótország átlag három hektáron élelmez egy embert, Közép- és Kelet-Franciaországban, pedig kettő; Irország népessége egy lélek hektáronként, hazánk délnyugoti részében pedig két hektáron egy ember él, ami azt jelentené, hogy Irország két annyit termel, de miután a szerencsétlen ir nép rosszabbul táplálkozik mint a mienk, a viszony azonossá lesz.

A földek átlagos becsértéke a nyert termékek mennyiségétől függ; a tulajdonkép való Angolországban egy acre 1000 frank, egy hektár 2500 frank, a brit királyság többi részeiben pedig — bele nem értve a skót felvidéket, — körülbelül félannyi, azaz 1250 frank egy hektár értéke. A terméketlen skót felvidék hektára legfeljebb 125 frankot ér. Ha ez árakból levonunk 20 százalékot, úgy látjuk, hogy egy hektár átlagos értéke Angliában 2000 frank, a skót felvidéken 100 frank és a brit királyság többi részeiben 1000 frank.

Franciaországban az északi rész művelt földeinek hektára átlag 1500 frankra becsülhető, a déli részeken pedig 1000 frankra. Ha a 8 millió hektár parlag földet 125 frankjával, a 8 millió hektár erdőt pedig 600 frankjával számítjuk, országos átlagszámnak kikerül 1000 frank.

Igy tehát, akár a mezőgazdasági termékeket, akár a népesség számát, akár pedig a földek becsértékét tekintjük, a legszerényebb becslések mellett is, mindig csak arra az eredményre jutunk, hogy az angol mezőgazdák termelése a francziákéhoz egészben véve, 1848 előtt egyenlő felületen, úgy viszonylott mint 135 : 100, a tulajdonképeni Angolországé pedig egész Franciaországéhoz legalább is úgy mint 200 : 100. Úgy hiszem ez a bizonyítás evidens jelleget adott a ténynek.

De a termékekhez, ha egészen pontosak akarunk lenni, hozzá kell még számítanunk egy dolgot, a melyet igen nehéz méltatni, de a mely azért mégis fölötte fontos, t. i. azt a termékenyítő erőt, mely a trágya, a földjavítás és mindenféle munkák által a földben felhalmozódik, ha a szakadatlan termések nem merítik ki határukát. Ezt akarta számításba venni a legtöbb statisztikus, mikor a termékek közt felsorolta a takarmányt, a szalmát és a trágyát. De ez a számítási módozat nyilvánvaló túlzásra visz, mert a termés minden évben absorbeálja a megszerzett termékenyítő erő legnagyobb részét. Csak a mi megmarad, az vehető igazi terméknek. De ezt hogyan mérjük? Csak egy tényező jelzi némi biztossággal: a föld értékének növekedése, melyet előidézhetnek más okok is, de melynek legállandóbb és leghathatósabb indoka a jó művelés folytán való termékenynyé válás. Ezt szomszédainknál évenként a becsértéknek egy százalékára tehetjük; azaz hektáronként 10—15

frankra a brit királyságban és 20 frankra a tulajdonképeni Angolországban. Franciaországban ez az érték-növekedés félszázalék, azaz hektáronként 5 frank; legjobban művelt megyeinkben eléri az angolországi átlagot, más megyékben pedig majdnem egyenlő a semmivel.

Ez a becslés csak feltevés és más nem is lehet, de megmagyarázza, hogy az angol föld, bár a talaj és az égalj kedvezőtlenebb, többet termel mint a mienk; a művelés által előidézett termékenység pótolja mit a természet mostohasága elmulasztott; nagy földtőkét teremtett, mely folyvást növekszik.

A mezőgazdasági vagyon háromféle tőkéből alakul; ezek: 1. A földtőke, mely a föld jókarba helyezésére tett mindenféle költségekből képződik; 2. A művelési tőke, melynek alkatrészei az állatok, a gépek és a vetőmag; 3. az a tőke, melyet képvisel a mezőgazdának tapasztalat és gondolkozás által tökéletesített ügyessége. Ez a háromféle tőke Angolországban sokkal jobban van elterjedve mint Franciaországban. Miért? Ezt majd kérdezni fogjuk kissé alább és akkor csodálkozni fogunk, hogy az angolok fölénye nem öltött még nagyobb mérvet. „Istenem, mondá Arthur Young, a maga eredeti modorában, mikor 1790-ben bejárta szegény falvainkat — adj türelmet, hogy megnézhessem ezt az országot, mely oly szép, melynek az ég annyira kedvezett és melylyel az emberek így roszul bánnak“. Ma már nem beszélhetne egészen így, vagy legalább csak akkor szólhatna így hangon, ha hazánk legelmaradottabb részeit látná. Mutathatnánk neki egész tartományokat, melyek majdnem épen oly jól vannak művelve mint az ő kedves Angolországa; mindenütt ráutalhatnánk a haladásnak

működésre kész tényezőire, melyek csak azért maradnak vesztég, mert a körülmények nem kedvezőek.

Sajnos, de mielőtt a tények magyarázására térhetnénk át, még néhány statisztikai adatra van szükségünk, melyek szárazok ugyan, de a melyeket lehetetlen mellőznünk; még egy erőfeszítést kell tennünk és akkor végeztünk a számcsoportokkal.

VI. FEJEZET.

Földjáradék, jövedelem és munkabér.

Hogy a kép teljessé legyen, azt kell még tudnunk, miképen oszlott meg 1848 előtt a nyers jövedelem, melyet jeleztünk, vagyis hogy az öt milliárd névértékből az adók és mellékes költségek levonása után mennyi jutott a föld birtosainak (földjáradék), mi volt a jövedelem, mely a fáradságot jutalmazta és a bérlők tőkét gyümölesztette (a föld jövedelme) és mivel díjazták a tulajdonképeni kézimunkát (munkabér) és ha ugyanezt kimutatjuk Franciaországra, akkor az összehasonlítás a két ország mezőgazdasága közt teljes lesz.

Első sorban áll az adó, a társadalom általános kiadásai által igényelt hányad.

Az angolországi adórendszert illetőleg Franciaországban sok tévedés volt és van ma is elterjedve. Hamis látszat után indulva általánosan azt hiszik, hogy az angol föld úgyszólván adómentes és hogy a közvetett adók szolgáltatják az összes közjövedelmeket. Ez nagy tévedés. Sőt ellenkezőleg, sehol se nehezedik a földre olyan súlyos teher, mint Angolországban. Csakhogy nem az állam szedi a föld egyenes adóját; legalább az *incomotax* behozatala előtt jóformán semmi sem jutott neki. A neki járó egyenes adót csak egy jelentékeny adónem, a *land-tax* képviseli, melyet a birtokosok nagyrészen

megváltottak; de habár a közvetett adók képezik az államnak majdnem összes jövedelmét, az egyenes adók azért mégis meg vannak helyi adók alakjában.

Három ilyen adónem van: a szegényadó, a községi és grófsági adó, mely megfelel a mi községi és megyei adónknak és végül az egyházi tized. A szegényadó 1848 előtt, bármennyire iparkodtak is azt leszállítani, 6 millió sterlingre, azaz 150 millió frankra rugott magában Angolországban. A községi és grófsági adó, az utakért, hidakért, rendőrségért, börtönökért stb. meghaladja, ismét csak magában Angolországban, a 4 millió font sterlinget, vagyis 100 millió frankot; a két adónem tehát 250 millióra rúg. Ennek az összegnek több mint kétharmadát a földbirtok fizeti. Számítsuk ehhez a *land-tax* meg nem váltott részét, mely Angliában 25 millió frankot tesz és végül az angol földbirtok harmadik terhé, a tizedet, mely ezelőtt változott és önkényesen szedettet, de azóta jóformán változatlan járadékká alakított s jelenleg legalább is 175 millió, akkor úgy találjuk, hogy e három adónem összesen 375 millió, vagyis Anglia és Wales 15 millió hektárja után hektáronként 25 frankot, vagy minden acre után 8 shillinget fizet.

De ez az átlagszám nem ad tüzetes fogalmat a teherről, mely az angol talaj bizonyos pontjaira nehezedik. Miután a tized és a *land-tax* egy része meg van váltva, a szegényadó pedig, a mely nincs centralizálva és az egyes helyiségekben mutatkozó pauperismus arányaihoz képest változik, az eredmény az, hogy bizonyos vidékek nagyon túlmennek az említett átlagon, mások pedig messze elmaradnak tőle és nem ritka Angolországban az a föld, mely hektáronként 50 frankot fizet mindenféle adók czímén.

Irland és Skótország nincsenek annyira túlterhelve, különösen az utóbbi nincs; itt az angol adónemek nagyobbbrészt ismeretlenek. Skótország 12 millió frank egyenes adót fizet, Írország 38 milliót.

Franciaországban a földadó — leszámítva a háztelkek után fizetett adót — főadó és pótkrajczárok czímén, az útakra átengedett természeti szolgáltatmányokat beleértve, összesen 250 millió frank, azaz hektáronként 5 frank. Ez az adó tehát egészben véve ötödrészt, redukált mennyiségben pedig negyedrészt képezi az angolországinak.

E számokhoz hozzáveendő az *income-tax*, mely némileg analog a mi személykereseti és az ingóságok után fizetett adónkkal, s mely a birtokosok tiszta jövedelmének három százalékát, a bérlőknek másfél százalékát viszi el. A háztelkek adója, melyhez a földbirtokosok is járúlnak, ép oly arányú, mint a tulajdonképeni földadó. Végül a közvetett adó, mely növeli az élelmiszerek árát és ezzel tényleg csökkenti a birtokosok jövedelmét, súlyosan nehezedik bizonyos mezei termékekre. Így nevezetesen a serfőzésre használt árpa nem kevesebb mint 125 millió frank adót fizet és nem régiben is hasztalan pendítették meg ennek leszállítását. Nálunk az italok utáni adó, mint tudva van, 100 milliót jövedelmez.

Igaz, hogy az angol földbirtok részben fel van mentve az örökségi, átírási és jelzálogadó alól, a mely nagy mérvben nehezedik nálunk a földre; de ezt az adómentességet csak a szabad földek (*freeholds*) élvezték, míg az urbéri földek (*copyholds*) nem részesültek benne; az új törvények ezt is nagyon megszorították. Különben is sokat veszít az jelentőségéből, ha meg

gondoljuk, mennyi mindenféle költséget okoz az angol birtok bizonytalansága, mely a jó telekkönyvezés hiányának következménye.

A nagymérvű angol termelésnek első eredménye tehát az, hogy lehetővé teszi az adók emelését. Nem fogom itt kimutatni minő gazdaggá teszi ez az országot általában és magát a mezőgazdaságot, mely első sorban hűz hasznát a pénzével történt költségekéből. Világos, hogy mezőink csakhamar másképp néznének ki, ha a francia mezőgazdák több adót fizetnének, azaz több pénzt szentelhetnének a közérdekű kiadásoknak; mindenütt keletkeznének mezei utak, hidak, vízvezetékek, műépítmények, melyek ma, pénz nélkül hiányoznak, de szomszédainknál bőven léteznek.

Az adó után következnek a mezőgazdaság mellékes kiadásai: a mesterséges trágya bevásárlása, a gazdasági gépek jókarban tartása, a vetőmag és a tenyészállatok beszerzése stb. A francia gazda ezen fölötté produktív kiadásokra egy-egy hektár után alig szentelhet többet 4—5 franknál, holott a brit királyságban átlag 25 frankot, a tulajdonképeni Angolországban közel ötven frankot költhettek rájuk már 1848 előtt is, azaz még a 20 százaléknyi reduktió mellett is, nyolcz, sőt tizszerte annyit mint Franciaországban. Ez a jobb termelési rendszer második következménye. Minél többet termelünk, annál többet fordíthatunk a termelés javítására. A gazdagság önmaga által új gazdagságot teremt.

És noha az adóra s a mellékes kiadásokra ekkora hányad jut, mégis többet kapnak Angolországban a nyers jövedelemből azok, kik tőkéjükkel, értelmiségükkel és kezök munkájával hozzájárultak e jövedelem létesítéséhez.

Tekintsük első sorban a birtokosok járadékát, vagy a földtőke jövedelmét. A földjáradék fogalma nincs Franciaországban annyira tisztázva, mint Angolországban; összevegyül a földművelő hasznával, művelési tőke jövedelmével, mikor a birtokos maga vezeti a művelést, sőt a tulajdonkép való munkabérrel is, mikor a birtokos maga műveli a földet. Mégis hektáronként átlag 50 frankra becsülhetjük Franciaországban a föld járadékát, azaz a földtőke tiszta jövedelmét, ide nem értve sem a művelési tőke utáni jövedelmet, sem a munkabért vagy egyéb hasznót. Ötven millió hektár művelt és műveletlen földünk járadéka e szerint összesen 1500 millió.

Az angol gazdasági rendszerben, a hol a tulajdonos majdnem mindig más személy mint a művelő, tüzetesebben lehet tudni, hogy 1848 előtt az egyesült királyság különböző részeiben mennyi volt a földjáradék.

Legcsekélyebb az Skótország északi szélén Sutherland grófságban és a szomszéd szigeteken, a hol néha névleg 1 frank 25 centime, viszonylag pedig csak egy frank. A skót *felvidék*, mely — mint már mondók — közel négy millió hektár, átlag három frankot hoz hektáronként birtokosainak. Legnagyobb a földjáradék London és Edinburg környékén, hol némely rétek hektárjáért 2000 frank bért is fizetnek. A Lothiánban, és a nagy angol városok vidékein nem ritka eset az 500, 300 és 200 frank haszonbér. A sziget középső része, mely a Leicestert és az ezt környező grófságokat foglalja magában, a földjáradék hektáronként átlag 100 frank. Ez a három királyság leggazdagabb vidéke. De minél inkább távozzunk az ország közepétől, annál csekélyebb a földjáradék; délen, Sussex, Surrey és Hauts grófságokban átlag 50 frank; északon, Cumberland és West-

moreland grófságokban csak 30 frank, sőt nyugaton, Wales rosszabb részeiben már csak 10 frank. A tulajdonképvaló Anglia átlagos földjáradéka 75 frank.

Alsó-Skótország, a Forth és Tay torkolatai mellett elterülő egy millió hektár majdnem annyit hoz a birtokosoknak, mint a Leicester grófság és ennek környéke; de a mint e kitünő földtől távozunk, a föld járadéka alább száll. Alsó-Skótország átlagos földjáradéka akkora mint a szomszédos Cumberland és Westmoreland grófságoké, vagy a walesi tartományé.

Irországbán Meath és Leinster grófságokban, valamint a szomszédos leithi és dublini grófságokban ismét találunk egy millió hektárnyi területet, melynek járadéka akkora, mint Közép-Angolországé, de találunk aztán a nyugati hegyekben és egész Connaughtban sokkal alacsonyabb átlagot.

Ha már most a járadék osztályozásánál a nyers jövedelem becslése alkalmával használt felosztást vesszük zsinórmértékül, akkor a következő eredményre jutunk:

	átlagos járadék hektáronként
Angolországban	75 frank
Alsó-Skótországban és Walesben	36 „
A skót felvidéken	3 „
Irország háromnegyed részében	50 „
Irország északnyugati részeiben	20 „
Az egész királyság átlaga	50 „

A fentebb megállapított elvnel fogva e számokat 20 százalékkal redukálnunk kell és a következő eredményekre jutunk:

Angolország	60 frank	
Alsó-Skótország és Wales	30	„
Skót felvidék	2	„ 40 cts.
Irország háromnegyede	40	„
Északnyugati Írország	45	„
A királyság átlaga	40	„

Franciaországban, a Nord megyében a járadék átlag 100 frank hektáronként, azaz eléri a legjobb angol grófságok színvonalát, sőt ezeket felülmúlja. Az ehhez legközelebb álló megyékben a földjáradék még 80 frankra rúg, de fokozatosan alábbszáll és a Lozère, Hautes Alpes, Basses Alpes megyékben 10 frankra esik. Corsica szigetén már csak három frank, annyi mint a skót felvidéken.

Következik a művelők haszna, melyet Angolországban a földjáradék felére becsültek, azaz az egész királyságban átlag 25 frankra hektáronként, vagy 20 frankra, redukált érték szerint. Ez a jövedelem két részre oszlik; az egyik a művelésbe fektetett tőke jövedelme a másik pedig a tulajdonképeni haszon, vagyis a mezőgazdasági ipar renumeratiója. A tőke kamatja öt százalékra számíttatván, a haszonnak is ugyanennyinek kell lennie, úgy hogy a befektetett tőke jövedelme tiz százalékra emelkedik. A művelési tőke a három királyságban akkor átlag 250 frank volt hektáronként, vagyis 200 frank redukált értékben. Miután ez a tőke majdnem kizárólag haszonbérllőké volt, a nyers jövedelemnek ez a része majdnem teljesen nekik jut. A tulajdonkép való Angolországban a bérllők jövedelme hektáronként átlag 40 frank lehetett, a mi 400 frank, illetve 320 frank művelési tőkének felel meg.

Franciaországban ennek a jövedelemnek aequivalente hektáronként legfeljebb tíz frank, azaz félannyi mint a brit királyságra nézve konstataált átlag és harmadrész annyi, mint a tulajdonképeni Angolország bérelőinek átlagos jövedelme. Az átlag csak északi Skótságban és Írország nyugoti részeiben marad a franciaországban alul, egyébütt rendesen meghaladja ezt. Különbön Franciaországban a jövedelmet ép oly nehéz megállapítani, mint a járadékot. A földnek csak egy negyede van bérbe adva; a többi földeken a jövedelem összevegyül vagy a járadékkal, vagy a munkabérrel. A művelési tőkét hozzávetőleg hektáronként száz frankra becsülhetjük. És ez képezi elmaradásunk egyik főokát, mert a mezőgazdaságban, ép úgy mint minden iparágban, a tőke képezi a termelés egyik leghathatósabb tényezőjét.

A tulajdonkép való Angolországban a bérelő ugyanakkora terület után legalább is akkora jövedelmet húz, mint nálunk a birtokos. Így pl. a ki 100 hektár földet vesz bérbe, annak 3000 frank tiszta jövedelme van; nálunk ugyanakkora terület birtokosának, átlagos viszonyok mellett nincs többje. A leggazdagabb vidékeken a bérlők 50, 60, sőt 100 frankot nyernek hektáronként; vannak a kiknek jövedelme felrűg 10,000, 20,000, sőt 30,000 frankra. Ezért bír oly nagy befolyással ez a társadalmi osztály, mely csak oly szilárdan áll, mint a földbirtokosoké. „Gentleman-farmer“-oknak nevezik a bérelőket. Jobbára szerény, de kényelmes jólétnek örvendnek; járatnak lapokat és folyóiratokat, asztalukon megfordul hébe-korba e claret és a porto; leányaik tanulnak zongorázni. Mikor az ember falun jár Angolországban és van ajánlólevele, igen jól fogadják e szives, egyszerű családoknál, melyek néha egy és ugyanazt a

jószágot több nemzedéken át tartják bérbe. A házban a legnagyobb rend uralkodik; lépten-nyomon látni, hogy itt régi szokások szerint megy az élet. A folytonos munka különösen Arthur Young óta jólétet hozott a házba, és az emberek élvezik, mint becsületes fáradozás szerzeményét. Egyikük sem gondol arra, hogy birtokossá legyen; a ki mint birtokos akar 3000 frank jövedelmet, annak legalább is 100,000 frank tőke kell, míg a bérlő 30,000 frank tőkével is megszerezheti.

Következnek végül a munkabérek.

Itt úgy látszik, mintha Franciaország részén volna az előny, a mennyiben nálunk a nyers jövedelemnek nagyobb része jut a munkabérekre, mint a brit királyságban. De a munkabérek kérdése igen bonyolódott és ha közeli vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az előny itt is, legalább az ország három negyedrészt illetőleg szomszédaink részén van. Csakkogy e tekintetben az ő fölényük 1848 előtt nem volt oly határozott. Az angol mezőgazdaságnak ez volt a gyöngye oldala. Az ország némely pontjain a baj nagy és komoly volt és attól lehetett tartani, hogy olyan lesz az egész országban.

Ha kutatjuk, hogy mikép oszlott meg a munkabér 1848 előtt akár Franciaországban, akár a brit királyság különböző részeiben, akkor azt találjuk, hogy — mellőzve egyelőre Skótságot, a hol egész saját-szerű jelenségeket észlelünk — Angolországban a nyers jövedelemnek csak mintegy negyedrészt szentelték a munkabéreknak, vagyis hektáronként körülbelül 50 frankot, holott Franciaországban és Írországban a nyers jövedelem fele fordítottatik ide, azaz megint 50 frank hektáronként. De az éremnek van túloldala is. Meg kell gondolnunk mennyi munkás igényeltetik itt és mennyi

amott. Angolországban a számukat lehetőleg leszallították; Franciaországban e szám sokkal nagyobb és Irországbn még nagyobb. Ime a földművelő nép létszáma e három országban :

Angolországban	4 millió	16 millió	lakosságból
Franciaországban	20	35	„ „ „
Irországbn	5	8	„ „ „

E szerint a földművelő nép az összes lakosságnak Angolországban csak egy negyedét, Franciaországban négy hetedrészét és Irországbn két harmadát képezte. És ez a földművelő nép következőleg oszlik meg: 100 hektár földre jut Angolországban 30 fő, Franciaországban 40 és Irországbn 60.

Ezek a számok mindent megmagyaráznak. Angolország hektáronkint 50 frankot fordít munkabérekre; Franciaország és Irland ugyanennyit; de a tényleges munkabér Angolországban jelentékenyebb mint Franciaországban, itt pedig nagyobb mint Irországbn, mert kevesebb egyén közt oszlik meg.

A számokból megítélhetjük azt is, hogy a három országban mikép van szervezve a munka: Angolországban 30 személy megművel 100 hektárt és hektáronkint 200 frank értéket termel, míg Franciaországban csak 40, és Irországbn csak 60 személy tud 100 frankot termelni, a miből az következik, hogy amott sokkal produktívabb volt mint Irországbn.

Ezen általános adatokat megerősítik a részletes adatok. Angolországban 1848 előtt a mezei munkabér heti 9—10 shilling vagy napi 2 frank, illetve 1 frank 60 centimes volt; gazdagabb vidékeken 12 shillingre

rúgott hetenkint, vagy $2\frac{1}{2}$ illetve 2 frankra naponkint; szegényebb vidékeken heti 8 shillingre szállt, vagy 1 frank 60, illetve 1.25 napibérre.

Alsó-Skótországban és Walesi tartományban az átlagos munkabér 8 shilling volt hetenkint, vagy $1\frac{1}{4}$ frank (redukált érték) egy-egy munkanapra. A skót felvidéken és Irland három negyedében a hetibér 6 shilling, a redukált napibér 1 frank volt. Nyugat-Irlandban a munkabér 4 shilling volt, illetve 70 centimes napjára.¹

Francziaországban a mezei munka bére körülbelül $1\frac{1}{4}$ — $1\frac{1}{2}$ frank napjára; némely helyen az angolországi színvonalra emelkedik, másutt az írországira süllyed.

A kézimunka korlátozása által, mely gazdasági rendszerük egyik alaptétele, az angolok emelni tudták a munkabéreket, a föld járadékát, a föld jövedelmét, az adókat és a mellékes kiadásokat. Munkabérekre Angolország egymaga évenként névértékben 700 milliót ad ki. Ezenfelül a munkásosztálynak jelentékeny forrása a szegényadó, a mely voltakép a munkabérek pótléka és így évi bevételét 150 millióval szaporította.

Különben elég Angolországba jönni, belépni a paraszt-cottagebe és összehasonlítani azt földművelőink legnagyobb részének kunyhóival és azonnal észreveszszük a két nép jóléte közti átlagos különbséget. Noha a francia paraszt sokszor birtokos és így munkabéréhez a föld járadéka és jövedelme járul, rendesen még sem él oly jól, mint az angol paraszt. Nincs oly jó ruházata, nincsen olyan jó lakása, és nincs olyan jó élelme; több kenyeret eszik, de az rendesen rozslisztból

¹ A skót gazda úgy találja, hogy Angolországot és Skótországot illetőleg a valóságon alúl maradtam. Ha a dolog így állna, a mit nem hiszek, még inkább igazam volna.

van sültve, melyhez tengerit, tatárkát, sőt gesztenyét kever, míg az angol paraszt buzakenyerében csak némi kevés árpa és zab van; néha bort vagy almabort iszik, míg az angol paraszt csak könnyű sört élvez; de húshoz ritkán jut, míg az angol paraszt gyakran eszik húst, legalább sertéshúst.

Ezen előnyök daczára 1848 előtt égető napikérdés volt a munkabérek kérdése. Igaz, hogy az angol mezei munkásnak faja, égalja és szokásai miatt több szükséglete van, mint a mienknek. Legcsekélyebb volt a munkabér a sziget déli csúcsán, Dorset, Devon és Cornwall grófságokban, t. i. 1 frank 25 centimes; oly színvonalon volt, mint a mi munkabéreink; de általánosan elégtelennek tekintették, Irland és Skótország azon részeiben, a hol a franczia átlagon alúl maradt; a nyomor ott sokkal nagyobb volt, mint nálunk, ugyanolyan bér mellett. Az egy frank napibér, melylyel nálunk sok paraszt beéri, ott jajveszéklést és 70 centimes mellett — Connaughtban és a Hebridákon — a megélést teljes lehetetlennek tartják.

Sajnos! Ismerek Francziaországban vidékeket, a hol ilyen bérből meg tudnak élni és még csak nem is igen panaszkodnak; igaz, hogy ezt a szegénységet, mely már magában is kínos, nem teszi gyötrővé a zordon égalj, vagy — a mi még rosszabb — az egyenlőtlenség érzete. A 70 centimes napibért mindenütt soványnak tekintik, de legtűrhetetlenebbnek tetszhetik oly országban, a hol a rendes mezei munkabér egyes helyeken $2\frac{1}{2}$ frank és a városi munkásoké átlag sokkal magasabb.

Az elmondottak szerint tehát a nyers jövedelem Francziaországban és a tulajdonképeni Angolországban következőleg oszlik meg.

Franciaország:

A birtokos járadéka	30	frank	hektáronkint
A művelő jövedelme	10	"	"
Adó	5	"	"
Mellékes kiadás	5	"	"
Munkabér	50	"	"
Összesen	100	frank	hektáronkint

Angolország (névérték):

A birtokos járadéka	75	frank	hektáronkint
A bérlő jövedelme	40	"	"
Adó	25	"	"
Mellékes kiadás	50	"	"
Munkabér	60	"	"
Összesen	250	frank	hektáronkint

20 % reduktióval:

Járadék	60	frank	hektáronkint
Jövedelem	32	"	"
Adó	20	"	"
Kiadások	40	"	"
Munkabér	48	"	"
Összesen	200	frank	hektáronkint

A munkabér kivételével minden tételre több jut Angolországban, mint Franciaországban. Habár az árakat redukáljuk, úgy találjuk, hogy a járadék kétannyi, a jövedelem több mint három annyi, az adó négyannyi, még a munkabér is, bár absolute véve körülbelül egyforma, aránylag magasabb. A brit királyság többi részeiben az eredmények kevésbé kielégítők, de majdnem mindig kedvezőbbek mint a mieink.

Ilyenek a tények, vagy legalább ilyenek voltak 1848 előtt. Azóta jelentékeny változások történtek Franciaországban és a brit királyságban, de különösen szomszédainknál, hol a mi 1848-iki forradalmunknál jogosultabb, meggondoltabb és üdvösebb ment végbe, míg mi azon fáradoztunk, hogy ismét feljussunk a lejőn, a melyen leestünk. Az a mi 1790-től 1808-ig Francia- és Angolországban történt, némileg ismétlődött ezen öt év alatt, mely nálunk oly kínosan meddő volt, náluk pedig oly hasznos tevékenység közben telt el. Míg mi nagy zajjal sok kérdést vetettünk fel, a nélkül hogy megoldottuk volna, ők azokat fel sem vetették, mégis megoldották és e megpróbáltatásban ők erősödtek, mi gyengültünk.

Mielőtt előadnók e kettős válságot, mely az imént konstatáltuk fölényt még növelte, kutatnunk kell, hogy 1848 előtt mik voltak az angolok fölényének okai. A két ország történetéből és egész szervezetéből foly-
nak. Egy nép mezőgazdasági helyzete nem izolált tény, hanem egy része a nagy összeségnek. Mezőgazdaságunk tökéletlen állapotaért a felelősség nem hárul kizárólag mezőgazdáinkra; ézentúli haladása nem függ egyedül tőlük; vagyis jobban mondva, nem elég a talajt nézniök, ha meg akarják érteni annak tünetényeit; fel kell keresniök a társadalmak gazdasági fejlődésének általános törvényeit.

Eddig nem igen kedvelték az efféle tanulmányokat; jóformán valamennyien olybá tekintik, mint haszon-
talanokat és veszélyeseket a gyakorló gazdára nézve. Azt hiszem, hogy tévednek és remélem, hogy ezt be fogom nekik bizonyítani. Jó gyakorlati földművelés csak jó nemzetgazdasági helyzet mellett lehetséges; az egyik az okozat, a másik az ok.

VII. FEJEZET.

A földbirtok alakja.

Az angol mezőgazdaság felsőbbségét sokan a nagy birtoknak tulajdonítják. E vélemény bizonyos mérvig igaz, de nem szabad túlozni.

Először is, nem szabatosan állítják, hogy Angliában a földbirtok annyira összpontosítva van, mint rendesen hiszik. Angliában kétségkívül roppant földbirtoktömegek vannak; e fejedelmi vagyonok azonban, melyek nemcsak az idegent, hanem a belföldi szemlélőt is meglepik, nem egyedüliek. A tulajdonkép való nemesség óriási birtokai mellett ott vannak a gentry szerény uradalmi is. Az alsó ház 1850. február 19-diki ülésében Disraeli állította a nélkül, hogy tagadhatták volna, hogy a három királyságban 250.000 földbirtokos van. Mivel pedig a művelés alatt levő föld 20 millió hektár, egyegy családra 80, a művelés alatt nem levő területekkel együtt 120 hektár esik. Ugyancsak Disraeli 68 millió fontra, vagy 1500 millió frankra becsülván a földbirtok hozadékát, megállapította, hogy 250.000 tulajdonosnak 6000, vagy leszállított értékben 4800 frank a közép jövedelme.

Igaz, hogy mint minden középszámítás, ez is csak felettébb tökéletlen képét adja a valónak. E 250.000 tulajdonos közül bizonyos számú egyének, legfelebb

2000-en birják az összes földbirtok, s jövedelmének egy harmadrészét, s e 2000 közt van 50, akinek javai fejedelemiek. Néhány angol herczegnek egész tartományai vannak, s több millió jövedelemmel bir. Anglia, Skóczia, s Írország perjei, bárói s azon nagybirtokosok közül többen, kik a nemességhez nem tartoznak, ezek után sorakoznak. A 2000 család közt felosztva a 10 millió hektárt és az 500 millió jövedelmet, egy-egy családra 5000 hektár és 250.000 frank évi jövedelem esik.

De minél nagyobb az arisztokráczia hányada, annál kisebb azon rész, mely a másodrangu földbirtokosokra esik. Ezek mégis a talaj kétharmadát birják, s így kétszerte fontosabb szerepet visznek az angol alkotmányban. Középvagyonuk leszál a 80 hektárig, s jövedelmük a 4000 frankig, s e jövedelemre 20 % levonást alkalmazva, csak 3200 frank marad nekik. S mert szükségkép nagy egyenlőtlenség van köztük, következtetni lehet, hogy az 1000, 2000, 3000 frank jövedelmet nyújtó földbirtokok nem oly ritkák Angliában, mint hiszik; pedig így van, ha közelről vizsgáljuk az angol földbirtok-viszonyokat.¹

A másik balhit, mely szintén való tényen alapszik, de tulzást abból áll, hogy a földbirtok Angliában nem cserél gazdát. Habár az angol földbirtok sokkal

¹ 1850-től e viszonyok ismét változtak a nagybirtok javára s a középbirtok hátrányára. A legújabb statisztikai adatok szerint az angol termőföld 50 millió acre. Ebből 30 millió acre, tehát háromötödrész 955 család kezében van. Átlag 5000 acre jut 4000 családra külön-külön; 500—2000 acre jut 10.000 családra; 50—500 acre 50.000, s 1—50 acre 130.000 egyénre. A földbirtokosok száma Dizraeli beszéde óta körülbelül 50.000-sel apadt, úgy, hogy jelenleg az összes angol földbirtok 200 ezer tulajdonos közt oszlik meg.

kevesbbé mobilis, mint a francia, még sines távolról sem immobilizálva. Bizonyos földbirtokra substitucziók, vagy egyéb jogok sukosodnak, a legnagyobbbrész azonban szabad. Csak át kell futnunk a hirdlapok roppant hirdetés-kolumnáit, vagy csak egy pillanatra be kell mennünk az ingatlanokat elárusító hivatalokba, melyek oly számosak Londonban és valamennyi nagy városban, s azonnal meggyőződünk, hogy az 50—500 acre, vagyis 20—200 hektár mezei birtokok nem ritkaságok Angliában, s hogy ezek naponként elárusítanak.

A hirdlapok hirdetési rendesen így szólnak: Eladó ennyi acre kiterjedésű földbirtok, mely szolid, — substantial, — bérlőnek van kiadva, elegáns és kényelemre berendezett lakóházzal, pizstrángos patakkal, konyha- és sétakerttel, vasut vagy város közelében, festői vidéken, stb. Az irodában megmutatják még a földek térképét, a ház és környékének szépen készült rajzát is. A ház rendesen csinos, majdnem új, teljesen jó karban tartott épület, külsőleg elég rossz ízlésű ékítményekkel, de belül egyszerű és kényelmes berendezéssel, kisebb-nagyobb pázsit közepén, facsoportokkal jobbról-balról, s néhány az első térkép földjein legelő tehénnel. Kétszázezer ily lakóház van szétosztva a brit szigetek zöld felszínén.

Jóllehet az angolok nagyon szeretnek földbirtokot szerezni, mert landlordokká lesznek, mihelyt birtokot vesznek, a mezei gazdaságok ára, a jövedelemhez képest, nem magasabb, mint Franciaországban. Rendszerint a jövedelem harminczszorosa képezi a földbirtok árát, vagyis körülbelül azon arány, mely a 3 és a 100 közt van. Ha valaki meggazdagodott üzletéből, s néhány ezer sterlinget adhat mezei gazdaságért, tiz, 100 ezertől egy millióig emelkedő árú birtok is versenyez választásáért.

Oly országban, a hol egy hektár középára 2500 frank, már 20 hektár kiterjedésű birtok százezer, s 300 hektár már egy millió értéket képvisel, beleértve a lakóház és tartozékainak értékét.

Franciaországban a földbirtok sokkal inkább fel van oszolva. Mindenki előtt ismeretes a tizenegy és fél millió földbirtokrész híres száma, mely ugyanannyi földbirtokost látszik mutatni; de Passy kutatásai óta most már szintén mindenki előtt ismeretes, mennyire csalékony ez a szám. Nem csak az fordul elő gyakran, hogy egy adózó több földbirtok után fizet, a mi már maga elégséges volna bizonytalanná tenni az annyira pozitívnek látszó tényt; hanem a városokkal beépített földterületek is az illető adózók nevén szerepelnek, a mi a mezei birtokok számát legfeljebb 5—6 millióra szálítja le.

Valamint tehát Angliában, hogy a földbirtok általános viszonyait megismerjük, ki kell hagynunk a számitásból néhány nagy úr roppant uradalmait, melyek tévedésbe ejtenek a többi földbirtokra nézve, ép úgy Franciaországban le kell szállítani valódi jelentőségére a törpe birtokok nagy számát, melyek lenyomják a középarányt. A tizenegy és fél millió földbirtoktest közül öt és fél millió 5 frank jövedelem alatt marad, két millió éri el az 5 frank jövedelmet, három millió van 10—50, hatszáz ezer 50—100 frank közt, s csak ötszázezer haladja túl a 100 frank jövedelmet. Ez utóbbi fél millió képviseli a francia talaj legnagyobb részét. A tizenegy millió 100 frank alatti, földbirtokra az ország talajának körülbelül egy harmadrésze, vagyis 15 millió hektár esik; a másik két harmad, vagyis 30 millió hektár négyszáz ezer földbirtokos tulajdona, levonva

az állam és a községek birtokait, a mi 75 hektár közép-arányt ad.

Ekkép leszámítva egyrészt a legnagyobb, másrészt a legkisebb birtokokat, melyek mind a két országban a földterületnek körülbelül egyharmadát képezik, a többi kétharmadra nézve a közép-arány közel akkora lesz, mint Angliában. E látszólagos egyenlőség alatt nagy különbség rejlik, a mennyiben hasonló kiterjedésű telek Angliában sokkal több jövedelmezt hajt, mint nálunk; de a végeredmény mégis az, hogy a valódi különbség nem oly nagy, mint vélik. Franciaországban van 100.000 földbirtokos, a ki 300 frank egyenes adónál többet fizet, s kinek vagyonsága, közép-arányban, egyenlő az angol földbirtokosok zömeével; 50.000 földbirtokos egyenes adója 500 frank, vagy ennél több. Gyakran előfordúl Franciaországban az 500, 1000, s 2000 hektár kiterjedésű, s nem ismeretlenek a 25.000—100.000 frank, vagy ennél is több jövedelmet hajtó földbirtok tömegek. Minden departementben található körülbelől ezer földbirtokos, a kinek jószágá versenyez a másodrangu angol *landlordok* jószágának területével. A mi tagadhatatlan, az, hogy ily földbirtokosunk nekünk aránylag kevesebb van, mint szomszédainknak, s hogy *gentrynk* kastélyai mögött a törpebirtokosok hangyabolya mozog, míg az angol *gentry* hátterét az arisztokrácia óriási uradalmi képezik. E mérvben, de csak is e mérvben igaz, hogy az angol földbirtok jobban van összpontosítva, mint a francia.

Ez összpontosulásnak kedvez az örökösödési törvény, mely végrendelet hiányában a legidősebb fiúnak adja az ingatlanokat, míg Franciaországban ezek egyenlően oszlanak meg a gyermekek között. E két törvény azonban, bármily éles elvileg, nem ily ellentéte a gya-

korlatban. Itt és ott a családapának joga van végrendelete által a törvény rendelkezésének megváltoztatására, s e jogát gyakran használja is. És még más hatalmasabb, s általánosabb okok is hatnak. Franciaországban részben a házasságok pótolják, a mi az örökösödési törvény miatt elvész, Angliában az ingatlanokat nem osztják ugyan fel, de felosztják az ingóságokat, s oly államban, hol az ingatlan vagyon oly tekintélyes, ez osztály, az adásvétel által gyakorolja hatását az ingatlan felbontására. A népesedés növekvése pedig, mely szomszédunkban sokkal nagyobb mint nálunk, bármit mondjanak, az ingatlanok osztásának elemét képezi. Valóban sok földbirtok feloszlik Angliában, s naponként épülnek az új mezei lakok az új *country-gentleman*-ok számára. Viszont Franciaországban számos földbirtok kiegészítést nyer, s konstataáltak már a földbirtok mozgalmával kapcsolatban, hogy a nagy birtok gyorsabban növekszik, mint a kicsiny.

S valamint rendesen túlozzák az angol földbirtok összpontosulását, ép úgy túlhajtják azon befolyást, melyet a nagybirtok gyakorol ott a mezőgazdaság fejlődésére. E befolyás létezik, mint a vagyonhalmozás; de egyiknek úgy, mint a másiknak meg van határa. A ki nagybirtokot említ, nem ért alatta egyszersmind mindig jószággazdálkodást. A legnagyobb földbirtokok feloszolhatnak apró művelésekre. Ha egy és ugyanazon tulajdonos 10.000 hektárnyi földbirtoka feloszlik 200 farmra, melyek mindegyike 50 hektár, közönyös, hogy a 10.000 hektár egy kézben van. Csakhamar látni fogjuk, mihelyt a tulajdonkép való művelésről szólunk, mi történik igen gyakran; a nagybirtoknak akkor majd semmi befolyása sincs. De általában elismerjük, hogy a nagybirtok ked-

vez a jószággazdaságnak, s hogy e tekintetben közvetlen hatása van az angol talaj egy részére. S e hatás vajjon oly termékenyítő-e, mint néhány író hiszi? És mind az, a mi nem e hatás, oly kártékony-e, mint állítják?

Ez a kérdés.

Láttuk, hogy az egyesült királyságban némileg két osztályu földbirtok van: a nagy és a közép. A nagybirtok az angol területnek csak egyharmad részét foglalja el, s e harmadrész apró farmokra levén felosztva, a nagybirtok nem gyakorol hatást többre, mint körülbelül a földbirtok egynegyed részére. E negyed jobban van művelve? Nem hiszem. Az angol arisztokrácia roppant jószágai a kevésbbé termékeny vidékeken vannak. Anglia legnagyobb földesurának Sutherland herczegnek 300.000 hektár egytagban levő jószága Skócia északi részében van; itt azonban a föld hektára csak 100 frankot ér. Egy másik nagy úrnak Breadalbane marquisnak ugyancsak Skócia más részében majd akkora uradalma van; de az ő földje sem értékesebb. Northumberland herczeg roppant jószágai legnagyobbrészt, a hasonló nevű grófságban vannak, mely egyike a leghegyesebb és legterméketlenebb grófságoknak. Devoshire herczeg javai Derby-grófságban fekszenek, s így tovább. Főleg ily területeken van helyén a nagybirtok; csak itt vezethet jó eredményre.

A brit föld leggazdagabb területein, Lancaster, Leicester, Worcester, Warwick, Lincoln grófságokban a nagy és középbirtok összevegyül. S a mezőgazdasági szempontból leggazdagabb Lancasterben ép a közép és a kisbirtok van túlsúlyban. Szóval elmondható főleg, ha Írországot is bele vonjuk számításunkba, hogy a három

királyság legjobban művelt területei nem a nagybirtokosokéi. Vannak, s pedig meglepő kivételek; de ez a szabály.

Sőt van, nem ugyan Angliában, de angol területen egy hely, Jersey szigete és függelékei, a hol kizárólag a kisbirtok virágzik. A norman örökösödési törvények, melyek a gyermekek közt egyenlő osztályt rendelnek, itt nem szüntek meg. A törvények kikerülhetetlen hatása, mondja Dávid Low, mely több mint kilenc század óta működik, szükségkép törpebirtokokra osztotta fel az egész területet. Az egész szigeten alig található 40 acre (16 hektár) kiterjedésű földbirtok; több 5—15 acre közt, s a legfőbb 15 acre (6 hektár) alatt van“. A mezőgazdaság ennek következtében talán szegényebb? Bizonyára nem. Az ekkép felosztott földet kert gyanánt művelik; átlag 4—5 fontért adják bérbe acreját, tehát 250—300 frankon hektárát. Sőt a város környékén 8—12 fonton (500—750 frank hektáronként). S e roppant bér daczára a mezőgazdák hőségben élnek oly kis területen, mely mindenütt elégtelen lenne a legszegényebb munkás eltartására.

Franciaországban szintén két osztályu földbirtok van: a közép és a kis földbirtok. A legelőrehaladottabb vidéken a kisbirtok túlnyomó. Ilyen a Nord- és a Bas-Rhin-departement, s csaknem valamennyi departement gazdag kantonja. Rendesen a birtokosztásban nyilvánul nálunk a haladás. Így követeli ezt a nemzet szelleme. Hasonló tünet észlelhető más államokban is: így Belgiumban, Németország rajnai vidékein, Felső-Olaszországban, s magában Norvégiában.

Anglia kivételével mindenütt másutt, Spanyolországban, Németországban a nagy birtok többet ártott a

mezőgazdaságnak, mint használ. A feudális főúr távol él uradalmaitól; csak jövedelmeiből ismeri azokat, s e jövedelmek is, mielőtt zsebébe jutnak, egy sereg tiszt és felügyelő kezén mennek át, kik jobban törődnek saját javukkal, mint urukével. A birvagyó kezek által szakadatlanul zsarolt föld, mely soha sem részesül termékenyítő bánásmódban, s az ép oly szegény, mint tudatlan bérlők kényére van hagyva, a rossz művelés következtében elpusztúl, s csak azon sovány aratást nyújtja, melyet nem tagadhat meg. Angliában másként van. Sok főúr tart arra, hogy uradalmait maga kezeli, s földjeinek, a javítások által legnagyobbbrészt visszaadja, a mit elvesz azokból. A nagybirtok lényeges hátránya azonban ez által nem szűnik meg s hányan hanyagolják el örökségüket, a kik, mint *landlordok* bámulatosan teljesítik kötelességüket!

Helyes-e tehát a nagybirtokkal való dicsekvés, annak mindennivé való bevitelére törekvés, s a kisbirtok száműzése? Nyilván nem.

Az itt egyedül irányadó mezőgazdasági szempontból tekintve a kérdést, a főeredmények sokkal inkább a kis, mint a nagybirtok mellett szóltak. Egyébiránt nem könnyű a birtokviszonyok mesterséges megváltoztatása az államban. E viszonyok régi és lényeges okok eredményei, melyek tetszés szerint nem változtathatók meg. Az angol nagybirtoknak kizárólagos szerepet tulajdonítani, a mezőgazdasági haladás fő és majdnem egyedüli rugójává tenni azt, állítani, hogy azon népek, melyek a nagybirtokrendszert visszautasítják, rosszszül cselekesznek, mikor cselekedhetnének jól, s felállítani az elvet, hogy a mezőgazdaság csak lehetetlen társadalmi forradalom következtében virágozhatik fel: mindez szerencsére tévedés.

De mégis elismerem, hogy az angol földbirtok kedvezőbb helyzetben van, mint a francia; én csak a túlzás ellen harczolok.

A kérdést, a zavar miatt, helytelenül állították fel. A mi a mezőgazdaságra nézve fontos, az nem a föld nagysága, hanem termékenysége, s ez nem egy és ugyanaz. A gazdaság viszonylagos: szegény lehet valaki nagy urodalom, gazdag lehet kis telek birtokában. Ezer birtokos kezében, a kinek csak 10 hektára van, s a ki 1000 frankot fektet be hektáronként, kétszer oly jövedelmező ugyanazon föld, mint annak kezében, a kinek 10.000 hektára, s hektáronként csak 500 frankot költ birtokára. Néha a nagy, máskor a kis, ismét máskor a közép földbirtok a jövedelmezőbb; mindez a körülményektől függ. A legjobb földbirtokviszonyok azok, melyek a mezőgazdaságba vonzák a tőkét, mert a birtokosok birtokuk kiterjedéséhez képest gazdagok, vagy mert indítatva érzik magukat, hogy jövedelmük nagy részét földbirtokukra fordítsák. Bizonyos, hogy a tényleges viszonyok közt a francia földbirtokosok kevesbbé gazdagok, mint az angolok, s következőleg kevesbbé hajlandók a befektetésekre. A legkisebb birtokosok legjobban művelik nálunk a földet, s ez az oka, miért részesül oly nagy előszeretetben a kisbirtok.

Angliában ellenben, ha nem a legnagyobb birtokosság, mindenesetre a közép földbirtokosok jobb része lehetett bőkezű és valóban bőkezű a föld iránt. Az 1000 font jövedelemmel bíró földesurak földjei a legjobban művelt és legjövedelmezőbb földek Angliában.

Ezeknek van tőkéjük, mely nagyon gyakran hiányzik a kisebb birtokosoknál, s a mezőgazdaságba való befektetés és a mezőgazdaság érdekei iránt való érzé-

kük, a minek néha híjával vannak a nagybirtokosok is, ha csak a vidékkel eléggé nem érintkeznek.

Ha a mezőgazdasági érdekek szeretete nagyszámú földbirtokosban van meg, ez már haladás. Egész Anglia elismeréssel emlékszik azon roppant szolgálatokra, melyeket Bedford herceg, Portland herceg, lord Leicester, lord Spencer, lord Yarborough és mások tettek a nemzeti mezőgazdaságnak. Mikor a jóakarat azon hatalommal egyesül, melyet legmagasabb rang és óriási vagyon képeznek, a valódi csodák is lehetségesekké válnak. A Bedford-család, a többi közt, hazáját nagyszerű mezőgazdasági vállalatokkal ajándékozta meg. Egész grófságokat vett el a tengertől, s más nagy területeket termékenyekké és jövedelmezőkké tett. E nemes család sarja 100.000 livre sterling, vagyis 2 és fél millió frank jövedelmet élvez birtokai után, s méltó, hogy őse, a nagy mezőgazda után következzen, a kinek szobra, mely ekére támaszkodva ábrázolja, London egyik squarejét díszíti.

Kétségkívül sajnos, hogy ez elem nálunk hiányzik, s azon okok, melyek Franciaországban lerombolták a nagybirtokot, fájdalmasabbak, mint maga a nagy birtok lerombolása. De meg kell tanulni a változhatlanba való belenyugvást, s mindenek felett kerülni kell a bajok komolyságának nagyítását. Az igen nagy birtok előnyeit az állam tevékenysége részben pótolhatja a helyi adók helyes adminisztrációja, s a szövetezés szellemének ébresztése által. Ez sok helyen már történik is. Magában Angliában, hol az arisztokrácia minden tekintetben annyit tett hazájának dicsőségére és felvirágoztatására, nem ez tett legtöbbet, s bármily fényesek szolgálatai, nem szabad igazságtalanoknak lennünk a *gentry* tiszte-

letreméltó testülete irányában, melynek Anglia sokkal több és hatályosabb szolgálatot köszön.

Franciaországban, hol a takarékoság általánosabb, mint Angliában, nincs szükség 25.000 frank évi jövedelemre; hogy a polgári birtok jó viszonyban legyen, elég 5—6000 frank. A jövedelemből egy vidéki földbirtokos család, jelenlegi szokásaink mellett, tisztességesen megélhet, s minden évben megtakaríthat befektetésekre bizonyos összeget. Ez összeg alatt a zavarok kezdődnek, ha csak a takarékoság megfelelő arányban nem növekszik. A kisbirtokos, a ki egyszersmind maga műveli telkét, sokkal szerényebb viszonyok közt él. Pár család rendszerint igen jól megél 1200 frank jövedelemből, s feltéve, hogy még néhány száz frank felesleg van, a föld nem szenved hiányt kezei közt; ellenkezőleg, sehol másutt nem tárgya oly fáradhatlan gondosságnak; sehol másutt nem fizeti vissza oly bőkezűen a ráfordított meleg gondoskodást.

Nem szükséges — s itt követik el a legnagyobb hibát a nagybirtok kizárólagos hívei — hogy a birtokos összes jövedelmét a föld adja. E jövedelem jelentékeny része származhatik egyéb forrásokból is: foglalkozásból, ingó vagyonból a polgárnál, munkabérből a pórnál. S ekkor minél kisebb a jövedelemhez képest a földbirtok, annál több termékenyítő tőke ömölhet abba. A gazdaságot majd mindig hanyagolják el, mert a birtokos jövedelméhez képest nagy. Leginkább akkor történik ez, ha a birtokos el van adósodva. Ekkor minél nagyobb a gazdaság, annál rosszabb a dolga; többé nem más az, mint hamis látszat, gyászos illúzió.

A földbirtok legnagyobb csapása az adósság. Nem azon adósság, mely a földbirtok érdekében jött létre, s

mely majd mindig hasznos, jóllehet ritkán fordul elő, hanem azon sokkal gyakoribb adósság, mely magát a földbirtokot támadja meg, s melynek segítségével a jövedelemnélküli névleges birtokos akar jólétet élvezni. Ez a francia földbirtok valódi baja, nem pedig a birtokelaprózás. Sőt sok esetben a baj orvoslását a még nagyobb elaprózás képezi. Nagybirtokosaink legnagyobb része több jövedelemmel birna, ha kevesebb földje lenne. A kinek 5—6000 franknál kevesebb jövedelem van, majd mindig jól tenné, ha lemondana a földbirtokról, s a kisbirtokosok közt is sokan vannak, a kik leghelyesebben járnának el, ha nem erőszakolnák a megoldhatlan problema megoldását. E felszámolás, ha bekövetkezik, hasznára válhat a nagy, a közép és a kisbirtoknak; de nem mondható meg előre, s nem mondható a nagyon kis birtokra vonatkozólag.

Angliában az adósság kevesebb bajt okoz a teleknek, mint Franciaországban, de nem azért, mert kisebb: ellenkezőleg, nagyobb, mert az összes érték felére teszik; hanem azért, mert gazdagabb családokat terhel. Az angol földbirtokosnak, ha már ki is fizette adósságának kamatait, nagyobb jövedelem marad, mint a francziának. Roppant mennyiségű ingóságuk, a telek nagyobb értéke mellett, jelentékenyen növeli átlagos vagyonosságukat. A közfigyelem a csatorna túlpartján mégis a jelzálogteher hátrányaira fordult, s komolyan foglalkoznak azokkal; de ha valaha kevesbíteni fogják a terhet, az ebből keletkező átalakulás inkább káros, mint hasznos lesz a nagybirtokra. Mert a nagybirtok van leginkább eladósodva, s ha ez felszámolva, a kereskedelem és ipar tőkéit csábítja földbirtokszerzésre, ugyanoly mérvben fogja kevésbíteni a földbirtok ezen osztályát. Ez átala-

kulás Irországban már megkezdődött, s a speciális törvényhozásnál fogva nagy léptekkel halad előre.

Elismerem, hogy az elsőszülöttség tényező az angol földbirtokosok fölényének létrehozásában; mert meggátolja a birtok erőszakos feldarabolását; hanem a substitutio, melyet szintén kedvezőnek tartanak a mezőgazdaságra nézve, inkább káros hatást gyakorol, mert akadályozza a szabad forgalmat. Kétséggkívül sajnós, ha a földbirtok elszakad azoktól, kik örökösödési jogon bírtak, s a telek mobilizálása Franciaországban, főleg a minden változást sújtó pénzügyi törvények mellett, egyike a legnagyobb bajoknak; a mit azonban fájlatni kell, ez azon ok, a miért a birtokot el kell adni, nem pedig maga az eladás ténye. Mihelyt valamely birtokos el van adósodva, elszegényedett, inkább óhajtani kell, a közérdek szempontjából, hogy telke az ő kezéről, lehető legjobb kezekre menjen át: mert többé nem képes azt sikerrel művelni. E tekintetben a francia törvény, mely nem gördít akadályokat a forgalom útjába, jobb az angol törvélynél.

A mi azonban az örökösödést illeti, ez más. Az ingatlan kötelező felosztása nálunk valódi baj, s remélem elérkezik az idő, mikor a törvényhozás, a mezőgazdaság érdekében, meg fogja javítani az örökösödési törvényt, a mennyiben az tulzó. Viszont az angolokat mezőgazdaságuk fejlődése arra fogja bírni, hogy megszüntessék a substitutiót; a gyakorlatban már úgy is enyhültek ennek boszantó zavarai, s egyáltalán nem lehetetlen azoktól teljesen szabadulni, ha az angolok akarják.¹

¹ Az angol törvény a helyettesítést egy, vagy több élöre és egy nem születettre (one unborn) engedi meg. A mikor ez utóbbi elérte nagykoruságát, a substitutio megszűnik, ha meg nem újítja.

Ezek a két törvényhozás előnyei és hátrányai; körülbelül egyensúlyban vannak egymással; az angol rendszer, bár realis, nem igen alkalmazkodó. Nem e rendszer képezi az angol mezőgazdaság haladásainak leghatalmasabb rugóját.

E kérdés megérdemelné, hogy valódi alakjában állíttassék fel. Sok szenvedélyes előítélet homályosította el, melynek semmi köze a mezőgazdasághoz. Ha Franciaországban valaha szó lesz arról, hogy az atya több szabadságot nyerjen végrendelkezésében, vagy hogy az *ab intestato* örökösödés esetén az ingatlan osztatlansága elősegíttessék, helyesen fogják tenni, ha a nagy birtokra vonatkozó szempontokat nem keverik a vitába, mert ezek e kérdésnél nem nyerhetnek alkalmazást. Nem a törvény apasztotta le a nagy birtokot Franciaországban, hanem a forradalom; s a hátrafelé való mester-séges visszatérés nemcsak lehetetlen, hanem egyszersmind, a dolgok folyásának jelen iránya mellett, nagyon kétséges, vajon hasznos volna-e?

VIII. FEJEZET.

A művelés alakja.

Az angol mezőgazdaság fejlettségének második oka gyanánt rendszerint a nagy termelést tartják. Ez oknak is van némi alapja, mint az elsőnek; de e tekintetben a túlzás még nagyobb.

Az angol termőföld nem oszlik nagyobb farmokra, mint birtokokra. Kétségkívül van Angliában nagy termelés, mint vannak nagy uradalmak; de a nagy termelés nem képezi a többséget. Egy sereg több mint szerény apró farm található, mely Franciaországban is a kis majorok számába menve: a törpe bérlők száma végtelenül nagyobb a törpe birtokosok számánál. Csak Angliában nem kevesebb, mint 200,000 bérlő van,¹ a mi átlag 60 hektárnyi bérletterületet tesz fel a művelés alatt nem levő földek beszámításával.²

Néhány vidéken, mint a wiltsi, dorsti, lincolni és yorki fensíkokon nem ritkák a több száz, vagy éppen több ezer hektár kiterjedésű bérletek sem; de ismét más vidékeken, mint általában a kézműiparos kerületekben, a 10—12 hektáros bérletek szokásosak. Chester grófságban sok bérlet van 10 acre, vagyis 4 hektár

¹ Jelenleg 500,000 ezer körül. A ford.

² Jelenleg Angliában, a terméketlen föld leszámításával, 56 acre esik egy bérlőre, Írországban 26 acre. A ford.

alatt. E 200,000 bérlőnek körülbelül fele saját maga műveli családjával telkét. Skóciában a bérlők száma meghaladja az 50,000-et, Írországban a 700,000-et.¹

Az írországi egyenértéket képezi nálunk a 7—8 hektár alatti öt, vagy hat millió kis gazdaság; de egyzersmind az angol egyenérték is meg van nálunk azon négyszáz, vagy ötszáz ezer gazdaságban, melyek közép-kiterjedése 40—60 hektár. A több száz hektárra terjedő bérletek sem példátlanok Francziaországban; különösen Páris környékén találhatók, s a nagy gazdaság legszebb és legteljesebb fajtát képviselik. Csak azon roppant bérletek hiányoznak nálunk, melyek száma Angliában is kevés, s melyek csak a legterméketlenebb vidékeken, mint Skócia felső vidékén, vagy a déli kréta-fensíkokon fordulnak elő, s kizárólag juhok legeltetésére szolgálhatnak. Tehát nem a gazdaságok kiterjedése miatt emelkedik az angol agrikultúra a miénk fölé: a közeledés a kettő közt e téren sokkal nagyobb, mint a birtok-felosztás tekintetében.

A mezőgazdaság ezen alakjának valódi fölénye, legalább Angliát illetőleg, mert Írországot külön kell vizsgálni, a következő két fő jelenségben nyilvánul: 1. a *bail à ferm* majd általános szokásában, mely a mezőgazdaságból specialis ipart teremt; 2. a tőke mennyiségében, melylyel a gazdák bírnak, s melyet nem vonakodnak a földművelésbe fektetni.

A *bail à ferm* előnyei a mezőgazdaság egyéb módjai, s különösen a felesrendszer felett, észlelhető Francziaország azon részeiben, hol szokásban van. A mezőgazdaságra alkalmazott munkafelosztás nagy elve ez.

¹ Időközben lefogytak 500 ezerre. A ford.

Különös társadalmi osztály támad ekkép, mely korán a gazdálkodásnak szenteli magát, s egész életét. Nem épen munkásokból áll; ez emberek jobb módúak, műveltebbek, nagyobb felelősség terhét viselik. Rájok nézve a gazdálkodás foglalkozás, a nyereség és veszteség minden esélyével; s ha a veszteség esélyei elégséges figyelemmel ébrentartására, a nyereség esélyei fölkeltik versenyzőket. Anglia zsúfolva van a mezőgazdaság által szerzett vagyonnal; az ekkép szerzett vagyonok példája a legkeresetebbé teszi ezt a pályát, mely a mellett hogy nyereséges, egyszersmind a legkellemesebbek, legtiszteltebbek, a testre és a lélekre legegészségesebbek közé tartozik.

A nagybirtok kizárólagos hívei állítják, hogy a *bail à ferm* döntő okát a nagybirtok képezi; ez azonban tévedés. Ez a bérlet mindenütt előfordul, akár nagy, akár kicsiny a birtok. Oroszországban, Spanyol- és Magyarországon a birtokosoknak vannak feleseik, jobbágyaik, de bérlők nincsenek. Franciaországban, a Páris közelében levő departementokban a középirtok uralkodik, s mégis vannak tanya-bérlők. A *bail à ferm*, a hosszú bérlet inkább megegyezik a nagybirtokkal, mint bármely mással, de lehetséges minden birtokviszony, maga a kisbirtok mellett.

A hosszú bérlet, mondják, szükséges a telek felvirágoztatására és csak a nagybirtok adhat hosszú bérletet: ez ismét tévedés. A hosszú bérlet kétségkívül hasznos; de nem szükséges. Angliában majdnem ismeretlen, vagy helyesebben, gyakran megtörténik, hogy tulajdonkép való bérlet nincs is. A farmerek háromnegyedrésze úgynevezett *at will*, tetszés szerint való bérlő, azaz: mind a két fél, hathavi felmondás mellett,

felbonthatja a viszonyt. Nem állítom, hogy ez a legjobb szerződés; tudom, hogy csak bizonyos esetekben gyakorlati hasznú; sőt azt is tudom, hogy Angliában e pillanatban az az irányzat, hogy bérleteket és hosszú bérleteket kell kötni; de a megczáfolás veszélye nélkül állíthatom, hogy az angol mezőgazdaság viszonyai oly farmerek mellett jött létre, a kik legtöbbszörnek csak évi bérlete volt.

Ma már tudva van, mekkora tőke felett rendelkeznek e farmerek. Angliában, 1848 előtt, 8 font sterlingre becsülték acre vagy 500 frankra minden hektár után azon összeget, melyre a jó farmernek szüksége van. Sok farmernek kétségkívül nem volt annyi tőkéje; de néhány sokkal több felett rendelkezett. Valamennyien feltétlen bizalommal előlegeznek a földnek. Angolországban, hol az ipar és kereskedelem minden oldalról csalogatja a tőkét és fényes előnyt kínál neki, vannak sokan, kik szívesebben fordulnak a mezőgazdaság felé. Míg a mi gazdáink önmagokon takarékoskodva, a megtakarított összeget a legjobb nyereségnek tartják, Angliában az csinálja a legjobb üzletet, a ki pénzét a földben helyezi el. E bizalom némileg a nagy termelés felé vezet. Főleg a nagy gazdaságokban kezdődtek a nagy befektetések, ezek szolgáltatják naponkint a föld kihasználására alkalmazott iparos szellem példáit; a közép és kis gazdaság azonban a nagy nyomában járnak. A kis farmer, a kinek csak pár ezer frank öröksége van, ép oly kevéssé haboz, mint a nagy tőke-birtokos, a kinek tízszer, százszor annyija van. Mindegyik, s gyakran egy egyszerű évi bérlet garantiájára oly költekezésbe veri magát, melyek nálunk roppantoknak tűnnének fel, s melyekbe csak a tulajdonos bocsátkozhatnék; s midőn

hosszabb bérletet óhajtanak, ez csak azért történik, hogy annál nagyobb biztossággal szolgáltatthassák a mindig növekvő előlegeket.

A nagy termelésnek tulajdonítják rendszerint azt is, hogy az ökröket lovakkal, s az emberi munkaerőt gépekkel cserélték fel a mezei munkánál. Hasonlókép a nagy trágyavásárlásokat, javításokat, az épületekre való költekezést, az utak fentartását, a nivellirozó munkákat, a kiszáritást, öntözést stb. Új zavar. E magas tőkélyű munkálatok, vagyis a tőke értelmes alkalmazása, inkább a vagyonos és művelt agrikulturának, mint a nagy gazdaság jelenségét képezik. Kis és közép farmerek ép úgy megértik előnyüket, mint a nagyok, s Angliában ép úgy, mint bárhol másutt, hol a mezőgazdaság ennyire előre haladt. Csak a szegény és tudatlan gazdák ismerik félre e munkák hasznát. Az angol mezőgazdaság pedig, ha gazdag, egyszersmind nem kevésbbé felvilágosodott és ügyes.

Az angol farmerek, még a legkisebbek is, módját találják, hogy a mesterségökben történt legjelentéktelenebb haladásról is tudomást szerezzenek. Fiaikat örömet elküldik tanulni azokhoz, kik köztük legügyesebbek, s nem vonakodnak tartásukért annyit fizetni, a mekkora összegtől a mi bérlőink visszariadnának. Gyakran tartanak *meetingeket*, a hol kölcsönösen közlik tapasztalataik és észleleteik eredményeit. Azon állat- és ekeversenyek, melyeket nálunk a kormánynak kell rendeznie és melyek költségeit fizetni kénytelen, az egyesült királyság számtalan pontján, régóta szokásosak és magánosok aláírása által tartatnak fenn. A legnagyobb urak, a televér herczegek, s maga a királynő férje megtisztelve érzik magokat, ha e versenyek és mezőgazdasági gyűlések

alkalmával elnökölhetnek, részt vehetnek a vitatkozásokban, s versenyezhetnek a díjakért. Egy sereg szakhírlap jelentést közöl azokról, s magok a nagy lapok gondosan feljegyeznek minden ide vonatkozó hírt. Angliában nem a szegénységet, tudatlanságot tekintik a mezőgazdaság lényeges tulajdonságának.

Anglia minden pontján létező helyi társaságokon kívül, 1835 óta létezik egy központi mezőgazdasági társaság is, melynek a kevés szavú *királyi társaság* a címe. Bár mi segínyt sem kap a kormánytól, nagy összegek felett rendelkezik, melyeket önkéntes adakozások által gyűjtött. Élethosszig való tagjai közt szerepel majdnem az egész arisztokrácia, s a *courtry gentleman*-ek virága; az éves aláírók a kisbirtokosok és egyszerű bérlők sorából kerülnek ki. Csak Angliában nem kevesebb, mint 5000 tagja van; Skóciában és Írországban külön-külön társaság működik, melyek körülbelül 1000 élethosszig való tagot és 4000 egy évi aláírot számlálnak. Az évi tagság megszokottabb díja egy font, vagy 25 frank, az élethosszig való tagságé 18, s a kormányzó címé 50 font.

Ez állandó, s egyéb esetleges forrásokból a királyi társaságnak 10,000 font, vagy 250,000 frank évi jövedelme van. Ezt a nemzeti mezőgazdaság előmozdítására használja; heti üléseket tart, melyeken a napirenden levő mezőgazdasági kérdéseket tárgyalja, kitűnő gyűjteményt ad ki, melyben az általa kiadásra méltóknak talált emlékiratok jelennek meg; a mezőgazdaságra alkalmazott tudományok tanításaért tanárokat fizet, p. o. a vegytan tanárait, a kiknek különösen a föld- és trágyaelemzés a feladatuk; évenként — s ez alapításának fő-célja — nagy állat- és gazdasági gép-kiállítást rendez,

melyre egész Anglia hivatalos. Ez eszközök segítségével a társaság hatalmas befolyást gyakorol.

Franciaországban a földművelés nem valódi ipar, kevés bérlőnk van, s földművelőink, birtokosok, birtok, vagy felesek egyaránt csak elégtelen tőke felett rendelkeznek.

Ezek képezik főbajainkat. Némi jogos látszattal a kisbirtokosokról is ezt lehet mondani. A földművelő, bármily kis birtoka van, általában jobb szeret tulajdonos, mint bérlo lenni. Angliában ellenkező történik. Egykor ott is sok kisbirtokos volt; fontos osztályát képezték ezek az államnak; *yeoman*-ek nevezték őket, megkülönböztetésül a falusi nemesektől, a kiket *squires*-eknek hittak. E *yeoman*-ek majd teljesen eltűntek, s nem szabad hinni, hogy erőszakos rázkódás septe el őket. Évről évre, önként átalakultak, a nélkül, hogy eltűnésük idejét pontosan meg lehetne jelölni. Eladták birtokukat, hogy bérloők lehessenek, mert belátták, hogy a bérlet hasznosabb, s mivel majd valamennyi jól járt, valószínű, hogy a még megmaradt többi kisbirtokos is követi példájukat.

Miért nem tesznek a mi kisbirtokosaink közül is sokan így? Mert még nincs közvetlen érdekükben. Az angol yeomenek is soká haboztak, mielőtt rászánták magukat. Ez átalakuláshoz kedvező körülmények szükségesek, melyek nálunk még nem álltak be, s hogy beálljanak, e célra nem elég a mezőgazdasági átalakulást csak óhajtani.

Nálunk nem a tulajdonkép való hosszú bérlet terjedése, hanem a művelési tőke növekvése szükséges. A bérlet felsőbbsege csak akkor jelentkezik, midőn a tulajdonosnak, a ki egyszersmind műveli telkét, nincs elégséges tőkéje. A hol a földművelés élethivatás a tulaj-

donosra, s ennek minden szükséges kelléke meg van, ott a tulajdonos gazdálkodása felette áll a bérelőének; közvetlen, állandó, örökös érdekében van a talaj javítása. Csakhogy kettős tőkére van szüksége, mely együtt ritkán fordul elő: mint tulajdonosnak és mint gazdálkodónak. Ha e két feltétel megvalósul, s hozzá járul még a hagyományos tapasztalat, s azon tevékenység, melyet a család, szellem és az kelt fel, a mit a vagyoni démonának hínak: nincs művelési mód, mely ezzel versenyezhetne, s nincs az államra nézve jobb, erkölcsösebb és nyugodtabb társadalmi osztály, a mi szintén nem megvetendő.

E két szó mond meg tehát mindent: tőke és ügyesség. A nagy gazdaság ügyesség és tőke nélkül kevesebbet ér, mint a kis gazdaság, ha ez bir mindkettővel és megfordítva. Vannak esetek, mikor a tőke és az ügyesség főleg a kicsinyvel kapcsolatban fordul elő.

Bizonyára elérkezik az idő, mikor a francia kis- és közép földbirtokosok belátják, hogy hasznosabb rájuk nézve, ha a földbirtoktól szabadulva, a bérletre adják magukat. A földbirtokba helyezett tőke legfeljebb 2—3 %, míg a művelésbe helyezett tőke, jó kezelés mellett, 8—10 % hasznot hajt; így tehát a számítás igen könnyű. S e napon egy sereg kis és középbirtokos fog eltűnni, kik most siralmas állapotban vannak; ez átalakulás azonban nem lesz egészen általános és nem is kívánatos, hogy az legyen. A kis gazdaság, mint a kis birtok jobban megegyezik nemzeti szellemünkkel. A tőke nálunk inkább fel levén oszolva, mint Angliában, szükséges, hogy a művelési tőke elégséges, s így a birtoktestek kisebbek legyenek. Birtokosaink közül igen sokan felosztják telküket, hogysem egészen megváljanak tőlük,

s feltéve még azt is, hogy az átalakulás általános leend, csak kevesen tehetnek szert annyi pénzre, a mennyi nagyobb bérletek művelésére szükséges volna.

A bérletek kiterjedésére egyébiránt más okok is befolyanak, mint a talaj és az égalj természete, s az uralkodó művelési ágak fajai. Franciaországot ez okok is Angliánál inkább arra utalják, hogy a kis gazdaságok hazája legyen. Sok mezőgazdasági ipara számos munkás kezét vesz igénybe, s így a művelés elaprózását teszi szükségessé.

A legeltetés nagy jövedelmi forrása ránk nézve többnyire hozzáférhetetlen. A francia talaj majd mindenütt kifizeti az emberi munkát, s majd mindenütt érdekében van a községeknek, hogy e munka erélyesen művelje azt. Ismerek hazánkban egyes vidékeket, a hol a kis gazdaság csapás; viszont más vidékeken megbecsülhetlen előny, melyet a nagy gazdaság soha sem pótolhatna.

Menjünk Franciaország középtájaira, a Limousin hegységbe. Sovány, gránitos talajt, esős, hideg égaljat találunk itt. A gabonaneműek roszul tenyésznek, nem érdemlik meg a költségeket; minden iparral kapcsolatos művelés lehetetlen: egyedül a rozs uralkodik, de ez is csak gyenge termést ad. A fű és a gyökérnövények ellenben tenyésznek. Az öntözés, a források bősége miatt, könnyű, a víz termékenyítő minősége, állattenyésztés és hizlalás kitűnő viszonyokat hozhatna létre itt. Kevés eltéréssel Anglia nagy részének talajával és égaljával találkozunk itt. Minden körülmény a nagy gazdaságot sürgeti. Szerencsétlenségre, a mezőgazdaságtól idegen körülmények miatt, a kis gazdaság dominál és szükségkép kevés hasznot hajt. A gabonaneműek kimerítik

a talajt, melyet nem hozhat helyre az elégtelen trágyázás. A kézimunka túlnagy az eredményhez képest; a rosszúl taplált, munkában kifáradt állatok mi hasznot sem hajtanak; a jövedelem majd semmi, a munkabér nyomorúlt.

Ellenben menjünk át a flandriai kövér síkokra, a Rajna, Garonne, Charente és Rhone partjaira; itt ismét a kis gazdasággal találkozunk; de mennyivel jövedelmezőbb és hasznosabb az itt. Minden módot és eszközt, a mi termékenynyé teheti a földet, sokszorosíthatja a munka hatását, ismeri és alkalmazza a legkisebb gazda is. Az ő kezük, s a bőséges trágya hatása alatt az aratások itt nagyszerűek. Itt a dohány, a len, a repcze, a festő buzér; amott a szőlőtőke, olajfa, szilvafa, szederfa szórja kincseit a munkás, iparos népre. Nemde a kis gazdaságnak köszönhető azon kertészet is, mely a pénz segítéségével Páris körül létesült?

Látjuk, hogy a kis gazdaság még Angliában sem vesztette el talaját. Pedig minden körülmény száműzetését látszik követelni. Nincs támasza, mint nálunk, a kis birtokban és a tőkefelosztásban; ellene vannak az agnomok elméletei, s a művelés átalános rendszere.

Young Arthur óta hanyatlóban van, s nemzeti mezőgazdaságának modern sikerére Anglia ellenkező utakon jutott. Mégis fennáll, s a jelek arra mutatnak, hogy legalább néhány ponton fenn fog állni jövőre is. A sajt-
ipar p. o. teljesen összeegyeztethető vele. Ez egészen házi ipar: 10—12 tehén gondozása elég egy földműves család haszonnal való foglalkoztatására, mely ritkán szorúl idegen segílyre. Semmi sem kellemesebb, mint az ily szerény pórlakás belseje, hol tisztaság, rend uralkodik, a béke, munka és jó lelkiismeret van a levegő-

ben. Szeretjük hinni, hogy e kunyhók nem forognak az eltűnés veszélyében.

A nagy gazdaságnak még a fejlődésére legkedvezőbb viszonyok közt is meg vannak a dolgok rendje által vont határai. Az igen nagy angol farmok ismeretes hátrányokkal küzdenek, ha nem rendelkeznek elég legelővel. Ha a gabonaneműek termesztése az azokon való gazdálkodás egyik célját képezi, az emberek, lovak és gazdasági eszközök által legyőzendő távolságok, még a napjainkban feltalált tökéletesített közlekedési eszközök daczára is, jelentékeny idő- és erővesztést okoznak. A gazdaság vezetője alig terjesztheti ki figyelmét minden pontra.

Láttam nagy urak farmjait, melyeket *home farm*-oknak, tartalék-farmoknak hínak, a tulajdonosok tisztjeinek közvetlen felügyelete alatt állnak, s melyek nagyszerű méreteikkel meglepik a képzelmet; de az erőpazarlás által homeri arányokat érnek el. Tulajdonosaik velük született büszkeségüket helyezik ez óriási telepekbe, a gazdaság és hatalom ez oszlopaiba; de a legtöbb esetben sokat nyernének, ha azokat felosztva valódi farmereknek adnák bérbe.

Ha azon körülmény, hogy a termelés és fogyasztás növekvése miatt, napról napra nagyobb tőkét kell fektetni a földművelésbe, szükségkép apasztja a kis farmok számát, ugyanezen körülmény hat a nagy gazdaságok felosztására. Angliában arról kezdenek beszélni, hogy a termelési tőke hektáronként 1000 frank, s ez összeg nem is sok, tekintettel azon új termelési módokra, melyet a mezőgazdaság haladása naponként feltalál. A legtöbb gazdára, a ki maga gazdálkodik, nehéz ekkora tőkét szolgáltatni, nehéz még Angliában is, oly

mezőgazdasági vállalkozókat találni, a kiknek több száz-ezer frank tőkéjük van. Valószínű tehát, hogy a nagy és kis farmok száma egyaránt fogyni fog, s hogy a közép-, 50—100 hektáros, nagy a 125—250 acrerés farmok, melyek már is leginkább el vannak terjedve, fog-nak szaporodni.

A gazdálkodásnak e terjedelme, mely legalkalmasabb a művelésre, leginkább el van fogadva, nem pedig a tulajdonkép való nagy gazdaság.¹

Valószínű, hogy Franciaországban is hasonló átalakulás fog végbemenni, s pedig azon mérvben, a mint lehetséges lesz nagyobb tőkét szentelni a földművelés-

¹ A skót gazda ide vonatkozólag azt mondja egy jegyzetben, hogy a legjobb farm Angliában az, mely 300—400 acre, vagyis 120—160 hektár kiterjedéssel bír. Tudom, hogy az angol gazdák általában osztják e véleményt; de azonfelül, hogy nincs ellentétben tételemmel, mert e kiterjedés túlságosnak nem mondható, a skót gazdát figyelmeztetem, hogy állítása egyáltalán nem összeegyeztethetlen az általam használt kifejezésekkel. Nem azt mondtam, hogy az 50—100 hektár kiterjedésű farm mindig a legjobb, hanem hogy ez van leginkább elterjedve, s ez a közép-kiterjedés, melyhez közelednek. A tulajdonkép való művelésből folyó okokon kívül, habár ezek a leghatalmasabbak, vannak egyéb okok is, melyek a gazdaságok átlagának megállapítására hatnak. Ez okok egyike a tőkének a bérlők közt való elosztása, s állhatatosan kételkedem abban, hogy még Angliában is akadjon sok bérlő, a ki elég gazdag arra, hogy 150—200 hektár művelésére okszerűen vállalkozhassék. A hagyományos szokások, melyek az ehnéletnél kedvezőbbek a kis- és középgazdaságra, még fenn állnak, s valószínűleg fenn is fognak maradni. Egyébiránt nem vagyok teljesen meggyőződve, hogy a 120—160 hektár kiterjedés a legjobb. Elégséges tőke mellett is sok ez; de nem akarok itt minden fajta kérdést felvetni, mely e tárgyra vonatkozik, s külön vizsgálatra volna méltó; a ténynek csak egyik oldalát szándékoztam tárgyalni.

nek. A kis gazdaságok, a hol a szegénység jelei, el fognak tűnni, ellenben új kis gazdaságok támadnak, a hol a gazdagság fog bennük nyilvánulni. A középkitérjedés, baj nélkül, lehet nálunk sokkal kisebb, mint Angliában. A művelés szervezetében, valamint a földbirtokében, nem óhajtandó a radikális átalakulás. Még egyszer, nem ez a valódi kérdés. A művelés és a földbirtok miért — nem épen nagyobb — hanem gazdagabb és előrehaladottabb Angliában, mint Franciaországban?

Ez az, a mit kutatnunk kell.

IX. FEJEZET.

Falusi élet.

Az angol mezőgazdasági jólét szerintem három főokra vezethető vissza. Ezek elseje, s mely a másik két-
tőnek alapja gyanánt tekinthető, a népesség leggazda-
gabb és legbefolyásosabb részének a falusi élet iránt való
előszeretete.

Ez előszeretet nem tegnapi keletű. Visszavezethető
a történelem kezdetére, s az angol nemzeti jellemmel
folyik össze. Szászok és normának egyiránt az erdők
fiai voltak. A barbár fajok, melyek vegyületéből lett az
angol nemzet, az egyéni függetlenség érzetével a magá-
nos élet után való vágyat egyesítették. A latin népek-
nek más eszméik és szokásaik voltak. Mindenütt, a hol
a római szellem uralma megmaradt, Olaszországban,
Spanyolországban, s bizonyos fokig Franciaországban a
városok a vidék fölé kerekedtek. Rómában a vidéken
rabszolgák laktak ; s mindenki, a ki magasabbra tört a
városokba özőnlött. A falusinak még neve is, *villanus*,
a megvetés kifejezése volt, s a város neve összeolvadt
az elegancia és udvariasság fogalmával: *urbanitás*. Az
újlatin társadalmakban ez előítéletek fennmaradtak. A
falu nálunk, Spanyolországban és Italiában még inkább,
napjainkban is némileg a száműzetés helye. Mindenki
városban akar élni ; ott találhatók fel a szellemi élve-

zetek, a jó modor, a közös élet, s a vagyonszerzés eszközei. A germán népeknél, s különösen Angliában az ellentétes szokások uralkodnak : az angol kevesbbé hajlandó a társulásra, mint a franczia ; még mindig maradt benne valami a vadságból, melynek öléből származott. Visszatetszik neki, hogy a város falai közé zárkozzék, a szabad lég eleme.

A barbar népek minden oldalról megtámadva a római birodalmat a vidéken terjedtek el, hol minden főnök, sőt majd minden katona iparkodott külön „megerősíteni“ magát. Ez általános szokásból keletkezett a hűbéri uralom, s nincs ország, melyre ez uralom oly erős benyomást gyakorolt volna, mint Angliára. A hódítók első dolga volt, hogy biztosítsák nagy kiterjedésű földjeiket, hogy ott zavartalanul élhessenek, mint szülőföldjük erdeiben, csakhogy a vadászat gyönyöreihöz a földművelésadta jólétet is hozzá akarták fűzni. A barbar királyok csak uradalmaik nagyságára nézve különböztek hűbéreseiktől. Magában Franciaországban az első két korszak királyai csak nagybirtokosok voltak, kik tágas földjeiken éltek s ép oly büszkeségöket helyezték barmaik számába és aratásaik mennyiségébe, mint a felhívásukra induló fegyveresek. Valamennyi közt a legnagyobb, Nagy Károly nem kevesbbé volt jó igazgatója jószágainak, mint roppant birodalmának.

Angliában, ezen minden északi nép közös irányzata, annál inkább kifejlődött, mert kevesbbé volt népes, civilizált, s a római uralom kevesbbé módosította viszonyait. Nem lévén Angliában tanult, művelt népesség, mely a városi élet érdekében küzdhetett volna, s mert a breton városok csak szegény falvak voltak, melyek a fosztogatás tárgyai gyanánt nem kínálkoztak, egyedül a

mezei birtok keltett vágyakat. E lakosság egyedül a földet tartván vagyonnak, csak a földért harcolhatott. „Nem!” dalolták a cambriai költők, midőn a szászok támadásai elől a gall hegyek közé menekültek, „nem engedjük át soha ellenségeinknek a Wye által öntözött földeket“. Viszont a szászok földjeiket védelmezve harcoltak a normánok ellen, s a XI. század nagy hódításának első eredménye az lett, hogy a győzők feloszhatták maguk közt a legyőzöttek földjeit. A kizárólagos fontosság, melyet a normánok a földbirtoknak tulajdonítottak, kitűnik a hódítók szellemének azon rendkívüli emlékéből is, mely egyedül áll, Anglia sajátja, s mely oly nagy befolyást gyakorolt ez ország későbbi kifejlésére. A földbirtok általános felvételéről szölok, mely 1080 felé Vilmos rendeletére létesült, s melyet a deposzédált szászok az utolsó ítélet könyvének neveztek el (*Domesday-Book*), mert fajuk majd teljes kisajátítását szentesítette. E könyv, mely még mai napság is megvan, lett az angol földtulajdon kiindulási pontja. Még ma sem feltétlen, valóban törvényes tulajdon, mely kétségtelenül vissza nem vezethető e közös alapra. Egy nemzet sem dicsekedhetik ily régi, ily részletes és hiteles kataszterrel.

A hastingsicsata után tizenöt év folyt le, mikor a *Domesday-Book* készítéséhez hozzáfogtak. Az új földbirtokosok már több év óta letelepedtek, urodalmaikban, a legtöbben közülök már mezőgazdasággal is foglalkoztak. Nagyszámú lovat és barmot tenyésztettek: *multum agriculturae deditus*, mondja a krónika a földbirtokosok egyikéről beszélve, *ac in jumentorum et pecorum multitudine plurimum delectatus*. A király által elrendelt munkálat célja nemcsak a birtokosok nevének összegyűjtése,

hanem egyszersmind a földek kiterjedésének — a mit akkor *hyde*-nek mondtak — a háziállatok, ekék stb. számának megállapítása is volt. A munka hat éven át tartott, s nagy agrikulturai haladást konstatált. Kiterjedt a normán uralom alá vetett minden földre, vagyis egész Angliára Yorkon túlig. Csak Northumberland hegyvidéke volt kivéve.

Anglia egész középkori története tele van a bárók-nak oly célból vívott harczaival, hogy a korona által vitatott birtokaikat megszilárdítsák. Csak 1101-ben nyertek I. Henriktől ily tartalmu ediktumot: „Tulajdonjoggal földbér nélkül engedem át minden lovagnak, a kiséssakkal és karddal védi magát, azon földek birtokát, *melyeket úri ekéikkel művelnek*, hogy fegyvereket és lovakat szerezhessenek be szolgálatunkra és a királyság védelmezésére“.

Egy század múlva, 1215-ben a bárók felhasználva János király gyengeségét, kicsikarják tőle a magna chartát, mely megerősíti tulajdonjogukat s lehetővé teszi rájuk nézve, hogy a souverain gyűlekezetekben védhessék azt. S hogy a király ellenállását legyőzzék kénytelenek voltak az összes lakosságra támaszkodni, s így némi jogokat kikötöttek a községek javára is. Így történt, hogy a politikai szabadság eredete Angliában a hűbértulajdon szentesítésével olvadt össze.

János királytól napjainkig majd mindig a vidéken élt a valódi nemzet, a fegyveres nép; a városok miksem voltak. Magok a királyok, a nemzeti közszellemnek engedve, kevesebb törekedtek a hűbér urak hatalmának megtörésére. A mikor VIII. Henrik eltörölte a szerzeteket, korlátlan hatalma daczára kötelességének tartotta, hogy a kolostoroktól elvett javak egy részét a nemes-

ség közt feloszszá. E felosztásból származik több család roppant földbirtoka. Mikor pedig lánya, Erzsébet látta, hogy a nemesek váraikból udvarába özönlenek, ő maga kérte őket, hogy térjenek vissza birtokaikra, hol nagyobb fontosságuk lesz: „Nézzétek, mondta nekik, e sok hajót London kikötőjében; nincs méltóságuk, hasznuk, vitorláik le vannak eresztve, s fedélzetök üres, össze vannak zavarva és zsúfolva; ellenben képzeljétek, hogy vitorlaikat felhuzzák, s szétoszlanak a tengerek végtelenségén: mindegyik szabad, hatalmas és büszke lesz“. Festői és igaz hasonlat; de IV. Henrik, Erzsébet kortársa és unokája, XIV. Lajos soha sem mondta volna.

A tizenhetedik század forradalmaiban, s a tizen-nyolczadik század politikai izgalmaiban mindig a vidéki nemesség állt az ügyek élén; ez teremti az 1688-diki rendszert, ez tartja fenn a trónon a hannoveri házat, ez küzdi a harczot a francia forradalom ellen; ez képezte majdnem egyedül a parlament két kamaráját, a míg a parlamenti reform nagyobb tért nem adott a gazdaggá és népessé lett városok képviselőinek; végre még ma is ez törekszik erélyesen fentartani fenyegetett supremáciáját és sakkban tartja az új reformereket.

Minden nagy nemzeti emlék ez osztályhoz fűződik. Ez magyarázza meg azon százados tekintélyt, melyet élvez; a vidéki életet nemesak magáért és a szabadságért, kényelem, csendes munka, s családi boldogság ezen az angolok előtt oly becses dolgok miatt kedvelik, hanem egyszersmind mert ez ád tekintélyt, befolyást, hatalmat, mindazt, a mire az emberek vágynak, miután első szükségleteik már ki vannak elégítve.

A földbirtokhoz bizonyos kiváltságok fűződnek. A grófság leggazdagabb földesura rendszerint lord-hely-

tartó, inkább tiszteleti, mint haszonnal járó cím, de mindenkire, a ki viseli, békés és az angol kiráyságban kétségbe nem vont fényt áraszt. A lord-helytartó után a leggazdagabbak békebírák, vagyis az első és majdnem kizárólagos közigazgatási és igazságszolgáltatási hivatalnokok, a közhatóság képviselői. Franciaországban a hivatalnokokat, kik majd mind idegenek azon departementben, melyet igazgatnak, a helyi érdekek egy szála sem köti. Angliában maguk a földbirtokosok a köztisztviselők grófságukban, s habár látszólag a korona nevezi ki őket, azon tény által nyerik tisztüket, hogy földbirtokosok. Talán példátlan, hogy a békebírói tisztet megtagadták volna valamely gazdag és tekintélyes földbirtokostól.

Ebből érthető, mily fontosságot kölczönöz e szervezet a falusi laknak. Franciaországban, ha valamely földbirtokos szerepet akar játszani, el kell hagynia birtokát és házáat; Angliában ott kell maradnia. A kereskedelem és ipar ez országában mindenki falusi birtok szerzésére törekszik. A ki meggazdagszik, földet vesz; a ki dolgozik, hogy pénzt gyűjtsön, csak arra vágyik, hogy egykor földbirtokossá legyen. Az előítélet e tekintetben annyira megy, hogy ha valaki szerencsétlenségére városban született, eltitkolja, a mennyire csak lehet; mindenki úgy akar feltűnni, hogy falun született, mert a vidéki élet az aristokratikus származás jele, s a ki nem született a vidéken, legalább ott akar meghalni, hogy gyermekeit részesítse a nemes keresztségben.

Olvasd a lordok háza tagjainak listáját a hivatalos kiadásokban: tapasztalni fogod, hogy a nevek után következő helynév soha sem London, hanem falusi kastélyuk. Norfolk herczeg úgy van ott említve, mint a ki

Arundel-Castleban, Sussex grófságban ; Devonshire herczeg Chatsworth-Palaceban, Derby grófságban ; Portland herczeg Welbeck-Abbeyben, Nolttingham grófságban lakik stb. Minden angol legalább névleg ismeri ez úri lakhelyeket, melyek ép oly híresek, mint azon nagy családok nevei, kiknek birtokában vannak. Azon fényen kívül, melyet a tulajdonosok itt kifejtenek, e családok közül sokan oly származással bírnak, melyhez nemzeti dicsőség fűződik. Marlborough herczeg neve elválaszthatatlan Blenheimtől, azon nagyszerű kastélytól, melyet Anglia XIV. Lajos legyőzőjének adott, s hasonló történet fűzi strath-fieldsay-i kastélyt Wellington győzelmeinek emlékéhez.

Az alsóház tagjairól ugyanaz áll, a mit a lordokról mondtunk. A kinek háza van a vidéken, nem mulasztja el, hogy azt tartózkodási helye gyanánt jelölje meg. Sir Robert Peel falusi lakhelyét, Drayton-Manort, mindenki ismerte. A látszat e tekintetben teljesen megfelel a valóságnak. Mind a két kamara tagjainak Londonban csak egy talpalatnyi területük van, hol a parlament ülésszakainak idején tartózkodnak. Többi idejüket falun vagy utazással töltik. Mindegyik a falu számára tartja fenn fényűzését ; főleg itt teszi látogatásait, itt ad ünnepélyeket s találkozókat.

A nemzeti irodalom, a közszokások eme kifejezője, mindenütt magán hordja az angol szellem e megkülönböztető vonását. Anglia a leíró költészet hazája ; majd minden költője élt és énekelt a vidéken. Még azon korszakban is, midőn az angol költészet a mi mintáinkat iparkodott követni, Pope a windsori erdőt magasztalta, s pásztorkölteményeket írt ; habár irálya nem volt parlagi, annál inkább falusiak voltak alakjai. Előtte Spen-

cernek és Shakespearenak bámulatos lendülete volt a mezők költészetére; a pacsirta és fülemile dala, annyi század múlva, még most is megcsendül Julia és Romeo gyönyörű búcsújában.

Milton, a secta-szellemű Milton is legszebb verseit az éden rajzolásának szentelte, s a forradalmak és a közügyekkel való elfoglaltsága közepett, álmai az Elvesztett paradicsom eszményi mezői felé ragadták.

De főleg az 1688-diki forradalom után, midőn a szabaddá lett Anglia teljesen rendelkezett önmaga felett, hatotta át a falusi élet iránt való szeretet az angol írókat. Ekkor jelentek meg Gray és Thompson. Az előbbi híres elégiáiban, a többi közt a Falusi temetőben, a második Évadok című költeményében pendítette meg a brit lyra e kedvencz húrját. Az Évadok tele vannak bámulatos leírásokkal; elég utalni a szénagyűjtésre, az aratásra, a juh-nyírásra, mely Angliában már Thompson korában fontos dolog volt, s a falusi örömek közt a pisztrángahalászatra. A halász-klub tagjai e kis genreképekben fellelhetik kedvencz foglalkozásuk minden részletét. Mindenütt érezhető Thompson költeményeiben az élet benyomása, s az őszinteség, a természet szépségei és e munka örömei után való mély és igazi lelkesedés. Thompson ezekkel azon szelíd vallásos emelkedettséget egyesíti, mely a munkás és a vegetatió örök csodái közepett töltött életet mindig kíséri. Egész költeményét ez hatja át, különösen pedig ékesszóló befejezését, hol az ember lelkének feltámadását a természetnek a tél után való ébredésével hasonlítja össze.

Thompson a falusi élet kellemeiről és erényeiről dalolt 1730 felé, vagyis akkor, midőn Franciaországban a falu elhanyagolása végső határát érte el. A Richelieu

és XIV. Lajos által az udvarba vont nagy urak a regenség orgiáiba fojtották ősi birtokaik emlékét. A mezőgazdaság, miután a versaillesi fényűzés örült követelményei kizsarolták, elvesztette lelkét, életét, s a más dolgokkal elfoglalt francia irodalom még nem szentelt egyebet a mezőgazdának, mint a La Bruyère ama rettenetes sorait, melyek a nagy század lelkiismeret furdlásainak szava gyanánt tekinthetők:¹

„Látni a mezőkön bizonyos vad állatokat, hímeket és nőtényeket, feketéket, ólomszürkéket, napégetteket, a földhöz vannak bilincselve, melyet ásnak, forgatnak legyőzhetlen makaességgal; mintha artikulált hangjok is volna és, mikor lábaikra állnak, mintha emberi arcot mutatnának, s valóban emberek. Éjjel barlangjokba vonúlnak vissza, hol fekete kenyérrel, vízzel és gyökerekkel élnek; megkímélnék másokat a fáradságtól, hogy vessenek, dolgozzanak és arassanak, s így megérdemlik, hogy ne legyenek azon kenyér híján, melyet ők vetettek.“

Helyesen jegyezték meg, hogy a Henriade-ban, mely körülbelül az Évadok idejében jelent meg, még a lovak számára sem akadt fű. A physikai természetről való eme teljes megfélelkezés egész addig tartott, míg az angol eszmék utánzása minden oldalról be nem tört irodalmunkba és társadalmunkba, vagyis az 1789-diki forrodat megelőző évekig.

A XVIII. századbeli regények mind érintik a falusi élet egy-egy oldalát. Míg Franciaország Voltaire elbeszéléseit és Crébillon fils regényeit, addig Anglia a Wakefieldi lelkészt, Tom Johnt és Clarisst olvasta. E történet

¹ La Fontaniet ki kell venni, a kinél a falusi élet iránt való érzék igen élénk.

hőse, mondta maga Goldsmith, a társadalom három leg-tisztetreméltóbb alakjának jellemét egyesíti: „a papét, mezőgazdát és a családatyát“. E mondat az eszmék egész sorozatát foglalja össze, melyek a protestáns és földművelő Angliában otthonosak.

Az egész regény csupán kommentár; az angol család képe egy falusi lelkészház keretében. A nővel és gyermekkel bíró protestáns lelkésznek egészen más feladatai vannak, mint a katolikus papnak; táplálnia kell övéit, s e kényszerűség világi munkát vegyít lelki foglalkozásába. A telek, melyet Primrose bérelt, nem épen nagy, csak húsz acre, vagyis nyolcz hektár; de kielégíti becsvágyát. Fia, Mózes által támogatva, szeretettel műveli azt, míg neje, *kinek nincs párja a ribiszkebor készítésében*, a szerény ebédet főzi. Vasárnap, ha az idő szép, a család, az istentisztelet után, kiül a bokrok és jerikói loncz által árnyékolt padra; az abroszt a szénára teríti, s kedélyesen étkezik a szabad levegőn, míg a rigók dalolva felelgetnek egymásnak egyik sövényből a másikba, s a barátságos vörösbecgy a lelkész leányainak szép kezeiből csipdesi a kenyérmorzsát. E boldogságot árasztó jelenet közepett tör elő az ebek által üldözött szarvas, s jelenik meg vadászlován a szomszéd kastély ura.

Egyéb regények hősei is mind falun élnek. Western, a többi közt, a *squire* typusa, nagy vadász és ivó, olyan, mint a hagyományok megőrizték. A mily mérvben közeledünk napjainkhoz, a vidéki természet szeretete mindinkább közhelylyé lesz. A művészet minden ága hatalmába igyekszik ejteni. A költők csak az angol tájak szépségeiről dalolnak; a festők a farmok belsejét jeleníték meg. Egy külön iskola, a tavaké, a mezei

jelmezekért lelkesedik. Minél inkább kifejtí dühét a kontinensen a háború, annál inkább szeret a nemzeti szellem, az embernél természetes ellentétkedvelés miatt, a falusi élet nyugalmaiba és biztosságába menekülni. A lélek főleg akkor törekszik magába színi az örök idyll üde legét, mikor a világot forrdalmak rázzák meg. Anglia nagy kortyokban éldeli e boldogság kelyhének tartalmát; a tiltakozás és üdv azonos érzete visszavezeti a konserváló eszmékhez és földművelő szokásokhoz.

Hallgassátok Coleridge verseit, melyek oly jól kifejezik az Óceán által védett eme nemzeti boldogságot:

O, Albion! o my native isle! etc.

— — — — —
Tenger leánya, gazdag völgyeidbe,

Pázsítodat szelid nap fényli be,

Szép halmaid közt — mind hullám ez —

Csak a gulyák visszhangja zengedez.

Hegy-, völgyed, minden alszik és nevet,

Védfalaid a sziklák, s tengerek.

S az örök Óceán, vadúl harsogva mondja:

A béke nyugodt partjaid lakója.

Egy szellemes ember, a ki negyven év előtt utazott Angliában, így szólt: „Nem tanácsolnám a viskóknak, hogy itt fellázadjanak a paloták ellen; csakhamar eltiportatnának, mert a paloták húszan vannak egy ellen.“ Ma még inkább tehetné e nyilatkozatot, mert a jólétről tanúskodó lakházak száma növekedett.

Ugyanazon figyelő jegyezte meg, hogy Angliában „összeseprik a szegényeket, mint a szemetet, hogy tömegesen valamely sarokba vessék“. E nyersen festői, de igaz kifejezés teljes hűen rajzolja az angol falvakat, hol a szegénység majd sehol sem jelenik meg. A városok felé separték, ezek képezik a szögletet, hol a szemetet

felhalmozzák. A hogy gondolják mindenütt másutt a nagy városok szép részeit, ép úgy gondolják Angliában a falvakat; mindent eltisztítanak belőlük, a mi a szemet és a lelket sérthetné, csak a béke és elégedettség jelenségeit akarják ott látni.

A ki Anglia belsejében utazik, minden lépten-nyomon meglepi a város és falu közti különbség, mely annyira elüt azon látványtól, melyet Franciaország, s általában a kontinens mutat. A legnagyobb városokban, mint Birminghamben, Manchester, Steffield vagy Leedsben csak munkások és kereskedők laknak; roppant városnegyedeik szegényes és szomorú látványt nyújtanak. Kevés, vagy semmi emlékoszlop, kevés, vagy semmi fényűzés; csak a műhelyek zaja hallatszik, s csak elfoglalt embereket láthatni. Az idegen ép úgy, mint a helybeli, siet szabadulni ebből a füstből, sárból, hogy a városon kívül tiszta leget szívhasson, s hogy meneküljön azon szünetet nem ismerő munka látványától, mely nem mindig üzi el a nyomort. Magában Londonban inkább dolgoznak, mint élveznek az emberek; s ez téveszti meg annyira jó párizsiainkat, a kik Londonba menve, nem találják fel ott szokásaikat.

Soha sem éreztem e különbséget annyira, mint midőn Chatsworthot elhagytam, hogy Sheffieldbe menjek.

Chatsworth egyik legszebb azon pompás székhelyek közt, a hol az angol aristocratia főbbjei királyi fényt fejtenek ki. Roppant, több mértföld kerületű, szarvasok, dámvadak, juhok és tehenek által vegyesen benépesített park veszi körül gyeppázsítával, árnyával a pompás palotát. Ragyogó források, mesterséges vízesések, szobrokkal ékesített medenczék, melyek versenyeznek a híres versaillesi és saint-cloudi díszítményekkel; roppant

vas és üveg növényház, mely a világkiállítás palotája számára szolgált minta gyanánt, s melyben a tropikus fák magas erdőt képeznek; a földes úr által munkásainak elhelyezése czéljából épített és festőien csoportosított házakból álló falu, egy valódi folyó, a Derwent, mely a parkon oly kellemes látványként fut át, mintha rajzolva volna; s ezen már úgy is annyira nagy körűl a derbyshirei hegyek látszanak, hogy mintegy kíváncsra a bámulatos táj övét képezzék: e helyen minden gazdag kényelmet s kielégített hatalmat lehel.

Ha ellenben átmegyünk a kopár gerinczen, mely York grófságtól elválaszt, s belépünk a szomszéd városba, minden megváltozik: csak az égő kohók, az üllőre csapó kalapácsok, sűrű füstfelleget okádó kémények; fekete, izzadó, e lángok közt kísértetek gyanánt forgólódó kovács-nép — azt képzeljük, hogy a poklot látjuk a paradicsom kapujában.

A mi Devoushire herczeg kastélya nagyban, ugyanaz a vidéki nemesség lakháza kicsinyben. Nincs egyetlen kissé módos földbirtokos sem, a kinek nem volna parkja; a park, a régi *erdő* kis kiadásban, a feudalis birtok jelvénye, a ház szükséges járuléka. A parkok száma végtelen Angliában azoktól kezdve, melyek több ezer hektár kiterjedésűek egész azon parkokig, melyek alig néhány hektár nagyságúak. A legnagyobbak a legrégibbek, melyek joggal érdemesek a *park* elnevezésre, minden térképen jelezve vannak. E zárt helyeken, még ha legyszerényebbek is, minden fajú vadat tartanak, s állatokat legeltetnek. A szerencsés tulajdonos ablakaiból és előcsarnokából szemlélheti a pásztori jelenetet; ha végig lovagol fasorai között, vagy pár lépésre lakásától, a vadászat élveiben gyönyörködhetik. Itt szeret családjával

együtt élni a vidéki nemes, távol a közönséges izgalomtól, utánozva a nagy urakat, valamint a bérlő utánozza őt.

Ismeretes az angolok előszeretete azon gyakorlatok iránt, melyek a falusi élethez természetszerűen csatlakoznak, s melyeket *sport*-nak, a legfőbb eleganciának neveznek. Azon *country-gentleman*-ek, kik külön nem tarthatnak, szövetkeznek, s közösen tartanak falkát. A vadászat napját előre hirdetik az újságokban s lóháton mennek a találkozás helyére. Az év meghatározott időszakában a divat ezerével vonza a vörös kabátos vadászokat Anglia vagy Skócia bizonyos helyeire, hol ezek valódi veszélyek közt adják át magukat élvezetüknek. Egyszer rókát hajtani mennek Melton-Mowbrayba, Leicester grófságban, máskor zergét keresnek a highland leghozzáférhetetlenebb csúcsain. Egész Anglia ezzel foglalkozik. A hírlapok közlik az ügyes lövők és legjobb lovasok nevét, valamint az elejtett vadak számát. Mikor a nagy vadászat ideje jó, a parlament szüneteltet. Maguk a nők többre becsülik e mulatságot minden egyéb mulatságnál. Ha angol kisasszonynak azt mondják: lovgoljon, vagy tánczestélyre menjen, választása nem kétséges. Ő is szeret sövényeken átugratni és szél gyanánt száguldani.

Ha valójában nincs mezőség, Angliában bírni óhajtják legalább látszatát. Minden városnak vannak közkertjei, melyek nagy mezőségek szép fákkal. Londonban szabadon legelnek a tehenek a Green-Park és a Hyde-Park gyepén. A kit dolgai szakadatlan elfoglalnak, legalább, futtában, élvezheti az éden egy szögletét. Mindenki lehető távol akar lakni a város közepétől, hogy közelebb lehessen a mezőhöz. Nyáron, mihelyt lehet, szokik mindenki, hogy barátját meglátogassa valamelyik far-

mon, vagy néhány napot oly tájon való utazással töltsön el, mely természeti szépségeiről híres. Az ország valamennyi festőibb pontját minden évben egész sereg ember látogatja meg, a ki a látványt azon csendes és nyugodt gyönyörrel élvezi, mely az angolok sajátsága. Az már csak a nagy öröm, ha valaki elmehet egész Skócziáig, hogy a hangák illatát belélegezze és álmodja Walter Scott alakjainak kóbor életét.

Az angol uralkodók legelől mennek a jó példaadással az általános szokásban. Városban csak akkor laknak, ha az ellenkezőt nem tehetik. A mi XVI. Lajosra és Mária Antoinettere csak kellemes kedvtelés volt a trianoni mesterséges tanyán, édes valóság Viktoria királynőre és Albert herczegre nézve. A herczeg Windsorban valóságos farmot kezel, hol a három királyság legszebb barmait neveli. Terményei rendszeren az első díjat nyerik a versenyeken.

A királynő Osborneban, hol az év nagy részét tölti, maga ügyel fel a baromfi-udvarra, melyre büszke, s csak legújabban hirdette minden lap, hogy orvosságot talált fel a kis pulykák betegsége ellen, mely akkor lepi meg őket, mikor a vörös hánya ki őket. A mi nálunk nevetségesnek látszanék, szomszédaink nagyon komolyan veszik és százszor igazuk van. Szerencsés, bölcs nemzet, mely szereti, ha fejedelmei hasznosan töltik pihenő idejüket!

Könnyű elképzelni, mily hatása van annak a vidék jólétére, ha az ország legelső családai falun laknak. Míg Franciaországban a mezei munka a városok, Angliában a városi munka a faluk fényűzését fizeti. Itt költik el majd teljesen azon roppant kincset, melyet a legiparosabb nép szerezni tud. E kincs nagy része a mezőgaz-

daságba folyik. Minél közelebből érdekli a tulajdonost földbirtoka, annál hajlandóbb jókarban tartani azt. A hiúság, ez a nagy rúgó, működik nála. Nem akarja, hogy szomszédainak romba dülő épületeket, járhatatlan utakat, hiányos fogatokat, nyomorúlt barmokat, elhanyagolt mezőket, mutasson. Büszkeségét helyezi a hasznos befektetésekbe, mint másutt sokan, a ragályos példa miatt, büszkék a frivol pazarlásokra. Angliában ép úgy van a gazdagoknak jókarban tartott földjük, mint Párisban szép palotájuk és fényes butorzatuk.

Magának az adónak, mely Franciaországban a vidék kimerítésére számított gépezet, Angliában más jellege van. Minden egyenes adót ott költenek el, a hol fizetik. A szegényadó, az egyházi tized, alig hogy megfizette a földművelő, azonnal visszakerül az élelmi cikkekért fizetett ár alakjában. A többi adó kizárólag helyi érdekű munkákra fordítatik. A közvetett adók fele az államadósságok kamatainak fizetésére fordítatván, nagy részt ismét a mezőgazdasághoz tér vissza, mert az államadósság kötvényeinek tulajdonosai többnyire földbirtokosok. Míg Franciaországban a költségvetés egy harmadrészét Párisban, másik harmadát a nagy vidéki városokban költik el, addig Angliában a közadók háromnegyed része a vidéken foly szét, s a földbirtokosok és bérlők jövedelmeivel terjeszti a bőséget és jóllétet.

Fájdalom, mi távol vagyunk e viszonyoktól; de reméljük, hogy lassanként közeledünk azok felé. Pár év óta minden erre látszik hatni. A jómódú osztályoknak a városokban való megrekedése, az itt keresett pályák bizonytalansága, a belélegzett lázas légkör: mind ez a vidéki élet felé tereli a csalatkozott becsvágyakat, s a kifáradt képzeletet. A ki tisztességesen megélhet a vidé-

ken, könnyen megérti, hogy legjobb és legméltóbb ott maradnia; a ki pedig meg nem érti, maholnap kényszerítik a mindinkább nehezebbé váló megélhetési viszonyok, hogy falun maradjon. Egy új körülmény pedig egészen megváltoztatja a vidéki élet viszonyait: a közlekedési eszközök folytonos javulása, s főleg a vasutak terjedése; e körülmény a legnagyobb távolságokat megszünteti, felidézi, hogy a falusi élet a társaság örömeivel, a politikai fontossággal, szellemi műveltséggel és a polgáriasodás kellemeivel összeköttetésbe jusson. Elhagyott vidékünkre nézve üdvös átalakulás kezdete ez. Valószínűleg soha sem lesziünk annyira vidék-kedvelők, mint az angolok, városaink soha sem lesznek annyira puszta kereskedelmi és iparos műhelyek, mint az övéik; de ha a jómódú társaságnak mindig nagyobb része népesítendi be a falusi lakokat, ez is nagy jótétemény lesz.

A mi az adót illeti, nem kevésbbé nehéz lesz megváltoztatni az irányt, mely azt Párisba és a nagy városokba viszi, de ha valami enyhítheti ezt a viszonyt, szintén csak az, hogy a befolyásos földbirtokosok falun lakjanak, kik egy kissé jobban fogják védeni érdekeiket, s közelebbről megismerik ezeket, mint rendszeren történni szokott.

X. FEJEZET.

Politikai intézmények.

A mezőgazdasági haladás második rúgója lényegében azonos az elsővel, csak alkalmazásában különböző. Ez a rúgó az angolok közszelleme, mely több, mint másfél század óta megóvta őket a korlátlan hatalommal való visszaéléstől és a forradalmi zavaroktól egyaránt, melyek mindegyike annyira káros a munka bármely fájára nézve. XIV. Lajos uralkodásának második feléhez, XV. Lajos egész uralkodásához, s a forradalom gyötrelmeihez hasonló valami nem sújtja e szerencsés nemzetet. A tizenharmadik század, mely majdnem kezdetétől végeig annyi csapást hozott ránk, az angol nemzetre nézve a folytonos fejlődés korszaka volt, s mikor mi újra felpezsdültünk, már háromnegyed századdal előzött meg bennünket.

Két század előtt Franciaország, úgy a mezőgazdaság szempontjából, mint minden tekintetben előbbre haladott állam volt Angliánál.

Azon tizenkét év, mely a vervinsi békétől IV. Henrik haláláig lefolyt, a szerencse azon rövid és ritka korszakai közt, melyek nagy időközökben megjelennek történetünk sebes és véres szövetében, a legszebb volt. A krónikairól alig jegyzett fel valamit ez évekről, me-

lyek látszólag üresek voltak, nem hoztak sem háborút, sem egyéb drámai jeleneteket; de IV. Henriknek, azon egyetlen királynak népszerűsége, a kit a nemzet szeretett, eléggé mutatja, milyenek lehettek azok. Sullynak bizonyára voltak hibái. Büszkesége, birvágya, fös-vénysége napjainkban lehetetlenné tennék; még korához képest is túlzó előítéletei voltak. Megvetette a kereskedelmet és ipart, mely már sokkal kezdett bírni, s szerencsére nem sikerült meggátolnia a selyemtenyészést Franciaországban; de hibái daczára volt egy helyes eszméje: felismerte a mezőgazdaság fontosságát, bár nem ismerte fel a kereskedelemét, s támogatása elégséges volt a mezőgazdaság oly lendületbe hozására, mely azon korszakban hallatlan volt.

Olivier de Serres, azon korbeli író, bámulatos könyvet, az általános emelkedés ékesszóló tanuját hagyta ránk: a *Théâtre de l'agriculture* 1600-ban jelent meg. Szerző protestáns nemes volt, a ki a vallási és politikai rázkódások idején mezei birtokán lakott. Könyve, melyet IV. Henriknek ajánlott, a legjobb és egyszersmind legrégibb mezőgazdasági tárgyalás, a mit bármelyik modern nyelven irtak. Neve Franciaország egyik dicsősége; az életére következő időkben elfeledték, s midőn ötven év előtt, szintén a munkát felébresztő általános béke után újra felfedezték, ez valóságos feltámadás volt: így jutalmazzuk mi nagy embereinket.

Olivier korának minden mezőgazdasági fogása ismeretessé lett; oly tanácsokat ír ő, melyek mezőgazdáink számára még mai napság is elégségesek volnának; a termelés akkor pár év alatt rohamosan előre is haladt „népednek nagy hasznára — mondja a királyhoz intézett ajánlatában — mely fügefájának árnyában biztos-

ságban van, s földjét műveli Felséged oltalma alatt, kinek oldalán az igazság és béke lakik.“

A végzetes szellem azonban, mely sorsunkat vezérli, nem engedte, hogy e termékenyítő nyugalom soká tartson. IV. Henrik meggyilkoltatása Franciaországot chaosba lökte; de a nyugalom e rövid pillanatának következményei az egész század folyamában érezhetők voltak; Richelieu és XIV. Lajos nagysága részben azon gazdagság magvainak köszönhető, melyek akkor kerültek a francia talajba. Az összes történeti feljegyzések bizonyítják, hogy e korszakban falvainkban nagyszámú nemesség lakott, melynek érdekei összeolvadtak a falusi nép érdekeivel. A gyászos szétválás, mely mindent elvesztett, csak később következett be.

A polgáriasodás, a középkorban, délről észak felé tartott. A mezőgazdaság, valamint minden művészet kezdetben Italiában virágzott. A Provence és Languedoc korán lettek Franciaország legjobban művelt részeivé, mert a fényes központhoz közel voltak. Nagy-Britannia, mely sokkal távolabb van, csak később kapta a lökést. Erzsébet uralkodása után Anglia még a teljes barbárság állapotában volt. Guichardin 2 millióra becsüli a szoros értelemben vett Anglia lakosságát, mások 4 millióra teszik; jelenleg van neki 17 millió lakosa.¹ Az ország háromnegyed része ugar volt. Csavargó bandák pusztították a falvakat. A nyugtalan, izgatottságtól mélyen áthatott nemzet törekedett megalakulni; de a forradalmak hosszú során kellett átmennie, míg végleges alakot ölthetett, s addig a mezőgazdaság is szen-

¹ Az 1881. ápril 4-diki népszámlálás szerint a szoros értelemben vett Anglia lakossága 24.608,391, s e számba Wales lakossága nincs belefoglalva. A ford.

vedett, mint minden egyéb. Az egész tizenhetedik század alatt Franciaország ad el gabonát Nagy-Britanniának.

De 1788 után minden megváltozik. Az árny a XIV. Lajos örültségei által kimerített Franciaország felett terjeszkedik. A megújult és megifjodott Anglia ellenben a haladás útjára lép, melyen többé meg nem áll. Franciaország lakossága fogy, a helyett hogy növekednék; Angliáé ellenben rohamosan szaporodik. Bois-Gilbert Vauban, minden azon korszakbeli okmány bizonyítja a francia mezőgazdaság fokozatos hanyatlását. Anglia ellenben, mely a Stuartok alatt nem termelt annyi gabonát, hogy önmagát táplálhatta volna, száz évvel később Európa magtárává lett. Habár kétszeresre felszaporodott népet kellett ellátnia, s e nép sokkal jobban élt, mint hajdan, mégis évenként 1—2 millió hektoliter gabonát adott el a külföldnek, a mi az akkori közlekedési eszközök mellett, roppant tömegnek mondható. Kiszámították, hogy a tizennyolczadik század második felében egy milliárd frank értékű gabonát vettek tőle szomszédai, s különösen Franciaország.

De mily siker is van Anglia részén, s mily vereség a mi részünkön e végzetes korszakban! Kezdetben a borzasztó örökösödési háború, a blenheimi, ramilliesi és malplaqueti kegyetlen csatavesztések, Franciaország léte veszélybe kerül, melyből csak csoda által menekszik; azután a még pusztítóbb hét éves háború, a rosbachi vereség, hajórajaink és gyarmataink elvesznek, lord Chatham romjainkon építi fel hazájának nagyságát! A brit nemzet a sikerek hosszú sorozata által megalapítja hiteletét, a mienket lerombolják a zsarolások és Law rendszerének túlzásai. Az angol nép, mely szerencsés és büszke

kormányára, ehhez mindinkább csatlakozik, s törvényeinek és győzelmeinek oltalma alatt, mindig nagyobb bizalommal adja át magát a munkának; a mi tönkre tett, megalázott, elnyomott népünk elhagyja a hasznos munkát, melynek eredményét elnyelte a fiseus, s nem érez egyebet urai iránt, mint csak gyűlöletet és megvetést.

A mezőgazdaságnak, ép úgy, mint az iparnak, mindenek előtt biztosságra és szabadságra van szüksége; mindazon csapások közt, melyek sújthatják, leghalálosabb a rossz kormány. A forradalmak és háborúk engednek pihenőt: a rossz kormányzat soha.

Elég biztos okmányunk van, hogy konstatálhassuk, hogy hová bukott alá a francia mezőgazdaság egy század előtt, az utált kormány gyilkos befolyása alatt. Ez okmányt az *Encyclopaediának* a közgazdaság alapítója, Quesnay tudor által 1750 felé írt *Grains* és *Fermiers* cikkeiben találjuk. Az összes területet — Korzika és Lothringen egy része akkor nem tartozott Franciaországhoz — Quesnay 100 millió arpent-re becsülte, a mi megfelel a jelenlegi kataszternek. E 100 millió arpentből csak 36 millióra, vagyis 18 millió hektárra teszi a művelt föld mennyiségét; melyhez 3 millió hektár a nagy, 15 millió a kisműveléshez tartozott. *Nagyművelés*, vagy nagygazdaság alatt azon tulajdonosokat és bérlőket értette, a kik a föld megművelésénél lovakat alkalmaztak, s a három évi váltórendszer követtek — buza, zab, ugar — s a *kicsiny* alatt azon felesekét, a kik ökörrrel dolgoztak, s a két évi váltórendszer után indultak: gabona, ugar. E felosztás szükségkép teljesen pontos volt; még mai napság is megfelel a viszonyoknak. Franciaország jelenleg is két különböző vidékre oszlik: egyiken, az északon, a tartós bérlet uralkodik, a

földműves lóval szánt és a többé-kevésbbé javított három évi váltórendszert követi; a másikon, a délin, a hol a felesség túlnyomó, az ökörrrel való művelés és a két évi váltórendszer szokásos. Csakhogy 1750 óta az első tért nyert, az utóbbi vesztett.

Quesnay 5 setier-re, 156 literre becsüli a vetőmag leszámításával, az arpent közép gabonatermését a nagygazdaságnál, s $2\frac{1}{2}$ setierre a kicsinynél; vagyis 15 hektoliterre hektáronként az egyiknél, $7\frac{1}{2}$ hektoliterre a másikonál; a mi egészben, a nagygazdaság által bevetett millió hektárra, s a kis gazdaság által művelt $7\frac{1}{2}$ millió hektárra 70 millió hektoliter gabonát ad. E szó alatt *gabona*, *mag*, (*blé*), a búzán kívül az alsóbb fajú gabonát is érteni kell, mint a rozst és árpát; ez összefoglalás szokásos Franciaország sok vidékén. Mivel a rozst e korszakban általánosabban termelték, mint a búzát, e 70 millió hektolitert megközelítőleg így lehet felosztani: 25 millió hektoliter buza s 45 millió hektoliter rozs és árpa. Quesnay magát a zabot még 7 millió setiesre, vagyis 11 millió hektoliterre teszi. Jelenleg a búzatermelés megháromszorozódott, a rozs és árpa termelése változatlan maradt, a zabé megnégyszereződött, s a burgonyát 1750-ben még alig ismerték; azon becses pótlék, mely az állatok és emberek táplálására szolgál, teljesen hiányzott; csak kevés száraz főzeléket termesztettek, s több egyéb termés, mely ma gazdagságot ad, egyáltalán nem létezett.

A marhák száma, Quesnay szerint 5 millió, vagyis a jelenlegi számnak fele volt. A minőség még rosszabb vala. Évenként levágtak 4—500 ezer marhát, jelenleg tízannyit vágnak le, s az akkori marha, mely kénytelen volt a száraz legelőkön, kopár ugarföldeken, berkes

réteken keresni élelmet, középsúlyra nem hasonlítható össze a jelenlegi, jó réteken, vagy a jászolnál gumós növényekkel és mesterséges takarmánynyal táplált marhával. Néhány hegyes vidékünk barmai, hol a régi rendszer szerint való, művelés alá nem vett legelők léteznek még ma is, fogalmat adnak az akkori barmok felől. A juhok sem számosabbak, sem aránylag jobbak nem voltak. A sertések számának arányban kellett állni a népességgel. A mi a lovakat, illeti tudjuk, hogy Turgot, midőn 1776-ban reorganizálta a póstát, nem volt képes a szükséges 6000 szekeres lovat összeszedni.

Quesnay csak futólagosan említi a szőlőt. Beausobre, 1764-ben, 13 millió hektoliterre teszi az évi bortermést, vagyis a jelenleginek egy harmad részére. A jelenlegi árakat véve alapúl, a francia mezőgazdaság terményei végösszegben 1250 millió frankot értek 1750 táján.

A népesség, bár csak 16—18 millió volt, le is süllyedt a nyomornak hihetetlen fokáig. A tulajdonkép való nép állapota borzasztó volt, s a felsőbb osztályok nem kevésbbé szenvedtek a köznyomor miatt. Vauban, a *Dîme royale*-jában, megrázó képet rajzol a francia társadalomról. Quesnay számítása szerint a művelés alatt levő földek után, gabonából a földbirtokosok tiszta jövedelme 76 millió livre volt; a szőlőt és egyéb terményt is beszámítva, lehetett kétszer ennyi. Az akkori livre körülbelül megegyez a mai frankkal.

A nagygazdaság által bérelt földek arpentjéért 5 livret, a kicsiny által béreltek arpentjéért 20—30 sout fizettek, vagyis 10, illetőleg 2—3 frankot hektáráért. Quesnay kortársa, Dupré de Saint-Maur épen azt mondja, hogy a Berryben, Champagne, Maine és Poitou egy részében, arpentjét csak 15 souért, vagy hektárát 1 frank

50 centimeért bérelték, s ez ár mellett a bérlő csak nagyon nehezen élhetett.

Ez általános pusztulás egyik megdöbbentő bizonyítékát találjuk más ezer közt, Argenson marquis emlékirataiban, melyeket 1739-ben, öt évvel előbb írt, mint XV. Lajos külügyminiszterévé lett. A valódi bajt — ügymond — azon bajt, mely aláássa a királyságot, s okvetlenül romlását idézi fel, az képezi, hogy Versailles-ban nem látják a vidék pusztulását. Mióta élek mindig látom a jólét és népesség apadását Franciaországban. Most már tudják, hogy a nyomor hallatlan fokra jutott. E pillanatban, midőn a jelen sorokat írom, teljes béke közepett, látszólag oly aratás mellett, mely ha nem is bő, legalább tűrhető, úgy halnak az emberek, mint a legyek, nyomor miatt, s a füvet legelve. Maine, Angoumois, Touraine, Haut-Poiton, Périgord, Orleannais, Berry tartományokban legnagyobb a csapás; eléri Versailles környékét is. Orleans herczeg legutóbb a király tanácsába vitte a fűből készített kenyeret, melyet mi szereztünk neki. A király asztalára téve azt, így szólt: *„Sire, ezzel táplálkoznak alattvalói.“*

E mély örvényből kell Franciaországnak kikapaszkodnia, hogy ismét napvilágra jusson. Nem csoda, ha egy század erőfeszítése után sincs minden sebe bekötözve. A jelen században a mezőgazdaság megnégyszerezte termelését, a népesség megkétszereződött. A földjáradék 150 millióról 1500 millióra emelkedett, vagyis az 1:10 arányában növekedett. Rőppant haladás ez, s ha a kiindulási pont nem leendett oly alatt, e haladás több mint elég leendett helyünk megtartására. Anglia kivételével egyik más nép sem tett ugyanezen idő alatt ekkora haladást; pedig a körülmények nem voltak mindig ked-

vezők. A száz évből körülbelül ötvent rettentő forradalmak, vagy véres háborúk zavartak meg. Valóban jó idő csak XVI. Lajos kormányja, a konzulság és az alkotmányos monarchia harminczkét éve alatt, járt ránk.

A regeneráció mozgalma csak az 1769-diki béke után következett be, annak folytán, hogy a közgazdák a gabnakereskedés szabadsága mellett beszéltek. Quesnay az *Encyclopaediában* írt cikkeiben, felderítve a baj nagyságát, egyszersemind rámutatott a gyógyszerre. Két cikkében nemzeti mezőgazdaságunk minden későbbi haladását megjósolta. Időbe került, míg az új tan elterjedt és iskolát csinált. E közben a régi társadalom bevégezte feloszlását. XVI. Lajos trónraléptekor az ország vágyai a jobblét után minden oldalról nyilatkoztak. Az ingadozó építményre először Turgot tette kezét. Nagy reformok történtek már 1789 előtt: a munka felszabadult, a gabnakereskedés szabadsága proklamáltatott. Az *assemblée* bevégezte a jó kezdetet. A nemzet végre fellélegzett. Ha az 1789-diki Franciaország meg tud állni, mint Anglia 1688-ban, közjóléte kétségkívül csodálatos növekvésnek indult volna.

A reményének napjaira következő borzasztó rázkodás azonban megfojtotta születő haladását. A konzulság, tíz évi megpróbáltatás után, néhány órai pihenést adott az országnak, s a forradalmi vihar által megakasztott mozgalom ismét ellenállhatatlan erővel tört előre. A vervinsi béke szép napjai látszottak visszatérni. Szerencsétlenségre új csapás késleltette a lendületet: a császárság gyászos háborúi megérkeztek; a tőke ismét szét-szóródott, a népet ismét megtizedelték a csatatéren. Úgy látszott, hogy a XVI. Lajos alatt felállított nagy elvek soha sem hozzák meg gyümölcseiket; Francia-

ország csak azért kapta a békét és szabadságot, hogy elveszítse azokat. A nemzeti munka csak 1815-től fogva fejlődhetett akadály nélkül, s tudjuk, mivé fejlődött.

Az angoloknál I. Károly uralkodásáig kell visszamennünk, hogy a francziák száz évéhez hasonlót találjunk. Angliában a haladás 1750-ben érezhetővé lett. A képviseleti kormányforma meg volt alapítva, s a mezőgazdasági jólét növekedett vele. Ez ország, mely a Stuartok alatt alig termelt 2 millió quarter gabonát, 1750-ben már ennek kétszeresét vitte csűrbe, s fokozatosan felemelkedett egész 13 millióig; a mennyit jelenleg termel. A hús, ser, gyapju, minden mezőgazdasági élelmi szer, ebben az irányban haladt előre. De igaz, hogy míg Európa többi része az elnyomatás alatt szenvedt, addig a szabadság és biztosság kellemes világosság gyanánt áradt szét az angol mezőkön. Thompson már a XVIII. század első éveiben énekelte azon szent javakat, melyek minden egyébnek alapját képezik: „A szabadság uralkodik nálunk az utolsó kunyhóban is és bőséget hoz“. Majd Angliához intézve szavait így kiált föl: „Tájjaid bővelkednek gazdagsággal, melynek birtoka a kielégített munkás számára biztosítva van“. Az egyén szabadságát és a vagyont védő eme nemes intézmények százhatvan éven át megszakítás nélkül voltak érvényben, s százhatvan év óta jólét kíséri azokat.

A tizennyolczadik század végén a forrodalom harcainak kezdetén, az angol mezőgazdaság már fejlettebb volt, mint a mienk jelenleg. Számos okmány bizonyítja ezt, s a többi közt Pittnek azon adatgyűjteménye, melyet az *income tax* behozatala czéljából állíttatott össze, s Arthur Young és sir John Sinclair munkái. Pitt Anglia és Wales teljes földjövedelmét 1798-ban 25 millió ster-

lingre, vagyis 625 millió frankra, s a bérlők jövődelmét 18 millió sterlingre, vagyis 450 millió frankra, s így egy hektár közép földjáradékát 40 frankra, a hasznót 30 frankra becsülte. Felettből kétséges, vajon, habár Franciaország legjobb felét tesszük az összehasonlítás tárgyává, elérünk-e ily eredményt. Ugyanazon korban a mezei munka középátlag 7 shilling 3 denár, vagyis 9 frank volt hetenkint, azaz 1 frank 50 cent. naponként; s több helyen a heti középátlag felemelkedett egész 9—10 shillingig, vagyis 2 frank napi munkabérig. Kétséges továbbá, vajon, habár Franciaországnak szintén legelőrehaladottabb vidékeit hasonlítjuk össze, van-e nálunk jelenleg ily magas munkabér s az élelmi czikkek akkor Angliában inkább olcsóbbak, mint drágábbak voltak a jelenlegi francia árakhoz képest. Az épületek értéke, Beeke tudor szerint, 200 millió, vagyis 5 milliárd frank, a telkeké, ugyanazon tekintély szerint, 600 millió sterling, vagyis 15 milliárd frank, azaz 1000 frank volt hektáronként, s ily érték mellett egy hektár föld 4 % átlagot jövedelmezett.

Ily gyümölcsöket termett egy százados szabad és szabályos fejlődés, daczára néhány részleges szerencsétlenségnek, minő az amerikai háború volt. Az 1800-tól 1850-ig terjedő félszázad alatt az angol nép ismét megkétshereződött, s a mezőgazdasági termelés majd hasonló arányban fokozódott, habár az első 15 évet borzasztó harcok töltötték be. Az alkotmányos Anglia legyőzte egy sokkal nagyobb számú, s végtelenül harcziassabb nép despotismusát és katonai geniejét, s belső jólétének fejlődését még sem akasztotta meg észrevehetőleg a harc heve. A műveletlen földek eladását czélzó inclosure-billek soha sem voltak számosabbak, mint a Francia-

ország elleni háború idején; ez időben tette legnagyobb hódításait a norfolki gazdasági rendszer, ez időben lettek általánosokká Bakewell és Arthur Young tanai, s ez időben fejlesztették ki oly szerencsésen Bedford herceg és Lord Leicester a nagygazdaságot.

Skóciában és Írországbán kisebb volt a jólét 1798-ban, mert kevésbé jól volt kormányozva. Skócia vagyonságát Pitt Anglia vagyonságának nyolczad-résére becsülte. Felső-Skócia e számításban majd teljesen nem szerepelvén, Alsó-Skóciában 22 frank esett a földjáradékra és 12 frank a haszonra hektáronként, és csakugyan, Skóciában ötven éven át nem volt sem rend, sem szabadság. Ha majd Írországról szólunk, még inkább látni fogjuk, mily következményei vannak a szabadság és biztosság hiányának.

Teljesen megállapítható tehát, hogy a mezőgazdasági fejlődés úgy Franciaországban, mint Angliában a jó kormányzat kísérője volt. Ugyanazon mezőgazdasági átalakulás, mely Franciaországban 1760—1848 közt ment végbe, Angliában 1650—1800 közt történt; a hasonló okok hasonló eredményeket idéztek fel. A Stuartok és a Pittek Angliája közt ugyanaz a különbség, mint XV. Lajos és Lajos-Fülöp Franciaországa között. A mezőgazdasági jólét, az ó- és újkorban egyaránt, a politikai erkölcsökkel érkezik és távozik. A köztársasági Róma bámulatosan műveli, a szolgaságba sülyedt Róma művelés nélkül hagyja mezőit; a középkori Spanyolország a kultura csodáit műveli, II. Fülöp Spanyolországa többé nem dolgozik; a svájcziai és németalföldiek zord hegyeket és hozzáférhetlen mocsarakat tettek termékenynyé, a szicíliai éhen hal talaján.

„A mezőket, mondja Montesquieu az *Esprit des Lois*-

ban,¹ nem termékenységük, hanem a szabadság arányában művelik.“

A szabadság annál termékenyítőbb hatást gyakorolt Angliában, mert ott nem kísérték azon zavarok, melyek másutt gyakran meggyalázták és rossz hírbe keverték. Az angol társadalom alapja, azon látszólagos izgatottság daczára, melybe politikai jogainak gyakorlása a legbölcsebb népet ragadja, mindig nyugodt maradt. Az átalakulások, melyeket az idő hoz, s melyek magát a népek életét képezik, Angliában észrevétlenül, azon erőszakos rázkódások nélkül működtek, melyek mindig sok tőkét rombolnak szét. Magának az 1688-diki eseménynek lehető legkevésbé volt forradalmi jellege.

Általánosan dicsérik az aristokratikus szellemnek e mérsékletét. Az aristocratia kétségkívül valami, de csak azon szerepnek megfelelő mértékben, melyet a társadalomban elfoglal. Az angol kormányzat régóta inkább látszólag aristokratikus, mint valójában, s e látszat is mindinkább fogy.

Az angol politikai élet súlypontját, azon illatot, mely áthatja az egész angol társadalmat s megmenti azt minden rázkodástól: a falusi szellem képezi; e szellem kétségkívül igen kedvező az aristocratiára nézve; de nem maga az aristocratia; az aristokratikus uralom lehetséges nélküle, de ez is létezhetik az aristokratikus kormányzat nélkül. A brit aristocratia összevegyült a falusi szellemmel, s ez képezi erejét. A francia aristocratia elzárkozott e szellemtől, s ez képezi gyengeségét. Angliában a felsőbb osztályok falusi élete kezdetben erőyes és büszke erkölcsöket hozott létre, ezekből szár-

¹ XVIII. k. III. fej.

mazott az alkotmány; ez erkölcsök által azután megmentette a szabadságot minden túlzástól. Franciaországban ez elem, mely egyszerre szabadelvű és conserváló, hiányzik. Az a körülmény, hogy a földesurak nem laknak birtokukon, okozott régen, mint okoz jelenleg, csaknem minden bajt. Ime, a jólétnek látszólag különböző eme lét oka, a forradalmak nélküli szabadság és a falusi szellem, egy valóságba olvad össze.

XI. FEJEZET.

A piacz.

Áttérek végre arra a tényezőre, mely legközvetlenebb és leghathatósabb előmozdítója volt az angol mezőgazdaságnak, s Angolország páratlan iparának és felülmúlhatlan kereskedésének.

Voltakép ez a tényező az előbbiekkal azonos, mert az ipar és a kereskedelem is, ép úgy, mint a mezőgazdaság, a rend és béke gyermekei és, miután ez előfeltételek nagy részben a falusi népnek köszönhetők, minden ebből a közös forrásból ered. De valamint a tulajdonkép való falusi élet tényeiben megfigyelhetjük a szabadság és a béke következményeit, úgy megláthatjuk bennök külön az ipari és kereskedelmi fejlődés eredményeit is, melyek a legjelentékenyebbek. Ha egy nemzetben, biztonság és szabadság nélkül, nagykereskedelem és nagyipar létesülhetne, ez az ok egymagában nagy mezőgazdaságot teremthetne; de ha lehetséges volna hogy egy nemzet szabadon és békében éljen, a nélkül, hogy e pusztá tény következtében ipart és kereskedést üzővé válják, a szabadság és a béke még a mezőgazdasági szokások segélyével sem volnának képesek gazdagságot létrehozni.

Némelyek, a kik inkább a látszatot nézik, mint a dolgok valóját, a kereskedelmet és az ipart a mezőgaz-

daság ellenségeinek és versenytársainak tekintik. Ez a végzetes tévedés különösen Franciaországban van elterjedve és ez ellen legerélyesebben kell küzdeni; mert legtöbbet árt a mezőgazdaság érdekeinek. Voltaképen tévedés a mezőgazdaság és ipar közt különbséget látni. A föld értékesítése is csak ipar; a mezőgazdasági termékek szállítása, adás-vevése nem más, mint kereskedelem, miután egészen elsőrangú szükségletet képez, könnyebben nélkülözheti az ügyességet és a tőkét. De ez esetben kezdetleges marad, holott százszorta több eredményt mutat fel, ha ez a két tényező is segítségére jön. Hanem ha megengedjük is a szokásos megkülönböztetést e kifejezések közt, mégis tény marad, hogy gazdag ipar nélkül eredménydús mezőgazdaság nem létezhetik. Ez úgyszólván matematikai tétel, mert a mezőgazdaságot a termelésnek két leghatalmasabb eszközével, a piacokkal és a tőkével, bőven csak a kereskedelem és az ipar láthatják el.

Angolország már Anna királyné uralma alatt kezdte Franciaországot felülmúlni az ipar és kereskedelem tekintetében, azaz minden tekintetben, a mennyiben ez a haladás magában foglal mindenféle haladást. Midőn az amerikai háború befejeztével a nemzet, elszomorítva legnagyobb gyarmatának elvesztése által, belátta, hogy önmaga erejéből kell kárpótlást szereznie, páratlan tetterőt fejtett ki, akkor lépett fel Smith Ádám, ki halhatatlan könyvében kifürkészte a nemzetek gazdagságának és nagyságának okait; felléptek a nagy feltalálók, minők Arkwright és Watt, kik mintegy eszközök voltak arra, hogy Smith Ádám elméletei a gyakorlatba menjenek át; fellépett William Pitt, ki bevitte ezt a szellemet a köz-kormányzatba és felléptek végül Young Arthur és

Bakewell, a kik a mezőgazdaságban alkalmazták az új eszméket.

Youngh Arthur rendszere igen egyszerű; összefoglalható abba az egy szóba, melynek értelmét Smith akkor magyarázta meg: a *piacz*. Azelőtt az angol gazdák, ép úgy mint a szárazföldiek, keveset termeltek a piacra való tekintetből. A mezei terményeket jobbára maguk a termelők ott helyben fogyasztották el; többet árúsítottak el Angliában, mint bárhol másutt, de a termesztésnél nem az elárúsítás volt az irányt adó eszme. Young Arthur volt az első, a ki az angol gazdákat figyelmeztette a keletkezőben levő piaczok fontosságára, vagyis arra, minő fontos dolog, ha az élelmi szereket eladhatjuk olyan lakosságnak, a mely maga nem vesz részt a termesztésben. Ez a mezőgazdasággal nem foglalkozó lakosság, mely azelőtt jelentéktelen volt, gyarapodni kezdett és száma, az ipar és kereskedelem terjeszkedése folytán óriási mérveket öltött.

Köztudomású, hogy a gőznek mozgó erőül való használata ötven év alatt milyen hatalmas fejlődésnek indította a brit ipart és kereskedést. Ezen bámulatos tevékenység színhelye főleg Angolország északnyugati része: Lancaster grófság és a yorki grófság West-Riding-ja. Manchester a gyapotot, Leeds a gyapjút, Sheffield a vasat dolgozzák fel; a liverpooli kikötő szakadatlan be- és kivitele fáradhatlan termelésnek nyújt tápot; szünet nélkül kiaknázzák azt a földalatti világot, melyet az angolok oly találóan „fekete Indiá”-nak neveztek el, azt a végtelen kőszénraktárt, mely több grófságon terjed végig és a melyből kimeríthetlen kincsek kerülnek napfényre. Negyven millió tonnát, azaz ötszáz millió frank értékű kőszénét ásnak ki évenként e

raktárból. Képzeltetjük, mily óriási ipari tevékenység az, mely ennyi szemet használ el.

Az ipar ily arányú fejlődése folytán Nagy-Britannia lakossága 1801-től 1851-ig 10 millió lélekről 21 millióra növekedett; Lancaster grófságban és West-Ridingban a népesség száma háromszor akkora, mint volt félszázad előtt és sűrűbb lakosság talán sehol sincs a világon. Ilyen látványt hasztalan keresünk Franciaországban, melynek lakossága, ugyanezen idő alatt, 27 millióról csak 36 millióra emelkedett és melynek legnépesebb megyéiben, a Rhoneban és a Nordban (Szajnamegye kivételt képez, ép úgy mint London) csak két lélek jut 1—1 hektárra.

Minél népesebb egy ország, annál csekélyebb arányban áll a mezei lakosság az összes népességhez. A múlt század vége felé a földművelő nép körülbelül olyan arányban állott az összes lakossághoz, mint nálunk ma, t. i. mint 60 a 100-hoz. Azóta az emberek tömege növekedett, az arány pedig alább szállott. A földművelő nép száma nem csökkent, sőt kissé növekedett is, de az ipar-üző lakosság rohamosan szaporodott. Nagy-Britanniában 1800-ban körülbelül 900,000 földművelő család lakott; ma talán egy millió lakik. De a nem földművelő családok száma már 1811-ben 1.600,000 volt, 1821-ben két millió, 1841-ben harmadfél millió; ma három millióra rúghat. A földművelők az összes népességnek körülbelül egy negyedrészt képezik, de egyes helyeken sokkal kevesebb. Middlesex grófságban száz lakosra két földműves jut; Lancashireban 6, West-Ridingban 10, Warwick és Stafford grófságokban 14.

Ilyen arányt Franciaországban nem tapasztalunk sehol, még Szajnamegyében sem. Páris városa alig fél-

akkora, mint az angol birodalom roppant metropolisai. És micsoda Lyon, meg Saint-Etienne azon iparúzó városokhoz képest, melyek Liverpool és Manchester csoportjait képezik? Az angol nemzetnek egy harmada lakik együtt a két központban, melynek egyike délen van, Londonban, másika pedig északon, Lancashire és West-Riding gyárvárosban.

Ezek a központok nemcsak rendkívül népeseek, de gazdagok is. Angolországban sok ipari munkás 5—10 frankot keres napjában; a napszám átlag 3 frankra tehető.

Hova megy az a 2—3 milliárd, mit ez a tömérdek munkás évenként megkeres?

Első sorban a mezőgazdaság által közvetlenül szállított kenyeret, húst, sört, tejet, vaját és sajtot fizetik belőle, azután a lenből és kenderből készült ruhaneműket, melyeket közvetve bár, de szintén a mezőgazdaság szolgáltat. Oly kereslet van itt, melyet a mezőgazdaság alig bír kielégíteni; a jövedelemnek kimeríthetetlen forrása ez. És e piaczkok végzetetlen fogyasztási képességét megérzi az ország minden része. Ha a gazda nem viheti terményeit a szomszéd gyárvárosba, elviszi a legközelebbi kikötőbe. Ha nincs közelében se gyárváros, se kikötő egy vagy több csatorna vagy vasút által közlekedhetik egyik vagy másik piaczezal.

Ezek a tökéletesített utak nemcsak arra valók, hogy a gazda olcsón és gyorsan szállíthassa el az eladni valóját, de arra, hogy könnyen férjen mindenhez, a mire neki van szüksége. Így kapja a különböző trágyaanyagokat, milyenek a gypsz, a guano, a csontok, rongyok, mész, a fenyőkorom stb., megannyi nehéz, nagy tért igénylő árúk, melyeket kezdetleges szállítási eszközökkel nem

igen lehet ide-oda vinni és melyek csak igen kifejlett ipari tevékenység mellett vannak nagy bőségben. Így kapja a gazda a vasat és a kösznet, melyeket mind nagyobb mennyiségben használ és melyek úgyszólván képviselői az iparnak. De velük eljön az ipari központokból valami, a mi termékenyítőbb még a köszénnél és minden állati és ásványi anyagnál is: az üzérkedés szelleme, mely a falvakban új tért talál és magával hozza a tőkét. Olyan csere ez, a hol az ipar a földművelést gazdagítja, a földművelés pedig az ipart.

De a hajó és vasúti közlekedés nagy könnyűsége daczára is érezhető különbséget tapasztalunk a kizárólag földműveléssel foglalkozó grófságok nyers és tiszta jövedelme közt, melyek egyúttal ipart is üznek.

A föld járadéka, a jövedelem és a munkabér legmagasabbak a tulajdonképeni gyár-vidéken, mely Warwick grófságtól felhúzodik West-Ridingig. Az átlagos járadék ott 30 shilling egy acre, vagyis 90 frank egy hektár után, a heti munkabér pedig 12 shilling, vagyis 15 frank, míg a Londontól délre eső, kizárólag földműveléssel foglalkozó régióban az átlagos hozadék csak 20 shilling egy acre, azaz 60 frank egy hektár után, a heti munkabér pedig 8 shilling, vagy 10 frank. A közbeneső grófságok az első vagy a második véglethez közelednek, a szerint, a mint több vagy kevesebb benűk a gyár; a hozadék és munkabér magassága mindenütt biztos jele az ipar nagyobb fejlettségének.

Általánosan azt hiszik, hogy a gyárkerületekben nagyobb mérveket ölt a pauperismus, mint másutt. Ez egészen téves felfogás. Caird, „Levelek az angol mezőgazdaságról“ czímű kitűnő művében kimutatást tett közzé, a melyből kitűnik, hogy West-Ridingban, Lancaster,

Chester, Stafford és Warwick grófságokban a szegényadó egy font után egy shilling, vagy 3—4 shilling fejenként és a szegények a lakosságnak 3—4 százalékát képezik, ellenben Norfolk, Suffolk, Bucks, Bedford, Lers, Sussex, Hants, Wilts, Dorset és más földművelő grófságokban több mint 2 shilling fejenként, a szegények száma pedig a lakosságnak 13, 14, 15, sőt 16 százalékát is képezi. Ezen különbség okát könnyű megérteni: minél csekélyebb az átlagos munkabér, annál nagyobb a szegények száma és annál magasabb a szegényadó. Az iparúzó kerületekben a munkásnép három, négyszerre sűrűbben lakik mint másutt, mégis jobb állapotban van, mert többet termel.

Ha nem csalódom, úgy itt meg vannak fejtve azon problémák, melyek eddig megannyi rejtélyek gyanánt leptek meg bennünket.

Első sorban a földművelés szervezése. Tudjuk, hogy az angol mezőgazdasági rendszert voltakép nem az úgynevezett nagyművelés jellemzi, hanem inkább az, hogy a földművelés külön iparágat képez és a mezőgazdák nagy tőkékkel rendelkeznek. Mind a két jellemző körülmény oka a nem-földműves lakosságnak óriási fogyasztóképessége.

Ha átmegyünk Franciaországba, Közép- és Dél-Franciaország legelmaradottabb megyéibe, hol a feles rendszer uralkodik, mit látunk? Gyér népeiséget, mely az angol lakossági arány harmadát is alig üti meg, a mennyiben 3 lélek helyett csak 1 lélek jut egy hektárra és ez a népeiség majdnem kizárólag földműveléssel foglalkozik; városok alig vannak, ipart egyáltalán nem vagy csak keveset üznek, kereskedelem csak annyi van, a mennyit a lakosság csekély igényei okvetlen

megkivánnak; a fogyasztási központok távol vannak, a közlekedés nehézkes, költséges és így a szállítás annyiba kerülne, a mennyit a termés maga megér. A földműves nem talál jóformán semmi eladni valót. Miért dolgozik? Hogy terményeivel eltartsa magát és gazdáját. A gazda megosztja vele a jövedelmet és természetben fogyasztja el: ha buza és bor terem, a gazda és a feles buzakenyeret esznek és bort isznak; ha rozs, tatárka és burgonya van, a gazda és a feles ebből élnek. A gyapjun és a kenderen is így osztoznak; ezekből készülnek a durva öltözetneműek, melyekkel a két társ egyformán ruházkodik. Ha a kunyhókban akad néhány roszúl táptált juh, néhány hulladékon nyomorgó sertés, néhány borju, melyeket a munkából kimerült tehenek nevelnek fel azzal a kis tejjel, a mit meghagynak nekik: ezeknek ára rámegy az adóra.

Sokan kikeltek e rendszer ellen, pedig a hol piac nincs, ott csak ez lehetséges. Ilyen országban a földművelés nem lehet mesterség, üzérkedés vagy ipar tárgya; az üzérkedéshez vevő kell, ez pedig nem akad. Az az eset, hogy egy vevő sem akadna, nagyon ritka ugyan; Franciaországnak még legfélreesebb járásaiban is találkozik néhány vevő; a lakosságnak hol tized, hol ötöd, hol meg negyedrésze nem foglalkozik földműveléssel; és minél nagyobb a lakosság ezen részének száma, annál jobb helyzete van a földművelőnek, ha csak ezek a lakosok nem az ő rovásukon szerzik a jövedelmüket perköltségek és uzorakamatok révén, a mi néha előfordul. Ámde a lakosságnak tized, ötöd, sőt negyedrésze még nem képez elégséges piacot, nevezetesen ha nem áll oly egyénekből, a kik mint kereskedők és iparosok maguk is termelnek.

A dolgok illetén állása mellett a földművelő kénytelen gabonát termesztetni, mert erre van legfőbb szüksége; ha földje erre nem alkalmas, ez baj, de ő nem segíthet rajta; neki okvetlen kenyér kell, különben éhen hal. Pedig nincs hálátlanabb módja a gazdálkodásnak, mint rossz földbe gabnát vetni; még a jó föld is hálátlanná válik, ha nem vigyázunk rá. De hát ily gazdasági rendszer mellett ki gondolt valaha a művelés költségeivel? Hiszen az ember nem a jövedelemért dolgozik, hanem azért, hogy épen csak megéljen. Sok vagy kevés munka kell-e, az mindegy, a gazdának buza kell vagy legalább is rozs. Addig, a míg gyér a lakosság, a baj nem is olyan nagy, mert van föld elég; van mit ugarban hagyni. De a mint a lakosság megsaporodik, beáll az az eset, hogy a kimért föld nem nyújt elégséges élelmet.

Nézzük most Franciaországnak legnépesebb, legerényebben iparüző részét, az északnyugatit. Itt sem találunk még oly sűrű lakosságot mint Angolországban, mert egy hektárra nem másfél, csak egy lélek jut. De már ez is kétannyi, mint a mennyit az imént láttunk, és a lakosság fele kereskedés, ipar és szellemi foglalkozás után él. A falvak nem népesebbek, mint Közép- és Dél-Franciaországban, de van sok gazdag gyárváros, s ezek közt a dúsgazdag, óriási Páris. A mezei terményekkel nagykereskedést űznek; a gabonát, bort, marhát, gyapjút, apró marhát, tojást, vaját minden faluból a városokba viszik, melyek iparczikkeik árával fizetnek. Itt már lehetségessé válik a haszonbérlet és csakugyan gyakorolják is. A haszonbérlet ily körülmények közt keletkezik; létezése nyilvánvaló bizonyosság arra, hogy az illető vidéken az élelmet árúsítják és hogy a földművelést iparszerűleg lehet űzni.

Az iparszerű földművelés ott kezdődik, a hol megnyílik a rendes piacz, a hol a kereskedő és iparüző lakosság meghalad bizonyos arányt és vagy ott van helyben, vagy pedig oly közel és oly könnyen hozzáférhető, hogy a szállítási költség nem emészt fel a jövedelmet. Minél nagyobb és minél közelebb a piacz, a nagy város, vagy a nagy gyártelep, annál virágzóbb lehet az iparszerű földművelés. Itt a piacz nagy jövedelmet ad, mely hamar gyarapítja a tőkét; a földművelő gazdagszik és a művelés a legintensívebb arányokat ölti, a mint azt a Párist környező megyékben láthatjuk. Ily helyzetben van többé-kevésbé Franciaország fele, míg az ország másik felében a piacz bizonytalan. Első tekintetre láthatjuk, hogy ide vagy oda tartozó vidék van-e előttünk: itt feleseket, ott haszonbérloket látunk.

Angolországban a piacz nélküli vidékek rég eltűntek. A falusi nép mindenütt kereskedelmi és ipari pontokhoz vannak közel, mindenütt oly piacczal rendelkezik, mint a legjobb francia vidékek és egyes helyeken sokkal nagyobbak. Ez okozza a francia és angol művelési rendszer közti különbséget. Hasonlítsa össze bárki egy angol vidéket oly francia vidékkel, melynek ép akkora és ép oly régi (az időt is tekintetbe kell itt venni) piacza van és bizonyára egyformán kifejlődött földművelést fog látni, bármilyenek is az angol vidék egyéb mezőgazdasági előfeltételei. Emezek egészen mellékesek; a földolog a piacz.

Mihelyt az élelmi szerek nagyban való árúsítása lehetségessé vált, a termelő figyelme azonnal oly kérdésekre irányul, melyek eddig közömbösek voltak. Melyik termény az, a mely, az előállítási költséghez képest, leg-

drágábban kél? Hogyan lehet a jövedelmet, az előállítási költség csökkentése által, gyarapítani? Ezen kérdésekben rejlik a mezőgazdaság átalakításának rúgója. A gazda, a ki e kérdéseket felvetette, felhagy az oly művelési ággal, mely bizonyos adott körülmények közt nem fizeti ki magát, olyanra veti magát teljes erejével, a mely legtöbbet jövedelmez, aztán pedig kutatja a módokat, melyek a munkát megrövidítik, egyszerűsítik és nyereségesebbé teszik.

Az angol gazda például miért igyekszik első sorban is húst előállítani? Nemcsak azért, mert a tenyészállatok trágyája megtermékenyíti a földet, hanem azért is, mert a húsuk igen keresett czikk és Angolországban mindenütt igen könnyen kél el. Ha a francia tenyésztők hirtelenében annyi húst tudnának előállítani, az árak annyira csökkennének, hogy nem fedeznék az előállítási költségeket. Miért? Mert nincs elég kereslet. A mi népességünk jelenleg nem elég gazdag arra, hogy a húsert annyit fizessen, a mennyit ér. Be kell várni míg a kereskedés és az ipar annyira fejlődtek, hogy erre módot nyujtsanak. Minél tovább halad ez a fejlődés, annál nagyobb lesz a kereslet és akkor termelőink rajta lesznek, hogy a keresletet kielégíthessék. Örültség volna tőlük, elébb bármit is várni. Arkwright és Watt nélkül Bakewell nem tehette volna, a mit tett. Ő épen akkor jött, mikor az ipari termelésben beállott lendület következtében a hús kereslete rohamosan növekedett.

De nem is kell Angolországba mennünk, ha tapasztalni akarjuk, hogy a hústermelés nagy mérveket ölt, mihelyt meg van a piac. Nálunk azon a vidéken tenyésztének legtöbb állatot, a hol legkeresettebb. Dél-Franciaországban, a hol a hús legolesőbb, alig tenyésztének állatot.

1770-ben Angliában a hús (angol) fontja 30 centimes volt; ez utóbbi időkben, mikor már a hústermelés növelésére mindent megtettek, a hús fontja 60 centime, tehát két annyi volt. Ezekhez a számokhoz nem kell kommentár.

Csoda-e, hogy ennyire szaporítják a fejős tehenek számát, mikor Anglia legnagyobb részében rendesen 20 sőt 30 centimejával fizetik a tej literét? Az angol munkások sok tejet fogyasztanak; a gyárvárosok közelében egy fejős tehen átlag 20 font sterlinget, azaz 500 frankot jövedelmez, de akad sok olyan is, a mely 1000 frankot hoz. A vaj, melynek fontja 1770-ben 60 centime volt, ma egy shilling, azaz egy és egy negyed frank. Ennek is megkétszereződött az ára. Ha a mi termelőink jutnának ily viszonyok közé, ők is tudnának jó teheneket tenyészteni. A párisi piacz közelségének mily hatása van, azt láthatjuk Gournayben és Isignyben.

A mondott elvnek másik következménye az, hogy a buza kiszorítja a rozsot. Ama francia vidékeken, melyek távol esnek a piaczoktól, a rozs teljességgel nélkülözhetetlen. Első sorban a felesnek eleségéről kell gondoskodnia, csak ki közel van a piaczhoz, tehet mást, még akkor is, ha a föld nem alkalmas a gabonatermelésre, és egyéb művelési ágra kedvezőbb; mert az új termést el kell adni és gabnát vásárolni. A rozs helyettesítése búzával ugyanily nehézségekkel jár. E helyettesítés költségekkel jár; vetőmagra és egyebekre pénz kell. Minek ez a költség, mikor a búzának alig van kelendősege? Ott a hol a buza keresetebb, hol van oly lakosság, mely a kenyeret drágábban megfizetheti, ott az átalakulás megtörténik még Franciaországban is. Angolországban megtörtént, mert a gyármunkások mind annyit keresnek, hogy fehér kenyeret ehetnek.

Az is e rendszernek következménye, hogy a munkára ökor helyett lovat alkalmaznak és az emberi munkaerő csökkenthetése végett gépeket használnak. A munkamegosztás nagy elve minden formában érvényesült. A gazda, kinek nincs piacza, azon van, hogy ne kelljen pénzt költenie, mert nincs módjában pénzt szerezni; de a ki bizonyos benne, hogy termését jól fogja eladhatni, az nem riad vissza a hasznos beruházásoktól.

A földművelés mellett látjuk a birtokviszonyok módosulását is. Ha sok a kisbirtokos, ez onnét van leginkább, mert hiányzanak a piacok. A kis tőkepénzesnek nem áll érdekében földeket haszonbérbe venni, mikor a jövedelem csekély és bizonytalan. Ő is első sorban arra néz, hogy élelmezése ne kerüljön készpénzkiadásba. Pedig ott, a hol az adás-vevés nem jár haszonnal, legjobb, ha valaki kis pénzecskéjén egy darab földet vesz és maga műveli. Így történt ez Angolországban mindaddig, míg meg nem nyíltak a nagy piacok. A *yeomanok* csak akkor látták jónak földeket bérelni, mikor az iparmozgalom megindult. Young Arthur csak elméletét kölcsönözte, s nem okozta azt. Felidézői megint csak Watt és Arkwright voltak.

Ama tényezők, melyek a jövedelem emelkedését okozzák, előidézik végül a földjáradék emelkedését is. A földjáradék Franciaországban XVI. Lajos alatt keletkezett, mikor a mezei terményekkel való kereskedés szabaddá lett; eleinte 3 frank volt hektáronként, de a mint az ipar és kereskedés új jólétet teremtett, fokozatosan emelkedett 30 frankig; ma 100 frankra, sőt többre is rúg oly megyékben, a hol sok a földművelést nem űző lakosság; hol pedig ez hiányzik, ott tíz frankra

esökken. Ha mindenütt oly piacszaink volnának mint Angoloszágnak, az átlagos járadék csakhamar arra a színvonalra emelkednék, a hol az angolországi van, azaz két annyi volna mint jelenleg. Már most képzeljük a föld járadékát két akkorának, mint a mai; ezen tény folytán sok birtokosunk, a ki ma kényes helyzetben van, gazdaggá lenne a nélkül, hogy birtokuk növekednék; azonnal létrejönne nálunk is az *gentry*-nek megfelelő osztály.

Egyébiránt van kétféle birtok: ingatlan birtok, melyet Angolországban „*real property*”-nak (dologi birtok) neveznek és az ingó birtok, az ú. n. személyes birtok, *personal property*. Az ingatlanok jövedelmét a három királyságban 120 millió font sterlingre, azaz három milliárd frankra becsülik. A tulajdonkép való földbirtok ennek az összegnek csak a felét szolgáltatja, a többit az építmények, bányák, kőbányák, csatornák, vasutak, halászó helyek stb. A házak maguk majdnem annyit érnek, mint a föld. Nagy-Britanniában a földek 46, a házak 40 millió font sterlinget jövedelmeznek. Az ingó vagyon jövedelmét 80 millió font sterlingre, vagyis két milliárd frankra becsülhetjük, levonva a jelzálogkölesönök utáni jövedelmet, mely voltakép a megterhelt föld utáni jövedelem. Így tehát a földjáradék, bár aránylag magas, az angol birtokosok jövedelmének csak egy harmadát képezi.

Most már megérthetjük, hogy átlag miért gazdagabbak, mint a mieink. Először is számuk aránylag csekélyebb és az ide vonatkozólag elterjedt felfogásban bár egészben véve túlzott, van valami igaz. Azután pedig, és ez fontosabb, az angol földbirtokosok sokkal nagyobb jövedelmen osztozkodnak. Nálunk a földjáradék már

aránylag is csekélyebb az angolországinál, az összes ingó és ingatlan vagyonnak jóformán a felét képezi és ha a többi értékek más kezekben vannak, akkor a földbirtokosoknak vajmi kevés jut. Angolországban kevés oly földbirtokos van, a kinek a föld jövedelmén kívül ne volna még akkora, sőt gyakran nagyobb jövedelme házai, vasuti részvényei, állampapírai stb. után. Sokan közülök kőbányákkal bírnak, melyek naponkint óriási összegeket jövedelmeztek és jövedelmeznek. Másoknak telkeik voltak ott a hol gyárakat, városrészeket, csatornákat, vasutakat építettek és telkeik értéke nagyban emelkedett.

Köztudomású, hogy London területének nagy része lord Westminster, Bedford herczeg és néhány más egyén tulajdonát képezi és hosszú időre van bérbe adva. Hasonlót tapasztalunk majdnem minden angol városban. A század kezdete óta magában Angolországban másfél millió házat építettek, 100,000 kilométer vasúti vágányt fektettek le, roppant sok bányát nyitottak. Ezek révén milliárdokhoz jutottak a földbirtokosok és ez a szép jövedelem nem pusztán a nagybirtokosoknak jutott; kikapták abból részüket a közép és kisbirtokosok.

Van végül még egy csatorna, melyen az ipar által teremtetett tőkék részben visszafolynak a földműveléshez, a mikor t. i. meggazdagodott kereskedők falusi birtokokat várolnak. Ez gyakrabban történik mint Franciaországban gondolják; ez úton nagy mérvben növekedik a földbirtokos átlagos gazdagsága és ez új földesurak sokkal bőkezűbbek a föld iránt. A tőkék oly tömegét, az üzérkedési szellem olyan merészségét viszik birtokaikba, minőre másutt ritkán van példa. Így pl. Marshall,

egy gazdag leedszi gyáros fia néhány évvel ezelőtt Paddingtonban, a Humber torkolata közelében, York grófság East-Ridingjében 2000 acret, azaz 400 hektárt vásárolt és ott gazdasági épületekre, gépek beszerzésére, alagsövezésre stb. oly óriási összegeket költött, hogy birtoka híres lett egész Angolországban.

Hasonló jelenségek Franciaországban is előfordulnak mindennap; kisebb mérvekben ugyan, miután az ipar még nem oly hatalmas, de ugyanoly módon, ugyanoly feltételek mellett. Hány ember gazdagodott meg 50 év óta Párisban és más városban. Mekkora összegeket fizettek a vasutak, csatornák, bányák, gyárak területeiért! Hány ember földjáraadéka kétszereződött meg az által, hogy új közlekedési utak nyíltak meg, vagy a közelben nagy gyárak létesültek! És minden nap mennyi birtok megy át eladásodott, szegény birtokosok kezéből gazdag emberekébe! A haladó társadalom természetes mozgalma ez, mely önmaga erejénél fogva mind gyorsabb és gyorsabbá lesz, ha politikai katasztrófák meg nem akasztják.

Ily körülmények közt a mezőgazdaság fejlődése egyszerűen az általános jóléttől függ. Ha a francia társadalom, mely önmaga támasztotta haladásának akadályait, ötven évig oly körülmények közt élhetne, mint 1815-től 1848-ig, akkor mezőgazdasági és egyéb tekintetekben bizonyára utolérné versenytársát. A kezdet nehézségei le vannak győzve. A hatalmas eszközökkel, melyek ma a munka eredményeit hatványozzák, mi is csak úgy rendelkezünk, mint az angolok, s ez eszközök ha majdnem szűz földön alkalmaztatnak, a gazdagodást véghetetlenül gyorsíthatják. Sehol a vasutak oly mély és oly nagy arányú átalakulást nem idézhetnek

elő, mint nálunk. Angolországban e bámulatos utak oly vidékeket hoztak egymáshoz közel, melyek már úgy is közel voltak és melyeknek terményei egyformák. Nálunk régiókat fognak összekapcsolni, melyeknek más-más az égaljuk, a termésük, és melyek eddigelé igen hiányos összeköttetésben állottak. Hogy ez mily gyökeres átalakulásokat fog létesíteni, ma ki se lehet számítani.

Kell tehát, hogy birtokosaink és gazdáink ismerjék meg jól a gazdagodás kizárólagos módjait, nehogy önmaguk vessenek gátakat a jólét mozgató tényezői elé. A dolgok fejlődését teljesen nem gátolhatják meg, de lassíthatják, nehezíthetik. Ha féltékeny szemmel nézik az ipart és kereskedést, nemcsak ezeknek, de önmaguknak is nagy bajt okoznak. Ha a mezőgazdaságnak lendület akarunk adni, fejlesztenünk kell az ipart és kereskedelmet, melyek sok fogyasztót szolgáltatnak és ki kell terjesztenünk a közlekedési hálózatot, hogy közel hozzuk a fogyasztót a termelőhöz.

A többi magától jön. Az ipar és kereskedelem viszonya a mezőgazdasághoz olyan mint a takarmánynövények termesztéseé és a tenyészállatok szaporításaé a gabnatermesztéshez. Első tekintetre a viszony ellentétesnek látszik, pedig olyan köztük a lánczolatos összefüggés, hogy egyik a másik nélkül számbavehető haladást nem tehet.

Mezőgazdaságunknak leginkább és legsürgősebben piacokra van szüksége; a termesztés növelésének eszközei csak ezután következnek. Felemlítettem az angolok által alkalmazott főbb eszközöket és fel fogok említeni egyebeket is. Gazdáink sok hasznos példát fognak itt találni, de korántsem akarom azokat oly mintául felüntetni, melyeket minden esetre utánozni kell. Minden

talajnak és minden égaljnak meg vannak a maga igényei, maga segélyforrásai; Dél-Franciaország pl. nem veheti hasznát az angol módszernek. Pedig mezőgazdaságára fényes jövő vár. Csak egy törvény van, a mely alól nincs kivétel és a melynek következményei mindenütt egyformák: és ez a piaczkok törvénye.

XII. FEJEZET.

A vámügyi reform.

Végignéztük az angol mezőgazdaság hatalmának keletkezését; a kiindulási pontot képezte a gazdag néposztály előszeretete a falusi élet iránt; ebből a falvakra közvetlen előnyök hárultak; azonfelül ez az irány létet adott a politikai szabadságnak és megóvta azt a forradalmak tisztátalan érintésétől. A forradalmak nélküli szabadság az iparnak és kereskedésnek roppant lendületet adott és ez viszont nagy jólétet teremtett a gazdák közt. A termékenyítő befolyás fokozott erővel hatott vissza a tényezőre, a melyből kiindult.

Most még meg kell értenünk egy nem rég történt eseményt, mely látszólag ellenkezik ezen praemissákkal, pedig mégis ezeknek folyománya: értem sir Robert Peel vámügyi reformját és az ezt követett válságot.

Angolország minden nagysága és gazdagsága daczára roppant veszélylyel áll szemben: túlnépes épen gazdagsága következtében. Egyik legkitünőbb fia, Malthus, már félszázaddal ezelőtt hallatta az első vészkiáltást. Azután ismételten figyelmeztették a veszélyre az éhség okozta zendülések. Bármily gyorsan fejlődik is a mezőgazdasági termelés Angliában, a lakosság száma még rohamosabban gyarapodik. Ez okozza az élelmi szerek drágulását. Elmondtuk, hogy a drágulás milyen hasznos

volt, miután fokozott erőfeszítésekre ösztönözte a gazdákat. De ez a drágulás kártékonyná válik, mikor eléri az éhségi árak (scarcity prices) színvonalát; ilyenkor a lakosság jelentékeny részének szenvedése visszahat a többire és a társadalom gépezete nehézkesen működik.

A termelés kimutatott viszonyaiban és 28 milliónyi lakosság mellett, a három királyságban termesztett élelmi szerek egyenletes elosztása következő eredményeket mutatna fel: egy lélekre esik 60 kiló hús, másfél hektoliter árpa és zab, 72 liter tej, 7 hektoliter burgonya, 1 hektoliter sör. Ez angol árak, szerint 130 frankot képvisel, 20 % -nyi reduktió mellett pedig 105 frankot. Franciaországban ez a megosztás a következő: 28 kilo hús-, mintegy 6 kiló húsnak megfelelő baromfi és tojás; 30 liter tej, 2 hektoliter buza, $1\frac{1}{2}$ hektoliter rozs és egyéb szemes élet, 3 hektoliter burgonya, 8 frank értékű főzelék és gyümölcs, 1 hektoliter bor, $1\frac{1}{2}$ hektoliter sör és almabor, összesen 105 frank.

Az átlagos élelmezés tehát körülbelül egyforma a két országban. A brit szigeteken több hús, tej és burgonya jut, Franciaországban pedig több gabona, főzelék és gyümölcs, több és jobb ital.

Ha a szükségletek is egyformák volnának, a két nép helyzete közt nem volna különbség. De az angol, egy vagy más okból többet fogyaszt, mint a francia. Anglia lakossága megveszi majdnem az összes húst, így a skót és ír lakosság nagy többségének nem hágy egyebet, mint árpát, zabot és burgonyát. És mégis, dacára, hogy az angol földön sokkal több terem, hogy tömérdek tenyészállatot és gabonát hoztak be Skótországból és Irlandból, az élelmiszerek után oly nagy volt Angolországban a kereslet, hogy az árak átlag jóval maga-

sabbak maradtak mint Franciaországban, s még jobban is emelkedtek volna, ha a külföldi behozatal gátat nem vet a további drágulásnak.

Ilyen körülmények közt az ország élelmezése mindig főfontosságú kérdés volt az angol államférfiak előtt. Egy országban, melynek oly sűrű a lakossága, melyben a lakosok egy harmadrésze a feltétlenül szükségesre kénytelen szorítkozni, két másik harmada pedig páratlan vagyonszága daczára sines elég jól élelmezve, a termés legkisebb deficitje szörnyű bajokat okozhat. Ez meg is történt több ízben, különösen mikor a Franciaország elleni háború javában folyt; a gabona akkor roppantúl megdrágult, quarterje 4, 5 sőt 6 font sterling volt, vagyis hektoliterje 30, 40 sőt 50 frank. A nagyobb termelés és a behozatal folytán 1815 óta az árak fokozatosan alább szálltak; a buza quarterje 3 font sterlingen alul (hektoliterje 25 frank) állott, sőt 1835-ben csak két font sterling, azaz 17 frank volt. De 1837 óta ismét emelkedő irányt tapasztalunk és az árak több ízben meghaladták a 30 frankot.

Igy állottak a dolgok, midőn bekövetkezett a csapás, mely végpusztulással fenyegette a nemzeti élelmezés egyik tényezőjét, a burgonyát. Irországból ez a csapás általános éhséget idézett elő; sőt Angolországot is nagy mérvben sújtotta. Majd az az aggodalom támadt, hogy rossz gabonatermés is lesz, a mint hogy ez 1845-ben és 1846-ban be is következett.

Az előrelátó férfiak más okok miatt is kezdték figyelemmel kíséreni az élelmi szerek árainak hullámmozását. Angolország gazdagsága és hatalma az iparcikkek kivitelére van alapítva. A legutóbbi időkig csakugyan alig volt az angol iparnak versenytársa. De a gyárak

más országokban is gyarapodtak ; az európai és amerikai piacokon már nem pusztán az angol iparcikkek jelennek meg. Az angol kereskedő tehát csak az olcsósággal győzhet a versenyben, már pedig ez az olcsóság csak úgy lehetséges, ha a munkabér nem magas. Ámde az angol munkások, bár jobban fizetik őket mint másutt, bérökkel nincsenek, vagy legalább 1847-ben nem voltak megelégedve. Azt a szelet, mely 1848-ban és 1849-ben végigjárta a kontinenst, megérezte Angolország is és a vihar közeledését jelző tompa morajt hallhatta.

Iszonyú problema állott elő, melynek megoldásától sok embernek, sőt talán egy nagy birodalomnak élete vagy halála függött: egyfelől az éhség már megkezdte pusztításait a brit terület egy részében és tartani lehetett, hogy elterjed mindenfelé, s az élelmi szerek roppant megdrágulását fogja előidézni ; másfelől meg szükségesnek mutatkozott a munkabért, a valószínűnek mutató drágulás daczára, oly színvonalon visszatartani, hogy az iparcikkek kivitele lehetséges, sőt könnyű legyen. Tetézte a bajt, hogy a munkásosztályok jobb életmódot kívántak, épen akkor, mikor az élelmi szerek talán már fogytán voltak és a halandóság Irországban már fel-tünővé lett.

Akkor történt, hogy a kitűnő férfi, ki a kormány rúdjánál állott, merész, nagylelkű fellépésre határozta magát és mindent megmentett.

Az angol gabnatörvényeket régtől fogva úgy alkalmazták, hogy a gabna hektolitere állandóan mintegy 25 frank maradjon. Igen leleményes, de bonyolódott, látszólag hathatós, de voltaképp hatástalan rendszer volt a mozgó skála. A nép közt úgynevezett liga alakult, mely ezen törvény megszüntetését tűzte ki célul és e

liga csakhamar jelentékeny mérveket öltött. Sir Robert Peel, az akkori miniszterelnök belátta, hogy elérkezett a gyökeres rendszabály ideje. El is határozta, hogy megteszi, a mit annak idején ő maga ellenzett: teljesen megszünteti az élelmi czikkekre rótt behozatali vámokat. A legbámulatraméltóbb, hogy a parlament két házában, melyekben legnagyobb részt földbirtokosok ülnek, akadt többség, mely e javaslatot törvényerőre emelte.

E reform kétségkívül nagy zavart okozott; de elhárított nagy katasztrófákat. És hogy mennyire szükség volt e reformra, nyomban kitünt, mert azonnal roppant mennyiségű gabonát és lisztet hoztak be, így nevezetesen 1849-ben buzát 13 millió hektolitert, tengerit 6 milliót, árpát 4 milliót, zabot 4 milliót, buzalisztet 5 milliót stb. nem számítva a vaját, sajtot, húst, szalonnát, baromfit és vagy négy millió tuczat tojást. Csak így kerülte ki Angolország a fenyegető éhséget, melyet más módon nem lehetett volna elhárítani. A jövőre nézve az élelmezés biztosítva van, miután az angol fogyasztó részére az egész világ szállít. Az élelmi szerek ára azonnal 20 százalékkal csökkent. Így tehát az alsóbb osztályok jóléte egy ötödnnyivel gyarapodott, a nélkül, hogy a munkabéreket fel kellett volna emelni; a kivitel, mely Angolország gazdagságának főtényezője, virágzó maradt, a munkaerő kereslete emelkedett és a közegélyben részesített szegények száma csökkent.

Úgy látszott azonban, hogy a reform károsítani fog egy nagy érdeket, a földbirtokét. Ez oldalról zajos felszólalások történtek és egy ideig tartani lehetett attól, hogy a reform nem megy keresztül. Ma a kérdés megvan oldva; a reformba belenyugodtak azok is, a kik azelőtt a leghevesebben küzdöttek ellene. Jobban fogták

fel annak leendő következményeit és az első pillanatban támadt aggodalmak elenyésztek.

Első sorban megértették, hogy nem annyira a tulajdonkép való mezőgazdaság, mint inkább a földbirtok tiszta jövedelme forog szóban. A magas gabnaárak mellett mindenekelőtt a föld járadéka emelkedik és ha a járadék azon mértékben csökken, mint a gabona ára, akkor a földművelő (nem a tulajdonos) nincs érdekelve. Ezen egyszerű megkülönböztetés elég volt arra, hogy a bérlők különváljanak a birtokosoktól.

„Szállítsátok le a haszonbéreket és a földművelés nem fog szenvedni!” ezt a kiáltást hallhatták minden oldalról az utóbbiak. És a felszólítás annál erélyesebb volt, mert ötven év óta az árak emelkedése csak a földjáradékának emelkedését idézte elő és arra lehetett utalni, hogy a haszonbéreket, ha tetemesen alább szállítatnak is, még mindig magasabbak lesznek, mint voltak 1800-ban. Az ágitáció hevében azt mondták, hogy a birtokosok, ha engednek a haszonbérekből, nem tesznek egyebet, csak visszaadják egy részét annak az adónak, melyet ötven év óta, az élelmi szerek után, jogtalanul szedtek.

Másod sorban következőleg okoskodtak. A földbirtokosok gazdagodását az ipar és kereskedelem felvirágzása okozza; ha most az élelmi szerek ára emelkedik, vagy ha csak az eddigi színvonalon marad is, tehát sokkal magasabban, mint bárhol másutt, akkor a munkásosztály új igényeit csak a munkabérek felemelése útján lehet kielégíteni; az angol ipar nem lesz képes a külfölddel versenyezni, a kivitel alább száll, az ipar és kereskedelem pangásnak indul és akkor a mezőgazdák nem fogják termésöket eladhatni. Az árcsökkenés tehát

elkerülhetetlen lesz, de ily módon, mikor a szegénység idézi elő, borzasztó eredményei lesznek; a nép lázongni fog mint a történelem legszomorúbb napjaiban és az éhező nép erőszakkal fogja az engedményeket kicsikarni. Jobb lesz most, kedvező időben engedni; az idejekorán tett concessio elejét veheti az ipari termelés fennakadásának, sőt nagyobb lendületet fog adni az iparnak. A népesség növekedése és gazdagodása folytán a mezőgazdaság bőven nyeri vissza, a mit most veszít; mert a fogyasztók száma és vagyonossága jelentékenyen gyarapodik.

Ezen érveléshez, melyet a tények is támogattak, lassankint hozzájárult az a meggyőződés, hogy a baj nem oly általános, nem oly gyógyíthatatlan, hogy sok birtokost és bérlőt csak kis mértékben ért és hogy a többiek a termelés fokozása által pótolhatják a hiányt. A mint ez a meggyőződés megérlelődött, a reform győzelme biztosítva volt, mert az angol mezőgazdák ösztönből és nagyon jól értik, hogy az olcsóság, ha lehetséges, minő előnyöket nyújt. Egyesek, kétségkívül sokan voltak és lesznek, a kik szenvednek; de egészben véve — ez most már köztudomású — az angol földművelést ez a rázkódás, mely veszélyesnek tetszett, új haladásra ösztönözte. Óriási előny már az, hogy a nemzet élelmezése miatt többé nem kell aggódni és hogy az angol ipar a világpiacra nem megy hátrányos feltételek közt. Ehhez járult most a mezőgazdasági termelés jelentékeny növekedése is. A mit máskor az árak emelkedése idézett elő, most az árak csökkenése tette meg; ez ellentmondásnak látszik, pedig nem az, mert mind a két eredménynek egy és ugyanaz az oka: a gazdagság.

Angolország, ha egy vonalat képzelünk, mely észak-

tól dél felé kettészeli, két, körülbelül egyenlő földszalagot képez: a nyugati szalag sokkal nedvesebb mint a keleti és ott a rétgazdaság van túlsúlyban, a keleti szalagon inkább gabonát termesztene. Miután az állati termények ára távolról sem szenvedett oly nagy és általános árcsökkenést, mint a gabona, az ország nyugati felében korántsem érezték meg annyira a válságot, mint a keletiben, sőt sok helyen egyáltalán nem érezték. Az ország keleti felét két külön vidékre lehet osztani. Az egyikben, az északiban, az agyagos vagy agyag-meszes talaj a túlnyomó, ott a gyökérneműek termesztése nem igenn terjedt el. Ott hol a gabona nem képezi a főterméket, a válság komoly volt, de tűrhető; a hol azonban a gabnatermesztésre fektették a fősúlyt, nagy mérveket öltött a válság.

Nyugaton és északon sok birtokos változatlanul hagyhatta a haszonbéreket; mások csak 10—15 százalékot voltak kénytelenek engedni. Délkeleten és általában az agyagos vidékeken, melyek Angolországnak körülbelül egy negyedrészt képezik, 25 sőt 30 százalékos engedményt lehetett csak számbavenni, sőt egyes helyeken a bérlők teljesen felhagytak a műveléssel. Ezek voltak Angolországnak legkevésbé művelt, legkevésbé termékeny területei, melyeken a járadék, a jövedelem és a munkabér a legesekeleyebb.

E megpróbáltatás után leleményes szomszédaink ismét munkához láttak; alaposan tanulmányozták az okokat, melyek miatt a régente legjobbaknak tartott agyagos földek a váltó-rendszer behozatala óta aránylag oly gyenge eredményt adnak; új rendszereket fürkésztek, hogy a bajt orvosolják. Az érdekelt birtokosokon és bérlőkön kívül részt vettek a munkában új emberek

is, a szabad kereskedelem hívei, a kik be akarták bizonyítani, hogy a földművelés még a legrosszabb előfeltételek mellett is boldogúlhat és virágozhatik. Kereskedők földeket vásároltak épen a legjobban sujtott vidékeken, hogy ott mindenféle kísérleteket tegyenek. Az első eredmények nem voltak kedvezők, de lassankint felismerték az új elveket és ma azt állíthatjuk, hogy az agyagos föld hivatva van visszanyerni régi jó hírét. Az angolok vállalkozásai ritkán szoktak megghiúsulni, mert rendíthetetlen kitartással viszik keresztül.

Tovább is mentek. Rájöttek, hogy az eljárás, melylyel a kötött talajt átalakítják, bizonyos mértékben más földekre is alkalmazható; a javítások, melyeket egyes helyeken a válság szükségessé tett; többé-kevésbbé terjednek egyebütt is és a munka gyümölcsseit élvezni fogják ama földek szintén, melyeket a baj nem érintett.

Egyelőre a munkásosztály az áresökkenésből megkapta az előnyöket, melyeket remélt, és ezzel beérte. Az is egyik bámulatos tulajdonsága az angol nemzetnek, hogy míg egyik része engedményekre hajlandó, a másik része tudja magát mérsékelni. Attól lehetett tartani, hogy a munkabérek csökkenni fognak, de a közvélemény sikerrel védte meg ezeket. A munkások tehát csorbítatlanul kapták ki az élelmi czikkek árának csökkenésétől remélt hasznot. Attól is félték, hogy a mezei munkások száma fog megapadni; egyes helyeken minden jel arra mutat, hogy ez csakugyan be fog következni; más helyeken meg ép az ellenkezőt remélik. Egészben véve a munkások száma lesz legalább is akkora, mint volt azelőtt.

A közvélemény más javításokat is követel a mun-

kásosztály érdekében; így pl. azt hogy a szegényadóra vonatkozó törvények revideáltassanak, oly értelemben, hogy a munkás könnyen változtathasson lakhelyet, oly vidékekről a hol csekély a munkabér, elmehessen oda a hol az magasabb, de azért ne veszítse jogát a nyilvános segélyeztetésre; követeli továbbá, hogy a birtokos atyai módon gondoskodják munkásairól, ezek taníttatásáról, erkölcsi és anyagi jólétéről.

A legelőkelőbb urak is szent kötelességnek tekintik az utóbbit. Sokan egészséges, kényelmes házikókat (cottage) építtetnek és elfogadható árakon adják bérbe; Albert herczeg, ki mindenben jó példával igyekszik elől járni, a világkiállításon saját neve alatt kiállított egy ilyen minta-cottage-ot. A házikók mellett rendesen kis kert is van, a hol a bérlő főzeléket termesztethet; ezt nevezik „allotment“-nek. A nagy birtokokon a földesurak kápolnákat és iskolákat építtetnek és előmozdítanak minden közhasznú együletet.

Így hárrítatott el az osztályharcz és Angolország, a nélkül, hogy nagyobb rázkódást szenvedett volna, mint a mi teljességgel elkerülhetetlen volt, nagy haladást tett még a földművelés terén is. Ezért öltött gyászt Angolország, mikor Peel Robert meghalt: megértette a nagy hazafit.

Nem fogom hosszasan fejtegetni, hogy az 1848-iki angol és francia válságok közt mi az eltérés. Nálunk szintén a földművelés szenvedett legtöbbet, de szenvedett az ipar és kereskedés is; valamennyi egyszerre kezdett ingadozni. Az élelmi szerek árai rohamosan csökkentek, nem azért mint pl. Angolországban, mert igen magasak voltak, hanem azért, mert az ipar és a kereskedés pangott és így a nem-földművelő lakosságnak nem

volt pénze vásárolni. A fogyasztás, a helyett, hogy növekedett volna, mint szomszédainknál, a legszükségesebbre szorítkozott és megtörtént, hogy ez országban, mely amúgy se fogyaszt elég húst és gabonát, több volt a hús és gabona, mint a mennyit az elszegényedett lakosság, meg tudott venni. A megrémült földművelőket és birtokosokat nem támogatta a tőke úgy mint Angolországban, mert az részben elveszett, részben pedig kivándorolt vagy elrejtőzött. Az volt a szerencse, hogy a gondviselés különös kedvezése folytán, a föld a megpróbáltatás ez évében igen bőven fizetett. Ha az általános zürzavar közepette csak a legkisebb aggodalom merült volna fel az élelmezést illetőleg, a polgárháborúhoz, úgy mint hajdanta, még az inséges évek rémjelenetei is járultak volna.

A mint a bizalom helyreállott, a baj részben orvosolva lett. Franciaország most is bebizonyította, a mit már oly sokszor, s különösen az 1793-iki anarchia és a két invasio után mutatott meg, hogy t. i. nem áll hatalmában önmagán gyógyíthatatlan sebet ütni. A szenvedett óriási veszteségek daczára még mindig bővelkedik segélyforrásokban. De épen ez tanúskodik arról, hogy ezen öt év alatt milyen haladást tehetett volna, ha erőszakkal meg nem állítja önmagát. Az indirect adók, melyekről legbiztosabban lehet a közjólét állapotára következtetni, 1847-ben 825 millióra rúgtak; óriási csökkenés után 1852-ben nagy nehezen ismét felemelkedtek 810 millióra; pedig, ha az 1848 előtt kapott impulsus tovább tart, akkor ebben az évben 950 millióra, sőt egy milliárdra is rúgtak volna és ehhez a fényes képhez méltó látványt nyujtanának a közjólét egyéb ágai is.

És ha elmondtan a mi 1847 óta Angolországban

történt, abból nem kell következtetni, hogy ily forradalmat Franciaországban is kívánatosnak, vagy csak lehetségesnek is tartok. Minden tekintetben mások nálunk a körülmények. Arról nincs szó, hogy nálunk is ki kell eszközölni az olcsóságot; ez meg van, hisz Angolország minden erőfeszítése daczára sem tudott a mi legmagasabb rendes árainknál olcsóbbakat elérni. Hazánk felérésében az élelmi szerek nagyon is olcsók. Nem kell a gazdag és túlnépes országokat a szegényebb és gyéribben lakott országokkal összetévesztteni. Itt mások az igények mint ott. Mi nem az 1846, hanem az 1800-iki Angolországhoz hasonlítunk. Nem a termelő hiányzik nálunk, hanem, legalább hazánk egyik felében, a fogyasztó. Nem hogy 25 frankon kelne mindenütt a gabona hektoliterje és a hús kilogrammja egy és egy negyed frankon, hanem sok vidéken félannyit se igen kap a földművelő. Neki nem áresökkenésre, hanem áremelkedésre van szüksége. Távol van még az idő, a hol az élelmi szerek drágasága és túlságos keresettsége fog bajt okozni.

De azt sem kell hinni, hogy bármily haszna is volna Franciaországnak abból, ha a gabonára változó vámtételeket, az idegen marhára túlságos vámot róna. Ezek a vámok nem hogy emelnék az árakat, inkább csökkentenék, mert nehezítenék a kereskedést. A francia földművelő, a ki védve hinné magát, nem volna védve ezek által; saját árai ellenben nagyon is megoltalmazzák az idegen verseny ellen. Ha jobb kelendőséget akar termésének biztosítani, ne kombinálgassa a vámtételeket, hanem azt nézze, hogy a közlekedési hálózat kiterjesztése és a kereskedelem élénkítése által gyarapodik, s hozzáközeledik-e a fogyasztó közönség és hogy nem

lehet-e kiviteli piaczkokat találni. Máستól remélni eredményt agyrém volna, mely csak árthat az érdekeinek.

A szabad kereskedelem, mely Angolországban csökkentette az élelmi szerek árait, mivel nagyon is magasak voltak, Franciaországban az ellenkező eredményt idézné elő, mivel nálunk, legalább az ország számos pontján, nagyon is alacsonyok.

XIII. FEJEZET.

H i g h - f a r m i n g .

A legutóbbi válság az angol gazdákat számos újtásra kényszerítette, melyek közt legjelentékenyebb a földjavításnak alagesővezés (drainage) név alatt ismert módja; a nagy rázkódásnak egyik leghasznosabb következménye. Drainage angolul lefolyást jelent. A fölös vizek levezetése az angol mezőgazdaságnak legnehezebb feladatát képezte mindenha, különösen a kötött földben. Eddig csak igen tökéletlen eszközökhöz folyamodtak a víz levezetésénél; ma a probléma meg van oldva.

„Vegyük ezt a virágcserepet, mondá nemrég egy francia gazdagylés elnöke; mire való a fenekén ez a kislyuk? Hogy felfrissíthessük a vizet, nemde? És miért kell a vizet felfrissíteni? Mert a víz életet és halált ad: életet ad, mikor végigcsurog a földrétegen, átengedi ennek a magával hozott termékenyítő erőket és a növény táplálására való elemeket feloldja; ellenben halált hoz, mikor benne marad a cserépben, elmálasztja, megrottasztja a gyökereket és a friss víz behatolását megakadályozza.“

Ezen hasonlat teljesen megmagyarázza az alagesővezés elméletét.

Az új eljárás abból áll, hogy a víz levezetésére nem használunk nyitott gödröket, vagy kövekkel, rőzse-

nyalábokkal megtöltött árkokat, a mit már az ó-korban is tudtak, hanem néhány deciméter hosszúságú téglahengercsőveket, melyek egymáshoz illesztve, földdel betakart barázdák fenekén vannak. A ki nem látta, az első tekintetre el se tudja képzelni, hogy ezek a csövek mikép fogadják be és mikép bocsátják ki a vizet; de a ki egyszer látott egy alagsövezett földet, többé nem fog kételkedni. Ezek a csövek azon szerepet viszik, mit a virágcserepnél a fenekén levő kis lyuk; magukhoz szívják mindenfelől a vizet és kifelé viszik vagy esatornákon, vagy pedig ha a talaj esése kedvező, levezető barázdákon. A csöveket gépekkel készítik, úgy hogy gyártásuk nem nagyon költséges. A talaj természetétől, a levezetendő víz mennyiségétől függ, hogy a csövek milyen átmérőjűek legyenek és nagyobb vagy kisebb barázdákban rakandók-e le.

A csövek beszerzése és lerakása hektáronként átlag 250 frankba kerül és általánosan el van ismervé, hogy ez a pénz 10 %-ra van elhelyezve; a bérlők jóformán sehol se haboznak a birtokosok által alapsövezésre fordított összeg 5 %-os évi kamatját is fizetni a haszonbéren felül.

Szinte csodás hatása van ez alagsövezésnek. Rétek és szántóföldek egyaránt megérzik. A réteken a mocsárfüvek eltűnnek, a széna bővebben és jobb minőségben terem;¹ a szántóföldön a gabona és gyökérnövény erőteljesebb és egészségesebb; kevesebb vetőmag kell és

¹ A tapasztalat egy idő óta azt mutatta, hogy Angliának kevésbé nedves részeiben a rétek alapsövezése veszélylyel jár; figyelmeztetem erre a kivételes tényre azokat, kik az alagsövezést másutt is meg akarják honosítani; a mezőgazdasági újításoknál a legnagyobb óvatossággal kell eljárni.

több a termés. Az égalj is érezhetően javúl, az emberek egészségesebbek; a hol erős, erélyes alagsövezés történt, ott úgy látszik, mintha a brit ég ködei nem volnának oly nehezek és oly sűrűek mint egyébütt. Alig tiz éve hogy először beszéltek az alagsövezésről; ma már több mint egy millió hektár föld van alagsövezve; és minden jel arra mutat, hogy tiz év múlva drainirozva lesz majdnem az egész ország. A brit sziget másodszor emelkedik ki a vizekből.

Más általános javítás is eszközöltetett az utóbbi években a gépek és különösen a gőzgépek nagyobb-mérvű használata által. Csak igen kevés gazdaságban lehetett 1848 előtt gőzgépet látni; de állíthatjuk, hogy tiz év múlva kivételt fog képezni a gazdaság, a hol nem lesz gőzgép. A mezőkön mindenfelé emelkednek a füstölgő kémények. A gépekkel gabonát csépelnek, vagdaltják a takarmányt és a gyökérneműeket, szétzúzzák a gabonát és az olajos lepényeket, emelik, széthordják a vizet, köpölik a vaját stb.; melegségöket ép úgy értékesítik mint emelő erejüket, mert amannak segélyével megfőzik az emberek és az állatok eledelét. Vannak aztán hordható gőzgépek, melyeket használati díjért egyik tanyáról a másokra visznek, hogy elvégezzék a munka nagyját. Feltaláltak hordható vágányvonalakat, melyeken a trágyát a mezőkre viszik és behozzák onnét a termést. Alkalmaznak kaszáló, szénagyűjtő, arató, irtógépeket; sőt kezdenek már géppel szántani is, a mi remélhetőleg szintén sikerülni fog. Oly mélyen akarják a földet felhányni, a mint még sohasem tették, hogy így a termőföld rétege hatalmasabb legyen. Lángeszű gépek a mezőgazdaságban ép olyan csodákat akarnak művelni, mint a minőket az ipar terén vittek végbe.

Ez új módszerek voltakép csak egy régi elvnek új alkalmazásai. De megkísérlenek olyast is, a mi ellenkezik minden eddigi szokással és a mivel nehezebben barátkoznak meg a gazdák.

Említettem, hogy az angol mezőgazdák milyen súlyt helyeznek a legeltetésre: az új iskola a legeltetést mellőzi és helyette az istállórendszert hozza be. De ez a tökéletesített istállórendszer a kontinensen használt tökéletlen rendszertől annyira különbözik, mint a remek angol legelő a mi szegény vidékeink sovány nyomásaitól. Semmi sem jellemzi annyira az angolok merész, leleményes vállalkozási szellemét, mint az az istállórendszer, melyet az újítók kezdetben az agyagos déli vidékeken kísérlettek meg és a mely most mindenfelé kezd terjedni.

Képzeljünk egy kitünően szellőztetett, jobbára térközkben rakott deszkákból való istállót gyékényekkel, melyeket le lehet eresztetni vagy felhúzni, hogy az állatok védve legyenek a szélről, a naptól és az esőtől. Az ökrök, melyek leginkább a kurtaszarvú Durham-fajhoz tartoznak, ott élnek bezárva, de nem bekötve ez istállókban, születésüktől egészen halálukig. Lábaik alatt lyukakkal ellátott padló van, melyről ürülékeik egy gödörbe hullanak; egész közelben kővályúban elégséges vizet találnak, a többi vályúban pedig elégséges eledelt, nevezetesen vágott gyökérneműeket, zúzott mezei babot, tördelt olajos lepényeket, vagy összekevert szénát, szecskát, őrölt árpát, a mely keverékek gőzzel fűtött nagy katalanokban meg voltak főve és zárt edényekben darab ideig erjedtek. Ettől a furcsa eledeltől, melyet a francia csak megbámulna, az állatok roppant sebességgel nőnek és híznak. Még a fejős tehenek is el vannak e zárt

helyeken és ily istállókkal már a chesteri és glocesteri grófságok híresebb tejtermelő vidékein szintén találkozunk. Itt zöld táplálékot adnak a teheneknek, kétszeres gonddal ügyelnek arra, hogy az istállók világosak, szelők, takarosak, télen melegek, nyáron hűvösek legyenek és megóvassanak az időjárás viszontagságaitól, melyek a teheneket zavarhatnák, izgathatnák. Örökös jólétben élnek ott a tehenek, a mi a tejképződést rendkívüli módon előmozdítja.

A gödörbe gyűlő trágyába alom nem keveredik; az újitók úgy vélekedtek, hogy sokkal ezélszerűbb lesz, ha a szalmát az állatok eszik meg. Ez a trágya igen erős, mert az adott eledel sok anyagot tartalmaz, melynek egy részét az állatok nem emészthetik meg, noha a gazdák elkövettek mindent, hogy emészthetőkkel tegyék. A trágyát csak minden három hónapban egyszer hordják el, a mikor szükség van rá; addig az eső nem mossa, a nap nem égeti mint a tanyák udvarain levő szemétdombokat; kis földet vagy más absorbeáló anyagot kevernek hozzá, hogy az ammoniak el ne szálljon belőle a levegőbe, hanem lekötve maradjon. A ki ilyen istállóba lép, nagy meglepetéssel tapasztalja, hogy nem érez bennük szagot. A trágya megtartja itt a termékenyítő elemeket, melyek másutt elillannak és megfertőztetik a levegőt, a helyett hogy megtermékenyítenék a földet. Szilárd állapotban a gabnaföldeken használják, vízzel feleresztve pedig a réteken.

E rendszer mellett a sertéseket és ökröket zárt helyen, lyukgatott padlón, egyformán etetik, a nélkül, hogy kibocsátanák. Csak a juhok járnak még ki, de azokat is bezárják a mennyire csak lehet. Eddig még nem tapasztalták, hogy ez a szigorú eljárás megártott

volna egészségöknek; ha a börtönükben a levegő mindig tiszta, ha elég terük van arra, hogy mozogjanak, nevezetesen egy juhnak, vagy egy sertésnek egy négyszögméter, egy ökörnek 2—3 négyszögméter jut, akkor — a gazdák állítása szerint — igen jól érzik magukat. A szabad levegőn való mozgás, melyet azelőtt feltétlenül szükségesnek tartottak, az újabb észleletek szerint tulajdonkép csak csökkenti súlyukat.

Fájó érzés fogja el önkénytelenül is az embert, ha nézi e szabadságuktól megfosztott szegény állatokat, melyeknek hasonfajtái Nagy-Britannia óriási legelőit most még nagy tömegekben lepik el és ha meggondolja, hogy közeledik a nap, midőn az összes angol állatok, melyek oly vígan ugrándoznak a zöld gyepen, be lesznek rekesztve e szomorú börtönökbe, a honnét csak azért szabadulnak ki, hogy a vágóhídra jussanak. Ezek a hús-, tej- és trágya gyáarak, melyekben az eleven állatot úgy kezelik mint a gépet, visszataszító látványt nyujtanak, akár a mészárszék kirakata. A ki meglátja azt a czellás fogházat, a hol így készül az angol nép főtápszere, megelégteli a húst több napra is. De a szükség törvényt bont. Okvetetlen táplálékot kell adni e népségnek, mely szüntelenül gyarapszik és melynek szükségletei sebesebben növekszenek, mint nő száma; a mennyire csak lehet, kell szállítani a hus előállításí árát, hogy a termelő még az új árak mellett is nyereségre tehessen szert.

Vége lesz tehát a pásztori életnek, melyre Angolország olyan büszke volt és melyet költői és festői anyyira dicsőítettek. Csak két körülmény mentheti meg az elenyészéstől: vagy az, hogy valaki módot talál, hogy a legeltetéssel ép olyan eredményt érjen el, mint a milyent az istáló rendszer mutat fel, vagy az, hogy az állatok

elzárása a tapasztalatban veszélyesnek bizonyul. Itt-ott már panaszkodnak is, hogy a hús, melyet ezen a módon oly bőven állítanak elő, silány minőségű, hogy az olajos lepényektől rosz ízt kap és hogy a Durham-ökröknek és Disley-juhoknak túlkövér husa nem kellemes, és nem is tápláló eledel. Meglehet, hogy az új rendszer ezen hátránya elháríthatatlan és hogy a legeltetési rendszer daczára hogy csekélyebb mennyiséget ad, mégis tartani fogja magát, mert jobb minőségű hust szolgáltat; az is meg lehet, hogy e lomha, elhízott fajban, hirtelen új betegség támad, és arra kényszeríti a gazdákat, hogy erőteljesebb vérről gondoskodjanak. Annyi bizonyos, hogy a legeltetés hagyományának elenyésztetése küzdelembe fog kerülni. De be fog következni, ha a végzet úgy rendelte el. Legvalószínűbb, hogy vegyes rendszert fognak behozni, mely magában egyesítendi a két rendszer előnyeit.

A tökéletesített legeltetés mellett egy hektárnyi réten egy szarvasmarhát, vagy ennek egyenértékét tudták eltartani, a mi már is sokkal több volt, mint a mit Franciaország elért; az istállórendszer mellett egy hektáron két, sőt három marhát is eltartanak és ezzel jelentékenyen gyarapítják a gabnatermést is. Szántóföldre válik minden, a norfolki váltórendszert alkalmazni lehet az egész birtokra, nem pusztán annak egyik felére. Ilyen a földi dolgok átalakulási törvénye és alá van annak vetve a mezőgazdaság is. Eddig a legeltetés növelte a marhaállományt, csökkentette a gabnaföldeket és így növelte a bevetett föld termésének átlagát. Most a legeltetésnek részben való, vagy teljes megszüntetése a mellett, hogy inkább gyarapítja a marhaállományt, új módokat nyújt a föld termékenységének és a gabnatermésnek növelésére.

Láttuk, hogy a jelen állapotok mellett egy 70 hektárnyi gazdaságban, a hol a viszonyok megfelelnek az átlagnak, 30 hektár jut természetes rétekre és legelőkre, 8 hektár a gyökérneműeknek és mezei babnak, 8 hektár az árpának és zabnak, 16 hektár mesterséges réteeknek és 8 hektár a gabonának. Ha az új rendszert végső következtetéseivel alkalmazzuk a természetes rétek elesnek és a 70 hektár így oszlik meg: 14 jutna a gyökérnövényeknek és a babnak, 14 az árpának és zabnak, 28 mesterséges rétekre és 14 gabonára. Az első esetben a földet javító termékek a kimerítőkhöz úgy aránylottak, mint 54:16, holott a második esetben úgy állnak, mint 42:28. De az újítók megjegyzik, hogy ezt a különbözetet bőven kiegyenlíti, az új trágya tömege, miután 70 marha helyett 150-et illetve, ennek aequivalensét lehet tenyészteni és hogy egy szemernyi trágya sem vész kárba.

Ha a gyökérneműeknek, babnak és mesterséges réteeknek szánt területet a természetes legelők rovására megnagyobbítjuk, vajjon csakugyan nyerünk-e 2—3 anynyi takarmányt? Erre a kérdésre sok helyen megadták a feleletet a tények. Mindezen művelési ágakat az alagsövezés és a gépek segélyével a tökély legmagasabb fokára emelték; a karórépa termését, az u. n. nort-humberlandi rendszer majdnem megkétszerezi; a svéd répa (rutabaga), melyet agyagos földön termesztenek, még jobban fizet. De legnagyobb mérvben növekedett a mesterséges rétek utáni jövedelem, a mióta azokon a tenyésztés szaporítása céljából két új eszközt alkalmaznak, nevezetesen az u. n. olasz ray-grass termesztését és a csatornalé észszerűbb bevezetését.

Az u. n. olasz ray-grass sebes növéseéről nevezetes.

Csak két évig tart, hanem kedvező viszonyok közt egy év alatt nyoleczszor is kaszálható; szénája kemény, de zöldebb állapotban kitünő takarmány. Noha Olaszországból származik, mégis megterem a leghidegebb vidékeken és rohamosan terjed úgy Angliában, mint Skótszágban. Ha igaz, a mit róla mondanak, akkor a luczernánál is külömb.

De az új rendszernek legeredetibb és legérdekesebb része a csatornalé bevezetésére használt eljárás. Huxtable találta fel,¹⁾ a ki birtokos Dorset-grófságban, s az új gazdasági rendszer egyik legkiválóbb előmozdítója.

Ime az egész találmány. Az állatok ürülékét, mikor az istalók alatti gödörbe folyt, csatornák segélyével egy medenczébe vezetik, a hol vizet és termékenyítő anyagokat kevernek hozzá; a medenczéből más földalatti csatornák húzódnak minden irányban a birtok határáig. Mintegy 200 méternyi távközökben függélyes csövek nyúlnak fel a csatornától a föld felszínéig, melyek felül fedővel vannak elzárva. Mikor a birtok egy részét meg akarjuk trágyázni, az illető függélyes csőről leveszszük a fedőt és gutta-percha csövet illesztünk hozzá, egy gőzszivattyú segélyével a csatornalét a csövekbe szorítjuk és a munkás, ki a gutta-percha csövet tartja, öntözhet úgy mint a tűzoltó a tűzvésznel. Egy férfi és egy gyermek egy nap alatt megöntözhetnek így két hektár földet. A körülményekhez képest évenként 6—12 ízben eszközlünk ilyen öntözést.

¹⁾ Chadwick Huxtable barátja azt állítja, hogy ő a fel-találó; de ránk nézve ez a kérdés nem bír érdekkal; fontosabb az a vita, mely a találmány előnyeiről folyt Angolországban. (L. a 2. sz. függelékét.)

A csövek és a szivattyúk felállítása hektáronkint 100 frankba kerül, ha téglacsöveket alkalmazunk; 250 frankba, ha öntött vasesöveket használunk. A medenceze építése és a gép felállítása külön kiadást képeznek, de ez már nem vehető számításba, miután mindakettő ma már teljességgel nélkülözhetetlen kelleke minden jóra való gazdaságnak. A csövek lerakása nem új kiadást, hanem inkább megtakarítást képvisel, mert annyi munkaerőt és időt takarítunk meg, hogy a felállítás és jókarbantartás költségei csakhamar megtérülnek és bámulatos eredményt érünk el. A növények rendkívül gyorsan szívják be az így eső alakban rájuk öntött trágyát; hatása szinte tüstént nyilvánul és mindúntalan megújítható.

Ez a langeszű találmány roppant sikerre látszik hivatva. Huxtable úr 26 hektáron kezdte alkalmazni; de ma vannak gazdaságok, különösen Skótország, Ayr grófságában, a hol e csatornák 200 hektárra huzódnak. Nagy előnye, hogy megfér minden művelési rendszerrel, sőt megmentheti a legeltetést is. Keresztülvihető minden égalj alatt és a meleg vidékeken még sokkal nagyobb csodákat művelhetne. Úgy látszik, hogy még nagyobb mérvben lesz alkalmazható, mint az alagsövezés és nem figyelmeztethetjük rá eléggé a francia gazdákat.

Ezen új trágya segítségével, a melyhez hozzájárulnak még a mesterséges trágyák, melyeket a tudomány felfedezhet, a gabnatermést ép oly arányokban lehet gyarapítani, mint az állati termékeket. Az új módszerek szerint művelt földek hektárán átlag 40 hektoliter búza, 50 hektoliter árpa és 60 hektoliter zab terem; miután e mellett a bevetett terület is erősen növekedett, az összes termés majdnem megkétszereződött. És ez nem elmélet, vagy feltevés, hanem megvalósult tény, melyet

az Egyesült királyság számos pontján tapasztalhatunk. Minden grófságban van legalább is egy tanya, melyen valamely gazdag birtokos kísérleteket tesz; a gazdák tömege nézi és tanulmányozza a kísérleteket, s a melyik sikerül, utánozza, a mennyire eszközei engedik.

Egészében a rendszer csak azon vidékeken jár előnnyel, melyek legalkalmasabbak a gabnatermesztésre, azaz a délkeleti régióban, mely a válságot legjobban megérezte. Nyugaton és északon lassankint teljesen megszűnik a gabnatermesztés.

Így haladunk a munkafelosztásban; a gabnatermesztés terjed azon területeken, melyek alkalmasak rá és enyészőben van a kedvezőtlen vidékeken, de egészében a bevetett terület aránya aligha fog feltűnő módon változni. Azon vidékeken, melyeken a gazdálkodás mindinkább az állattenyésztésre szorítkozik, az istállózási rendszer és a csatornák bevezetése, ha nem is szebb, de legalább biztosabb jövedelmeket eredményez.

Csak egy példát idézek, a Cunning-Park gazdaságot Ayr grófságban. Ez a 20 hektárnyi birtok a válság előtt ez átlagos eredményeket adta: a földjáradéka hektáronként csak 75 frank, a nyers jövedelem pedig 250 frank volt. Ma a birtok hektárja 1500 frank nyers és legalább 500 frank tiszta jövedelmet ad. Csak tejet és vaját készítenek Cunning-Parkban, de az új módszer folytán nem tíz, hanem negyvennyolcz tehenet tartanak, melyek sokkal több tejet adnak mint azelőtt.

Ilyen a mai angol földművelés, melyet high-farmingnak, magas művelésnek neveznek. Csak még egyet akarok felemlíteni; a mi még jobban jellemzi: a sövények és a vadak elleni irtó háború.

Mikor az angol gazdálkodás a legelőkre fektette a

fősulyt, a nagy sövényeknek meg volt a maguk haszna. Ez azonban annál csekélyebb, minél jobban terjed az istálló rendszer. Állíthatunk kisebb kerítéseket is. A gazdák csak panaszkodni tudnak a nagy sövények ellen, melyek mind roppant tért foglalnak el, árnyékukkal, elágazó gyökszálaikkal ártanak a veteményeknek és menhelyet nyújtanak mindenféle madaraknak, melyek felcsipkedik a vetőmagot. A legtöbb birtokos még haboz, mert a sövények rőzséi és ágai jövedelmet hoztak és emelték a tájék szépségét; de néhányan már engedtek és a többiek előbb utóbb szintén kénytelenek lesznek engedni. A kérdést a közvélemény elé vitték és az mindinkább a bérlők mellett nyilatkozott.

Hasonló sors várja nyilván a vadakat is, melyek a szigorú vadásztörvény mellett nagyon elszaporodhattak és sokat ártottak a termésnek. A közönség, mely Angolországban nagyon kedvez a nagybirtokosoknak, de követelő is velők szemben, úgy kezd vélekedni, hogy a gazdag lordok tartoznak mulatságaikat a gazdálkodás új követelményeinek feláldozni.

Ha látjuk ezt a békés küzdelmet, melynek kimene-tele iránt kétség nem lehet, önkénytelenül eszünkbe jut, hogy az ilynemű visszaélések, a francia forradalom indító okai közt is szerepeltek. Földművelőink meg akartak szabadulni az urak házi és mezei nyulaitól, s erre csak azt a módot találták, hogy a kastélyokat lebontották, a birtokosaikat pedig megölték, vagy száműzték. Az angol földművelők türelmesebbek és nyugodtabbak, de azért el fogják érni céljukat rázkódtatások és felforgatások nélkül is. Egyetlen fegyverök az, hogy panaszait örökösen ismétlik; komolyan kiszámítják, hogy hány acre földet vesznek el a földműveléstől a nagy

sövények és hány nyul szedi el egy juh táplálékát. *Locus communis* náluk váltig hangoztatni, hogy ők háromféle földjáradékot fizetnek: egyet a birtokosnak haszonbér czimén, egy másodikat sövényeknek és egy harmadikat a földesúr vadainak. Némely járásban összeállottak, megvették a vadászati jogot és kiirtották a nyulakat. Okosabb dolog ez mint embereket irtani.

Az alagesövezés, az istállók építése, a gőzgépek felállítása nagy összegekbe kerültek. Átlag hektáronként 500 frank (*acre-enként* 8 font sterling) kiadást fognak okozni a birtokosoknak és 250 frankot a bérlőknek. Kemény földben a költség kétségkívül több lesz, de a puha földben viszont sokkal kevesebb.

Ha e hasznos beruházást jól viszik keresztül, a földjáradék és a jövedelem — még ott is, a hol a válság folytán legjobban csökkent — bizonyára meg fogja haladni a válságelőtti színvonalat és meg fogja hozni a földbe fektetett új tőkék bőséges kamatát. Akkor az ország legalább is egy harmadrésznivel több termést fog adni mint eddig; az átlagos nyers jövedelem, mely hektáronként 200 frank értéket képviselt, 300; az átlagos földjáradék valószínűleg 100 frankig fog emelkedni, a bérlők haszna pedig 60 frankra.

Az egyetlen kérdés már most csak az, vajjon a birtokosok és bérlők képesek lesznek-e ennyi új tőkét előlegezni. Nem kevesebb mint 10—12 milliárdról van szó. Más országban ez egyszerűen lehetetlen volna, a brit királyságban is nehéz lesz, de csak nehéz és nem lehetetlen. A nemzet, mely egy negyed század alatt hat milliárdot költött vasútaira, ennek az összegnek a kétszeresét is elő fogja teremthetni, ha a földművelésének ujjaalakítása forog szóban.

A kormány érezte, hogy példát kell adnia. Már 1846-ban, a mikor arra határozta magát, hogy árcsökkenést provokál, eltért a szabálytól, melynél fogva azelőtt sohasem avatkozott magánosok ügyeibe; ajánlatot tett a birtokosoknak, hogy az alagesővezési munkák költségeire kölcsönöz nekik 75 millió frankot, körülbelül oly feltételek mellett, mint a Crédit Foncier de France t. i. $6\frac{1}{2}\%$ -os annuit  sokra, melyek által az adósság huszonn  t év alatt kamatostól let  rlesztetik. Ezen el  s   kölcsön siker  lt   után a kormány ujakat engedélyezett, melyeket számos birtokos   g  nybe vett. A magántőke követte az impulsust. A sujtott birtokosok k  z  l, a kiknek ingó vagy  nuk is van, vagy a kiknek ing  tlan  nincs annyira megkötve, hogy jelz  logg   ne lehetne, a válságot ki fogják heverni. Azok ellenben, a kik már előbb is meg voltak szorulva —   s az angol birtokosoknak körülbelül egy *tizedrésze* van ebben a helyzetben, — teljesen meg vannak akadva. Ezek számára a nemzetgazdák és az agronomok csak egy m  d  t tal  lta  k ki, azt, hogy megkönnyítik nekik birtokaik eladását, vagy megosztását.

Az efféle műveletek a birtokviszonyok rendezetlensége folytán ma nehezek és k  lt  s  gesek. Az   gyv  dek e  sz serege abból   l, hogy a tulajdon jogc  imek z  rzavaros   gy  t vizsgálja. Oly telekkönyvi rendszert kell te  t  t behozni, mely szabályozza és könnyíti az   tir  sokat. E tekintetben a legradikálisabb elveket hangoztatják. Vannak a kik követelik, hogy a földbirtokot ép oly k  nny  n lehessen   tirni, mint az állami járadékokat, vagy e  gy  b   rt  kpa  irokat; mások azt kívánják, hogy az összes földbirtokok   rassanak össze egy főkönyvbe és hogy e f  k  nyvnek hitelesített kivonatait forgatni

lehesse mint a váltókat. Látnivaló, hogy távol vagyunk a földbirtok megkötéséről vallott régi eszméktől. És e reformok nem holmi ábrándozók hozzák javaslatba, hanem oly írók, a kik méltán nagy tekintélynek örvendenek. Maga a kormány is ily eszmékkel foglalkozik.

A bérlők számára huszonnégy éves bérleteket követelnek, hogy így beruházásokat tehessenek és biztosítva legyenek az iránt, hogy költségeik megtérülnek; azt is kívánják ezen írók, hogy a túlkicsi gazdaságok, melyeknek bérlői nem rendelkeznek elég tőkével, megszűnjének, másrésről pedig túl nagy birtokok ne adassanak ki többé egy bérlőnek. Azon bérlők, kiknek nem volt elég tőkéjük, úgy járnak, mint a tönkrement birtokosok, eltűnnek; a kik megmaradnak, sorakoznak a harcban.

Mindez roppant átalakulás folytatása. A földművelés valóságos iparaggá változik át; minden mező egy-egy műhely lesz, melyet alól mindenféle csatorna szel keresztül-kasul; az egyiken levezetik a vizet, a másik bevezeti a csatornalét, a harmadik talán még meleg, vagy hűs levegőt is fog a szükséghez képest a vetésekre vinni; tetszés szerint fogják a föld felületét átido-mítani; a Thompson által megénekelt zöld pázsiton kémények eregetik fel fekete bodros felhőiket; az angol mezőkről el-eltűnedeznek a szép legelők, a festői sövények; a vadak elpusztulása által módosul az uradalmak feudális jellege; kezdik eltávolítani a parkokat is, melyek túlságos tért foglalnak el az eke rovására. Ezzel egyidejűleg a birtokok is megoszolnak, részben új kezekbe mennek át, a bérlő pedig hosszú lejáratu szerződések által biztosítja magát a *landlord* önkénye ellen.

Nem pusztán a földművelés, hanem az egész angol

társadalom forog szóban. Nem kell azt hinni, hogy az angolok nem csinálnak forradalmat. Sőt ellenkezőleg, sokat csinálnak és mindig, de az ő módjuk szerint, elhamarkodás nélkül; csak azt kísérlik még kivívni, a mi lehetséges és valóban hasznos. Biztosra vehetjük, hogy a jelen igényei teljes kielégítést fognak találni, a nélkül, hogy a mult nyomdokai teljesen elpusztíttatnának.

XIV. FEJEZET.

A déli grófságok.

Ha a brit királyság egyes részeit külön-külön tesszük megfigyelés tárgyává, igazolva látjuk, amit az angol mezőgazdaság egészéről ezen előtanulmányban mondtunk.

A tulajdonkép való Angolország negyven grófságból áll, melyek átlag akkorák, mint egy fél francia departement, de máskülönben nagyon egyenlőtlen nagyságúak. Rutland grófság alig ér fel egy kantonnal, York grófság pedig egymaga akkora kiterjedésű, mint két nagy megyénk. Rendesen öt csoportra osztják a grófságokat: déli, keleti, közép, nyugati és északi grófságokra. Kezdem a legkevésbé gazdag csoporton, a délin, melyet első sorban lát, a ki Franciaországból érkezik. Hét grófság van benne.

Dovernél kezdve a körutat Kent grófságba jutunk. A francia utas hajlandó Angolországot, azon vidék után ítélni meg, a melyen Doverből Londonba menve áthalad. E tartományban csakugyan meglátjuk az angol tájékok legáltalánosabb jellemvonásait és az idegen felületes fogalmat szerezhethet a szigetről; hanem tulajdonképen saját-szerű jellege van és az angolok, kik jobban észre veszik az eltéréseket, méltán mondják róla, hogy kivételt képez. Kivételes ott a művelés módja, a gazdaságok terjedelme, sőt még a törvény szabta szokás is. Kent azelőtt külön

királyságot képezett és a hagyomány oly élénk, hogy e különállásnak bizonyos nyomai most is észlelhetők.

Geologiai tekintetben Kent azon nagy agyagmedencéhez tartozik, melynek London képezi a központját. Miután az angol földmivelés jelen állapotában az efféle földek legkevesebbé műveltetnek, a grófságról egészben véve el lehet mondani, hogy elmaradt sok más grófságtól. De annyira még sem maradt el, mint a szomszédos Essex és Sussex grófságok; vagy azért, mert az agyag ott még sem oly kemény, vagy talán azért, mert a nagy kereskedelmi forgalom, mely a Themse torkolatán és a főváros környékén mindenkor uralkodott, lendületet adott a vállalkozási szellemnek. Az alsó talaj mésztartalma, krétás dombok sora huzódik a tenger mentén és fehér partfalakat képez, melyekről az egész szigetet elnevezték Albionnak.

A földjáradék 1847-ben elérte az átlagos összeget; azaz egy acre után 20—25 shilling, egy hektár után 60—75 frank volt, beleértve művelt és nem művelt földeket egyaránt. Ez sok, ha összehasonlítjuk a franciaországi átlagos járadékkal, de kevés ha tekintjük, hogy milyen a járadék a sziget északi és középső részeiben. Az angol gazdasági írók ócsárolják a kenti földmivelők gazdálkodási rendszerét. Azelőtt ezt a grófságot a legjobban műveltek közé sorozták, de a gazdák megmaradtak a régi módszerek mellett, melyeket a gazdag és ügyes északvidéki földművelők már elejtettek. A modern rendszer a régít még nem szorította ki. A kövér legelők, melyek a brit talaj sajátos vonásait képezik és melyekre az angol oly büszke, nagy térségeket foglalnak még el. A folyók mentén elhuzódó nedves földek képezik az egyetlen természetes réteket. Hanem kivételt

képez a tenger mentén, Romney mellett, mintegy 16.000 hektárra terjedő híres berek, a királyság egyik legkövérebb legelője. Itt tenyészet a New-Kent név alatt ismert szép birkafaj. De a becses fajon kívül a kenti állattenyésztés nem mutat fel semmi kiválót. A híres angol állatfajokat nem itt kell keresni.

A földművelés is sok kívánni valót hagy fenn. Néhány év óta fejlettebb rendszerek kezdenek terjedni. A mezőgazdasági válság Kentet is sújtotta, és új erőfeszítésekre ösztönözte a földművelőket; az alagcsövezés hihetőleg át fogja alakítani ez agyagos földeket; hanem egészben véve a földművelők még ragaszkodnak régi tévedéseikhez. A mezőkön lehet még látni a négy ló által huzott nehéz ekét, mikor két ló is elég volna.

A többi szokások is ilyenfélék. Míg az egész sziget a művelés két vagy három ágára adta magát, Kent megmaradt a specialis rendszer mellett, melynek köszönheti, hogy Angolország kertjének nevezték el. A királyságban termesztett komlónak majd a fele innét kerül ki. A fővároshoz közelebb eső vidékeken a nagykertészet uralkodik; sűrűn akadnak gyümölcsösök és a konyhakertek. A gazdaságok kiterjedése igen változó, de a kis és középbirtokok túlsúlyban vannak. Van sok birtok a mely csak 10—15 acre-ra, illetve 4—6 hektárra terjed; 20 acerenál, vagy 80 hektárnál nagyobb igen kevés akad. Ennek okát főleg abban kell keresnünk, hogy a grófságra nézve külön törvények vannak érvényben.

Kent grófságban a végrendelet nélkül elhunyt családapa ingatlana nem illeti meg teljesen a legidősebb fiút, mint Anglia többi részeiben divat. Ama földek, melyek nem esnek külön törvény alá, a *gavelkind* elve szerint szállnak át az örökösökre, vagyis egyenlő részek-

ben osztatnak fel a végrendelet nélkül elhunyt család-
 apa fiugyermekei közt, ha pedig ilyenek nincsenek, akkor
 a leányok közt. Úgy hiszik, hogy Orániai Vilmos előtt
 ez volt Angolországban az uralkodó jog, de ennek csak
 Kentben és még egy pár helyen maradt nyoma. Ezen
 régi szokás következtében a birtokok itt jobban meg-
 osztottak, mint egyébütt. Ezen és sok más szempontból
 tekintve, Kent sokkal jobban hasonlít a francia megyék-
 hez, mint az angol grófságokhoz. Igaz, hogy a nemzeti
 szellem korántsem tud itt a törvény ezen intézkedésével
 annyira kibékülni, mint nálunk. A szülők legtöbbnyire
 végrendeletileg a legidősebbre hagyják vagyonukat; mások
 folyamodtak, hogy rájuk nézve az általános angol jog
 terjesztessék ki. A yeomanok, vagyis olyan birtokosok,
 kik maguk művelik földeiket, még elég tekintélyes szá-
 mot képeznek; de ez az osztály, mely csak Kentben és
 néhány hegyi vidéken tartja magát, már itt is mindin-
 kább elenyészik a művelési és birtokviszonyok átalaku-
 lása folytán.

Ez a grófság egyike a legnépesebbeknek; 400,000
 hektárnyi területén, mintegy 600,000 lakosa van, tehát
 egy-egy hektárra másfél lélek esik, körülbelül annyi,
 mint a Bas-Rhin departementban. Szerencsére a lakos-
 ság nem pusztán a földművelés után él. A tulajdonképen
 való ipar nem igen tevékeny, de a tengeri kikötők nagy
 számának következtében a kereskedelem virágzik. A nép
 jobban él mint a szomszéd grófságokban. Az átlagos
 munkabér 15 frank egy hétre, vagy $2\frac{1}{2}$ frank napjára.

Egészben véve Kent grófságnak nincs valami fel-
 tűnően jó vagy rossz tulajdonsága. Általános jellegénél
 úgy, mint fekvésénél fogva átmenetet képez Francia-
 ország északnyugati része és Angolország közt. Jóllet

tekintetében jóval felülmulja középszerű megyéinket, de elmarad jobb megyéink mögött, milyenek a Nord- és a Seine-Inférieure. Az utasok gyorsan végighaladnak rajta, hogy Londonba jussanak ; mi sem időzünk soká benne. Ily termékeny, ily népes vidék más országban kiváló figyelmet érdemelne, de Angolországban nem találhatjuk valami különösnek. A tájék, bár az angolok nagyon dicsérik, szép, de nem nagyon feltűnő. Középszerű itt minden, a festői szépség épúgy, mint a mezők termékenysége.

Kenttől délnyugatra esik a déli szászok régi királysága, a mai Sussex grófság. Az átlagos földjáradék itt már csak 18 schilling egy acre, illetve 57 frank egy hektár után. A munkabér is olcsóbb mint Kentben : egy hétre 12 frank, egy napra 2 frank.

Sussex körülbelül akkora, mint Kent, de lakossága csak 300,000 lélek, tehát egy hektárra alig egy lélek esik. Területének felét az u. n. *Weald* foglalja el, Angliának az a része, melyben a földmivelés leghátrább maradt, mert a talaj rendkívül agyagos. A mult századokban, mint azt már a neve is mutatja, (*Weald*, erdőt jelent) sűrű erdők lepték el és a *Weald* még ma is híres szép fáiról. A gazdaságok 50—200 acre, illetve 20—800 hektár terjedelműek, egy acret 5—15 shillingért, egy hektárt 15—45 frankért adnak bérbe ; de a bérlők ennyit sem tudnak fizetni ; nincs pénzüik ; tudatlan szegény emberek ; már a nagy árcsökkenés előtt is alig tudtak megélni, most pedig a legnagyobb nyomorban tengődnek. A bérlők sokkal jobban boldogulnak ott, a hol a földjáradéka magas, mint ott, hol a haszonbér olcsóbb. A szegénység és a gazdagság okai egyaránt lánczolatot képeznek.

A gépek e Wealdban még nincsenek elterjedve; cséppel dolgoznak. Angliának ez az egyetlen vidéke, a hol még ökrökkel szántanak. Ezen ökrök nagyok, erős alkatuak és külsejükben nagyon eltérnek a többi nemzeti fajoktól; a tehenek, mint a munkához használt fajoknál általánosan tapasztalhatjuk, kevés tejet adnak. Az utazó, ha végig megy rajta, egy szegényebb francia megyében hiszi magát.

A richmondi herczegnek, ki a legnagyobb angol földesurak egyike, igen sokat foglalkozik földműveléssel, Godwoodban, Sussex grófságban van a főszékhelye. Ő volt a szabadkereskedelem elleni harc egyik vezére.

Mindenki belátja, hogy a Weald nem maradhat meg jelen állapotában. Nincs vidék, a melynek annyira szüksége volna a tőkebehozatalra; de ezt a tőkét bajos megkapni. A lakosságnak egyáltalán nincs tőkéje. A birtokosok, kiknek csekély a jövedelmök, ép oly kevésbé költhetnek befektetésekre, mint a bérlők. A pénznek kívülről kell jönnie, úgy hogy vagy a művelési módok, vagy a birtokviszonyok átalakulnak. Az ily válságok mindig fájdalmasak. Ha a magas művelés behozatik — pedig a mostani irányzatok és tőkeviszonyok mellett nem lehet a földet más módon termékenynyé tenni — mivé válnak azok a kis haszonbérlők, kik a régi gazdasági szervezet mellett évszázadokon át gyarapodtak? E szerencsétlenek, kik már nemzedékről nemzedékre művelik szülőföldüket, kénytelenek lesznek kivándorolni. Ez a modern eszmék végzetszerű következménye: a ki nem tud eleget termelni, azt a társadalom, a melynek csak terhére van, elejti.

Történtek azonban már kísérletek, melyek megmutatták, hogy gazdag, ügyes birtokosok kezében, mire

képes a sussexi föld. A jövő fejleményeit ott láthatjuk már most több mintagazdaságban, melyek közt felemlítjük Rigdenét Hoveban, Brighton közelében. Ez a gazdaság 300 hektárra (140 acre) terjed és 1300 font sterling (32.000 frank) haszonbért fizet, azaz 110 frankot egy hektár után; az adó 150 font sterling (3.750 frank), a biztosítási díj 2,500 frank. Ez tehát 39.000 frank. A művelési költség évenként 75,000 frankra rúg; munkabér 42,000 frank, munkásokra való kiadás 8,700 frank; trágya és vetőmag 23.400 frank; összes kiadás 380 frank hektáronként. Ezenfelül Rigden úr, mikor bérbe vette a birtokot, 12,000 font sterling, azaz 300,000 frankot (hektáronként 1000 frankot) költött, hogy a birtokot jó állapotba helyezze. Angolországi fogalmak szerint ennek a tőkének 10 százalékot kell behoznia. Rigdennek tehát hektáronként 480 frank, összesen 145,000 frank értékű nyers eredményt kell kapnia. Ilyen az angol magas művelés.

Rigden a következő váltórendszert fogadta el: 40 acre állandó legelő marad; a többi 700 acre egyik fele gabonának, másik fele takarmány növényeknek van szánva. A 350 acre gabnaföldből 250 búzával, 40 árpával és 60 acre zabbal van bevetve. A másik 350 acre földön 20 acre ad fehér czéklát, 12 karórépát, 42 svéd répát, 6 sárgarépát, 50 burgonyát, 10 acre pedig káposztát, a többin lóhere, ray-grass, luczerna, spanyol lóhere és babó terem. E beosztás eltér az általános angol szokástól, mert több helyet enged a búzának és kevesebbet a karórépának mint másutt. Ennek oka az, hogy a talaj kedvezőbb a búzára és a zöld takarmányra, mint az árpára és a gyökérneműekre.

Rigden évenként, még a nagy árcsökkenés után

is, több mint 60,000 frank értékű buzát és árpát adott el. Tart 350 juhot a legszebb south-down fajból, 20 kost, 21 fejőstehenet, 28 igavonó lovat és néhány sertést. A juhokat nem hízlalja. Évenként elád körülbelül 250 darab hat hónapos bárányt és vagy száz darab négy éves juhot és ezeket saját tenyésztésű állataival pótolja. Ez behoz neki több mint 12,000 frankot, mert juhái híresek, bárányai 25 frankjával, anyajuhai és kosai több mint 50 frankjával kelnek. Fejőstehenei átlag $2\frac{1}{2}$ gallont, azaz közel 12 liter tejet adnak naponként és ez a tej Brightonban 22 centimejával kel, úgy, hogy egy-egy tehén körülbelül 900 frankot jövedelmez neki. Ha számításba vesszük a borjúkat és hízott teheneket, a major közel huszezer frankot jövedelmez. Rigdennek még vagy 50,000 frank ára szalmát, szénát és burgoyát kell eladnia. Brighon városában biztos piacot talál a széna és szalma számára, mert a fürdőévad alatt ott sok lovat tartanak. A 28 igavonó ló közül hét folytonosan útban van és viszi a termést a piacra, vagy hozza onnét a trágyát.

Rigden példája még kevés utánzót talált. Nem fektethet mindenki 300,000 frankot egy gazdaságba, kivált olyan vidéken, melyet a válság annyira sújtott, mint Sussex grófságot. De a jég meg van törve és egy pár év múlva az átalakulás teljes lesz, két vasut, a dover-brightoni és a Turnbridge-hastingsi szeli át a Wealdet; két más vasút, a dover-londoni és a dover-chichesteri körülfogja; közelében két nagy piac van, a londoni és a brightoni. Ily körülmények közt a földművelési viszonyok átalakulása elmaradhatatlan.

A Weald mellett terül el Sussex grófság másik része: Nagy-Britannia egyik legeredetibb, legvirágzóbb

vidéke : a South-Downs. Talaja sovány, forró és a művelésre teljesen alkalmatlan. De épen ez a meddőség volt a vidék szerencséje. E térséget emberemlékezet óta juhnyájak lepik el, melyek ott a rövid, de zamatos fűvet eszik és ürülékeikkel megtermékenyítik a földet. Láttuk, hogy e juhokból keletkezett a South-Down-faj, Anglia legkeresettebb juhfa. A gazdag angolok, kik a fürdő-évad alatt Brightonba özönlenek, legnagyobb mulatságukat lelik abban, ha végigvágatnak e végtelen legelőkön, melyeken semmi akadály sem állja útjokat. Nincs ott fa, bokor, cserje ; finom, sűrű gyepterül el lábaik alatt óriási zöld szőnyeget képezve. A teljesen elhagyatottnak látszó vidék, e magány, melyben nagy nyájakon kívül egyebet nem lehet látni, leleményes és igen jövedelmező ipart rejt.

Surrey grófságban körülbelül ugyanakkora lehet a földjáradék, mint Sussexben. A talaj itt se jobb. A grófság déli része a Weald-del határos és bír ennek rossz tulajdonságaival. A nyugati rész is terméketlen, ott rossz fővényföldek vannak, melyeket nem vettek mindenütt művelés alá, mert nem fizetné ki magát. Északi és nyugati részeit London külvárosai és roppant kültelkei lepik el ; a Themse jobb partján elterülő London, azaz egész Southwark a Surrey grófsághoz tartozik.

Földművelési tekintetben a grófság e szerint nem bír semmi fontossággal. Sűrű lakossága inkább városi, mint falusi elemekből áll. Egész kiterjedése különben csak 400,000 angol acre, vagyis 160,000 hektár ; akkora mint nálunk egy arrondissement. Mégis itt fordul meg a legtöbb idegen, mert közel esik Londonhoz és mert sok szép királyi és más kastély van benne. Itt vannak Kew, Richmond, Hamptoncourt, Twickenham, Claremont,

Weybridge; közel van Windsor is, az angol Versailles. Tájékait mindig a legszebbek gyanánt hirdették és hírüket meg is érdemlik. Néhány mérföldnyire Londonon felül a Themse valóságos parkfolyam, melynek hattyukkal benépesedett tiszta vize, zöld pázsitok és gyönyörű árnyas helyek közt kígyózik tova. Egymást éri a sok park és kastély, az elegáns nyári lakok és csinos cotta-geok egész tömege. Gondosan ápolt utak szelik keresztül kasul e gyönyörű vidéket és hozzáférhetővé teszik annak minden báját.

Minden nép más izlést tanusít a kertek tekintetében. Az olasz kertek műremekek, melyekben a szobrász és az építész felhasználják még a fákat is a monumentális hatás emelésére. A francia kertek hosszú fasorok és elegáns virágágyak, melyekben a gyepek és a virág színei és formái váltakoznak. Az angol kert egészen eltér ezektől: benne mindennek egészen természetes jellege van. Ez a nép nem tengerészettel foglalkozik első sorban, hanem állattenyésztéssel, földműveléssel és vadászattal. Igazi liget kevés van, hanem roppant kiterjedésű réteken itt ott fák, fasorok helyett egyszerű utak láthatók; nincs itt semmi mesterkéltség; az angolok a rendezésnek még látszatát is kerülnek; tökélyre vitt mezei tájék ez: üde, friss gyepek, szép fák és nyájak, nagy látkör, ügyesen elosztott víz; szóval a hasznos párosul a kellemessel; a művészet csak arra törekszik, hogy a természetet kivetkőztesse mindabból, ami benne zordonság vagy gyengeség és csak azt hagyja meg benne, ami szép és termékeny. És ez a látvány tárul fel előttünk Surrey grófságban.

A talaj hullámossága — az angolok szeretik, ha a szárazföld is emlékezteti őket az oczeán képeire — még

növeli a látkör szépségét. „Menjünk fel a dombra, édes Richmond, így énekelt Thompson már egy századdal ezelőtt és nézzük onnét a boldog Angolországot. Mindenütt ezüstvölgyek, termékeny síkságok, népes városok, ezüst folyók, zöld gyépek, aranyhullámos kalásztengerek!“ És minden angolban, mikor végig halad e kedves tájékon, viszhangzik a nemzet e büszke himnusza. Pedig ezt a csudát nem a jó föld létesítette, mert a talajt a természet a magaslatokon kopárnak, a mélyedésekben mocsárosnak teremtette úgy, hogy csak nagy munka árán lehetett megjavítani.

Itt ott akadnak fagyallal, rekettyével és hangával belepett puszták, melyek a maguk vadságával hozzájárulnak a tájék tarkításához. Ezek a közös földek, *common fields*. A mi Angolországban van, az mind szép az angolnak, s valóban a műveletlen földnek is meg van a maga sajátos bája, a művelt mező mellett. A közös földet tömérdek gyalogút szeli át, melyek tele vannak sétálókkal; az angolok felkeresik ezeket, mert ott eszükbe jut az ország hajdani állapota és megkapják mintegy előízét a roppant skót pusztáknak, melyeken oly szívesen időznek az utazók és a költők. A szomszéd nyári lakok fiatal amazonjai azzal a büszke szabadságérzettel vágatnak ott tova, mintha az amerikai pusztákon volnának. Bámulatos leleményesség, mely a sovány talajt is fel tudja használni, ha másra nem, hát mulatság és fényőzés tárgyának.

London környékén a legfélreesőbb zúghoz is fűződik érdekes emlékek. Anglia legnagyobb férfiai, miniszterek, költők, híres hadvezérek ott laktak. Mi is találkozzunk ott kegyeletos emlékekkel. Polgárháboruink nagy áldozatai ott kerestek menhelyet. E csendes, kis falvak

egyikében, Weybridgeben, pihennek egy piczi kápolnában Fülöp Lajos király hamvai, Twickenham közelében, a hol fiatalokora egy részét töltötte, és nem messze Claremonttól, a hol meghalt, miután egyik forradalomtól a másikig koronát viselt. E képben kifejezve látjuk Anglia és Franciaország modern történetét: itt mindig vihar, ott mindig béke uralkodik.

Hampshire, vagyis Hants grófság Sussex grófságon túl terül el a tenger mentén, a kik Southamptonon átjönnek Franciaországból Angliába, először is Hampshireal ismerkednek meg, a Brightonon át érkezők pedig Sussext és a Dovernek jövők Kentet látják először. Ezt a grófságot mondják a legkellemesebbnek, mert égálja enyhe, egészséges. Wight sziget, a gazdag angolok kedvencz tartózkodási helye, a hol a királyné is legjobban szeret időzni, Hampshivehoz tartozik.

Földje jobbára rozsz, különösen észak felé. Volt itt azelőtt egy óriási pusztaság, az u. n. bagshoti puszta, az angolok Sologneja. Némely részét termővé tették, vagy beültették gyantás fákkal, de legtöbb része műveletlen állapotban maradt, és a mit művelés alá vettek is, nem jól termett. A puszta ismét megjelenik délnyugaton, a hol ez „új erdő“ volt (new forest) melyet így neveztek el, mert Hódító Vilmos alatt létesült. Ez a király lerontotta a városokat és falvakat és kitiltotta a lakosságot egy roppant területből, melyet fenntartott magának vadászati célokra; e puszta, elhagyott területet elnevezték a latin származásu ó-francia *fors* után forestnek. Időjártával cserjék, majd pedig nagy fák lepték el azt, s így származtak a most létező erdők. A new-forest csak 26,000 hektárra terjed és korona jószágot képez. A grófság más helyein is voltak erdők, de azoknak kevés nyomuk maradt.

Hants grófságnak tehát az erdők és cserjések adják meg sajátos jellegét. A cserjésekben kis, de kitünő faju juhok táplálkoznak, melyek bagshoti juhok név alatt ismeretesek. A tölgyfaerdőkben, melyek hasonlítanak az „Ivanhoe“ első fejezetében leírt erdőhöz nagy sertésfalkák táplálkoznak, és e sertések igen jó szalonnát szolgáltatnak. A vidék, bár a kultúra nagyon átalakította, sok tekintetben mégis megőrizte régi jellegét; szép fák gyakran előfordulnak benne; vannak kiterjedt cserjések és ligetek; a new-forest híres vadregényes tájképeiről. A földjáradék meglehetősen alacsony; átlag 45 frank hektáronként; de az átlagos összeg azért oly csekély, mert sok benne a középszerű föld, mely csak erdőnek vagy rossz legelőnek való. A népesség sokkal sűrűbb, mint az efféle tájon lenni szokott; egy hektárra egy lélek esik. Igaz, hogy jövedelmeinek egy része, úgy mint Kent grófságban, kívülről jön. Southampton és Portsmouth kikötőiben — az kereskedelmi, ez hadi kikötő — roppant tevékenység uralkodik.

A rossz kerületekben a birtok terjedelme 400, 800 és 1200 hektár közt váltakozik; a grófság déli részében kisebb, csak 50 egész 200 hektárra rúg. A nagy kiterjedésű jószágokon jóformán csak juhokat tenyésztenek; a faj nagyon megjavult, nem a hús mennyisége, hanem a minősége tekintetében. A sertések nem oly nagyok, fürgék és erősek, mint azelőtt voltak, de jobban és gyorsabban híznak.

A régi angol erdőkből a Berks grófságban levő windsori és még néhány igen kevés erdőn kívül csak a *new-forest* maradt meg, de ez ellen is mint sűrűbben hangzanak a támadások. Ellenségei azt hozzák fel, hogy a vadorzóknak és tolvajoknak szolgál menhelyül; hogy

a földet, melyet lekötve tart, előnyösebb volna gazdaságokra, vagy parkokra felhasználni. Az erdőirtás ellen Angolországban korántsincs oly erős előítélet, mint Franciaországban; a tüzelőfára ott nincs oly nagy szükség, a lakosság pedig annyira elszaporodott, hogy élelmezése főfontosságu kérdéssé lett. Mindenki belátja, hogy a közjó érdekében a földet annyira értékesíteni kell, a mennyire csak lehetséges és hogy évenként jelentékeny veszteséget szenved, a ki földjét erdőnek hagyja, mikor az a fánál értékesebbet is szolgáltathat. Vannak ugyan más nézetűek, a kik a tengeri hajózás szükségleteire utalnak és azt hozzák fel, hogy a hajókhoz, Anglia mozgó sánczaihoz szükséges tölgyfát csak a koronaerdők szolgáltathatják. De ez az érv is sokat veszített hiteléből, a mióta kimutatták, hogy olcsóbb a tengeri hajóknak való fát külföldről hozni, mint az állam erdőiben produkálni.

Nem védelmezi már a new-forestet más, mint néhány érdekelt egyén, a ki élvezi a közerdő közelségének előnyeit, továbbá a természeti szépségek kedvelője. De ezek aligha állítják meg a közvélemény áramlatát, mely az erdők irtatását követeli.

Egyébiránt meg kell jegyezni, hogy az erdők kiirtása nem egyértelmű a fák kiirtásával; sőt ellenkezőleg Anglia azon országok közé tartozik, a melyekben legkevesebb az erdő, de több a szép fa, mint bárhol másutt. A legtöbb grófságban igen sok a fa, de szerteszét van szórva a sövényekben, a parkokban, az utakon; nem nyomja el egyik a másikat, és egy két szétszórt csoport kivéve, nincs alávetve a rendes vágatásnak, mint nálunk, a hol nyolcz millió hektár erdőnk daczára a százéves fa a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Az

angolok oly helyeken, a hol más nem terem, fát szoktak ültetni. Az ily faiskolákat nagyon kedvelik és miután a fával ép oly értelmesen és gondosan bánnak, mint egyéb termesztményeikkel, a válogatott fajok tenyésztése sokat fog nekik jövedelmezni.

Az angolok csak a tulajdonkép való erdőt irtják, ama roppant térségeket, melyeken a fa magától, a véletlen szeszélyei szerint tenyész és gyakran nem tenyész; nem akarják a gabnatermesztésre alkalmas termékeny földeket a rossz talajjal összetéveszteni és meddőségre kárhoztatni, mert valaha erdő támadt ott. Az angol a gabonának való földön gabonát termeszt, a fának valóban fát tenyész, más helyeken a fát csak árnyékadó menhelynek, díszítésnek használja, annyit ültet, hogy elég legyen belőle, nem pedig sok, de aztán tiszteletben tartja és megvédi a fejsze ellen. Ez az ő rendszere és én jónak tartom.

Ha a tengerpart mentén tovább haladunk dél felé, Hants grófságból Dorsetbe jutunk. Itt már egész más a látvány: nem látunk völgyeket és erdős dombokat, mint Hampshireban, hanem nagy kopár mészfensíkakat, melyeken sem fa, sem cserje, a lakosság gyér, mert két hektárra alig egy lélek esik; lakhely kevés van, kastély alig akad; a tanyák igen nagyok; a földművelés alárendeltebb jellegű, de az átlagos földjáradék magasabb. A vidék szomorú, nem igen kellemes; a termeléstől mit sem vonnak el, s miután sok munkásra nincs szükség, a termésből nagyobb hányad jut a birtokosnak.

A grófság legnagyobb részét legelők lepik el és ezért a lakosság leginkább vágó juhokat tenyész, s vajkészítés céljából fejősteheneket tart. E sovány, forró talajon, mely sok tekintetben a sussexi downokra emlé-

keztet, minden más művelési ág alkalmasint veszteséggel járna, míg e módon a bérlő képes átlag 60 frankot fizetni. Ipart és kereskedést, hanem jóformán csak mezőgazdaságot űz a lakosság, ezért, noha a lakosság gyér, e grófság azok közé tartozik, melyekben a munkabér a legolcsóbb.

Ott lakik Huxtable, az angol mezőgazdaság egyik legmerészebb úttörője. Ő volt körülbelül az első, ki egy közzétett röpiratában azt igyekezett bebizonyítani, hogy a gabnaárak nagy csökkenése daczára is boldogulhatnak az angol bérlők, ha el nem csüggednek. Könnyű elképzelni, hogy e merész állítás mily vihart idézett elő; Huxtablet a haza ellenségének nyilvánították. Pedig ő maga is bérlő, a mellett a sultron-waldroni egyházközség rektora. Két farmja van, melyekben elméleteit aláveti a gyakorlati alkalmazás tűzpróbájának. Az egyik, ez a kisebbik, megkezdte a trágyalé bevezetését a földekre földalatti csatornák által. A másik tanya 112 hektárra terjed; kopár, viharesapkodta meszes domb, több száz lábnyi meredek lejtővel; azelőtt teljesen parlagon hevert, most pedig bámulatos módon van művelve. Itt láthatjuk teljes eredetiségükben az új módszereket. Huxtable gazdasági épületei különösen arról nevezeteseek, hogy a legnagyobb takarékos-sággal vannak építve. Az angolok egyáltalában nem oly hiuk a gazdasági épületeikre mint mi; a szép látszatra semmit sem adnak, csak a hasznosat keresik. Huxtablenél az istálók falai reketytyéből és gallyból állnak, a tetejük szalma; de ő nem hanyagolt el semmit a mi előmozdíthatja az állatok jólétét és jó élelmezését.

A két legdélibb grófság hegyes, gránitos vidék. Devon, a mely Dorset után következik, 1.650,000 acre

vagyis 660,000 hektár területtel bír. Szép tájairól és enyhe éghajláról híres, de a mezőgazdasági állapotai miatt is érdemes a figyelemre, mert e tekintetben huszonöt év óta nagyot haladt. A hegyvidékek művelhető részein oly jelenséggel találkozunk, mint az agyagos és egyáltalán az oly földeken, melyek kis téren sok munkát igényelnek: kis farmok keletkeznek. Vannak a grófságban 5, 10, 15 és 20 hektáros birtokok; de nem e szegény bérlők vitték előbbre a földművelést. A 200—250 hektáros nagy birtokok kezdték meg és vitték keresztül a javításokat, melyek átalakították az egész vidéket. A kis bérlők csak utánozzák a példát.

Angliában az öntözés művészetét sehol sem emelték oly tökélyre, mint Devonshireban; a víz, melyet e gránitos földre eresztenek, különös termékenyítő erővel bír és a hullámos talaj fölötté kedvező az ily munkákra. Azt mondhatni, hogy az egész grófságban nincs oly piczi forrás, melynek vizét fel ne fognák és ne értékesítenék. Az újabb idő óta itt tenyésztett szarvasmarhákat méltán az ország legszebb és jövedelmezőbb állatai közé sorozzák. A tehenek nem adnak sok tejet, de az abból készített vaj híres és a számos devoni major főleg vajat és tejfölt szolgáltat. Gabonát keveset termesztenek, mert a gabonatermesztésre a föld nem igen alkalmas. De sok az almafa, melyek gyümölcséből nagy mennyiségű almabort készítenek. E vidék rétjei és gyümölcsös kertjei Felső-Normandiára emlékeztetnek. A földjáradék hektáronként Exeter környékén, 100 frankig emelkedik, a grófság többi részeiben pedig 60 frankra.

Cornwall, Angliának legdélibb pontja. Déli végén van azon hosszú, keskeny félszigetnek, mely a bristoli csatorna és a Manche-csatorna közt terül el. A félszigetet

kopár hegyek lepik el, de égalja egyenletes, enyhe különösen a nyugati parton; a mezőgazdaság előrehaladottabb és jövedelmezőbb mint gondolni lehetne. A lakosság hektáronként egy lélek, ami sok az ily hálátlan földön. Az ón és rézbányák tetemes számú munkást foglalkoztatnak; a halászat után is sokan élnek. A grófság jövedelmi forrásai közt a mezőgazdaság csak harmadik helyen áll. E vad és elmaradt területben uton-utfélen láthatjuk a közelben kifejtett ipari tevékenység üdvös hatását. E rossz földek átlag 50—60 frank járadékot hoznak.

XV. FEJEZET.

A keleti grófságok.

Keljünk most át a Themse folyón és menjünk a keleti régióba. Ott találjuk először is Middlessex grófságot, melynek voltaképp nincs mezőgazdasági értéke, mert egyike a legkisebbeknek, alig 70,000 hektár és mert területe majdnem egészen beleesik a brit birodalom fővárosába.

A tulajdonképen való városon kívül eső terület, a mennyiben nem képez kerteket a nyárilakok körül, természetes vagy mesterséges rétekből áll, melyeknek szénája Londonban vagy a fővárost környező majorokban kél el. A több milliónyi lakossal bíró főváros rengeteg trágyát szolgáltat, mely a folytonos termelés által kimerített földnek visszaadja termékenységét. De mégis elismerik, hogy London környékén nem olyan a művelés, a milyennek lennie kellene. A művelt földek járadéka átlag 125 frank ugyan, de nem nagyobb, sőt akkora sincs, mint Anglia más pontjain. A szomszéd grófságok gazdasági állapota szemlélhető e páratlan fogyasztási centrum kapujáig. London környékén a farmok átlagos terjedelme 100 acre vagy 40 hektár; van néhány 100 és 200 hektáros és igen sok 40 hektárnál kisebb. A legjobban művelt farmok egyike a willesdeni, mely csak 3—4 angol mértföldnyire van a Regents-Parktól. Negyven

hektárra terjed és csupa rétből áll, nevezetesen 24 hektár természetes rétből és 16 hektár ray-grass rétből. A bérlő 200 frank bért fizet hektárjáért, ezenfelül fizeti a tizedet és az adókat, melyek mintegy 50 frankra rugnak hektáronként.

Londontól éjszakra esik a kis Hertford grófság, mely ép úgy mint délen Surrey tele van nyárilakokkal és kertekkel. Itt Rothamstead-parkban, Saint Albans közelében van Angliának egyik legnevezetesebb és legeredetibb intézete, Lames mezőgazdasági-vegyszeri laboratóriuma. Ezt most páratlan a maga nemében, miután a versaillesi mezőgazdasági intézet által nagy költséggel felállított hasonnemű intézet elpusztult. Egyszerű magánember létesítette és tartotta fenn saját pénzén e vállalatot, melynek költségét másutt kormányok sem merik elvállalni és mely roppant hasznót fog hozni az egész országnak. Egész Angolország figyel kísérleteire, melyek már eddig is becses adatokat szolgáltatottak arra, hogy mely trágyafajok használnak legtöbbet a különféle művelési ágakban és területeken. A laboratórium akkora, mint egy valóságos gyár; száz lóerejű gőzgép, harmadfél méter hosszúságú szárító s óriási kemenczék segélyével eszközölt kísérletei nagy horderejűek. Hamuvá égetnek ott egész ökröket, hogy alkatrészeiket pontosan lehessen vegyelemezni. Payen, a ki ez ügyben kitűnő bíráló, látta e műhelyeket és bámulatát fejezte ki jelentésében, mely közzé is tétetett. A különböző trágyaneveket 5—6 hektáros, 28 részre osztott szántóföldön próbálják meg.

A ki csak némileg figyelemmel kíséri a modern mezőgazdaságot, az tudja, hogy közeleg az idő, mikor csak az exact tudományok segélyével lehet az agricul-

turát előbbre vinni. A mit tapasztalás útján lehet kifürkészni, az már jóformán ki van fürkészve. De a világ halad, a lakosság szaporodik, a jólét mind általánosabbá lesz; a mi tegnap még elég volt, ma már nem elégséges és a mi ma elég, holnap már nem lesz az. A földtől, e közös anyától új meg új kincseket kell kívánnunk. Az éhség, az elnéptelenedés, a halál várna ránk, ha isten, ki mindennap annyi új meg új vágyat kelt bennünk, nem adna kezünkbe hatalmas eszközt arra, hogy e vágyakat kielégíthessük. Ez a hatalmas eszköz a tudomány, melynek csodái betöltik a földet, mely lehetővé teszi, hogy a villamos sodrony segítségével a világ egyik végéről a világ másik végére szóljunk, hogy a vízgőz, vagy nemsokára tán a fűtött levegő emberek és áruk roppant tömegeit szállítsa a szárazon és az oczeánon; a tudomány, mely az ipar műhelyeiben a tehetetlen anyagon hallatlan átalakításokat visz végbe és mely a mezőgazdaság terén még csak most kezdi hatalmát éreztetni.

Beszélgessünk egy negyedóráig akármelyik bérlővel és azonnal látjuk, hogy mennyit haladt a mezőgazdasági vegytan. Legtöbbjük ismeri a tudományos elnevezéseket; a szalamia sóról és a vilsavas sóról úgy beszélnek, mint a tanult vegyészek és nagyon jól tudják, hogy az efféle tanulmányok segélyével mennyire haladhat a termelés. A kérdésekről tömérdek olcsó könyv jelenik meg; aláírás útján fizetett vándortanárok oktatják a falukon e tudományt. Londonban Netbit virágzó iskolát vezet, melyben előadják a mezőgazdaságra alkalmazott vegytant és földtant.

E két grófság után következik a keleti szászok régi királysága, a mai Essex grófság; körülbelül egy

millió acre, vagy 400,000 hektár kiterjedésű, úgy mint Sussex vagy Kent, melyekkel történetileg is egyenlők. Londonhoz közel van ugyan, de helyzete még sem előnyös. Talaja merő agyag és ezért úgy, mint Sussex analog kerületeiben, főleg gabonát termesztene benne és a farmok kisebbek mint Angliá három negyedrészében. A farmok terjedelme átlag 50—100 hektár legtöbbet közülök birtokosuk művelne. Régebben a grófság földművelése, ezen körülmények folytán, viszonylag virágzó volt. A század kezdetén a földjáradéka átlag 60 frank volt és lassankint 80 frankra emelkedett, de azóta az agyagos föld értékének csökkenése folytán a járadék is visszaesett az előbbi színvonalra.

A jövedelem e csökkenésének meg lettek a szokásos következményei; a birtokokra értékek fele erejéig vettek fel kölcsönöket. Az angolok azt állítják, hogy a föld tulságos megoszlása okozta ezt. De bármi volt is az ok, a baj komoly és a birtokosok védtelenül állnak a válság közepette. Sok kényszereladás következett, s ennek folytán a földek átlagos értéke még egy harmadrésznnyit csökkent.

Szerencsére Essex grófságban is akad olyan erélyes munkás, ki előre halad és módot keres a jelen bajainak elhárítására. Egyik legrosszabb vidékén, Kelvedon közelében fekszik a híres Triptree-Hall-farm, melynek birtokosa Mechi, londoni kőgyáros, ki szenvedélyes földművelő.

Mezőgazdasági íróink, a kik Londonba utaztak, mind meglátogatták Mechi farmját és azt most még Franciaországban is mindenki ismeri. A mit a leleményes angolok kigondoltak, hogy a földből lehető nagy termést csikarjanak ki és nevezetesen az agyagos föl-

det termékenynyé tegyék, azt e fáradhatatlan újító mind felhasználja. De ne essünk tévedésbe, nem ez az angol mezőgazdaság mintaképe, nem is olyan ez a művelés a milyennek az ország nagy részében látjuk, mert néhány főjellemvonását e farmon egyáltalán nem észleljük; de itt látjuk az agyagföld javítása czéljából tett leghatalmasabb erőfeszítést és a végbemenő mezőgazdasági átalakulás társadalmi és politikai jellegének legmeglepőbb példáját. A mozgalom, melyet Young Arthur indított és mely oly nagy lendületet adott az angol mezőgazdaságnak, arisztokratikus jellegű volt. A jelen mozgalom, melynek egyik legbúzgóbb szóvivője Mechi, inkább — nem mondom demokratikus — de polgári jellegű.

Mechi úr farmja 170 acre, azaz 68 hektár kiterjedésű, példányképe a középirtoknak és átlagos művelési rendszernek, de a mit ő költött, az már nem átlagos költekezés. Farmját szándékosan oly lápos vidékre szemelte ki, a hol azelőtt egyáltalán semmi sem termett és arra is volt gondja, hogy a régi lápból változatlanul hagyott egy darabot, hogy feltüntesse a vidék ősi állapotát. Ő teremtetett ott mindent; a talajt erélyes alagsövezés segélyével megszabadította az állóvizektől; 60 centiméter mélységre hányatta fel és a leghathatósabb trágyák segélyével teljesen átalakította. Meglehetősen szerény lakházat építettett, továbbá oly csüröket és istállókat, melyek kívülről igen egyszerűek, de az új rendszer szerint a legczélszerűbben vannak berendezve. A birtok közepén gőzgépet állított fel, mely mintegy lelke e nagy testnek. A tanyán az igavonó lovakon kívül, 100 szarvasmarhát, 150 juhot és 200 sertést tart, vagy hektáronként tartott két szarvasmarha egyenértékét, s ezen állatok, melyek kizárólag istállóban tenyésznek, szem-

látomást nőnek és híznak. Természetes rét alig van a birtokon; az egyik felén búza és árpa terem, a másik felén gyökérnemű és mesterséges takarmány. Roppant mennyiségű trágya kerül ki istállóiból, azonfelül tömredék mesterséges trágyát is vásárol évenként és ezek segítségével gyönyörű termést kap, földje pedig nem hogy kimerülne, inkább egyre javul.

Mechi a lord-mayorral Párisba is eljött; beszél francziául és a ki meglátogatja birtokát, nagy örömet szerez neki. Ember és birtoka egyaránt érdekesekek. Mondják, hogy Mechi sok pénzt költ kísérleteire, nagyon elhiszem, de jobb szeretem ezt a fényűzést, mint a másfélét. A meggazdagodott párisi polgár inkább vesz elegáns nyárilakot, góth kertházzal, svájcezi verandával és más ilyen haszontalan dolgokkal. Melyik ér többet?¹⁾

Ha Essex grófságban Mechinél magát az átalakulást látni, a szomszéd Suffolk, Norfolk, Bedford és Northampton grófságokban a hatvan év előtt történt gazdasági és társadalmi forradalom eredményeit szemlélhetnek. E vidék földjei a múlt század végén szegényebbek és elhagyottabbak valának, mint mai napság a dél legkopárabb vidékei, sovány és homokos talajuk jóval kevesebb sikert ígért a munkának. Azt hitték, hogy nem vehetik nagyobb hasznát e föld jó részének, mintha tengeri nyulakat tenyésztenek rajta; pedig ma a legtermékenyebb és legáldottabb földek közé számítják. A mit napjainkban a kereskedő szellem, a középgazdaság, az állandó istálózás, lecsapolás és a gőz eszközölnek a nehéz agyagos talajon, azt tevő akkor a nagy birtok, a nagyban

¹⁾ Mechi időközben londoni scheriffé levén, keveset foglalkozik mezőgazdasággal.

művelés és a négyéves váltógazdaság a könnyű földeken.

Young Arthur Suffolk grófságban született. Mint minden nagy ember kellő időben jött a világra. Abban a pillanatban jelent meg, mikor szárnyát kezdte próbálgatni az iparos szellem és kevés munkával sok élelmi szert kelle termelni a szaporodó műhelyek új népessége számára. Ugyanakkor a forradalmi Franciaország ellen támadt reakció kedvezett az aristokrata szellemnek; a tőkepénz, mely ritkább és koncentráltabb volt, mint napjainkban, csak kevés ember kezében jelent meg némi hatalommal; minden a nagybirtokra és a nagyban művelésre utalt s a rendelkezés alatti földek épen a nagyban való termelésre voltak legalkalmasabbak. Innét ered rendszerének roppant sikere, melyet az utóbbi időkig Anglia második chartájának tekintettek.

Suffolk grófság, noha ott hangzott először az ige, nem merített belőle legtöbb hasznot. Senki sem próféta saját hazájában; a bérlő Young Arthur sikertelen működése egy ideig ártott a szomszédok előtt a reformator tekintélyének. A grófság nagy részének talaja különben is osztozik déli szomszédainak agyagos természetében; csak éjszakon találni terjedelmesebb könnyű földeket. Suffolk lett Anglia legnagyobb gazdasági gépgyárának székhelye. Ott vannak Ransome híres műhelyei Ipswichben, Garrettéi Leistonban, stb. Ez óriási gyárakban mindenki láthatja, hogy mennyi hasznát veszi az angol gazda a legnehezebb és legrágább gépeknek. Hasonló nyomot hagyott Franciaországban De Dombasle Máté départementjében a hol lakott; e nagy gazda emlékezetét, kinek nem egy rokon vonása van Young Arthurral, főleg egy gazdasági gépgyár tartja fenn, mely azonban nem virágzik annyira.

Norfolk grófság lőn Young Arthur sikereinek igazi színpadává. E grófság éjszaki és nyugoti része háromszázezer hektárnyi roppant homokos síkságot képez, hol semmi akadály sem gördül a nagy birtok és a nagyban művelés elé, hol minden kedvez az igás munkának, a gabona művelésének, a gépek használatának, egy szóval a négy éves váltógazdaságnak. E váltógazdaságnak, melyet hatvan évnél tovább kitartással követtek, köszönhetni, hogy e rossz földek, melyek 1780-ban hektáronként alig jövedelmeztek 15 frankot, ma átlag 75 frankot hoznak, hasznuk ötször nagyobb lett, termésök is legalább ugyanazon arányban növekedett.

E csodálatos átalakítás dicsőségének jó része Coke nagybirtokost, Young Arthur barátját és követőjét illeti meg. Gazdasági alkotásainak elismeréseül Anglia pairje, Leicester grófja lett s nem rég majdnem száz éves korában hunyt el. A grófság nyugoti részében, Holkhamban, mintegy 30,000 acre, vagyis 12,000 hektár földje volt. E roppant *estate*, mely ma legalább 30 millió frankot ér, legfőlebb 5 vagy 6 milliót érhetett, mikor 1776-ban örökölte, számos kis tanyára volt felosztva, a bérlők nagyon rosszul fizettek, noha csekély volt a bér s egyszer csak kapták magukat sokan ott hagyták tanyáikat, mert nem tudtak megélni. Coke most elhatározta, hogy maga fogja kezelni a sivár homok egy részét, a többit pedig nagy gazdaságokra osztva értelmes és gazdag bérlőknek adta ki 21 évre. Négyszázezer font sterlingre, vagyis tíz millio frankra becsülik azon összeget, melyet Coke ötven év alatt mindennemű javításra fordított, majd annyit költhettek a bérlők is ; mindkét részről kitünő befektetés vala, mert mindnyájan meggazdagodtak.

A ki Anglia gazdasági történetének e korszakáról akar

fogalmat szerezni, csak Holkhamot látogassa meg. A gazdaság, melyet lord Leicester személyesen vezetett, a kastély parkjában fekszik. Nem kisebb 1,800 acre, vagy 720 hektárnál, melyből 200 állandó legelőnek van hagyva, a többi szántóföld a négy éves váltógazdasággal; 250 darab szarvasmarhát, 2600 *south-down* juhot és 150 disznót tartanak rajta. Meg lehet még látogatni a castle-acre-i uradalmat, mely 1,500 acre, azaz 600 hektárnyi terjedelmű és más szintén jóhírű gazdaságokat; mindenütt ugyanazon elveket alkalmazzák és ugyanazon sikert érik el. Mind ezen talajon, mely azelőtt csak rozsot termett, ma tisztán búza tenyészik és a legszebb aratás mellett a világ legszebb marháit látni rajta. A jelenlegi Leicester lord, méltó utódja apjának.

Bedford grófság gazdasági gyarapodása szintoly teljes és rohamos volt mint Norfolké. Nincs egy százada, hogy e grófság háromnegyed része műveletlen térségeket mutatott. Lassankint szétoszták, bekeríték és műveltek e meddő földeket. Ma a váltógazdaság következtében a közepesen jó angol földek színvonalára emelkedtek. Itt is mint Norfolkban hatalmas és ernyedetlen előmozdítója akadt az átalakulásnak a híres Bedfort herczegben, ki mint lord Leicester, roppant vagyont szerzett. Bedford herczeg székhelyének, a woburai kastélynak és a hozzá csatolt gazdaságoknak meglátogatása a holkhami látogatásnak betetőzése. A történeti képcsarnokon kívül, melyet Van Dyck arczképei díszítenek és a hol a Russel család jeles tagjainak, koruk hercegeinek és nagy embereinek emléke minden lépten megújul, más galeriákat is látni ott, melyek szántó ekék mintáival, különféle fajta állatok alakjával, kulturnövények kiválasztott példányaival telvék; végre egy egész

gazdasági múzeumot. A Bedford család nem kevésbé büszke e diadaljelekre mind egyebekre.

A jelenlegi herceg magaviseletét bérlői és napszamosai iránt mintaszerűnek tekintik; a válság óta revideálta a bérösszegeket és oly feltételeket ajánlott bérlőinek, melyeket örömmel fogadtak; napszamosainak pedig alkalmas házikókat építtetett kis kertekkel, továbbá gyermekeik számára iskolákat, templomokat stb. E jótékonyság nem jár semmiféle áldozattal, ez csak előleg. Valóban uradalmainak jövődelme nem csökkent érezhetőleg, sőt növekedhetnék nevezetes munkálatai folytán, melyeket a lecsapolás, talajjavítás és gazdasági konstrukciók terén hajtatott végre. A bérlőinek adott segély inkább látszólagos volt mint valódi: mikor szabad választást engedett nekik, hogy árendájokat vagy határozott évdíjban, vagy pedig gabonában fizessék, emelte bizalmokat és fölserkenté vetélkedésöket; nincs oly megéröltetés, a mire képesnek nem tartaná magát az angol bérlő, ha azt hiszi, hogy jó *landlordja* van, a ki nem terheli súlyos föltételekkel s a ki segíti, ha bajba jut. Másrészt az sem történik ingyen, hogy ha béreseinek tiszta és kényelmes kunyhókat építtet; jól megfizetik lakbéröket és el van fogadva, hogy ha földműves községet teremt a birtokos, pénzéből legalább három százalék hasznot húzhat.

A herceg maga rontatta le nagy kerítéseit és lemondott vadászati jogának legnagyobb részéről. Nála minden a haszonnak van alávetve. Parkja közepén saját gazdasága, *home farmja* mellett emelkedik egy gyár, mely száz munkást foglalkoztat; ott készítik mindazt, a mi a terjedelmes uradalmain használt gazdasági gépekhez szükséges. Kastélya ablakából egymáshoz közel látja

füstölni farmjai és gyára kéményeit, nem messze az utolsó szarvascsapatoktól, melyek még most ott szökelnek a gyepen, de napról napra jobban eltűnnek a juhnyájak előtt.

Northampton grófságban, mely Bedforddal érintkezik, hatvan év óta ugyanazok okok következtében, háromszor annyi lett a jövedelem. A Bedford családnak itt nagy birtokai vannak. Lord Spencer egy másik idevaló nagybirtokos mint gazda, Coke és herczeg Francis hírnevét érdemelte ki.

A keleti régió tíz grófsága közül a három utolsó, ugymint Cambridge, Huntingdon és Lincoln, külön csoportot képez, a lápokét. Ha Anglia térképére tekintünk, Norfolkot éjszakra széles öblöt látunk, mely elég mélyen benyúl a száraz földre és *wash*-nak vagyis tengertónak hívják. Ezen iszapos öböl körül lapos és rendesen víztakarta földek terjednek el. E hajdan lakhatatlan mocsárok, lápok most Anglia legtermékenyebb földjei. Hollandiával átellenben feküdvén, épen úgy, mint ezt, gátakkal tették használhatóvá. A három grófság terjedelme körülbelül egy millió hektárra rúg, melynek egy harmadát a tulajdonkép való lápok foglalják el.

Már a rómaiak megkezdék a lecsapolás munkáját s a barátok folytatták a középkorban, kik az előtött térségből itt-ott kiemelkedő szigeteken telepedtek le. Az angolok nem sokat beszélnek a hajdani kolostorok szolgálatairól ; pedig bizonyos, hogy mint másutt szigetőkön is a katholicismustól erednek a legrégibb időkből fennmaradt becsesebb monumentumok ; különösen a földművelés nekik köszönheti első sikereit. A reformatio korában a nagy családok kapták az apátságok javait és a szerzetesek munkájának folytatói lőnek. Sok nagy úr

residentiája viseli valamely apátság nevét; úgy mondják: Woburn-Abbey, Welbeck-Abbey, stb. E moesáros vidéken jó messze haladtak a szerzetesek lecsapolásukkal; s mikor elüzettek, megmaradtak ottlétök nyomai, a csatornák és Péterborough s Ely szép egyházai, melyek ma is uralkodnak ama vidék felett.

A XVII. század elején egy Bedford gróf állott ama társaság élére, mely újra hozzáfogott a munkához; 40,000 hektárt engedtek át neki. Ezóta soha sem szűnt meg a vállalkozás. Költséges szélmalomokkal és gőzgépekkel hajtották a szivattyúkat; roppant töltések és örökké tartó gátak tetőzték be a munkát. Most már kő- és vasutak szelik át minden irányban a meghódított földet; városokat és számtalan tanyát emeltek rajta; e hajdan víztakarta és terméketlen földeket ma 75—100 frankért adják hektáronként bérbe. Buzát és rozsot is látni rajta, de legnagyobbbrészt réteknek van hagyva; kurta szarvu marhákat és oly juhokat hizlálnak rajta, melyek a régi Lincoln- és Dishley-faj keresztezéséből származnak.

A Cambridge grófság egész éjszaki része e lápos vidékre esik; az átlagos jövedelem negyven év alatt megkétszereződött, a lakosság rohamosan gyarapodott, részint a talaj egészségesebb volta miatt, részint a lecsapolás okozta munkakereslet folytán. A grófság déli részének helyzete nem elégít ki annyira bennünket; Hersford grófságéhoz hasonlít, melynek bizonyos tekintetben folytatását képezi; az agyagos föld az uralkodó és a gazdasági válság nagyon súlyos; a szegények száma a népesség tizedrészét éri el.

Cambridge és Bedford grófság közt hosszában nyúlik el a Huntingdon grófság, melynek terjedelme alig rúg 100,000 hektárra és csak 60,000 lakosa van. Noha

csekély térség, mégis nagy szerepet játszott Anglia történetében, mert Cromwell hazája, ki mint az ország majd minden nagy embere, földmivelő volt; szeretik őt az Ouse partjain fekvő kis házában gazdálkodva, névtelen bérlőnek rajzolni, kiből egyszer csak Anglia diktatora lön.

Ha jó ideig a Norfolk grófság foglalta le magának az eisőséget Anglia gazdasági fejlődésében, ma Lincoln grófság vitatja el tőle ezt a helyet, mely egy század előtt még terméketlenebb és sirárabb vala. A grófság terjedelme ma 680,000 hektárnyi lehet s három egymástól nagyon különböző kerületre oszlik: délen és keleten lápok, éjszakon *wolds* vagy fennsík és nyugaton sivatag.

A lápos vidéket Hollandiának nevezik és nagyon hasonlít hozzá. Itt is szerepelnek a gátak, melyek napról napra több földet hódítanak el a tengertől; itt is épen oly réteket és majdnem ugyanazon nyájakat látni; ennek is oly nedves, alacsony és zöld alakja van. A gabona nagy ára néhol buzatermelésre bátorította a lakosokat; de napjainkban mindenfelé abbanhagyják s a talajnak jobban megfelelő takarmánytermelésre használják. Átlagos jövedelme a száz frankot is eléri. A *wolds* száraz és kopár fennsík, az alsó talaj meszes, melyet a négyéves váltógazdaság egészen átalakított. Átlag 75 frankon alul nem lehet kibérelni egy hektárt; sok barmot tenyésztnek rajtok, melyeken csak télen etetnek, nyáron pedig legelőre hajtanak ki; legelője a lápos vidéken a rendesen minden *wolds*-i gazdaságnak van. A norfolki váltógazdaságon majd mind azt a változtatást tették, hogy két évig használják a földet lóhere termesztésre, a buzára pedig csak minden ötödik évben

kerül rá a sor. E módosítás, melyet a kézimunka megtakarítása végett fogadtak el, kezdi veszteni hitelét, mert időt ad a gyomoknak, hogy eláraszszák a talajt. A mit azelőtt Lincoln-sivatagnak *Lincoln-heat* neveztek, talán még soványabb volt; átalakítása nem kevésbé teljes.

Mint Norfolk, Bedford és Northampton, úgy Lincoln grófság is egy nagy birtokosnak, lord Yarboroughnak köszönheti csodálatos átalakulását. Lord Yarboroughnak körülbelől 30,000 vagyis 12,000 hektár földje van, mely ma 30,000 font sterling hasznot hajt, míg száz évvel ezelőtt talán csak tizedrészét jövedelmezte. Fogalmunk lehet, mi volt ez a népes és kultivált föld egykor, midőn beszélük, hogy (még száz éve sincs) világító tornyot emeltek Lincoln mellett, mely éjjel a lakatlan vidéken eltévedt utasoknak szolgált kalauzul.

Épen úgy mint a nagybirtokosság, a nagyban művelés is virágzik Lincoln fensíkján; látni ott 4—500, sőt 1000 hektárnyi bérjőszágokat. Az ily gazdaságokban 100—200 hektáron karórépát, ugyanannyi árpát vagy zabot, szintannyin lóherét és ugyanannyin búzát termesztenek; ez igazán nagyszerű látvány. A gazdasági épületek kitünő állapotban vannak, a bérlők többnyire gazdagok és jó módban élnek. Némelyiknek szép háza, számos eselédje, vadászati eszközei és gyönyörű paripája van. E vidék, mint Norfolk, a nagy birtok és a nagyban gazdálkodás szép eszménye. Egyetlen egy jőszágra sem hivatkozom, mert különben mindannyit föl kellene említenem. A grófságnak termékeny részein a közép, sőt a kis gazdasággal is találkozunk; a mi nagy gazdaság fényes mintái mellett, valóban nagyon figyelemre méltó.

XVI. FEJEZET.

A nyugati grófságok.

Ha a déli régió a gabona égőve és a kelet a négy-
éves váltógazdaság fő alkalmazási helye, a nyugotnak is
meg van a maga jellemvonása; mert itt uralkodnak a
legelők, az angol talaj e kezdetleges gazdaságai. E vidék
gazdasági jóléte nem mai alkotás; régi eredetű. Egykor
a sziget mezőinek gazdagsága a nyugot és a középpont
egy részének legelőire és a délkelet gabonaföldjeire szo-
rítkozott; a többin csak sivatag, láp és kopár hegy mu-
tatkozott. Azóta a buzaföldeket túlhaladták a négyéves
váltógazdaságnak alávetett könnyű földek; a legelők
azonban megőrizték régi elsőségöket. Anglia nyugoti
részén három annyi esik az eső, mint keleti részén.
Úgy látszik, hogy a sós párák is, melyeket az oczeán-
ról hajtanak oda a szelek, szintén előmozdítják a fű
növést; e befolyás a mi nyugati partjainkon is mutat-
kozik. Emberemlékezet óta egész grófságok nem voltak
egyebek mint mérhetetlen rétek tele nyájakkal csordák-
kal, melyekre a szarvasmarhák egymás után következő
nemzedékei bő trágyáikat rakták le. Ez a rétség épen
oly áldása az égnek, mint a köszén; innét ered Anglia
egész mezőgazdasága, mert itt tanulták meg a brit gaz-
dák a szarvasmarha fontosságát. Az emberi ügyesség

tetőpontja volt utánozni másutt, a mit nyugaton oly bőkezűen adott a természet.

Ma háttérbe kezdenek szorúlni a rétségek. A mint rendesen történni szokott, hosszú virágzás után könnyű termékenységekkel ellankadtak, míg körülöttök minden előre haladt. A mostani gazdák nem igen kedvelik a vén pázsitot. *old grass*; az ember kezének alig akad ott valami tenni valója s a hol nagy kiterjedéssel bir, nem halad előre az úgynevezett gazdasági tudomány. A rétségek bérlői ma is csak úgy gazdálkodnak, mint apáik, a szükség nem ösztökelte őket s a mai gazdálkodás eljárása nagy nehezen tud nálók meghonosodni. A Huxtable-k és Mechi-k okszerű istálózása, a lecsapolás mestersége, új meg új trágya gondos szerzése, újabb gazdasági eszközök leleményes föltalálása, a vetőmag kiválasztása, szóval mindazon lázas tevékenység, mely az új iskolát jellemzi, ismeretlen előttök; Young Arthur iskolája sem igen változtatott rajtok; ez a két forradalom, mely félszázados időközben izgatottságba hozta a gazd világot, jóformán alig érintette őket. Hagyományos többségek árnyában pihennek, melyet erőlködés nélkül nyertek és megtartottak.

Vajjon így lesz-e mindig? Kétkednünk lehet rajta. A tökéletesebb mezőgazdaság nemesak nagyobb mennyiségű nyers terményt, hanem néhány ponton már több tiszta hasznót is hoz. Még most azonban egészben véve a rétek jövedelme legnagyobb. Több millió hektárra a felület negyedére rúg az országban a régi pázsit; másutt sehol sem találni ily terjedelmű és ennyire jövedelmező földet. Éjszaki és déli Franciaország, Belgium, Itália vagy Spanyolország néhány kiváltságos pontján találni ugyan jövedelmesebbet is, csak hogy igen kis terjedelemben.

Az átlagos jövedelem Angliában úgy mint Franciaországban körülbelül a nyers termény harmada. Ez az arány sokat változik a művelés módja szerint; oly helyeken, hol a termelés költségei emelkednek, a jövedelem a nyers termés negyedére, sőt ötödére száll alá; míg ott, a hol leszáll a kiadás, a jövedelem a nyers termés felére, vagy még azontúl is emelkedik: ez történik a réteken. Ott majd semmi a kézimunka, legfőlebb a betakarítás munkája; esélyeknek nincs kitéve, a haszon majdnem biztosítva van. Hektára néhol 500 franknyi jövedelmet hoz.

Három módon aknázhatsz ki a rétség jövedelmét: marhatenyésztés, hizlalás és tej által. Angliában épügy, mint Franciaországban arra a meggyőződésre jutottak, hogy legkevesebb jövedelmet ad a marhatenyésztés; csak a soványabb legelőt áldozzák erre a célra; épügy járnak el, mint mi, a hegyes vidékeken ellett borjakkal, melyeket termékenyebb tájakra visznek hizlalni. Az új eszmék ellenkeznek a marhák e vándorlásával; a hol csak felkarolják ez eszméket, miután ezek alapját a fiatal korban való erős táplálás képezi; a tenyésztés és hizlalás egyesítésére törekszenek; de ez az eljárás még csak kivételes, mert általában fentartják az elválasztást. A hizlalást csupán ott tekintik nyereségesebbnek és biztosabbnak, a hol többet érnek a legelők s valóban mi tudjuk normandiai réteinkről, hogy mily kényelmes és hasznos ez az ipar; de a mi mindkettőt felülmúlja, az a tej. A nyugati rétgazdaságok többnyire jó sajtokat készítenek.

E földek kivételt képeznek azon szabály alól, melyet Angliában általánosnak tekintenek; a tulajdonjog és a gazdálkodás általában el vannak különítve. Néhány

nagy uradalom mellett sok kicsinyen találkoznak, melyek közül némelyeket birtokosaik aknáznak ki. Ez elkülönítést már Kent, Sussex, Devon grófságokban láttuk; még találkozunk vele. Oka az egyes helyek szerint változik: Kentben a művelés különfélesége: Sussexben a munka nehézsége; Devonban a hegyes vidék; a rétségekkel bíró vidékeken az uralkodó ipar természete, mely kizárja a nagy készületeket. Az angol gazdák azt hiszik, hogy náluk nagyon messze mentek ezzel az elkülönítéssel s igazuk lehet, mert a lakosság állapota a dús termelés daczára sem mindig jó.

A nyugoti regio hat grófságot foglal magában. Sommerselben, mely Devonshire mellett fekszik, a leg-sivárabb és legműveletlenebb kerületek egyike azon gránitos föld, melyet *Exmoor erdejének* hínak; mintegy 8,000 hektárra rüg s félvad juhoknak és kecskéknak engedik át, melyek úgy futnak az embertől, mint a szarvasok. Ezzel ellenkezőleg Taunton völgye Exmoor erdeje mellett híres üdeségéről és termékenységéről s a grófságnak Gloucesterhez közeledő része, hol Bath városa fekszik, ásványvizeiről nevezetes, Bristol népes kikötője pedig páratlan legelőkkel bővelkedik. A munkás osztály azonban sanyarog; a baj oka nyilván a lakosság túlságos elszaporodásában rejlik. Ez a túltömöttség, a nagy verseny miatt, egyszerre idézte elő a jövedelem emelkedését és a művelés elkülönítését. Somerset lakossága 1801 óta 280,000 lélekről 460,000-re növekedett, míg a vagyonosság nem emelkedett ugyanazon arányban: innét ered a jelzett egyensúlyhiány, melyen csak a termelés növekedésével vagy a népesség apadásával segíthetni.

Gloucester grófság, Sommerset szomszédságában két

részre oszlik : a *cotswolds*-ra, azaz magaslatokra s a Severa és Avon völgyeire.

A *cotswolds* a tenger színe fölött 5—600 láb magas térségek, melyeket mély völgyek szelnek át. A talaj sovány, az ég alj hideg. Egykor juhlegelőnek használták ; de lassankint itt is elterjedt a kultúra s hála a norfolki váltógazdaságnak és a pótrágya beszerzésének, nevezetesen eredményre jutottak. Ma átlag 50 frank hasznót hajtanak. A gazdaságok jó nagyok és a bérlők általában tehetősek. A tarlóperzselés szokott valami és jobban értenek hozzá, mint Franciaországban ; a helyett hogy a leperzselt földbe gabonát vetnének, mely mindjárt kimeríti, répát ültetnek, melyet ott helyben etetnek meg a juhokkal ; azután takarmánynak való árpát ; a harmadik évre esik a lóhere s csak a negyedikben következik a gabona. A *cotswolds* fő állatja még a juh. A vidék hajdani fajtát annyira tökéletesítették, hogy vetekszik a legszebb angolországi fajokkal, minő a *Dishley* és a *Southdowns*. Általában a *cotswolds* gazdaságát a sovány talajok mintájául mutathatni be.

A *cotswoldson* van a cirencesteri gazdasági iskola, melyet adakozás útján alapítottak lord Bathurstnak éppen e célra kibérelt egyik birtokán. Anglia tekintélyes emberei mind kötelességöknek tarták e nagy intézetre aláírni, mely sokban hasonlít a francia Institut national agronomique-hoz. Az is úgy ki volt téve a habozások és nehézségeknek, melyek egy keletkező intézet fejlődését akadályozzák ; csak hogy az angol kitaratás nem riad vissza az ily csekélyiségektől. Ma már virágzik a cirencesteri collegium.

E vidéken lakott lord Ducie, nagy birtokos, ki a mezőgazdaság tökéletesítésével szeretett foglalkozni. Mikor

ez az ügyes gazda meghalt, barmainak eladása 1853-ban aug. 24-én oly látványt mutatott, minők csak Angliában fordulnak elő. Majdnem 3000 amateur sietett Tortworth-Courthba, hol 62 rövidszarvu marhának árvereztetése 9,371 font sterlinget vagy 234,000 frankot jövedelmezett, darabja átlag 3,775 frankon kelt el. Egy három éves tehénért hat hónapos borjával együtt 1,000 guineát adtak, igaz ugyan, hogy Collins Károly híres *Duchess*-étől származott.

Gloicester völgyét jobban megáldotta a természet, mint a cotswolds-ot; de kevesebbet tön érte az emberi szorgalom. Hektárja átlag 90 frankot jövedelmez. Csaknem az egész föld rétség s sajtjának hírneve régi és meg is érdemli azt. Ez előnyök daczára el van ismerve, hogy a gazdaság szervezése jobb lehetne s a termés is könnyen növekedhetnék. A lecsapolással nem igen törődnek, póttrágyát is kevesen használnak. Ezt az elmaradt állapotot általában annak tulajdonítják, hogy más a birtokos és más gazdálkodik rajta. A válság, mely rendszeren megkiméli a réti gazdaságokat, nagyon sujtotta Gloucester völgyét. Az árak csökkenését megérezte a sajt is. A már szegény és a verseny miatt csak a legszükségesebbre szorítókozó kis bérlők nem viselhették el ezt a csökkenést. Másrészt a birtokosok sem nélkülözhatték jövedelmöket s alig szállíthatták le a haszonbért, vagy hozhattak áldozatot a termes gyarapítására. Ez a rendes circulus viciosus, melyből azonban ki kell jutni.

Ez esetleges szegénység alatt nagy gazdagság rejtőzik, mert soha sem marad el a nyers termés. Mi sem tárja fel szemünk előtt e bajokat s alig lehet szebb vidéket látni Severn és Avon üde völgyeinél örökös zöldjükkal, buja sövényeikkel és a legelésző marhák

ezreivel. Úgy látszik, hogy mindig jólétnek és boldogságnak kellene tanyáznia az ily földön.

A nyugati hat grófság közül három a rétségekhez, a másik három pedig a hegyes vidékekhez tartozik, melyet Walest választják el Angliától. Legdélibb a kis Monmouth grófság, mely a tenger és hegység között fekszik és a legtarkább képet nyújtja: nyugot és éjszak felé az alpok vadzordságát; kelet és dél felé pedig, a Wye partján, igazi kertet. Ott még néhol ökrökkel művelik a földet, a mi mindig ritkább lesz Angliában. A jövedelem magasra emelkedik a tenger partján; s a mint a hegység felé haladunk, lejjebb száll. Túlnyomó népessége, minőt nem viselhetne el a föld természetes jövedelmi forrása, mindjárt virágzó iparra mutat: számos köszén és vasbánya tartja fenn a sok munkást.

Herford grófság nem mutat annyi ellentétet, mint Monmouth; nincs annyi hegye, sem annyi síkja, s felületét nem zavarja a két szélsőség. A közép jövedelem kissé magasabbra száll mint Monmouthban. A mi az utolsó és a három közt legnagyobb határgrófságot, Salopot, illeti, földjének egy része Herefordénak folytatása, a másik pedig átmenetül szolgál e dombos táj és Chester lapályosabb vidéke között; bővelkedik a vasbányákban s fazekasai a szomszéd Staffort grófságéival versenyeznek.

E vidék fő gazdasági ipara az a fehér fejű szép vörös marhák tenyésztése, melyet *Hereford* név alatt ismerünk. A központ rétgazdái legtöbbször becsülik ezeket és hizlalásra szokták vásárolni, mert minden más fajnál könnyebben meghízna, ha jó legelőre kerülnek, húruk is jobb mint a Durhamé. Ha a mint minden jelezi, a rövid szarvu marha tenyésztését karolják fel oly vidékeken, a hol eddig nem tenyésztették, ez a walesi

határ legvirágzóbb mezőgazdasági iparát fenyegeti; a herefordi tenyésztőknek és hizlalóknak kell lenniök.

Végül a Chester grófság következik, a hat közül a leggazdagabb. Chester sajtja még híresebb a külföldön mint Gloucesteré. A grófság terjedelme 270,000 hektár, melynek körülbelül a fele rét. Százezernél több fejős tehenet tartanak itt, s minden tehén ad 2—400 font sajtot és 15—20 font vaját. A rétek hasznóbére általában fölülmúlja a 100 frankot; a szántóföldeké alantabb áll, az átlagos jövedelem 80—90 frank, azonkívül még tizedet és adót is fizet a bérlő. A birtok nincs annyira felosztva Gloucester és Somersetben, de annyival alantabb áll a művelés. Alig van egy-két 150 hektárnyi gazdaság. A legtöbb gazdának nincs többje 30 hektárnál s akárhánynak a sajtttermelő vidéken 5-nél is kevesebb.

E gazdasági szervezetnek Chester grófságban nincs annyi hátránya, mint Gloucester és Somersetben, vagy azért, hogy nem esik össze a birtok egyenlő felosztásával, vagy inkább a gyári kerületek szomszédsága miatt, melyek számos piacot nyitnak számára. A mezei munkások heti napszáma átlag 12 shilling, vagy 2 frank 50 cent. naponként. Az alagesővezést mindenki, a pótrágyázást sokan használják.

E régi és kedvező mezőgazdaság nem akadályozhatta meg az újítás szellemének behatását Cheshirebe. Littledale gazdaságát, Mersey mellett Liverpoollal szemben, csodálják hírneves istálózásaért. Teheneit soha sem ereszteti ki, a mit szörnyűségnek tarthatnak a szomszédos réti gazdák; nyáron lóherével, olasz perjével, zöld babóval; télen pedig árpával, vágott szénával, szecskával, répával és fejér czéklával tartja őket. Azt mond-

ják, hogy ily módon 32 hektáron jól kilehet tartani 83 fejős tehenet és 15 igás lovat.

Westminster marquis, e roppant nagy birtokos, ki nek nagyszerű kastélya, az ország dísze, földjein különösen pártolja a lecsapolást, évenként maga készített egy millió alagesövet s ingyen osztogatja bérlőinek.

A rétek leghasznosabb trágyája a csontpor, *bone dust*. A bérlők nem haboznak 7 p. 100-tól fizetni a birtokos kiadásaira, csak hogy elszórassa földjükön e hatalmas trágyát; azt mondják, hogy ekkép másfél hektáron egy tehénnel többet lehet tartani. A gazdasági vegytan tökéletesen megfejtí e csodálatos hatásokat. A talaj phosphatja kimerül a tej állandó kiaknázása által s meg kell ujíttatni. Egy-két tonna zúzott csontot szórnak szét egy acre földön, melynek mindjárt meg van a maga haszna és 15—20 évig tart a hatása. A csont Manchesterből kerül, hol megfosztják kocsonyás részétől, hogy enyvet csináljanak belőle. Ekként az ipar és gazdaság kölesönösen segítik egymást s harmadik testvérök, a tudomány, közelébb hozza és egyesíti őket, e modern istenségeket, kik mint hajdani testvéreik karon fogva haladnak. Ugyanazon eredményre jutnak nálunk az állati szénnel (*noir animal*) melyet czukorfinomításra használnak.

A chesteri sajt 50—100 fontot nyom; a legnagyobb darabokat a legjobbakkak tartják. Fenyődoboz formára kisebbeket is készítenek, de kevésbé kedvelik. Körülbelül négy liter tej szükséges egy font sajthoz. Rukufestékekkel adják meg neki sajátos vörös színöket s néha három évig is raktárban tartják, mielőtt árúba bocsátanák. A tejfrissítő, a szóókád, a nagy és hatalmas vaspresek, a roppant formákkal telt raktár, a tisztán tartott fa- és fémedények, szóval minden, a mi e tejgazdaság-

ban van, jó benyomást tesznek a nézőre. Chesternek, e bizarr külsejű városnak, évenként tekintélyes sajtkereskedése van.

A mezőgazdasági iparnak nézetem szerint a sajt egyik legérdekesebb terméke; mert azonkívül hogy egészséges, kellemes, tápláló, könnyen szállítható és eltartható, továbbá a mint a szükség kívánja, részekre osztható és semmiféle elkészítést sem igénylő eledelül szolgál a népnek, nem szabad elfelejtenünk, hogy a mai Európa két legnemesebb nemzete, Hollandia és Svájc eredetileg sajtaik kivitelére alapították dicső függetlenségöket. Alig gondoljuk, mily sok viszony van a népek politikai története és mezőgazdasága között. Német-Alföldről ment át ez az ipar Angliába a répa ültetésével együtt és e második ajándék csaknem felér az elsővel.

A sajtkereskedés most roppant kiterjedésre látszik szert tenni a világban. A termelő országokban, kivált Hollandiában, az árak emelkedése mutatja a kereslet haladását. A hol csak javul a munkások helyzete, első az, hogy mindegyik egy darab sajttal toldja meg a darab kenyerét. Az új világ európai gyarmatai számtalan piacot nyitnak a sajtnak s kivált ez új gyarmatokon fogyasztják a hollandi sajtot. Franciaország kitűnő sajtokat készít, de nem elég mennyiségben. Különben semmi sem könnyebb mint Hollandia, Svájc és Anglia legkedveltebb sajtaikat utánozni: elég hozzá egy kis gond és a szükséges tőke. Azonfelül Franciaországnak saját fajtái vannak, melyek bátran versenyezhetnek a jobb külföldi sajtokkal, ilyen a többi közt a Roquefort hegység juhainak tejéből készített sajt, melynek nincs párja Európában és maholnap époly drága kincsünk lehet, mint egyike a legeredetibbeknek.

XVII. FEJEZET.

A középső grófságok.

Mezőgazdasági utunkat folytatva, a közép grófságokhoz érünk. Londontól nyugatra Buckingham, Berks és Oxford vannak, melyek nem mutatnak semmi szembeszökő sajátságot s gazdálkodásuk nem száll a közép mérték alá, de nem is emelkedik föléje.

Buckingham 190,000 hektárt foglal magában és csak 160,000 lakosa van, a mi Angliában mindjárt elárulja, hogy kizárólag mezőgazdaságot űző grófság. A föld majdnem egyenlően van felosztva nagy, kis és közép gazdaságokra, így van a sík és dombos, a kötött és könnyű földdel is. Aylesbury völgyét a királyság legtermékenyebb vidékének tekintik. Legelőinek majdnem egy harmadát a juhok hizlalására fordítják, egyharmadát a szarvasmarhákéra s végre egyharmadát fejős tehenek táplálására. Legkedveltebb baromfia a gyönyörű nagy kácsa, melyet a kis gazdák cottage-in tenyésztének és a melyek John Hampden emlékezetével Buckingham grófság büszkeségét képezik.

A Themsén fölfelé haladva Berkshirebe jutunk, mely Surrey grófságot érinti. Keletre ugyanazon homokos és sivár talajra akadunk mint Surrey és Hants grófságokban; itt terül el a windsori erdő és terjedelmes műveletlen föld; meszes dombok ezek, *downs*, melyek

épen oly természetűek mint Sussex és Dorset hegyei; továbbá itt nyúlik el a *fehér ló* termékeny völgye, melyet azért neveznek így, mert az egyik krétás domb oldalában egy ló van kifaragva. A völgy fő ipara a sajtkészítés, mely Gloucester név alatt kerül a piacra. E meszes dombokon legelnek a *south-downs* féle juhok egy fajtajának nyájai. Faringdon felé sok sertést hizlálnak, west-Berks grófságban van a legjobb angol sertés fajok egyike. Van néhány nagy gazdaság, de annál több a kis gazdaság; sőt akad néhány yeomen vagy kis birtokos is, a kik maguk gazdálkodnak.

Berkshire leghíresebb gazdasága Puseyé, ki parlamenti tag s az angol királyi gazdasági társulat elnöke, (Pusey azóta elhunyt.) Mintegy 150 hektárnyi birtokán a gazdálkodás minden ágát gondosan művelik; de legjobban csodálják juhtenyésztését és hizlalását. A 800 főnyi nyájnak fele anyajúh. E juhok télen gumós növényekkel élnek, nyáron pedig öntözött réteken legelnek. Pusey e rétjei kiválóan nevezeteseek. Ő Devonshireből hozatott jártas öntözőt s a mű kivitele hektáronként 350 frankjába került. Termése roppant nagynak látszik, mert állítása szerint 2 acre vagy 80 acres területen, az öt nyári hónap alatt 73 nagy south-downs juhot táplál. E juhok esztenákba vannak zárva a legelőn, s mikor le van etetve a fű, máshová teszik az esztenát, de mielőtt ráeresztenék a juhokat, elzárják, s mikor tovább hajtják a juhokat, újra ráeresztik a vizet. Pusey állítja, hogy ekként táplálva és végül az akolban árpával és olajos lepénynyel etetve, egy év alatt annyira meghízna, hogy jó áron adhatja el őket a mészárosoknak. A szép siker daczára, melyet Pusey e téren és a gazdaság egyéb ágában is elért, általában azt hiszik, hogy

nines nagy haszna belőle. A mezőgazdaságnak sem tőn valami nagy szolgálatot. Az egész világ elismeri, hogy megnégyszerezte a kövér juhok számát, megkétszerezte a gabonatermés mennyiségét; de mások takarékosabb eszközökkel akarják elérni ezen eredményeket s alighanem sikerül nekik.

Oxfordban annyi a közép jövedelem, mint Bucks és Berks grófságokban s az egyes járások szerint hasonló különbségeket mutat. Nagy-Britannia egyetlen részén sem különbözik annyiszor a talaj. A könnyű földek átlagos jövedelme eléri a száz frankot; de mivel Oxford agyaga legalább is oly szivós mint Londoné, az agyagos földek jövedelme alig rúg 25 frankra. Az agyagos földeken követett váltógazdaság még a hajdani három éves: búza, zab, ugar; a könnyű földeken a norfolki divik, melylyel mindig vele jár a termékenység.

Legrosszabb a grófság nyugati része. A többi nagybirtok között ott van Blenheim, mely Marlborough herczeg tulajdona. A kastélyt, melyet a nemzet adott XIV. Lajos legyőzőjének, Anglia egyik legszebb emlékművének tartják; a park maga több 1000 hektárnál és a birtok jóval nagyobb. Mivel az utolsó válság alatt a herczeg semmit sem engedett el a haszonbérből, a legtöbb bérlő elhagyta s saját embereivel kelle műveltetnie földjét. E magaviseletéért nagyon megrótták Angliában, hol a közvélemény jó bánásmódot követel a *landlord*-októl bérlőik irányában; egyébiránt több mint valószínű, hogy a kiadása sem térült meg a herczegnek. A Temze és más folyó mentében kitünő rétek terjeszkednek, melyek vajjal látják el a londoni piacokat. Oxford és Buckingham grófságok között meszes dombok vagy *downs*-ok emelkednek, melyeket *chiltern-hills* neveznek. Szóval, a ki Anglia

mezőgazdaságát és talaját mintegy összefoglalva akarja meglátni, Oxfordot és szomszédos grófságokat látogassa meg. Más indokok is vezethetik az utast; Oxford városa például a három királyság legérdekesebbjeinek egyike s a blenheimi kastély nagyszerű képgyűjteményével szintén megérdemli a látogatást. Mindenféle gazdálkodás, földjövedelem példáját látni e grófságban s az egész az egyetemes átlagnak megfelelő átlagot nyújt. Tegyük még hozzá, hogy Oxford ma London kapuinál van és vasúton néhány óra alatt ott lehet az ember. Csak az iparos és kereskedő Anglia hiányzik belőle; London és Bristol közelsége csak félig-meddig pótolja azt.

Wilts grófság nagyon eltérő két részre oszlik, az éjszaki és déli részre. E két fél gazdasági terméke ép oly különböző mint földtani alkotásuk: éjszakon az üde völgyek, hol az Avon habjai folynak, a legelők és tehenészetek hazája, délen a nagy meszes síkságok, mint Dorset, a gabona és a juhok régiója; ott van a hírneves Salisbury síkság, melyen a stone-henquei druida emlék emelkedik. Éjszakon a bérgazdaságok terjedelme jobbadán kicsiny, például 25—100 hektár; délen roppant nagy; vannak 1000—2000 hektárnyi gazdaságok, a legtöbb körülbelül 500 hektárnyi; az éjszaki bérlőknek kis gazdaságaikon nincsenek tőkéik, saját és családjok kézi munkájával művelik földjeiket; a déliek többnyire gazdag vállalkozók; az éjszak jóléte azonban biztosan megállott, míg a délt erősen meggyötörte a válság.

Itt a gabonatermés tön nagy haladást. A Salisbury síkság roppant nagy pusztának látszik, hol egymástól jó távolban rejtőzik egy-egy tanya; fa- és zöldkerítés nélkül végtelenig nyúlnak rajta a kalászos mezők. E mér-

hetetlen térség valaha jó legelő volt, de a gabona nagy ára szántóföldre változtatta, ez az átalakítás azonban, bármily nyereségesnek lássék is első pillanatra, nem mindig volt okos lépés. Ricardo ezeket tartotta szem előtt, mikor azt állítja, hogy előbb a jó földeket szokták művelni búza alá, azután a középszerűeket s végre a rosszakat; és hogy a kereslet mindig a népességgel növekedvén, a legdrágábban előállított élelem szabályozza a piaci árakat. Ez a matematikai sarktétele igaz volt akkor és ott, a hol kimondották; de később és más körülmények között, tévesnek bizonyult. Anglia most ellenkező irányba akar átesapni, abban hagyogtatván a rossz és középszerű földeken a gabonatermelést; a déli Wilts-hire tudna erről egyet-mást mondani. Ép úgy kárhoztatni kell a mezőgazdaság mint az ipar terén azt a törekvést, mely drága áron termel; hiba még akkor is, ha történetesen rendelkezésünkre áll a piacz és legokosabb nem bízni rá magunkat.

Úgy látszik e vidéken túlságosan és értetlenül alkalmazzák a nagyban gazdálkodás elvét. A nagyban való gazdálkodás helyén van akkor, ha apasztja a költséget; semmit sem ér, ha növeli. Anglia két legjobban sujtott része a sussexi *Weald* és a déli Wiltshire; az egyikben onnét ered a baj, hogy nagyon aprók a bér-gazdaságok; a másikban, hogy igen nagyok. Kereken kimondva az a legjobb gazdálkodási rendszer, mely egy adott helyzetben legnagyobb jövedelmet, legnagyobb hasznot és legnagyobb napszámot ad; pedig Wiltshire helyzete aránytalan gazdaságaival nem ilyen; szenvednek a tulajdonosok, a bérlők és a napszamosok, szóval az egész világ szenved; Angliában sehol sem alacsonyabb a napszám és sehol sem nagyobb a szegények száma.

A legelső gyógyszerek egyike a roppant gazdaságok felosztása, mert mostani művelésök rendkívül nagy tőkét igényel; a második valószínűleg a gabonatermelés apasztása és a talaj minőségének jobban megfelelő gazdálkodás lesz.

Egészen más képet tárnak elénk a tulajdonképi centrum grófságai: Warwick, Worcester, Rusland, Leicester és Stafford. A nyugoti és keleti régiók közé ékelve, majd a rétek, majd a négyéves váltógazdaság az uralkodó, ez a vidék szerencsés párosulását mutatja a két rendszernek s Anglia kulturájának legáldottabb földje.

A Warwick grófságon kezdjük, hol első pillanatra nyilatkozik a nagy gazdasági jólét fő oka. Eddig csak a kizárólag gazdálkodó vagy csak kevésbé iparos vidéket tekintettük meg, hol több a piac mint Franciaország három-negyed részében, mert ott van London óriási városa és a számos tengeri kikötő, de a hol a gyárak szomszédságából eredő túlságos izgatottság csaknem teljesen hiányzik. Alig tesszük be lábunkat a Warwick grófságba, mindjárt iparos vidékbe lépünk s tegyük, hogy Birmingham előtt vagyunk. Ötven év alatt megkétszereződött a grófság lakossága; ma két embernél több esik egy hektárra. A lakosság négy-ötöd része gyárakban dolgozik, miből következik, hogy egy hektárnak két ember számára való táplálékot kell termelnie s a földműves termékéért négy fogyasztó küzd egymással a piacon és hogy jól fizetett fogyasztók meg is tudják fizetni a drágán vett eleséget. Hogyne virágozzék tehát ily körülmények között a mezőgazdaság?

Ne higyjük, hogy Warwick talaja mindenütt kitűnő. Egykor a grófság éjszaki része eserjével és fával

borított rengeteg vadon volt, melyet erdőnek neveztek. Ma az egyik fele rétség, a másik szántóföld, melyet a mennyire lehet, a norfolki váltógazdaság szerint művelnek; a talajnak csak egy negyedén termelnek gabonát az emberek élelmezésére, s e negyed termékenységét, valamint a többi földét is, nemcsak azon trágyával gyarapítják, melyet a számtalan marha rak le; hanem nagy mennyiségű pótrágyával is, melyet a gyárvárosokban vesznek s a vidéket átszelő csatornák és vasutakon olcsón hazaszállítanak. Egyébiránt ne képzeljük, hogy Warwickban és más iparos grófságokban csak a nagy gazdaság uralkodik; a gazdaságok átlaga körülbelül 60 hektár, sok még ennyire sem rúg. Végre a bérletek hosszú tartama sem emelte a mezőgazdaságot; mert rendszeren egy évre szólnak. A bérlők mindazáltal nagy áldozatokat hoznak talajuk javítására és habár 1770 óta kétszer oly nagy a bér, még sem panaszkodnak a birtokosokra. Könnyen összeférnek, mert mind a két rész nyer. Még a napszámosok is hasznát veszik a jólétnek, átlag két frankot kapnak egy napi munkáért.

A warwicki bérlő rendes körülmények között egy 60 hektárnyi vagy 150 acre-nyi gazdaságért fizet 6000 frank bért, fizeti azonfelül az adókat, melyek 1500 frankra rúghatnak, jól díjazza munkásait és sok fejtlés nélkül szerez magának 3000 frank jövedelmet. Persze, hogy nem oly nagy úr mint a lincolni és norfolki vagyonos bérlő; de ránk francziákra nézve, kik főkép a közepes jómódot becsüljük, tetszetősebb e gazdasági szervezet, mert számosabb családnak biztosítja a jólétet. A föld itt általában termékenyebb; a nyers termény és a tiszta jövedelem egyaránt növekedett s a sűrű népesség legalább is közepes jólétnek örvend. E mosolygó,

derült grófságban való séta folytonos élvezet; Kenitworth és Warwick történeti kastélyai, az Avon bájos partjai még vonzóbbá teszik e kirándulást, melyet Birmingham rengeteg gyárainak tanulmányozása koronázhat meg; és hogy semmi se hiányozzék Anglia csodáinak ez összefoglalásához, Shakespeare nagy árnyéka csatlakozik hozzánk e földön, a hol született.

Mezeink jelen állapotában egyetlen egy része síncs Francziaországnak, mely kiállaná az összehasonlítást Warwick grófsággal; földünket sehol sem műveli annyi gonddal az emberi kéz munkája. Az angolok különben ismerik saját gazdagságukat, míg mi nem ismerjük a mienket. Nincs oly valamire való üde vagy termékeny angol vidék, melyet legalább nevére ne ismernének mindenfelé. Nálunk ellenben hány mosolygó völgy, termékeny síkság és domb tárja ki ismeretlen szépségeit, bájos körvonalokban, a napnak, a nélkül, hogy valaha egy kíváncsi szem jönne látogatására!

Szomszédaink joggal büszkék a szigetöket ellepő nagyszerű kastélyokra; de még e szempontból sem állunk hátrább náluknál; gazdag családaink azelőtt nem hagyták el annyira a vidéket, mint körülbelül egy század óta és 1789 előtt legalább is oly bővében voltunk a szép falusi kastélyoknak mint ők. A forradalmi düh és a vad spekulatio annyi rombolása után, ha keresnénk, még mindig találhatnánk elég kastélyt a három utolsó századból, hogy a leghíresebb angol földesúri lakokkal állítsuk szembe; csak hogy a mieink folyton omladoznak, míg az övéik, mivel vallásos gonddal ápolják, nemzedékről nemzedékre nagyobbítják s mint valami nemzet örökséget tisztelik, fennállanak és nem pusztulnak el. Még romjaikat is, ha vannak, a mi egyébiránt

ritkaság, gondolják ; s ha nincsenek, utánozzák ; a nevetésig szeretik a hegyes és a csúcsíves stílt, mely utóbbinak tudor nevet adtak.

A Warwickshireről mondtak Worcester, Leicester grófságokra és szomszédjaikra is alkalmazhatók. Az Avon völgye Worcesterben is ugyanazon bájjal és termékenységgel nyer folytatást. Leicester talán még a legtermékenyebb. Kivált lias-földein kitűnő a rétség és sok ilyen területtel bír. A kis Metton-Mowbray városa, mely az évad alatt s a rókavadászat kedvelőinek találkozó helye, e kiváltságát talaja alakzatának köszönheti, hol bővizű patakok lomhán kígyóznak a sövényekkel átszelt réteken ; a steeple-chase-re kívánt föltételek ekként itt mind egyesítve vannak. E grófságban készítik a híres stiltoni sajtot és itt van a Dishley-Grange gazdaság, mely azelőtt Bakevellé volt, a honnan a házi állatok átalakításának nagy elve, az emberi szellem egyik leghasznosabb hódítása kiindult.

Hagyományos jóléte daczára sem volt egészen ment Leicester a válságtól. Mint a legtöbb réti gazdaság, elszunnyadt sikereiben s mint azokban elszaporodott benne is a kis birtok és a kis gazdaság. Némi személyváltásra volt szükség, a mi hamarjában létesült is. A kis Rutland grófság, melynek 40,000 hektár földje sincs, Leicesterhez hasonlít.

Stafford grófság Lancastre grófsággal együtt Angliában legkiválóbb példái annak a hatalmas befolyásnak, melyet az ipar szomszédsága a mezőgazdaság fejlődésére gyakorol. Természettől kopár és zord hegyei ezer lábnyi magasságra emelkednek a tenger színe fölött. Az iparos kerületek épen a meddőbb tájakon fekszenek ; két csoportra oszlanak : a fazekas ipar éjszakon

Lancastre grófság felé és a fémgyárak délen, melyek egész Birmingham kapujáig terjednek. Ez iparágak példátlan haladásának köszönhetni, hogy mintegy 300,000 hektárnyi területen több mint 600,000 ember lakik. Ha ennyi népesség gyülemlik össze egy ponton, rendkívül makacsnak kell lenni földjének, hogy termésre ne erőtessek. Az angol statisztikusok becslése szerint magának a fazekas áruk értéke évenként 2 millió font sterling, vagy 50 millió frank; a vasgyárak évi terméke 600,000 tonna; e gazdagság vissza hat a mezőgazdaságra.

Staffordban a nagy gazdaság uralkodik mint minden, eredetileg kevésbbé termékeny vidéken. Sutherland herczeg, mint a Stafford lordok utódja, Lichfield gróf, Willoughby, Talbot, Hatherton lordok, D'Anglesea marquis, sir Robert Peel a grófság legnagyobb birtokosai. A bér-gazdaságokat rendesen egy évre adják ki, s ezt helyeslik a bérlők, a mi azt mutatja, hogy kitünő viszony van a tulajdonosok és bérlők között. A válság teljesen elmúlt; csekély engedményeket kelle adniok a tulajdonosoknak, úgy sem levén magasan szabva a haszonbér és a bérlők könnyen elviselhették hasznuknak némi leszállítást. A napszám ára két frank és a szegényadó, a munkás osztály jólétének e csalhatalatlan hévmérője, nem igen magas; Hatherton lord uradalmaiban az is megesik, hogy nem akad segélyre szoruló szegény. Még a norfolki váltógazdaság idézte elő e jólétet. A hol csak e váltógazdaság a nagy birtokkal és az ipar fejlődésével találkozik, fénypontját éri el a mezőgazdaság. Stafford az öntözést is felhasználja, melylyel kitünő rétekké változtatta a terméketlen lejtőket.

A vidék egyik főgazdasága Taddesleyben Hatherson lordé, mely nem kisebb 1700 acerenál, vagy 680 hektár-

nál, a másik Trenthamben Sutherland hercege és végre Drayton-Manor, Sir Robert Peel székhelye. Elég különös, mily módon oldotta meg sir Robert Peel, a nagybirtokos, a kérdést, melyet a közjó érdekében oly határozottan állított fel. Az egész világ emlékszik még arra a híres levelére, melyet 1849. decz. 24-én intézett bérleihez s végre is hajtatta programját. Sir Robert majdnem minden birtokát saját költségén látta el alagesővezéssel, Parkes vezette a munkát, s a föltétel az volt, hogy költségének négy százalékát fizetik a bérlők, mit ezek elfogadtak; minden haszonbért átvizsgáltak s nagyon keveset szállítottak le, mert általában mérsékeltek valának; a bérlők, kiknek hosszabb időre ajánlották fel a bérletet, ezt visszautasíták; jobban szerették az évenkénti bérletet folytatni, mert a legtöbbben nemzedékről nemzedékre így gazdálkodtak.

Sir Robert Peel birtokai a jó gazdálkodás mintái; a gazdasági épületek jó karban tartása, az utak állapota, a nivellálás és alagesővezés munkája, kertes házikók emelése a munkások számára, mind ez a földesúr gazdagságát és bőkezűségét hirdeti; maguk a bérlők, teljes bizalmukat helyezvén landlordjukban, nem haboznak, ha földjökre kell költekezniök, mert kamatostul kapják vissza pénzüket. Mindenütt a legtökéletesebb gazdasági eszközöket, a legválogatottabb vetőmagot, a legtermékenyebb gazdálkodást; mindenütt a legdúsabb aratást és a legszebb állatokat látni, maguk a napszámosok is több kedvvel dolgoznak, mert biztosan tudják, hogy a gondviselés egy neme előre ellátja őket a szükségességekkel. Itt épen úgy mint Bedford és Portland hercegeknél, meg Hatherton lordnál, látni az angol nagybirtokos eszményképét, ki meg van győződve, hogy legalább

annyi kötelessége, mint a mennyi joga van és a ki vagyonát, melynek úgyszólván csak depositariususa, az általa kormányzott nép és áldásosan gyümölcsöző földje javára fordítja.

Leicester zöld síkjának éjszaki részén emelkednek azon hegység első lejtői, mely Norsingham és Derby grófságot képezi. A tulajdonképi hegység csak Derbyben kezdődik, Norsingham még az alacsonyabb és magasabb halmok hosszú sora, de már osztozik a szomszéd magaslatok természetében. Hajdan Herwoodnak Robin Hood hős tetteiről híres erdeje fődte legnagyobb részét. Ma eltűnt az erdő az eke hódítása elől; de megmaradt a talaj meddősége. Anglia különös kiváltságánál fogva az egykori erdő terméketlenségének szerencsés következménye lön az, hogy néhány nagy úr kezében maradt a birtok, kik tetszésök szerint vághattak ki belőle parkokat és roppant uradalmakat. Ezt a területet *Dukery*-nak nevezik Angliában, mert sehol sem találni annyi kastélyt együtt. Itt vannak a Newcastle és Portland hercegek, Manvers és Starborough grófok pompás palotái. E költői erdő legtávolibb zúgában, ama vén tölgyek közelében, melyeket Robin Hood menedékhelyének tartanak, emelkedik a newsteadi félig rommá lett kolostor, hol lord Byron növekedett. A ki meglátogatja e magányt, érthetőbbé válik előtte a zord lángész alakulása, ki e romok között, hol az elűzött szerzetesek szellemei kísértenek, és a magános fák árnyában fejlődött, hol vakmerő *outhlaws* legendái jutnak emlékezetünkbe.

Portland herceg, e táj legnagyobb birtokosa egyúttal Anglia legszenvedélyesebb gazdájának egyike. Hosszú és tiszteletreméltó pályáján, mert nyolczvan évesnél idősb, (Portland herceg azóta elhunyt,) egy napot sem

mulaszt el a nélkül, hogy nevének és vagyonának befolyásával az okszerű gazdálkodás emelésére ne törekednék. Neki köszönhetni, hogy a Mansfield városának környéke szint változtatott, és az egykori puszták helyett dús gazdaságokat mutat fel. Legnevezetesebb alkotásainak egyike Mansfield kapujánál levő óriási öntöző vállalat. Egy kis patak vizét vezették el, hogy egy széles csatornát alkossanak, mely 160 hektárt öntöz. E gyönyörű munka egy millióba került. A mai nyers jövedelmet hektáronként 600—700 frankra becsülik. Évenként kétszer kaszálják a szénát, azután a *south-downs* juhokat eresztik a rétekre, melyek bő táplálékot találnak rajtuk. A clipstone-i gazdaság hatalmas benyomást tesz reánk, nem kevesebb mint ezer hektarjával. Roppant kikövezett udvara, melyen számos Angus-féle skót tehéncsorda tanyázik az egész év alatt a szabad levegőn, széna kazalok közepette, igazán nagyszerű látványt nyújt, mely megragadja képzeletünket.

Newcastle és Portland hercegek uradalmai a gazdaság egy más ágában is kitűnnek, t. i. hatalmas faiskoláik vannak. Már említettem, hogy egyes nagyurak ott, a hol az erdőujtás magától nem sikerült, mesterségesen egész erdőket teremtettek; itt látni azután, hogy ez erdők, melyeket az ember vetett és ültetett, kellő gonddal összeválogatott, az élősdiektől megóvott, ritkított és minden lehető módon ápolt, mennyire felülmúlják a véletlenre bízott természetes erdőket.

Ezen okszerű tevékenységnek köszönhetni, hogy Nortingham grófság sivár földjének átlagos jövedelme 80 frankra rúg. Igaz, hogy a nagy birtokosságnak a közjóra irányzott működését nagyon előmozdította az iparnak nem kevésbé jótékony befolyása. Nottingham

városa, mely a hozzá tartozó részekkel együtt, mintegy 100,000 lakost számlál, több gyáripár székhelye. Ötven év alatt megkétszereződött a grófság népessége. Ugyanannyi idő alatt pedig megháromszorozódott a föld jövedelme. E két tény mindenütt együtt jár és a második az elsőnek következménye. A Trent völgye, mely a többihez hasonlítva kivételt képez termékenységevel, rendkívül gazdag.

Derby grófságot, Anglia legfestőibb vidékeinek egyikét nyaranta számos kíváncsi szokta látogatni. Az ásványvizeiről híres Matlock városa, melynek fekvése a Pyrenék leggyönyörűbb völgyeit juttatja eszünkbe, a turisták központja lön. Innét rándulnak ki azután majd a hegyesúcsokra, majd a hegyszorosokba, a *dales*-ba. Legérdekesebb kirándulás a chatsworthi, hol Devonshire herczeg pompás kastélya van; igazán nagyszerű utak szelik át a roppant parkot, melyet a nagy közönség is szabadon használhat. Az ily nagybirtoknak azonban súlyos terhei is vannak. Bármily dúsgazdag is a birtokos, mégis megérzi a esodálatra méltó palota, a kertek és pompás park fentartásának költségeit. Angliában többször alkalmazzák mint másutt, azt a híres jelszót: *Noblesse oblige*; ott igazán megbecsülik a nagynevű és dúsgazdag embereket, csakhogy ezért repraesentálniok kell, a mi sokszor tönkre teszi őket. Előre látni az időt, mikor nem lesz elég magánbirtok a Chatsworthok fentartására és akkor kettő közül vagy az következik be, hogy eltűnik az az angol Versailles, vagy pedig a nemzet birtokába megy át, a mi már többször megtörtént.

Devonshire herczeg azonfelül a grófság nagy részének ura. Rutland herczegnek is roppant uradalmi vannak. Övé az egész hegység, mely a Derby és York

grófságokat választja el egymástól s Anglia hátgerinczét képezi. A művelés persze megszűnik e magaslatokon, csak végtelenig nyúló sivár pusztaság van rajtok; e műveletlen térség azonban más fajta fényűzés tárgya lön, nagy falakkal kerített helyek vannak rajta, melyekben mindenféle kecskét tenyésztnek.

A kevésbbé magas hegyek, melyek háromnegyedét képezik a grófságnak, legelőül szolgálnak. A búza rossz termést ad, csak a zab terem meg rajta. Az állattenyésztés hazája ez, mint általában a hasonló földek; ott tenyésztik a kurta szarvu teheneket és a Dishley-juhokat, melyeket azután a síkság bérlőinek adnak el; továbbá sok sajtot készítenek, mely habár nem bír a nyugati kövér völgyek sajtjainak jó nevével, mégis biztosan elkel. E vidék nagyon hasonlít Franciaország közepének hegyes vidékéhez, minő Auvergne és Limousin, egészen olyan a képe és olyan az ipara. Fájdalom, noha ugyanazok az eszközök, mégis nagyon elűtő az eredmény: míg Franciaország közepén egy hektár alig hoz 15 frank jövedelmet, Derby hegyein az átlag 60-nál is többre rúg; csakhogya mi központi megyéinknek nincsenek piaczaik, míg Derbyt vas- és más jó utak szelik át. A szirtek párkányán, hová csak a kecske tud eljutni, fűtyülő mozdonyok repülnek. Az ásvány-kincsek kiaknázása szüli ezt a forgalmat.

Derby bár a nagybirtok hazája, a közép és kis gazdaság uralkodik benne. Rutland herczeg birtoka kis farmokra van elosztva. Elmondhatni, hogy e hegység, melylyel a természet oly fukarúl bánt, Anglia legboldogabb vidékei közé tartozik. Az ipar és mezőgazdaság helyes egyensúlyban élnek benne. A jövedelem e két forrásához számíthatni még azon fényűzési kiadásokat,

melyeket a hercegi paloták vonnak maguk után és azon adót, melyet az utasok és a matlocki fürdőzők évenként fizetnek a vidék szépségeért. A nagy birtok és a kis gazdaság összhangzó egyetértésben vannak, mindegyik feltárja a maga előnyeit, az első, midőn mérsékli a jövedelmet és szaporítja a gyümölcsöző kiadásokat; a második, midőn munkájával gyarapítja a föld nyers terményeit. A lakosság elég számos, mert egy embernél több jut egy hektárra és még sem látszik szükségét szenvedni. Az átlagos napszám, a jólét ez ismérve, 2 frank 50 centimes.

XVIII. FEJEZET.

A z é j s z a k i g r ó f s á g o k .

Az éjszaki régiót, melyet utoljára hagytunk, Lancastre grófság és a York grófság West-Ridingje nyitják meg. Itt minden rengeteg méreteket mutat. Lancastre kiterjedése ugyan csak 450,000 hektár, mégis két milliónál több lelket számlál, majdnem 5 ember jut egy hektárra! Déli része a legiparosabb és legnépesebb; a liverpooli kikötő és a nagy gyárváros, Manchester, egészen ellepik kiágazásaikkal.

Habár alig van a világon termékenyebb vidék, szomorúbb síncs. Képzeljünk magunknak egy a tenger és a hegyek közé zárt lápot ragadós agyaggal, áthatlan alsóréteggel; adjunk hozzá komor klímát, örökös esőt, hűvös és állandó tengeri szelet, sűrű füstfátyolt a ködtől mentes napokon, a földet, embereket és házakat takaró fekete port s fogalmat szerzünk magunknak e rendkívüli tájról, hol a lég és föld, a szén és víz ugyanazon vegyülékének látszik. De oly nagy befolyása van egy kielégíthetetlen piacnak a termelésre, hogy e bús mezők átlag 100 frankot jövedelmeznek és Liverpool Manchester közvetlen környékén 250 frank bért is megadnak a művelt földért. Nem sok föld van, bármennyire kedvezzen is neki a nap, mely annyi jövedelem-

mel dicsekedhetnék. E csodálatos siker láttára szeretnék felkiáltani a latin költővel:

Salve magna parens frugum, saturnia tellus,
Magna virum! . . .

Üdvözlégy saturnusi föld, a gabona
és ember termékeny szülője.

Valaha a nagybirtok és nagygazdaság hazája; a birtok ugyan megmaradt, de a népesség szaporodásával elaprózták a gazdaságokat. Még e tömött népesség közepe maradt hely számos nagyúri park számára; mint a minők Derby lord Knowsley-Park-ja, Sefton lord Croxeth-Parkja, Salisbury marquis Childwell-Abbeye stb. E parkok sok földet vesznek el a mezőgazdaságtól és a manchesteri iskola hívei zúgolódni kezdenek miattok. A híres Cobden vezetése alatt egy társaság alakult, hogy megvásárolja a nagy birtokokat és apró tanyákká változtassa; e társaság több ezer részvényest számlál és több milliót irtak alá.

E népes kerület a demokrata és polgári, vagy mondhatnám forradalmi szellem székhelye, ha megegyeztetetnők e kifejezést azzal a mérséklettel, melyet az angolok legviharosabb izgatottságukban is megőriznek. Minden himezés-hámozás nélkül kimondják, hogy változásnak kell beállani a nagybirtokban, épen úgy, mint a politikai befolyásban; ha így beszélnének a szárazföldön, kétségkívül nagy fölfordulásnak néznénk eléje. Szerencsére az angolok sokáig tudnak tűrni és lépésben haladni. Egyelőre a nagybirtok marad ura a földnek s eddig csodálatosan a maga javára tudta fordítani az iparos tevékenységet.

Lancashire birtokosainak kevesebb okuk van panaszkodni azért, hogy a gabona árának leszállása lenyomja

a haszonbér összegét. A mozgalom ugyan, mely diadalra juttatta a *free-trade*-et, Manchester és Liverpoolból indult ki; de mielőtt leszállította volna a tulajdonosok jövedelmét, a fáradhatatlan műhelyek szomszédsága tetemesen emelte. Még ha tíz vagy húsz százalékkal esett volna is, Lancashire birtokosai jóval többet nyertek mint vesztek. Derby lord, a volt miniszterelnök, a ki eleinte az 1846-iki eljárásra látszott elszánva, de később felhagyott vele, a legnagyobb birtokosa Lancastrenak, hol még él dicső elődjének emlékezete. Mielőtt engedett volna a közvélemény nyomásának mint miniszter, már megtette a magáét mint tulajdonos. Sikerült neki elkerülni jövedelmének leszállítását az által, hogy egy hatalmas eszközt, egyetemes gyógyszert, az alagesővezést alkalmazta. E célra majdnem száz napszámot alkalmazott, ügyes szakember vezetése alatt. Bérlóinek közreműködését csak a csövek szállításánál vette igénybe és mikor elkészült a mű, a bérösszegezen felül a költség öt százalékát kelle fizetniök. Oly nagy az alagesővezés haszna az agyagos földön és a nedves klíma alatt, hogy mindenkinek megkerül a költsége, még Derby lordnak is, a ki akarata ellenére jó üzletet csinált vele.

Lancashire mezőgazdaságáról szóló jelentésben olvastam, hogy egy 62 hektárnyi farm évenként 2000 tonna póttrágyát vásárol. Ezzel azután jó termésre lehet szert tenni. Kivált a répa és burgonya fényes eredményt tüntet föl; némely helyen évenként kétszer szedik ki a burgonyát, másutt a svéd répából egy acre rendesen 40 tonnát, vagyis hektárja 100,000 kilót hoz. E trágya tonnája 6—7 frankba kerül.

Érdemes azt is leírni, hogy teszik oly termékenyvé a lápos földeket. Azon kezdik, hogy tíz méternyi

távolban mély árkokat ásna, melyekbe a csöveket helyezik el; azután fölperzselik a fűvet és keresztben többször feltörik a talajt. Mikor minden meg van téve, egy mozdítható vasút segítségével csapóföldet hintenek rá hektárjára 3—400 tonnát. A talaj ezen művelet alatt annyira megpuhul, hogy padlókat kell az emberek és lovak lába alá tenni, hogy be ne süppedjenek. Még ganajt és hamut hintenek rá és burgonyát ültetnek belé, a mi rendesen bő termést ad, azután pedig a norfolki váltógazdaság folytatódik. Mindössze, az alagsövezés, a töltés, trágyázás, az utak és a kellő gazdasági eszközök beszerzése hektáronként 6—700 frankra rúg. Ekként javítottak meg több ezer acre földet, a többi közt a *Chat-Moss-on* Liverpool és Manchester között.

Az átlagos napszám díja Lancastire déli részében 2 frank 75 cent. vagy egy hétre 13 shilling. Ez a legnagyobb díj, a minővel még nem találkozunk. Általában a hét éves haszonbérlet szokásos és ha gazdag és ügyes bérlőket kapnak, a birtokosok szívesen kiadják földjüket még hosszabb bérletre is.

Túl rajta a Skóciával szomszédos öt grófság következik, ugymint York, Durham, Northumberland, Cumberland és Westmoreland. Legdélibb és legkevésbé hegyes közöttük York. Különben Anglia legnagyobb grófsága, mely semmi arányban sincs a többivel, mert 1.500,000 hektárra rúg. Három részre osztjuk, melyek mindegyike nagyobb, mint egy közönséges grófság és *ridings* névvel jelölik. York városa maga a három kívül külön kerületet alkot.

A West-Riding Lancastre grófsághoz kapcsolódik és szintén a világ egyik legiparosabb vidéke; elég Leeds és Sheffield nagy gyárvárosokat emlitenünk, melyek

egyike gyapjúszővőszékeiről, másika vas- és aczélgyárai-ról épen oly nevezetes mint Lancashíre városai vásznaik-ról. A britt ipar e hatalmas metropolisai és a szomszédos kevésbbé fontos, bár nem kevésbbé tevékeny városai mellett csak virágozhatott a mezőgazdaság. Majdnem az egész talajt legelők földik s mint minden túlnépes földön a fejős tehenek tartása és marhahízlalás az uralkodó gazdasági ipar. Sok farm nyolcz hektárnál is kisebb, melyeket többnyire takácsok bérlenek ki, hogy egy kis gazdasággal kössék össze iparukat. Legjövedelmezőbb náluk az olasz perje termelése. Caird 100,000 kilogramm zöld takarmányra tesz szert, vagyis 40 tonnára egy hektáron, a mi legalább 1200 frankot ér és gondosan művelve meghoz annyit a ray-grass.

Az Est-Riding teljesen elűt a nyugotitól. Nincs többé ipar, nincsenek városok sem kis farmok és túlnépeség; talán sehol sincs oly kevésbé elosztva a birtok. Humberen, az iparos vidék nyugtalanságán túlhaladva a kizárólag gazdálkodó vidék csöndje következik. Angliában gyakoriak az ily ellentétek. A Wolds vagy Est-Riding fensíkja a lincolninak folytatása. Itt már a nagy gazdálkodás uralkodik és ötven év alatt megháromszorozta a termést.

Nord-Ridingnél kezdődik a hegyes vidék. Akad ugyan néhány termékeny völgy; de az egész együttvéve egy roppant fensíkot képez, mely nem kisebb 160,000 hektárnál és 1000—1500 lábnyira emelkedik a tenger színe fölött; Yorshire *moors*-ainak nevezik. Az emberi munkásság csodálatos sikert tud itt felmutatni. A hegyek és völgyek majd mind legelőül szolgálnak; s az itt tenyésztett állatok, lovak, marhák és juhok nagyon keresettek. A legkitünőbb befogni való angol lovak Nord-

Ridingből kerülnek, eredetileg Cleveland völgyéből származnak, ma már el van terjedve a faj a szülő völgy körül. A Yorkshire-hegyi birkák külön fajt képeznek, melyeket Bakewell elvei szerint tökéletesítettek s belőlök táplálkoznak az éjszaki fő piacok. A mi a szarvasmarhát illeti, ma Nord-Ridingből ered legtöbbnyire a híres kurtaszarvu tehén.

E marhák eredetileg a Tees éjszaki partjáról származnak; de a Collins testvérék halála óta a folyó másik oldalán is tenyésztik s itt találni a legszebb fajtákat. Van itt vagy féltuczat tenyésztő, a kik némileg egyed-áruságot üznek vele s sem pénzt, sem fáradságot nem kimélnék, hogy e fajt fentartsák és tökéletesítsék. Nem ritkaság, hogy bikáikat 1—400 font sterlingen vagy 5—10,000 frankon adják el s egy-egy idényre való használatáért is megfelelő díjakat kapnak.

Durham grófság csak fél akkora terjedelmű, mint Nord-Riding; népessége azonban kétszer akkora: más szóval elég, mert a vidék nem csupán mezőgazdaságot üz; fő kincseit köszénbányái képezik, melyeknek kimeríthetetlen termékeit a newcastlei és más szomszéd kikötőkön viszik ki. A vidék két legnagyobb földesura lord Durham és lord Londonderry harmincz év óta roppant összegeket nyertek a köszén kiaknázása folytán. Csak egy tényből következtethetünk azon tőkékre, melyeket e kiaknázás forgalomba hozott: lord Londonderry saját költségén építtetett egy kikötőt és egy odavezető vasutat köszene kivitelére, a mi 8—10 millió frankjába került. A mezőgazdaság még csak távolról követi ezt a mozgalmat. Az agyagos földek uralkodnak rendes bajikkal; még mindig a hajdani három éves váltógazdaság van szokásban. A farmok átlag 25 hektárnyi terjedel-

műek és a bérlők, kik többnyire saját kezök munkájával művelik földjeiket, nem elég vagyonosak, hogy sokat előlegezhetnének földjeiknek.

Bármily serények is e bérlők, alacsony árak mellett nem élhettek meg. Itt is átalakulásnak kelle bekövetkeznie. Szerencsére a birtok nem volt annyira elapózva, mint a művelés, s bérlők hiányában a legtöbb birtokos tehetett valamit földje javára. Londonderry és Durham lordok, továbbá Cleveland herczeg versenyeztek egymással a nagylelkűség egy nemében. A bányák javára tett áldozatok nagy része a talajjavítás előnyére is vált. Mindenfelé csöveket raktak le, istállókat építettek és különféle trágyákat vitettek földjeikre, úgy, hogy néhány év alatt megváltozott a föld felülete. Mindezt másutt nem lehetett volna megcsinálni, különben is a grófság némely részében, a norfolki négyéves váltógazdaságnak alávetett könnyű földeken s a kövér rétű völgyeken, már gazdag volt és virágzott a földművelés. Azt sem kell felednünk, hogy a kurtaszarvu tehénfaj Durham egyik völgyéből származik.

A kis Westmoreland grófság Anglia leghegyesebb, legműveletlenebb és legkevésbé népes régiója. Csak négy hektárra esik egy lakos. A mezőgazdaság a völgyekben virágzik, nevezetesen Édentől éjszaknak és Kendaltól délnek. Egyébiránt ez Anglia Svájcja, a költöktől annyira magasztalt tavak vidéke. Egy vasút Manchesterből és Liverpoolból néhány óra alatt Windermere tavának partjára visz, valamennyi közt a legnagyobbik és legbájosabbikhoz. A gyárkerületek zajából és füstjéből távozván mintegy varázslat által mosolygó magányba jutunk, hol minden csöndes, üde és tiszta; átlátszó vizek, üde levegő és zöld talaj következik a posványos vizekre,

vastag levegőre és a lápoktól feketés földre, hol a kőszén terem. Egy gőzös szállít bennünket végig a hosszú és keskeny tavon, mely mint valamely széles folyó ki-gyózdik az elragadó vidéken. Windermere négy mérföld hosszú és csak egy negyed mérföldnyi széles. Végén a csinos Ambleside helységnél szállunk ki, hol elegáns fogatok várnak reánk, melyek szorosról szorosra és tóról tóra visznek bennünket Keswickig.

Cumberland délkeleti részén emelkednek Anglia legnagyobb csúcsai: a Seawfell, a Helvellyn, a Skiddaw, melyeket csak a walesi és az éjszaki Skócia hegyei múlnak felül. E sziklatömegek lábánál képződött tavak a west-morelandiak folytatásai. Egykor e tavak partján számos kisbirtokos lakott, kiket *statesmen*-nek hittak. Minden családnak volt 20—40 hektár földje, melyeket sok nemzedéken át maga művelt. Azt hiszik, hogy e tribusok a végek védelmének köszönhetik eredetüket; mivel e pont nagyon közel esik Skótország határához és igen ki volt téve a skót portyázók berontásának, a lordok a személyes szolgálat terhe miatt tetemes engedményeket adtak a földműveseknek, épen úgy mint a highlandi clanságokban. Akár helyes, akár helytelen ez a föltevés, annyi tény, hogy még e század elején elég számosan voltak a *statesman*-ok; Wordsworth a költő; ki sokáig lakott e tavak partján, bájos képet adott életmódjokról.

Szeretnők, ha még ma is igaz volna e kép; fájdalom, már nem az. A *statesman*-ok gyorsan eltűntek a nagybirtok előtt; itt-ott még látni egykori tanyáikat, de már bérlők laknak bennök; a hol egy kis birtokos nem tudott megélni, noha nem fizetett bért, ma a bérlő haszonbért fizet és maga is megél. Egy vagy más okból

szaporodván adósságuk, végre elnyelte a kis birtok jövedelmét. A statesman-ok ragaszkodása elavult szokásaikhoz, a mozgó tőke hiánya, a tudatlanság meddőbbé tette kezükben a földet, mint a jobbmódu és ügyesebb bérlőkéiben. Semmi sem tudta megállítani ezt a hanyatlást.

Cumberland mély földjén újra megjelenik a köszén, melyet a tengerpart révein szállítanak tovább. E kereskedés sok embernek szerzi meg élelmét, kiknek szükségletei ismét a mezőgazdaság gyarapodását eszközlik. Bármily nagy a gazdasági rendszer haladása félszázad óta, még sem lehetett oly gyors, mint a helyi fogyasztás és a népes városoknak kívülről kelle beszerezniök élelmök egy részét. A szomszéd bérlőknek tehát kielégíthetetlen piacuk van, a mi a biztos haszon kilátásával buzdítja őket a versenyre. A kurtaszarvu tehenek fajtája most kezd elterjedni közöttök. Birkájok majd mind cheviott vagy fekete fejű; néhány év óta a vegyes cheviot-t és a Leicestert karolják fel.

Sir James Graham roppant uradalma, Netherby, a grófság éjszaknyugoti végét foglalja Skóczia határán, a Solway öböl mellett. Egy bérlőnek nincs kevesebb 12,000 hektárnál, vagy 30,000 acrenál s jogosan a királyság legjobban kezelt birtokának tartják. Sir James, a legkitünőbb parlamenti szónokok egyike és oly jeles államférfiú, kinek Sir Robert Peel öröksége látszik fentartva, egyúttal saját érdekeinek ügyes administratora és első rangú gazda. Javításainak kiinduló pontja a kis bérgazdaságok megszüntetése és nagyokká egyesítése volt. A farmjeinek száma, mely 1820-ban 340 volt átlag 35 hektárral, ma csak 65. A bérlők számának leszállítása következtében a legjobbakat válogathatta ki közülök, ki jómódjok, ügyességök és erélyök által a legtöbb

biztosítékot adhattak. Sir James hét helyet tizennégy-éves bérletet ajánlott fel nekik. A fölöslegessé vált épületeket lerontotta, kiszedette a sövényeket, melyek nagyon elaprózták a mezőt. Ez eljárással a jó földön 100 frank jövedelemre tön szert hektáronként s átlag 70 frankra, noha általában lápos a talaj. Sir James, a *free Trade* leghatározottabb híve, becsületbeli kötelességének tartotta bebizonyítani, hogy a jól kezelt gazdaságokban az alacsony áraknak nem kell maguk után vonniok a haszonbér leszállítását. Ő semmit sem engedett el a haszonbérből, hanem gyarapította az alagesövezést, melyet saját költségén készítettett, csak az összeg szokásos öt százalékát róttá a bérlőkre.

Minél tovább haladunk éjszak és nyugot felé, annál szükségesebb és hathatósab az alagesövezés. Nincs Angliában oly vidék, hol több haszna volna mint Cumberland alacsony téerein. Ennek két oka van: a talaj és alsó réteg agyagos természete és az eső túl bősége; évenként 20 angol hüvelyk a lecsapódás Londonban, 40 Lancastre grófságban, 47 Cumberland tengerpartjain és egész 160 a tavak magas völgyeiben. Hogy elfolyhasson e sok nedvesség, hatalmasabb alagesövezésre van szükség mint a sziget más részein. Eleinte két angol lábnyi mélységre rakták le, a csöveket húsz méternyi távolban egymástól s elégtelen eredményt tudtak felmutatni. Ma általában 4—5 angol lábnyi mélységben és 6—9 méternyi távolban helyezik el a csöveket, melyeknek ürege másfél hüvelyknyi átmérőjű, míg másutt egy hüvelykes is elég; csak ily módon képesek végre megjavítani a talajt. Ma vagy harmincz csőgyárat számlálnak e vidéken.

Hajdan Northumberlandnak nevezték a Humbertől éjszaknak eső földeket; e név most már csak a legéjsza-

kibb grófságot illeti meg. Northumberland a brit Apenin hegláncznak keleti lejtőjét foglalja el, Cumberland pedig nyugoti lejtőjét s mint ez, két részre oszlik a nyugatnak eső hegyekre és a keleti síkságra. A Cheviot hegláncz, mely Skócziától választja el Angliát, elég jó legelővel bír, hol az ugyanazon nevű juhok szülőföldje van. Magasztalják e hegység völgyeit, különösen a Tyne völgyét, mely a piktek régi falának irányát követi és Newcastlenél a tengerbe torkollik; földje kitűnő és jó áron adják bérbe.

Northumberland lapos földjeinek mezőgazdasága jó névnek örvend. Ha gazdasági szempontból akarunk Angliában utazni, az egész világ azzal fogad: *Menjen északra, látogassa meg Northumberlandot és ha lehet, menjen Skótorszáig.* A mi Skócziát illeti, helyes a tanács, de Northumberlanddal nincs mondva minden. A közvélemény ezen előszeretete bizonyos pontig helyén van a könnyű földek iránt, melyek átmenetül szolgálnak a hegység és a tengerpart között; itt támadt az ötödéves váltógazdaság, melyet northumberlandi név alatt ismernek s mely csak változata a norfolkinak: 1) répa; 2) búza vagy árpa; 3) here; 4) here; 5) zab. Innét ered a sorban ültetett répaművelés, melyet ma minden jó gazda követ. De a tenger hosszában húzódó agyagos földek nem kerülhették ki a válságot. A nagy birtok és a nagy gazdálkodás az uralkodó. A grófság jó része Northumberland hercegé; más nagyuraknak és gazdag landlordoknak szintén roppant uradalmaik vannak. Lord Tancarville chillinghami híres parkja elég nagy arra, hogy egy vad tehén faj fenmaradjon benne. A farmok átlag 100—200 hektárosok, de van 500, sőt 1000 hektáros is. A bérlők jó móduaknak tekintetnek; vannak olyanok is, a kik egyszerre több nagy farmot bérelnek.

De bármily jómóduak voltak is e bérlők, nem volt mindnyájának elég nagy tőkéje terjedelmes gazdaságához képest és az árak leszállása gyászos következményű volt rájuk nézve. Megjegyzendő, hogy ez az egyedüli vidék Angliában, hol 1815 óta kevesbedett a haszonbér; a háború végével hektárja után 50 frankot fizettek s erről a válság előtt 40 frankra s azóta még lejjebb szállott. Northumberland herceg az utóbbi években 10 százalékot engedett le bérlőinek. Egy másik nagybirtokos, Portland herceg még tovább ment, az elengedett összeg bérjóságain 25 százalékra rúgott. Ugyanakkor e hatalmas landlordok a rendes 5 százalék terhe alatt saját költségökön tömérdek alagsövezési és más munkákat hajtattak végre. E javítások segélyével és az igen nagy farmok felosztásának föltétele alatt épen úgy, mint Wilts-hireban, maholnap helyre áll az egyensúly.

XIX. FEJEZET.

Wales és a szigetek.

Itt végződik utunk, melyet a három királyság e felséges részében tettünk, melyet Shakspere királyi pálczás szigetnek, az ezüst tengerbe foglalt drága kőnek nevez.

This royal throne of kings, this sceptered isle,
This precious stone set in the silver sea.

Mielőtt Skót- és Irországra térnénk át, néhány szót szólok a kapcsolt tartományokról, úgymint Wales fejedelemségről és a szigetekről. Wales félszigetét hegyek alkotják, melyek a Severn és Mersey torkolatától mintegy két millió hektárnyi területet foglalnak el és Cumberland és Westmoreland grófsághoz hasonlóan némely helyen a felső Skócia hozzáférhetetlen csúcsait juttatják eszünkbe. Másutt aligha lakná az ilyenmő földet ember, de érzekben dús hegyei és a bányákba fektetett angol tőkék elégségesek valának relatív jólét megteremtésére.

Gazdasági szempontból három részre oszthatnók a félszigetet, a jó, közepszerű és rossz földekére. A jó Flint, Anglesea, Denbigh és Pembroke grófságokat foglalja magában; a közepszerű Glamorgan, Caermathen, Montgomery és Caernarvon grófságokat; a rossz Cardigan, Radnor, Brecon és Merioneth grófságokat. Flint a legjobb közöt-

tök, hol az átlagos jövedelem annyi mint Angliában, 75 frank hektáronkint, Merioneth a legsoványabb, hol 15 frankra száll alá. A fejedelemség átlagos jövedelme körülbelül megegyezik Franciaországéval, noha égálja és talaja össze sem hasonlíthatók ezével. A népesség is ugyanazon arányban van. Ha a hegyes részeket Európa legkevesbbé lakott vidékei közé számíthatni, az alacsonyabb részek szintén oly népeseek mint a szomszéd angol grófságok; ötven év óta még a kopár vidékek is nagyon előhaladtak a földművelésben; hektárja 500—1000 frankot ér, annyit, mint Franciaország felében.

Persze csak a marhatenyésztés teszi lehetővé, hogy ennyi hasznót merítsenek e hálátlan talajból. A művelhető vidéken napról napra hódít a négyéves váltógazdaság, meghonosodnak Anglia tökéletesített állatfajai; a műveletlen és meredek tájakon a félvad szarvasmarhák és juhok egy fajtáját találni és kis termetű élénk és okos lovakat, melyek a sziklák között és meredélyeken is megkeresik élelmöket. A walesi marha és birka húsát nagyra becsülik, csupán Anglesea szigete évenként több ezer állatot szállít Angliába, melyek azelőtt úszva jutottak át a túlsó partra, most azonban a menai-i hidat használják. A kis walesi lovakat szintén nagyon keresik.

A legutóbbi időkig sok kívánni valót hagyott fenn a walesi nép általános állapota. Bár régóta egyesítettet Angliával, a herczegség megőrizte saját nyelvét és külön szellemét. A walesiek épen úgy, mint az irek a kelta fajhoz tartoznak s mintha eredetök nem volna elég arra, hogy elválassza az angolszászoktól, földjük zord természete még jobban elszigetelte őket. A hajdani barbárság sokáig fenmaradt közöttök, az angolok assimiláló törek-

vése épen úgy mint Irlandban sokszor ellenkező eredményt mutatott fel.

A *gavelkind* nevű szokás volt a tartomány eredeti törvénye, tudniillik egyenlően osztották fel a fiúk közt a földet: ez a jogi eljárás szegény kis birtokosokkal borította el a tartományt. Két százada lehet, hogy az angol kormány jó politikának tekintette az elsőszülöttség jogának behozatalát és a nagybirtok mesterséges meghonosítását. *Az ily átalakítás, hacsak nem a tények önkéntes és természetes következménye, mindig nehéz.* A koraérett reform inkább hátráltatta mint előmozdította a gazdaság haladását, s a kellő tőke és értelem hiányában sok nehézséggel járt a bérletrendszer. A birtokától megfosztott népesség még nagyobb szegénységre jutott, vad szenvedélyek tomboltak belsejében, melyek időről időre szörnyű kitörésekben nyilvánultak. A chartismus megjelenésekor Wales lőn ennek egyik erőssége és a parasztok 1843-iki zendülése, mely a *Rebekka és leányai* sajátságos neve alatt ismeretes, mutatja, hogy majdnem napjainkig tartott a baj.

Egy asszonynak öltözött főnök vezetése alatt fekete szakállú emberek jelentek meg éjjel a legtávolabb helyeken, felgyújtották a vámházakat és sorompókat, lerontották a *workhouse*-okat és fenyegették a birtokosok és bérlők lakásait. Máskor az asszonyi főnök *miss Cromwell, Rebekka idősb leánya* nevét vette föl és e félelmes név alatt a régi forradalmi emlékekkel összezavart fölkelés ugyanoly hőstetteket vitt véghez, a minőket bibliai anyja művelt. Anglia eleinte csak mosolygott ezen félig szörnyű, félig grotesk jeleneteken, melyek nagyon hasonlítottak a mi húsz év előtti *demoiselles* fölkelésünkhöz a Pyrenékben. Később oly nagy és általános lőn a jobb

módúak rettegése, hogy csapatokat és egy hivatalos bizottságot kellett kiküldeni. Lassankint helyreállott a csend, részint önként, részint erőszak útján; de szomorú tényeket leplezett le a bizottság, melyek teljesen feltárták a földművelő nép nyomorúságát.

Akarjátok-e tudni, ki az a Rebekka? kérdék a walesi parasztok, mikor főnökük felől tudakozódtak; Rebekka a nyomor. És valóban Rebekka csak jelvényes kifejezése volt az angol uralom elleni gyűlöletöknek. Válaszaikban mindenütt kiérzett az elnyomott nemzeti-ség homályos érzete. Majd az anglikán egyház az, melynek tizedeit átkozzák, majd az angol birtokos és angol intéző az, a kit az ő rovásukra élő idegennek tekintenek. Ir testvéreik panaszának gyöngye visszhangjára akadunk nálók. Jobb lett volna tiszteletben tartani nemzeti szokásaikat, meghagyni kis birtokaikat, a mily bölcsen tevék másutt és lemondani az angol szervezet betolakodásáról.

Szerencsére a bányaművelés folytonos haladása enyhítette a nép szenvedéseit, mert foglalkozást adott a fölös kezeknek; Wales földje egymaga harmadát szolgáltatja az Anglia termelte vasnak, pedig a vas csak egy része roppant fémbányászatának. A tökéletesített közlekedés, így a vasut behatott a hegyekbe és forgalmat nyitott a be- és kivitelnek. Lehetséges lőn a mezőgazdasági ipar s a napszám, mely az írlandi színvonaláig csökkent, emelkedett. Kétségkívül nincs minden megtéve s még sok nyomort rejtenek a félreeső kerületek; de az assimilatio rohamosan foly. A druida szigetet Angleseát, a kelta religio és nemzetiség ez utolsó menedékét, két híd egyesíti a szigetországgal: egyikök csőhíd, a mai ipar igazi csodája, a Londonból Dublinba

vezető vasútnak egy része. Mindenfelé meglátszanak a jótékony forradalom jelei. Minden javul, még a legdurvább és a legpusztaibb állat is. Régi juhaik, melyeknek gyapja szőrrel vegyes, szarvaik egyenesek és természetök vad és átmenetet képeznek a juh és zerge között s legfőleg 10—12 kilo tiszta húst szolgáltatnak, lassankint gyarapodnak súlyukban és elvesztik borzasságukat, részint a skót fajokkal való keresztezés, részint csupán tökéletesebb ápolásuk folytán; teheneik és lovaik szintén gyarapodnak nagyságban és terjedelemben, a nélkül hogy fogynának paraszti egyszerűségökben. Végre meg kell tenni az utolsó lépést: a hegyi legelő nagy része még a községé, azaz teljesen el van hanyagolva. Azon a napon, melyben megszűnnek azok lenni, meg lesz oldva a problema.

Angliához viszonyítva Wales Skócia és Irland vegyülete; még sokáig a rossz oldal, tudniillik az írlandi uralkodott, most határozottan a jó, a Skóciához hasonló oldal vívja ki megának a diadalt.

Bretagne félszigete, mely nálunk Walesnek a mása, jóval kevésbé hegyes; azonfelül tekintélyes kikötői vannak mint Brest és Lorient, Nantes és Saint-Malo, melyek idáig hiányzottak a walesi félszigeten;¹ népessége aránylag kétszer akkora és mezőgazdasági fejlődése legalább háromnegyed részében élénkebb. Az összehasonlítás e pontban a mi előnyünkre válik; oka a talaj eltérő minőségében rejlik. Bretagne fensőbbségét a tatárka természetének is köszönheti, s nagyon megütköztem rajta, hogy nem láttam jobban elterjedve Angliában. Ez az öt

¹ Milford-Haven kikötőjét, mely nagy jövőnek látszott eléje nézni, alig kezdik látogatni.

kerület maga 4—5 millió hektolitert termeszt, annyit a mennyi gabonát, és hozzá még eledelül is szolgál az embereknek. Ép így van az Európa több részében is, nevezetesen Német-Alföldön.

Bár, talán jogosan, azzal vádolják a tatárkát, hogy káros hatása van az agyra, ha főeledelül használják, de mint mellékes tápszer becses mind az embereknek, mind az állatoknak; termése is legjobban sikerül a gránitos, könnyű és sovány talajban, csakhogy a nyár legyen nedves s ne érje az őszi dér. Minden arra mutat, hogy Anglia nagy részének és Walesnek talaja és égálja nagyon kedveznének e növénynek; mégis csak kivételesen termesztik a fáczánok táplálására, melyek nagyon nyaláncok és olykor zölden levágják, mert a legjobb zöld takarmányok egyike. Egy némely gazda ajánlotta a termesztését, többi közt Rham az ő kitűnő Farm-szótárában, de idáig siker nélkül. Ha egykor valamelyik merész és ügyes főúr nagyban tesz majd vele kísérletet, meglátjuk, hogy mily fényes siker visszhangja ér hozzánk a Manche túlsó oldaláról.

Megtudjuk akkor, a mit már úgy is tud némely vidékünk, mint Bretagne és Normandia egy része, de a mit még nem tudnak másutt csak itt, minő nagy hasznót meríthetünk a tatárka termesztéséből, mely csak három hónapig foglalja el a földet, s következőleg első helyen áll a póttermények között, mely minden talajhoz alkalmazkodik és csak kevés trágyát igényel, nem meríti ki a földet és gyors növekedésével teljesen tisztán tartja, mind a mellett egyre ötven magot ad, sőt még egyszer annyira emelkedhetik; a tengeri, noha jobban kimeríti a talajt, sem ad többet. A vegyelemzés bizonyítja, hogy a tatárka lisztje legalább oly tápláló

mint a gabonáé, s ma már úgy tudják örölni, hogy elveszik kellemetlen ízét.

A házi állatok között szintén van egy, melyet szélső és romboló ösztönei miatt épen nem karolnak fel, pedig szaporaságáért is megérdemelné, hogy többre becsülnék, s mintha csak Wales számára volna teremtvé. Ez a házi állat a kecske. Az utolsó statisztikai adatok mutatják, hogy Írlandban rohamosan növekszik a kecskék száma; a min nem csodálkozom. A kecske azonkívül, hogy rendesen kettőt ellik, míg a juh csak egyet, még természete is erősebb és kevésbbé van alávetve betegségeknek, ha jól táplálják, rendkívül sűrű tejet ad, melyből kitünő sajtot lehet készíteni. Francziaországban, hol minden mezőgazdasági ipar ismeretes, bár nem igen van elterjedve, egész megyék gazdagságát a kecskék képezik; ilyen Lyon mellett az Or hegye, hol egy kecske annyi hasznat hajt, mint másutt egy tehén. Nem kételkedem rajta, hogy a mily mértékben szaporodik a népesség, oly nagy mértékben becsülik meg majd a kecskét; csak hogy jó viselethez kell szoktatni és le kell mondania azon félvad állapotáról, a miért kedvesebb volt Theocrit és Virgil pásztorainak, mint a gazdáknak és földművelőknek. A gondviselés minden adománya jó, ha a maga helyén és a megfelelő módon használják fel; a kecskének a kopár hegyeken van hazája, hol szaporodhatik, táplálására ott vannak cserjék, ha csak mint az Or hegyén istállózásra nincsenek szorítva.

A civilisatio egyenlő értékűvé akarja tenni a látzólag legeggyenlőtlenebb földekét. A legrosszabbak is sokat jövedelmezhetnek, de csak azt kell tőlök kívánnunk, a mire képesek. A gazdák elfogultsága a gabona-termesztés, e révén sok föld semmit sem jövedelmez,

mert többbe kerül a gabonatermesztés, mint a mennyit a termés ér. Pedig a gabona nem minden. Mi Franciaországban a búzának nem való földeken a buza termőkéhez hasonló vagy még nagyobb jövedelemre teszünk szert a szőlővel; a gyantás fenyő hasznot hajt a leg-sivárabb homokban, a rizs jövedelmezővé teszi a lápok-
kat stb. A mesterség abban áll, hogy a talajnak leg-megfelelőbbet találjuk el, már rég megmondta Virgil az ő *Georgicon*-jában:

Nec vero terrae ferre omnes omnia possunt.

Az Angliához tartozó kis szigetek résztvesznek az általános jólétben. Sok jót mondanak Man sziget gazdasági állapotjáról. E sziget a Szent-György csatorna közepén Anglia és Írland között fekszik és egykor külön királyság volt. Jóllehet nagyon hegyes, vagy 60,000 hektárnyi kiterjedés mellett 50,000 lakost táplál. Föld-jének csak fele művelhető s mégis annyi búzát, árpát termeszt és marhát tenyészt, hogy kivitelre is jut. A mezőgazdasági ipar mellett még a halászat, hajózás és bányaművelés is hasznot hajt a lakosoknak. A föld legnagyobb része kisbirtokosoké, kiket *yeomen*-nek hínak és maguk gazdálkodnak. Ez az állapot nagyon régi a szigeten s itt legalább megőrizte jó szelleme az angol kormányt a változtatástól.

De mint már mondtam, a kisbirtok és a kis-gazdaság diadala Jersey szigetén mutatkozik, mely a mi partjaink közelében fekszik. E kis szigetnek, mely csak 10,000 hektár kiterjedésű és 57,000 lelket számlál, dús-gazdagsága talán jórészt azon tetemes kiadásoknak tulajdonítható, melylyel az angol kormány ellentünk akarta megvédelmezni. De a francia kormány is roppant kiadásokat tesz Corsica szigetén, pedig ennek egészen

más jövedelmi forrásai vannak mint Jerseynek s e sziget, bár annyiba kerül nekünk, mégis szegény és terméketlen maradt. Jersey szigetén tizenkétszer sűrűbb a lakosság mint Corsicában s jóval nagyobb jólétnek örvend. Quernesey és Aurigny majdnem versenyeznek Jerseyvel; ezért nem ok nélkül számítják mind a hármat a brit korona legszebb gyöngyei közé.

Sehol sem oly kinosan szembeszökő a francia föld és az angol föld nagy része közt levő különbség, mintha Jersey szigetét az átellenes francia partokkal hasonlítjuk össze. A sziget egy öböl nyílásánál emelkedik ki, melynek két karját egyrésről a La Manche megye, másrésről Côtes-du-Nord megye képezi. E kettőt Franciaország legvirágzóbb megyéi közé számítják; a lakosság sűrűsége és gazdagságára nézve de la Manche a nyolczadik, a Côtes-du-Nord pedig a tizenkettedik helyet foglalja el a nyolczvanhat megye közt; és mégis mikor Jerseynek háromnál több lakosa esik egy hektárra la Manchenak Côtes-du-Nordnak csak egy; ugyanazon aránytalanság tűnik szemünkbe akár a nyers terményt, akár a tiszta hasznót vizsgáljuk. Szemlátomást ezt az ellentétet nem tulajdoníthatjuk a nagybirtoknak és nagy gazdálkodásnak, mert a föld jobban el van aprózva Jerseyben, mint nálunk, hanem el kell ismernünk, hogy másutt rejlik ennek igazi oka.

A föld e zúga századok óta szakadatlanul majdnem teljes függetlenséget élvezett s ennek folytán élvezte a világ két legnagyobb javát, a békét és szabadságot; nem ismerte sem a rossz kormányt, sem a forradalmakat, sem a háborúkat, melyek gyakran megakasztották Franciaország szomszédainak haladását: e tekintetben magánál Angliánál is szerencsésebb volt.

Hasonló történet mellett minden fejlődhetett. A magára hagyott helyi fejlődés a kisbirtok és kiscgazdaság alakját ölté fel, pedig mást is ölthete, mely szintén sikerült volna. Hiszem azonban, hogy más módon aligha táplálhattak volna annyi embert e szigetek. Ha nem hiányzik tőkéje, a kisbirtok és kiscgazdaság, hogy úgy mondjam, végtelenül produktív. Egy nagy birodalmat nem lehetett volna ekként szervezni, az emberi állapotok nagy különbözősége kellett hozzá. E szigeteknek nem kelle magukat kormányozni, sem rendőrséggel ellátni, sem pedig védelmezni; nekik csak boldogoknak kelle lenniök és valóban azok is: szerény és egyhangú jólét kétségkívül, de régi és tiszteletre méltó. Nem szerezték dicsőséget művészetökkel vagy háborúkkal, vagy politikájokkal: szerepök sokkal szerényebb. Mint csendes és munkás méhkasok mutatják mire képes végre is a zavartalan munka.

William Thomson a kisbirtokos parasztokról írt dolgozatában nagyon ajánlja és jogosan ezt a gazdasági és társadalmi állapotot. Mill *a közgazdaság új elemei*-t tárgyzó munkájában Thomsonhoz csatlakozik. Utóbbi időben egész iskola képződött az angol földön a kiscgazdaság javára. Örvendek, mikor ezen eszmék elterjedését látom Young Arthur hazájában. Csak ne menjen messzire ez a visszahatás és ha e tekintetben bízhatunk az angolokban, a mozgalom csak jó gyümölcsöt teremhet. Magában Jerseyben, ha számos a gazdálkodó elem, még számosabb a nemgazdálkodó is.

Habár Jersey talaja gránitos és sovány, a sziget képe elragadóan gyönyörű; gyümölcsfák erdejének mondhatnók, melyen a rétek és kis szántóföldek váltakoznak

a szőlők és az árnyas fasorok közt vezető utak által körülvelt kedves tanyákkal.

Lord Dávid megjegyzi, hogy a telekelaprózás, melynek annyi nemzedék ily kis és ennyire népes szigeten végtelennek kell vala lennie, önmagát korlátozza a családok gondoskodása által, melynek czélja a feldarabolás meggátlása. E példa megnyugtathatja azokat, a kik félnek, hogy a francia föld a szétporlásig feloszlik.

XX. FEJEZET.

Skóczia.

Az embernek a természet felett gyakorolt hatalmára a legnagyobb példa a világon Skóczia. Még maga Svájc sem vet annyi akadályt az emberi szorgalom útjába. S a jóllét fejlődésének csodáját kiegészíti Skócziaiban még ama körülmény is, hogy e fejlődés egészen új. Skócziaiban nincsenek meg azon előzmények, melyek Angliában léteznek. Alig egy század előtt egyike volt Európa legszegényebb és legbarbárabb országainak. A régi szegénység utolsó maradványai még nem tűntek el mind; de mégis elmondhatjuk, hogy egészben véve nincs az ég alatt rendezetebb vidék.

Skóczia összes termelése e század folyama alatt megtizszereződött. Maga a mezőgazdasági termelés roppant mérvben növekedett. Az éhségek helyett, melyek hajdan periodikusan visszatértek és különösen az 1693—1700-diki éhség helyett, mely hét éven át tartott, s rettenetes emléket hagyott maga után, az élelmi szerek oly bőségben teremnek Skócziaiban, hogy minden évben roppant kivitel lehetséges. A skót mezőgazdaság, néhány vidék kivételével, felette áll magának az angolnak. Skócziaiba, a mintagazdaságokba küldik tanulni fiaikat a gazdák; a mezőgazdaságról írt legjobb könyvek, az újabb időben, Skócziaiban jelentek meg, s ha az

angol földbirtokosoknak jó *bailiff*-re van szükségük, Skóciában keresnek ilyet.

Skócia, a hozzátartozó szigetekkel, 19 millió angol acre, vagyis 7.600,000 hektár kiterjedéssel bír, mely területnek háromnegyed része teljesen művelhetlen. E művelhetlen rész főleg a Highlandra és az ehhez tartozó szigetekre esik, mint a Hebridákra és a Shetlandokra. A két és fél millió hektár művelés alá vett föld így osztható fel:

Rét és legelő	1.000,000 hektár
Zab	500,000 „
Árpa	200,000 „
Buza	150,000 „
Répa	200,000 „
Lóhere	200,000 „
Burgonya	100,000 „
Ugar	100,000 „
Különböző termény	50,000 „
Összesen 2.500.000 hektár.	

A zab nagy területe abból magyarázható meg, hogy a skót felföldön alig vetnek más gabonát; a *Lowland-on* (alföld) a négy éves váltórendszer divik. Valamennyi művelési ág nyerstermény átlaga majdnem ugyanakkora, mint Angliában; a növénytermelés összege, mely az emberek táplálására szolgál, beleértve a zabot is, mely a nemzet táplálkozásának főanyagát képezi, 8 millió fontra, vagyis 200 millió frankra becsülhető. Az állatokból vont haszon 300 millió, a mi az összeredményt 500 millió frankra emeli. Mivel pedig a lakosság, 2.600,000, átlag 200 frank jut egy főre, mint Angliában;

míg Franciaországban az átlag csak 140 frank, s a 20 % reduktió itt nincs helyén, mert a skót árak körülbelül megegyeznek a francia árakkal.

Mikép jutott Skócia ily rohamosan e szép eredményre, daczára terméketlen talajának és rossz égaljának?

A földbirtok Skóciában kevésbbé van felosztva, mint Angliában, a hitbizományi helyettesítés ott általánosabb és szorosabban megtartják, mint itt. A földbirtokosok számát 7800-ra teszik, a miből következnek, hogy egy birtokosra 1000 hektár esik; de e nagy arányt a felföld adja, hol a 100,000, 200,000, sőt 300,000 hektáros latifundumok vannak. A *Lowland*-on a felosztás végtelenül nagyobb; az átlag itt leesik 500 acrerá, vagyis 200 hektárra. Skócia e részében Buccleugh herceg a legnagyobb birtokos; dalkeithi palotája a mezőgazdaság egyik legszebb vidéke felett uralkodik. A többi skót nagy úrnak, mint Sutherland, Athol s Argyle hercegeknek, Breadalbane marquisnak, stb. jószágai nagyrészt a hegyvidéken vannak. Ha e nagy birtokokat levonjuk, azt tapasztaljuk, hogy a skót földbirtokosok háromnegyed részének átlag 10—12 ezer frank jövődelme van. A terület két harmadrésze, mely az összes földjövedelem harmadrészét adja, a nagybirtokosok kezében van; a földterületnek egy harmadrésze, mely azonban a jövedelem két harmadrészét adja, más kategóriák tulajdona. A kisbirtok, bár nem teljesen ismeretlen, kevésbbé van elterjedve, mint bárhol másutt, kevésbbé még, mint Angliában. Szóval, Skócia példája a nagybirtoknak kedvez.

A művelés azonban inkább az ellenkező példát szolgáltatja. Van Skóciában 55.000 bérlő, kik közül mindegyik 70 font, vagyis 2250 frank bért fizet; tehát

a kis, vagy legalább is a középgazdaság van túlsúlyban. Angliában a középgazdaság épen kétszer ekkora bért fizet, vagyis 4500 frankot. A *Highland*-ban vannak több ezer hektár kiterjedésű gazdaságok, de viszont a síkságon van sok 25 hektáros gazdaság, s az északi kopár hegyek közt gyakran ezer és ezer hektárnyi gazdaságok sem a tulajdonosoknak, sem a bérlőnek nem jövedelmeznek annyit, mint Edinbourg és Perth termékeny lapályain 25 hektár.

A bérlet rendes módja sokkal felette áll az angolnak. Az évi bérletek nincsenek szokásban, majd valamennyi bérlet tizenkilencz évre szól. E lényeges különbségnek számos oka van. Először is, a skót földbirtokos nem fektet súlyt, mint az angol, arra, hogy kezét bérlőinek nyakán tartsa, s hogy ekkép szavazatukra döntő befolyást gyakorolhassanak a választások alkalmával. Skóciában ugyanis a pártok, a politikai érdekek és becsvágyak kevésbbé élénkek. Továbbá a skót mezőgazdaság kifejlése nagyon modern arra, hogy sem az *atwill* bérlet hagyományainak idejük lehetett volna a meggyökeresedésre; így kerülhetett mindjárt eleinte túlsúlyba a legjobb bérlési mód, a hosszú bérlet. Láttuk, hogy az évi bérletrendszer nem sokat ártott az angol mezőgazdaság virágzásának; de valószínű, hogy ha az ellenkező rendszer kap lábra, Anglia mezőgazdaságilag még inkább kifejlett volna. Skócia példájából következtethetjük ezt, hol a hosszú bérlet, pár év alatt, daczára a bérlők szegénységének és primitív tudatlanságának, oly bérlő-osztályt teremtett, mely egyenlő a századokon át alakult angol bérlő osztálylyal, ha ugyan felette nem áll.

A skót bérlőknek, kik száz év előtt még oly szegények voltak, nincs annyi tőkéjük, mint az angol bér-

lőknek. Míg Angliában az üzemtőke 300—400 frank hektáronként, addig a *Lowland*-on 200—300, a *Highland*-ban pedig csak 20—30 frank. E hátrányt azonban helyre ütik a skótok fejlettebb gazdálkodási szellemük és keményebb, fáradhatatlanabb személyes munkájuk által. A bérlők Skóciában rendszerint maguk dolgoznak. Tőkájuk egyébiránt növekszik. Azon felül, hogy a takarékoság náluk hagyományos, a jövedelem felosztásában nagyobb arányos részt vesznek. Míg ugyanis Angliában a gazdálkodó jövedelme nem haladja meg a földjáradék felét, Skóciában addig rendesen eléri a három negyedrészt, sőt néha az egész járadékot is megközelíti. E tünet egészen Skócia sajátja, s mezőgazdaságának jellemző vonását képezi. Ez arány, mely annyira kedvező a mezőgazdaság fejlődésére, nagy részt a hosszú bérletnek köszönhető, mely nem engedi, hogy a tulajdonos oly gyakran osztozzék a jövedelemben, mint ez az évi bérlet mellett lehetséges. A skót földesurak mérsékletét és bölcseségét is dicséret illeti, kik kevésbé lévén fényűzők és költekezők az angoloknál, egyszersmind kevésbé követelők lehetnek a bérlők irányában. Ez által azonban, és szerencsére megértették, csak a jövő számára takarékoskodnak; mert ha földművelő gazdag, termékeny a földje.

A skót rendszer fölénye még más irányban is nyilvánul. Így, Angliában és Írországban a törvény a bérletet személyes, vagy ingó tulajdonnak tekinti, ekkép tehát megengedi a családfő halála után, az örökösök közt való egyenlő osztályt. Skóciában a bérlet dologi, vagyis ingatlan tulajdon, s így egészében a legidősebb fiúra száll. Ezt törvényes örökösödésnek — *heir at law* — mondják. Az ellenkező rendszernek Írországban vég-

zetes következményei lettek, s habár nem főoka, kétségkívül egyik főeszköze volt a bajnak. A skót jog nem vonta ugyan maga után eredmény gyanánt a nagygazdaság általánosítását, mert a nagygazdaság Skóciában inkább kivétel, mint szabály; de meggátolta a felettébb nagy elaprózást és kifejtette az ipar szellemét. A bérlők ifjabb fiai eleve tudják, hogy nincs joguk atyjuk bérletére, így tehát másutt keresnek megélhetést. Ellenben a legidősebb fiú korán készül a rá váró örökség átvételére, s annak gyümölcsözővé tételére. Az elsőszülötti jog új és szellemes alkalmazása ez a földbirtok viszonyokra. A fejlődő társadalomban a természetes mozgalmat, mely szükségkép eltávolítja és az iparhoz viszi a népesség feleslegét, ez elősegíti. E törvény nélkül a bérletfelosztási hajlam veszélybe kerülhetett volna Skóciában, mely hajlam nem létezik Angliában, hol az eszmék és szerződések az ellenkező túlságra tartanak.

A skót bérletek legnagyobb részében, főleg ha gabonaneműekre vonatkozó bérletről van szó, a bérösszeg nincs meghatározva, melyet minden esetre fizetni kellene, hanem vagy egészben, vagy részben változik a gabnaárak folyó ára szerint, vagyis a bérösszeg a piaczi árra átszámított természetben való szolgálmányt képez, a maximum és minimum megjelölésével, melyet sem a szükség sem a bőség idején nem szabad átlépni. A bérlő ekkép biztosítva van az élelmi czikkek árában és a pénz értékében történő rögtönös változások ellenében. E záradék, az utolsó válság óta, terjed Angliában is; s a megállított járadék felett előnyt tulajdonítanak neki.

Végre mellőzve van minden rendkívüli kiadás, melyre a bérlő a bérletbe való belépésekor volna kényszerítve, viszont azonban minden kárpótlás is, melyet a

bérlő kapna, mikor a bérletből távozik, a mit Angliában *tenant right*-nek mondanak.

Csakhamar részleteiben is tárgyalni fogom, Irországgal kapcsolatban, a *tenant right* nagy kérdését; itt legyen elég megjegyeznem, hogy Skóciában e tekintetben megvan állapodva a felfogás; gondosan kerülük a belépő bérlő felesleges megterheltetését és tőkéjének kevesbítését. A bérletek megújításának idejét általában husvét képezi, vagyis a legkedvezőbb idő arra, hogy a vetések jó állapotba jussanak.

A bérletek elméletét sehol sem tették oly mély tanulmányok tárgyává, mint Skóciában. El lehet mondani, hogy e tekintetben a tökélyig jutottak. Angliában mellőzhették e kutatásokat; az idő és az általános vagyonosság mindent pótolta; Skóciában azonban, hol gyorsan akartak haladni, s kevéssel kezdték, kénytelenek voltak azon feltételekkel foglalkozni, melyek legkedvezőbbek a termelés kifejlesztésére. A kutatások minden tevékenysége azon egyetlen célra irányult: a tőkeképződést elősegíteni a bérlőknél. Nem Anglia, hanem Skócia szolgáltatja a mintát, mikor oly országban akarjuk megvalósítani a tartós bérletet, hol ez még nem létezik, s hol a tudatlan, szegény földművelőket felesékből s fizetéses cselédekből értelmes és jómódú bérlőkké akarjuk átalakítani. A skót rendszer, fájdalom, nem fogja megnyerni mindenkinek tetszését, mert a tulajdonosok által hozandó áldozatok egész sorozata képezi annak alapját: a bérlet hosszú tartama, a bérösszeg mérsékelt nagysága, természetben való fizetés; de lehetővé kell tenni a bérlőre nézve, kinek miye sines, hogy valamit szerezzen, s a tapasztalat mutatja, hogy ez áldozatokat a bérlők megértették. A járadék átlaga, Skócia jobb

vidékein, már is elérte az angolországi járadékot, sőt vannak pontok, hol magasabbra jutott, s a hajdan oly szegényes gazdaságok belseje most a jólét meglepő képét tárja fel.

A bérletek kitűnő rendezéséhez járult a haladásnak egy másik rúgója, mely ily mérvben nem létezik Angliában: a hitelnek lehető legjobb szervezete.

Az angolok már régóta nagyban igénybe veszik a hitelt, s hatalmuknak főelemét az képezi, hogy régóta vannak bankjaik; de ép azért, mert bankjaik régiek, ezek szervezete sok tekintetben tökéletlen, a tőkebőség csak bizonyos fokig pótolja hiányaikat. Angliában egyébiránt a spekuláció és költekezés oly heves vágya észlelhető, hogy az annyi jó és rossz forrásának, a hitelnek további kiterjesztése veszélyessé lehetne. Skócziában a hidegvér, a pontosság, józanság és a számító szellem annyira nemzeti tulajdonságok, hogy a legkiterjedtebb hitelrendszert is káros következmények nélkül lehetett behozni, sőt e rendszer a legnagyobbyszerű gyümölcsöket hozta. Nem hiában hazája Skóczia Smith Ádámnak; e nagy ember minden honfitársa többé-kevésbbé impregnálva van eszélyes és positiv szellemével; sehol sem tudnak jobban számítani. A skót bankok már Smith idejétől fogva léteznek; ő maga írta le szervezetüket, s rájuk vonatkozólag tette sokszor ismételt összehasonlítását: „Az arany és ezüst, mely valamely államban forgalomban van, az országúttal hasonlítható össze, mely a gabonát és élelmi szert a piacra juttatja, de maga egy szem gabonát sem termel. A bölcs elveken nyugvó bank működése, *midőn némileg a levegőben nyit utat*, lehetővé teszi, hogy az illető ország útjait legelőkké és szántóföldekké változtassa át, s így növelje területének termelését.“

A skót bankok szervezete főbb vonásaiban ez: összesen tizennyolcz bank létezik Skócióában, melyek közül hétnek nagyobb tőkéje van egy millió sterlingnél; székhelyeiket főbb városok képezik, s irodáikkal, vagy fiókjaikkal ellepik az egész országot; nincs egyetlen bármily kicsiny és félreeső kerület, melyben nem volna ily fióküzlet; ezek száma négyszáz, Skócióia összes területén el vannak osztva, vagyis minden hatezer lélekre esik egy; Franciaországban hatezer ily fiókra volna szükség, hogy hasonló arány jöjjön létre. E bankok mindegyike forgalmi papirokat bocsát ki, melyek a bemutatásra fizetendők, s melyeket oly bizalommal fogadnak, hogy mindenki jobb szereti a bankjegyeket, mint az ércpénzt, még az apró fizetéseknél is. A tulajdonkép való pénz csaknem teljesen ki volt zárva a forgalomból; nem hiszik, hogy Skócióában 10—12 millió franknál több ércpénz lenne. Anglia bármily haladást mutat, még nincs ott, a hol Skócióia áll, sem bankjainak számára, sem azon bizalomra nézve, mely ezek iránt fennáll.

Skócióában soha sem fordult elő a készpénzben való fizetés azon rögtönös sürgetése, melyeket a bank megrohanásának, *run on the bank*, mondanak, s mely oly gyakori Angliában, de különösen Irországbán. E bámulatos biztosságnak, a szokáson kívül, melynek oly nagy hatalma van az emberek felett, s mely ha valamely jelvény el van fogadva a napi forgalomban, természetyszerűen fentartja annak értékét, s a skót nemzeti szellem sajátóságát képező nyugalmon kívül, melyre nem könnyen hat az ijesztés, vannak egyéb és mély okai is. Az angol törvény értelmében nemesak a bank minden részvényese egyetemlegesen és egész vagyonával felel a

bank kötelezettségeiért, hanem a bankjegyek kibocsátását is 1845 óta törvény, 1845 előtt pedig a szokás a tőke egy harmadosára korlátozta; s a bankok, kötelezve levén hetenként kétszer kifizetni egymás bemutatott jegyeit, oly kölcsönös ellenőrzést gyakorolnak, mely lehetetlenné tesz minden túllépést a kibocsátásban.

A bankok hitele ekkép meg levén szilárdítva, a következő szokás szerint használják azt, s e tekintetben nyilvánul kiváló hasznuk: 10 sterling, vagyis 250 frank felett minden összeget elfogadnak letétbe, s bár tetszés szerint kivethető, mégis $2\frac{1}{2}$ —3 % kamatot fizetnek utána. Senki sem tart otthon pénzt; mindenkinek számlája van a legközelebbi banknál, a hová fizet, vagy honnét kivesz az illető jövedelmének, vagy kiadásának arányában. Ném képzelhető, mennyire kedvez e szokás a takarékoság szellemének a társadalom minden osztályában. A cselédeknek és munkásoknak ép úgy számlájuk van a banknál, mint gazdáiknak, mihelyt tíz font sterlinget össze tudtak gyűjteni.

A folyó számlák feleslege nem marad nyugalomban; a bankok kölcsön adják 4—5 % kamat mellett azoknak, kik elég biztosítékot képesek nyújtani. A kereskedelmi papirok rendes leszámításáról nem szólva, mindenkire nézve, a kit értelmes, munkás és becsületes embernek ismernek, ha két fizetés képes jótállóval jelenik meg, megnyílik a bank hitelele azon bizalom mérvéig, melyre méltó; ezt pénztár számlának — *cash account* — mondják. E hitelek, egész Skóciában, nem emelkednek roppant összegre; 4—6 millió fontra, vagyis 100—150 millió frankra teszik; a kik részesülnek benne mindent elkövetnek, hogy a kölcsönt megfizessék, de a jótállók is gondoskodnak erről, így az

adósok folyton változnak; e 100—150 millió lebegő összeg azonban felosztva mindazokra, kik kis tőkével kezdik vállalatukat, a legszerencsésebb befolyást gyakorolják az ipar és mezőgazdaság kifejlésére. Így választják ki a bankok azokat, a kiket a hitel kedvezményében részesítenek, s kik közt alig akad valaki, a ki kötelezettségének nem tenne eleget.

E bámulatos gépezet bihetetlen könnyűvé teszi a forgalmat. Minden valamire való adás-vevés egyszerű forgalmány által történik, így tehát igen jelentéktelen bankjegykibocsátás is elég lehet a legélénkebb forgalom fentartására. A mezőgazdaság és ipar egyaránt hasznát veszi ennek. El lehet mondani, hogy a pénz, eszélyes mérvben, mindig rendelkezésére áll még a mezőgazdasági speculációnak is. E kis mezővároskákban, melyek valamennyiében van bankiroda, mindenki ismeri egymást; fényes nappal, kölesönös ellenőrzés mellett történik minden, s ha valaki a banktól kölesönt vesz, mindenki tudja, miért vesz. A bankok jelzálogra is adnak kölesönt, de ritkán és mindig rövid határidőre; bár az angol jelzáloghitel, vagy *mortgage* — a mi nem más mint a mi *visszavásárlási* eladásunk — erélyes szabályokkal védi őket. A jelzálog-kölesönöknek nincs oly közvetlen hasznuk a mezőgazdaságra Skóciában és Angliában, mint Franciaországban, mert ott a gazdálkodás és tulajdon jobban szét vannak választva; fontossága azonban mégis van, mert a tulajdonos gyakran kénytelen a telekjávitásra pénzt kiadni, s ezen valamint más hasonló célra bővében van az olesó pénz. Főleg az életbiztosító társaságok szoktak az Egyesült királyságban jelzálogra kölesön venni.

S egyidejűleg Skóciában ép úgy, mint Angliában

terjesztik a helyes földművelés módjait. A skót mezőgazdasági társaság, *Highland and agricultural Society of Scotland* 1784-ben keletkezett; az angol királyi társaság alakulása félszázaddal megelőzte. Körülbelül 3000 emberből áll; az évi befizetés 30 frank, s egyszerre való fizetés által, mely 2—300 frank közt változik, megváltható. A társaság jelenlegi elnöke Roxburgh herceg. Buccleugh, Sutherland, Hamilton, Montrose hercegek stb. egymásután birták az elnöki tisztelet. Alelnökök lord Aberdeen, lord Breadalbane, lord Dalhousie, lord Douglas stb. A társaság évenként egy csomó érmet oszt ki: a mezőgazdasági haladás és a specziális művelési ágak, az erdészet és fatenyésztés, művelés alatt nem volt földek művelése, mezőgazdasági gépek, minden fajta marhatenyésztés, tejtermékek, mezőgazdasági lakházak czímén. Kiállításai, melyek mindig nagy ebéddel végződnek, hol a legutolsó farmer az aristocratia legkitünőbb feje mellett foglalhat helyet, legalább is oly híresek, mint angol versenytársái. Edinbourghban mezőgazdasági múzeuma van, hol az Európában szokásos eszközök és minden termény mintái, valamint a kiállítások kezdete óta a kitüntetett állatok pontos leírása meg vannak. Gabonakereskedőjének, Lawson Péternek e nemből legszebb üzlete van; mindenki bámulhatta a gabonanemek valóban egyetlen gyűjteményét, melyet az 1851-diki közkiállításra küldött.

Szaklapok, kis, olcsó könyvek, helyi *meetingek*, aláírás alapján keletkezett előadások, Skóciában ép úgy, mint Angliában szaporítják a mezőgazdasági ismeretek terjesztésének módjait, s hogy mily tudományos érdek fűződik e tanulmányokhoz, bizonyítja az, hogy az edinbourgi egyetem tanszékei közt van a mezőgazdaságnak

is joggal Európaszerte híres tanszéke, mely jelenleg (1853) a kitűnő Low Dávidra van bízva.

De mind e, bármily hatalmas bátorítás nem volna elég a skót mezőgazdaság bámulatos haladásának megmagyarázására; nem főokát, hanem eszközt képezik azok ennek. A valódi okok ugyanazok, melyek Angliában gyakorolták befolyásukat, s ha tán hatásuk rohamosabb, ez abból fejthető meg, hogy egyszerre és fokozat nélkül jöttek létre. Az ipargazdaságról és a szabad intézményekről akarok szólni.

Ha Anglia iparának története csodálatos, mit mondjunk a skót ipar történetéről? Egyetlen példa megvilágítja ezt. Lanark és Renfrew grófságok lakossága, melyek ma a kézmű-ipar és kereskedelem legnagyobb tevékenységének színhelyei, száz év alatt 100.000 lélekszámról 600.000-re emelkedett, s Glasgow városa egyedül 20.000 lakós helyett ma közel 400.000 lakóst számlál. A Clyde völgye, mely hajdan oly elhagyott volt, ma versenyez, szénbányái, mindenféle kohója s roppant hajózása által, Lancaster grófsággal. 1750-ben e nagy jólétnek még csirája sem létezett; az angol tőke, a skótok munkás és egyszerű szokásai által segítve változtatta pár év alatt ennyire át e terméketlen vidéket. *Nagy és döntő példa ez arra, mit idézhet fel egy szegény, az ipart nélkülöző országnak gazdag és már iparos országgal való szövetsége.* A míg Skóczia Angliától elszigetelve és saját erejére volt utalva, csak vegetált. De mihelyt hozzáférhető lett hatalmas szomszédának tőkéire és példájára nézve, ezével legalább is egyenlő lendületet vett.

Ez ipari felpezsdülést itt is, mint mindenütt, megfelelő mezőgazdasági haladás követte. A mily mérvben

szaporítja a népességet és növeli a munkabért a kereskedelem és ipar, oly mérvben iparkodik a mezőgazdaság, hogy új erőfeszítések segítségével eltartsa a fogyasztók mindig növekvő tömegét oly kis országban, minő Alsó-Skócia, elégséges egyetlen oly véges poat, minő Glasgow és a vele kapcsolatos helyek, hogy mindenütt éreztesse a mezőgazdaság terményei után nyilvánuló keresetet.

Az unió különben — s ez az, a mi mindjárt kezdetben felgazdagította a skót mezőgazdaságot — megnyitotta ez ország terményei számára magának Angliának roppant piaczeit. A helyi fogyasztás növekedésének dacára, Skócia még jelenleg is nagy mennyiségű gabonát visz ki az angol piacokra.

Galloway és Forfarshire legelőiről, s magáról a Highlandról évenként ezer számba hajtják le a növendék marhákat, melyek azután a déli legelőkön nőnek és híznak meg. Még London piacaira is elhosszítják, hol nagyon keresettek húruk minősége miatt. A *west-highlandi* borzas ökrök, az angusi fekete marhák és a galloway-i szarvatlan göbölők nemzeti tulajdonságaikról jól felismerhetők. Így jönnek a párisi vágóhidakon végezni életüket az auvergnei vörös, a charolaisi fehér, a vendée-i barna és a limousini verhenyes marhák, melyeket könnyen fel lehet ismerni a normandiai és bretagnei tarka marhafajok közt. Skócia továbbá Angliába küldi az általa termelt buza legnagyobb részét, s magának csak a zabot és árpát tartja meg.¹ Így milliárdokra menő terményt adott el egy század alatt Angliának.

¹ A skót gazda szerint túloztam volna a Skóciából Angliába kivitt buza mennyiségét; e tekintetben nem mondok ellent,

De Anglia a lehető legszebb ajándékkal kedveskedett Skóczyának, midőn azt magával egyesítette, mert ez ajándék a többit mind magában foglalja, t. i. alkotmányát és politikai szellemét.

Skóczia 1750-ig a feudális rendszer vára volt. Csak a cullodeni csata után nyíltak fel szemei, de a rend érzete rohamos haladást tett nála, s ötven év múlva Nagy-Britanniának nem volt egy része sem, mely a hannoveri dynasziához, a modern szabadság e jelvényéhez jobban csatlakozott volna. E nép, mely oly hosszan őrizte hierarchikus tradícióit, egyszerre az angol szokásokkal és törvényekkel jutva érintkezésbe, legalkalmasabbnak bizonyult az egyéni szabadság és *self government* jótéteményeinek megértésére. Mindjárt kezdetben tovább jutott, mint Anglia; elmondható, hogy politikai tekintetben Skóczia a tökélyetessé tett Anglia.

Sehol Európában nincs ily kicsiny kormányzati és igazgatási készülék; egész Amerikaig kell mennünk, hogy hasonló egyszerűséget találjunk. Az igazgatási központosítás, ezen annyira dicsért rendszer, mely Franciaország három negyedrészt megsebezolja a hátralevő

mert meg vagyok győződve, hogy a kivitel arányának kevesbednie kell oly mérvben, mint a skót nép jóléte növekszik, s a mily mérvben búzát fogyaszt. Sőt közel van az idő, mikor Skóczia elég gazdag lesz arra, hogy külföldön vásároljon búzát; ez haladás lesz, mely mit sem változtat az általános törvényeken. A skót gazda egyidejűleg megjegyzi, hogy hazája, főleg szesz alakjában árpát és zabot is kivisz Angliába; de sokkal komolyabb tényre is utaltatott volna, azon tényre, hogy Skóczyának iparcikk-kivitele folyton növekszik, s így Skóczia népessége folyton szaporodván és gazdagodván, végre a mezőgazdasági termékek kivitele teljesen meg fog szűnni, a mi egyébiránt mit sem bizonyít a korábban történt kivitel jó hatása ellen.

negyedrészt javára, s mely mindenütt elnyomja az egyéni és helyi kezdeményezést, Skóciában teljesen ismeretlen. A hivatalnokok kevesen vannak és legnagyobb részök ingyenes. Az Angliában, a szokás hatalma által megörökített visszaélések egyike sem gyökeresedhetett meg Skóciában. Azon nemzeti egyház, melynek fentartása az Egyesült királyság többi részében 200 millió tizedet igényel, itt nem létezik; a lelkészségek járuléka és a grófsági adó a legszükségesebbre van redukálva; a nemrég behozott szegényadó nem igen fejlődik, szóval az összes egyenes földadó, mely Angliában 25 frankig emelkedik hektáronként, alig haladja meg Skóciában az 1 frank 50 centet. Magát az income tax-ot különös kimélettel szedik. Csak 500.000 font sterlinget jövedelmez, holott Angliában tizszer ennyit hoz.

A hasznos kiadások, melyeket egyébiránt a közadók tesznek lehetővé, még sincsenek elhanyagolva. Anglia inkább meg van terhelve költséges kiadásokkal, mint a fegyveres erő tartásával, s hadi utak építésével. Skócia nagyban az, a mi Jersey szigete kicsinyben. A honvédelem gondjaitól, mely a népek legnagyobb érdekét, de egyszersmind legsúlyosabb terhét képezi, meglevén szabadítva, minden segélyforrását saját fejlődésére fordíthatja.

A rend és gazdasági érzék, melyet mindenki kifejt magán ügyeiben, behatol a közügyekbe is. Skóciában kevés pénzzel többet visznek véghez, mint másutt sokkal. A mi az adóktól nem telik, jobban, gyorsabban és olcsóbban végrehajtja a társulási szellem, vagy a magánvállalkozás. A közgazdaság tudományának itt van bölseje, csak természetes tehát, hogy tanai közvetlenebb és teljesebb alkalmazást nyertek. A skót csak saját

magában, vagy azokban keres támaszt, a kiknek vele közös érdekük van. Nem tölti idejét izgatottságban és felesleges utánjárásban; nincs mit kérnie, kérgetnie; teljesen ügyeinek élve, jól viszi ezeket, mert mi sem vonja vagy tereli el azoktól. Nincs benne a beesvágy-szülte versengés; maga módjára él otthon és nem akarja szabályozni mások belső életét. A mikor többnek egymásra van szükségük, a mi gyakran megtörténik, a közös haszon gondolatában könnyen egyértelemre jutnak. E kevesebb mint 3 millió lakosságú országoeskában az érdekközösség, azon alapigazság, melyet másutt oly nehezen tud megértetni a tudomány, a skótok előtt világos és érthető: Skóczia egy család.

Csodálható azután, ha a mezőgazdaság a szerencsés körülmények ily segélyét hasznára fordította?

Haladása főleg 1790—1815 közt, vagyis akkor volt különösen rendkívüli, mikor az egyesült okok némi belterjedtséggel kezdtek hatni. Az angol piac, ez időszakban kiszámíthatatlan volt: a gabona és hús Angliában roppant árakra emelkedett, a minek következtében oly új országban, mint Skóczia, a termelésnek igen nagy lendületet kellett kapnia.

Igaz, mint Ricardo mondja, hogy a kis tőke szűzföldön alkalmazva nagyobb eredményt érhet el, mint a nagyobb tőke később, e gazdasági elv teljesen megvalósult akkor: néhány év alatt sok telek jövedelme megkétszereződött. A középjólét ugyanezen időben oly fokra emelkedett, hogy Simond francia utazó állítása szerint, a ki Edinburgot 1810-ben látogatta meg, mutogatták a régi város házait, melyekben hajdan a legtekintélyesebb emberek laktak, s ekkor a munkások és a legszegényebb nép foglalták el azoka.

Egy hordszékvivő, írja sir John Sinclair egyik levelezője, elhagyja lord Dunmore házát, mert többé nem lakható, Argyle herczeg házát pedig egy kiskereskedő, a ki 12 font bért fizet.

Az 1815-diki békét követő alacsony árak meglassították e haladást, lehetetlen volt tartosan ily rohamos haladás de még sem állt az meg. A vasutak építése Skócziában nagyobb hatást gyakorolt, mint Angliában, a mennyiben a két ország viszonyát bensőbbé tette. A szállítási költségben való megtakarítás, a közlekedés pontossága, a mezőgazdasági terményekkel való kereskedésnél a közbenső fokok megszünte segítettek fenntartani az árak magasságát, melyeket más okok lenyomni igyekeztek ; így történt, hogy az utolsó válság Skócziában sokkal kevésbbé volt erőszakos, mint Angliában. A Tweeden túlról kevés panasz jött ; tulajdonosok és bérlők szilárdan álltak, s valójában keveset szenvedtek. Az utóbbiak végtelenül fejlett gazdálkodó szeleme, az előbbiek bölcs mérséklete, s valamennyinek erélye előkészítette, a mit a piaczkok kiterjedése befejezett.

XXI. FEJEZET.

A Lowlandok.

A mondottak főleg az Alföldekre, vagy Lowlandokra alkalmazhatók, melyek Skóciának körülbelül felét foglalják el. Az összes termés kilencz tizedrészét az a fele-rész szolgáltatja, mely a másik felerésznél hasonlíthatatlanul termékenyebb.

Alsó-Skócia legrosszabb vidéke, mert csak névleg *alsó*, az, mely Angliát érinti, s melyen Northumberland hegység lánczai vonulnak át. Három grófságból: Dumfries, Peebles, Selkirk grófságokból és Roxburgh hegyes vidékéből áll, mely összesen mintegy 500.000 hektárt képez.

Selkirk és Peebles grófságok valódi felföldet képeznek, csak egy tizedrészök művelhető. Ez azon vidék, melyet Walter Scott langesze *Borders* (határok) név alatt híressé tett. A Tweed átfolyik rajta és tiszta habjaival Abbotsfordot, a nagy regényíró lakhelyét öntözi. A *Lay of the last minstrel*, a *Marmion* és a *Kolostor* főjelenetei e szorosokban játszanak, hol annyszor viszhangzott a szomszéd népek és ellenségek harcziáltása. Walter Scott ifjúkorában, a hegyi pásztorok kunyhóinak fedele alatt, itt gyűjtötte össze a skót nemzeti mondákat, melyekből merítette első dalaihoz a lelkesedést. E hajdan annyira zaklatott táj, ma a legteljesebb békét élvezzi; sovány legelői csak a juhokat táplálhatván, kizárólag ez ártatlan

állatokat tenyésztik, s már nem ismernek más harczot, mint a cheviotoknak a régi fajú *black-faced*, vagy fekete fejű juhok elleni harcát, mely utóbbi faj lassankint visszavonul versenytársa, mint a mult idők banditái és lovagjai eltűntek a pásztorok előtt. Az átlagos járadék hektáronként 10—12 frank lehet, a mi elég sok, mikor egyszerű legelőről van szó. Tél idején borzasztó viharok dúlnak e magasságokban, s gyakran egész nyájakat temetnek el; de ma már van elég menhely.

Abbotsford ép e hegyek és a termékeny, jobban művelt vidékek határán van. Roxburgh grófság, más-ként *Teviotdale*, vagy Teviot völgye, foglalja magában a legvirágzóbb kulturájú vidékeket. Itt lépett be Skóciába a kultúra. Egy Dawison nevű, roxburghshirei bérlő volt Skócia Young Arthurja, kinek sikerült a gyakorlat sikereit az elmélet tanaival összekötni. Példájának hatása elterjedt körűle, s az egész vidéket ma legkitűnőbb mezőgazdasági kultúra lepi el.

Emlékszem, hogy egyszer megszálltam itt valame-lyik farmban, mely a Tweed balpartján, épen Abbotsford átellenében volt. A talaj itt több mint közép-szerű, s nagy része marhajárás; mégis 50 frankért bérlik ki hektáronként. A bérlő büszkén mutogatta mezőgazdasági eszközeit és barmait: volt neki egy patak által hajtott cséplőgépe, s feltette, hogy a következő évben gőzerejű gépet vesz; marhabizlalás czéljából a télre már gondoskodott olajos lepényekről, ezek mennyisége 16.000 kilóra ment. Kivezetett mezőire, melyek a hegyoldalt foglalták el. Árpáját és zabját bámulva, de, megvallom, némileg szórakozottan szemléltem, mert Abbotsford volt előttem, a Tweedben visszatükröződő tornyaival. Ha Scott élne, gondoltam magamban, e derék ember elbeszéléseinek

hőse lenne. Ki nem emlékszik a Guy-Manneringben a charles-hopei tanya gyönyörű rajzára, Dinmont gazda és nejének jó alakjaira, valamint a róka-vadászat és lazacz-halászat mulatságos jeleneteire? Charles-Hope egészen közel volt a Liddell völgyében, a kéklő csúcsok mögött.

Pár mértfölddel tovább, keletre, ha a lammermoori magaslatokról — másik név, melyet a költészet és zene megörökített — leszállunk, láthatók azon hullámos síkságok, melyek mintegy 100.000 hektár területtel, Edinburgot környezik, s melyeket *Lothian*-oknak neveznek. A mezőgazdaság itt valóban páratlan. A hektáronként 100, 200, 300 franknyi földjáradékok nagyon gyakoriak; az átlagos járadék 95 frank, mely mellett a bérlőnek majdnem ugyanennyi haszna van.

Az Edinburg közelében levő mezőségeken, melyek e város csatorna-trágyáját kapják, emelkedik csak a földjáradék 2000 frankig, a legnagyobb összegig, melyet eddig Nagy-Britanniában elértek.

A Lothiának a gabonatermelés által tűnnek ki, s a skót buza majd mind itt terem. A talajt itt nem tartották alkalmasnak a rozs termelésére sem; csak árpát és zabot vetettek bele, melyek az ország többi részében még az egyedül termesztett gabonanemet képezik. Beszélük, hogy 1717-ben az Edinburgtól egy mértföldre buzával bevetett 8 acre, vagyis 3 hektár föld a köz-kíváncsiság tárgyát képezte. Most a termőföld egy ötöd-része, vagyis körülbelül 100.000 hektár terem buzát; s jó esztendőben 30—40 hektolitert aratnak hektáronként. Ismét a norfolki váltógazdaság, többé-kevésbé módosítva helyi viszonyokhoz képest, de főbb jellemvonásai-ban megtartva, hozta létre e termékenységet. A karórépa-

termelést, a váltógazdaság alapját, sehol sem értik jobban. A Lothiánokon minden mezőgazdasági javítást inkább megvalósítottak, mint Angliában. A teljes alagsövezés már rég végre van hajtva; minden vagy majd minden farmnak külön gőzgépe van, a szarvasmarha istállózása már régi és általános szokás ott — *trashing-machine* — a múlt század végén Meikle nevű skót találta fel, Skócia előbb használta azt, mint Anglia. Ugyancsak egy skót, Bell találta fel az aratógépet; Skóciának e találmány tekintetében elsősege van Amerika felett. Haddington közelében, Tweeddale marquis birtokán, a három királyságban eddigelé a legnagyobb és legszerencsésebb kísérletek történtek a gőzerővel dolgoztatás tekintetében.

Csak magában Haddington grófságban, mely egészen 60.000 hektár kiterjedéssel sem bir, vagyis alig akkora, mint a legkisebb francia kerület, 1853-ban nem kevesebb mint 185, átlag 6 lóerejű gőz- és 81 vízerő által hajtott gép állt a mezőgazdaság szolgálatára.

A Lothiánokban, mint Skócia egyéb részeiben, hajdan a farmot felosztották *infield*-re és *outfield*-re. Az *outfield* teljesen művelés nélkül maradt és csak legelőnek használták. Az *infield*-en ellenben folyton gabonaneműeket termesztettek, árpát, zabot egymásután. Alig lehetne hibásabb rendszert képzelni. Az ugar behozatala már haladás volt e barbársághoz képest, s 1725—1750 közt a buza termesztésének kezdetével esett össze; általában a hatodik Haddington grófnak tulajdonítják azt, ki Angliában szemlélte annak kedvező hatását. Ime, mily roppant haladás történt ily rövid idő alatt. A megérkezési pont a legtökéletesebb, a kiindulási pont a lehető legsiralmasabb volt a világon.

A Lothiánok minden farmját érdemes meglátogatni. Csak egyre utalok, John Dickson farmjára, mely Edinburgtól pár mértföldre három farmból alakult. Kiterjedése 500 skót acre,¹ vagyis 257 hektár; acreja 5 font sterlingért, vagyis hektára 243 frankért, összesen 62.450 frankért van bérbe adva. E farm kivételes terjedelmű, a Lowlandokon nincs több ekkora; azon farmok, melyek környezik, nincsenek ekkorák, de a művelés módja mindenütt ilyen, s van néhány farm, mely után még nagyobb bérösszeget fizetnek. E roppant bérek daczára a lothiáni bérlők jól megélnek. Csaknem valamennyinek szép lakása van, s bármily nagymérvű Skócziában az étkezésben való egyszerűség, táplálkoznak úgy, mint számos jó módú tulajdonos.

A munkadijoknak, mint rendszeren történni szokott, hasznukra válik az általános gazdagság; felében természetben, felében pénzben fizetik, s összesen 2—2 frank 50 centig emelkednek napjára.

A tulajdonkép való Lothiánokkal, hogy 500.000 hektárt kerekítsek ki, összeveszem az egész síkságot, mely a tenger mellett, Berwicktól Dundeeig nem csak dél felé, hanem a forthi öböltől északra is terjed, sőt beszámítom azon síkságokat is, melyek Perthen túl terjednek.

E terület Skócziának körülbelül ötöd, a Lothiánoknak hetedrészét képezi. Láttuk, hogy a hasonló nagyságú területet a határhegyek fedik. A hátralevő 2.800,000 hektár a közbenső vidéket képezi, mely nem oly termékeny, mint a Lothiánok, de nem is oly zord, mint a határvidék. Az átlagos földjáradék 25 frank, s a fő mezőgazdasági ipar a szarvasmarha-tenyésztés.

¹ A skót acre 51 are és 41 centiare.

Ide tartozik először is azon vidék, melyet *Galloway*-nek, gallok vagy kelták útjának neveznek, mert Skóciától délnyugatra félszigetet képez, melyen át történt mindenkorban a kelták vándorlása. Wigton és Kirkudbright grófságokat, s Ayr és Dumfries grófságok egy részét foglalja magában. Felületét megszaggatják, a mit az angolok *hill*-eknek, oly magaslatoknak mondanak, melyek sem valódi hegyek, sem egyszerű dombok. Égalja végtelenül nedves, mint Cumberlandé, melytől a Gallowayt csak egy öböl választja el. A talaj természetesen bőségesebb és jobb füvet terem, mint a szomszéd hegyek. Van néhány farm is rajta, de a tulajdonkép való mezőgazdaság inkább szűkebb térre szorul, mint terjed, s az állattenyésztés veszi igénybe a lakosság összes gondját.

A galloway-i ősi marha kicsiny, nincs szarva, nagyon vad és ízletes húst ad. A két királyság egyesítése óta szállítják a galloway-i kitűnő ökröket Anglia mészárszékeire, s ötszázötven évtől fogva e kivitel csak növekedett. Egy idő óta azonban itt is oly átalakulás jelentkezik, mint az angol kerületekben. A galloway-i gazdák ez előtt arra szorítkoztak, hogy barmot tenyésztettek, s két vagy három éves korában eladták és többnyire Norfolkba vitték hizni. Mióta azonban a vasutak a piacokkal közvetlen összeköttetésbe juttatták őket, alagesővezés és egyéb módon javítják a földet, s különös művelés által szaporítják a téli takarmányt és megkezdték a marhahizlalást. A rövid szarvú faj, mely majd sohasem marad el onnét, a hol a hizlalás ipara a tenyésztéssel párosul, rohamosan terjed, s iparkodik helyettesíteni, vagy legalább lényegesen átalakítani a régi fajt. A hus minősége ez esetben nem nyerne, de mennyisége

sokkal nagyobb lenne, s főleg a mennyiségre törekszenek. Más gazdasági ipar, a tejtermelés is kezd támadni Galloway-ben, hol csak igen kevés mérvben volt elterjedve, jóllehet Ayr grófság. Utalni lehet a baldooni farmra, melyet Caird, a *Levelek az angol mezőgazdaságról* szerzője, műveltet, s mely száz tehénből álló tehenészet helyes berendezésének lehető legszebb példája.

Ayr grófság, mely Galloway-vel határos, a múlt század végén még a legsiralmasabb állapotban volt. Alig volt egyetlen járható út az egész vidéken, írja egy odaváló író, mindenütt csak zsuppal fedett, földből épített kunyhók vannak, melyek közepén van a tűzhely egyetlen nyílással; a talajt mindenféle rossz fajta fű takarja. Nem látni sem kaszálót, sem gabonatermő mezőt, sem ekét. Nem termesztettek főzeléket sem, kivéve a skót káposztát, mely a tejjel és zabliszttal a lakosság összes táplálékát képezte. Ugyanazon telken zabot zab után termesztettek mindaddig, míg több termett a vetőmagnál. Azután a telek a feltétlen terméketlenség állapotába jutott, s művelés nélkül maradt, míg ismét képessé lett arra, hogy nyomorúlt termést esikarjanak ki tőle. *A földjáradékot rendszerint természetben fizették, a feletermés neve alatt.* A barom télen éhen veszett, s a tavasz kinyíltáig nem volt képes segítség nélkül lábára állni. Egy farmernek sincs pénze, hogy ez állapoton segíthetne; a tulajdonosok, nem kevésbbé hijával vannak a szükséges eszközöknek.

Nem úgy tűnik-e fel, mintha a mi legszegényebb, legfélreesőbb vidékeink egynémelyikének leírását olvasnók, hol még a rossz felesség uralkodik, s lehetetlennek látszik az általános nyomortól való szabadulás?

Ayr vidéke ma a legvirágzóbbak közé tartozik

Nagy-Britanniában; itt kísértették meg legelőször nagyban az angol mezőgazdaság legfőbb újítását, a folyadéktrágyának földalatti vezetését és szétosztását; s itt van a Cuning park, az Egyesült királyságok e csudája. E gyökeres átalakulásra csak hatvan év volt szükséges. Igaz, hogy e kerület Glasgow kapuiig ér: minden ebből magyarázható meg. A skótok, mint az angolok, minden alakban sok tejet fogyasztanak. A tej növekvő kereslete a szép ayri tehénfajt hozta létre, mely nem más, mint a mi bretagnei fajunk tökélyesített alakja, s mely lehetővé teszi a legelőkké változtatott régi pusztaság oly bámulatos kihasználását.

A földjáradék egy század elforgása alatt megtízszereződött. E felett azonban senki sem csodálkozhatik, mihelyt értesül, hogy Glasgow-ban a tej litere 30 centime, a vaj kilója 3 frank. A dunlopi sajt, az egyetlen hírnevesebb skót sajt, ayri tehenek tejéből készül.

A Clyde magas völgye, vagy *Clydesdale* más terménye által tűnik ki, mely eredetét szintén a glasgowi iparos és kereskedelmi mozgalomnak köszöni: ez azon a nehéz szállítmányokra számított rendkívül erős és kitűnő szekeres lófaj, melyre a völgy szénbányái és Nagy-Britanniának, London és Liverpool után legelső kikötője miatt van szükség.

Vége a Lowlandok éjszaki része, mely Forfar, Kinkardine, Aberdeen, Banff, Elgin, Nairn és Caithness grófságok mélyebben fekvő részeiből áll, s mely hátramaradt, mert égalja kedvezőtlen és mert a piacoktól távol esik, szintén roppant mérvű fejlődésben van, mióta a vasutak elérték, s egy vasut megszakítás nélkül öszeköti Aberdeent Londonnal Edinburgon át. Aberdeen és Dundee, e két vidéki központ mindketteje

már közel 60.000 lakossal bir.¹ Többféle gazdasági ipar virágzik ott, mint a halászat a folyamokban, melyekben felvándorolnak tavasszal a lazacok, vagy az éjszaki tengerben, hol a heringek hemzsegnék. Forfar és Kincardine grófságok, melyek, mint legdélebbre esők, egyzersmind gazdaságilag legelőre haladottabbak, versenyeznek Ayr grófsággal. Ezt főleg egy marhafajnak köszönik, a szarvnélküli fekete angusi fajnak, mely, miután az ottani baromtenyésztők, Bakewell tanítása szerint, megjavították, a mészárszékre nézve ugyanazzá lett, mint az ayri tehén a tejelésre nézve, s jelentékeny vere-ség nélkül kiállja a versenyt a legjobb angol fajokkal is, magával a *durham*-mal.

A mily mértékben éjszak felé haladunk, oly mérvben fogy a földek termékenysége; de az alagesővezés, a karórépa és a takarmánynövények termelése, a pót-trágyák, mint a csont és a guano, a kivájások, a mész-trágya stb. mindenütt jó földekké alakítják át a csunya moesárokat és a terméketlen sziklákat. Második terem-tésnek lehetne ezt mondani. Skóczia e része napról-napra rohamosan növeli hús- és tej-termelését; az árpa és zab, bár távolról, követik a mozgalmat; maga a buza meg mer jelenni a komor és jeges Caithness grófság-ban, a legéjszakibb vidéken, hol máskor majd kizárólag csak a tengeri madarak megszámlálhatatlan csapatai laktak.

Gourcy, egy utazó mezőgazda, érdekes elbeszélé-sében utal Mactierre, a ki miután az Indiákon gazdaggá lett, Gordon hercegtől Aberdeen grófságban, egy 9000

¹ Aberdeen lakossága jelenleg 105 ezer, Dundee-é meg éppen 142 ezer. A ford.

hektár kiterjedésű, majd teljesen művelés nélküli birtokot vásárolt 3 millió frankért, s ki hektáronként 1500 frankot költött mindenféle munkálatra, vagyis a vételár ötszörösét. E munkálatok főleg a sziklák eltávolításából állottak. A birtok talaját ugyanis gránitszirtek törték át; löporral felrobbantották, s elhordták azokat, s akkor a talajt simává tették, alagesővezték és 150 hektáros gazdaságokra osztották. Mondják, hogy e gazdaságokat tizenkilencz évre kibérelték az összes rájuk fordított költség 5 % -jét elérő bérért. Az egész művelet, mire elkészül, 15—20 millióba kerül. Ime, mily fokra jut el a mezőgazdasági spekulálás; az angol tőke szívesen fordul Skócia felé, mert gazdaságilag ifjabb ország Angliánál.

A skót árakra a 20 % -os reductiót alkalmazva is, Alsó-Skóciában, egészben véve ezt, egy hektár körülbelül 100 frankot jövedelmez, mely összeg így oszlik meg:

A tulajdonos járadéka	30 frank
A bérlő haszna	25 „
Adó	3 ¹ „
Gazdasági kiadások	17 „
Munkabérek	25 „
Összesen 100 frank.	

Mondtam, hogy Franciaországban a földek közép nyers jövedelme körülbelül szintén 100 frank, jöllehet a mi talajunk és égaljunk végtelenül felette áll a skót talajnak és égaljnak. A járadék nálunk is körülbelül

¹ A Highlandon, vagyis Skócia másik felében, az adó jelentéktelen, s így a Lowlandra eső részt, a felosztásban, meg kell kétszerezni.

akkora, mint Skócziában; de a többi nagyon különbözőleg oszlik fel. A munkabér nálunk, a sok munkás és a tökehiány miatt, egy negyed helyett felét emésztí fel a nyers jövedelemnek. A gazda és a gazdasági kiadások számára, mely kiadások a legjövedelmezőbbek, csak egy negyedrésze marad annak, mi Skócziában szokásos. A gazda jövedelme, mely Franciaországban a nyers jövedelem tizede és a járadék harmada, Skócziában a nyers jövedelem negyede és a járadék négy ötöde. Angliában a közép nyers jövedelem kétszer nagyobb, a felosztás aránya azonban ugyanaz, csak hogy az adó Skócziában végtelenül kisebb levén, a különbséget majdnem egészen a bérlő teszi zsebre.

A skót mezőgazdaság legnagyobb fölényét a mezei munkások kis száma képezi. Láttuk, hogy Franciaországban körülbelül 40 falusi lakos esik 100 hektárra, Angliában 30, alsó Skócziában csak 12, holott az átlagos termelés Skócziában akkora, mint Franciaországban, s fele akkora, mint Angliában. Ez a legkisebb arány valószínűleg egész Európában, s még inkább fogyni fog, mert a termelés folyton növekszik, s a földműveléssel foglalkozó lakosság változatlan, vagy majdnem változatlanul marad.

Régebben Skócziában is, mint mint mindenütt, volt sok *crofter*, vagyis oly kis-paraszt, a ki mint feles, a *taksmen*-ok vagy *middlemen*-ok, azaz felügyelők vagy főbérlők alatt, kik gazdáik számára kezelik a birtokot, nyomorútan művelték pár hektár földjüket. E *crofter*-ek mind eltűntek; egyik bánya- vagy kézmű-iparossá lett, a másik bérlővé, s csak igen kevés egyszerű földműves napszámos. A farmok középkiterjedése megnövekedett, de még mindig nem nagy, mert nem haladja meg a

60—80 hektárt, s a farmerek képezik a földműves nép egyik felét, a másikat pedig a napszámosok és béresek. Ez utóbbiak közt többségben vannak a béresek, kik egy évre szegődván s uraik mellett élván osztoznak munkájában; a tulajdonképi napszámosok inkább kivételt, mint szabályt képeznek.

E szervezetet különbnek tartom az angolországinál, hol még nagyon számosan élnek napszámból s könnyebb is azt Franciaországban meghonosítani, mint az angol szervezetet. Nekünk van egy elemünk, mely hiányzik Skótországban s melyet én bizonyos fokig nagyon üdvösnek tartok, ez a kisbirtok. Ha csak nincs nagyon elaprózva és más tekintetben is gondoskodva van a jó művelésről, a kisbirtokkal még nagyobb sikert érhetni el.

Felfogásom szerint a jelzett hiányok daczára jelenleg jobb a skót szervezet. Ha nincsenek meg náluk a kisbirtok előnyei, hátrányai sincsenek. A skót bérlők, e kiválóan okos gazdák, nagyon jól tudják, hogy csak ahhoz szabad fogniok, a mit végre is tudnak hajtani. Itt nemcsak nem kívánnak tulajdonosok lenni, ha csak egy bérlethez szükséges tőkájök van, hanem még 50 hektárt sem bérelnének ki, ha szükséges tőkájök jobban megfelelne 25 hektárnak. Rendesen kevesebbet költenek el jövedelmöknél s a ki nálunk a polgárt játszaná, nem restelli megfogni az eke szarvát. Mindenben jobban szeretik a valóságot, mint a látszatot; az önszeretet szerencsétlen balitélete, mely annyi áldozatot kíván Franciaországban, meghátrál a nemzeti józan felfogás elől. A skótországi utazás ebből és sok más szempontból nagyon hasznos lenne a mi kis-, közép- és nagybirtokosainknak.

Egyébiránt Skótország régóta keresztül vergődött egy oly átalakuláson, mely még nem történt meg Francia-

országban, sőt Angliában sem tökéletes: a közlegelők megszüntetésén. Igazán semmi nagyot sem lehet addig teremteni a munka és a jólét okos megosztására, míg a talaj nevezetes része szükségképen műveletlen marad s csak a nyomor és tétlenség istápolására szolgál. Ha mint London közelébe ki is hasítanánk egy darabot közsétánnak, az nem baj; de ne legyen sok. A közlegelők még területünk huszadrészét képezik. Angliában sokkal kevesebb; ötven év óta nagyon sok *inclosure* történt, körülbelül egy millió hektárt osztottak szét, kerítették be és művelnek; itt azonban csak külön törvényezikkel lehetne minden közlegelőt szétosztani; míg Skóciában elég az érdekeltek követelése, a törvényhozás 1695 óta felhatalmazza őket: ez volt a skót országgyűlés egyik legutolsó és legjobb törvénye. Helyesen jegyezték meg, hogy ha ugyanakkor az angol parlament is hasonló törvényt hoz, nagyobb haladást tett volna az angol mezőgazdaság.

A skót közlegelők 1695 óta lassankint egyesek birtokába mentek át, kivált a *Lowland*-okon; a mi csak művelés alá fogható, művelés alá került és sikeresen gazdálkodnak. Ha két-három századdal tekintünk vissza, majdnem egész Európában ugyanazt a gazdasági szervezetet találjuk, többé-kevésbé kiléptek a kezdetleges barbárságból. A közlegelő, mely még most is dívik Oroszország parasztjainál, uralkodott mindenütt és mindig hátrált a műveltség előtt.

Nem minden *Lowland*-on növekedett a lakosság annyira, mint Lanark és Renfrew grófságokban, ha némelyikében, mint Ayr és Edinbourgban, egy század óta megháromszorozódott; másokban, még a leggazdagabbakban is, minő Haddington és Linlithgow, melyek a Lothianok részei, csak lassan gyarapodott. Összevéve meg-

kétszereződött; ma kevéssel több egy fejnél két hektárra, a mi megfelel Wales és a franciaországi közép departement-ok, Haute-Vienne, Creuse, Dordogne, Corrèze népessége számának. E szaporodás nincs arányban a gazdaság gyarapodásával. Ugyanannyi idő alatt Anglia népessége háromszor annyi, Irlandé négyszer annyi lett.

A skótok a népesség kényes kérdéséről is ösztönszerűleg tudnak annyit mint a legnagyobb nemzetgazdák. A mikor emelkedik a munkakereslet, szaporodik a népesség is, hogy megfeleljen neki, e kereslet azonban nem mindenütt jelentkezik egyenlően, sőt a tisztán földműves kerületekben alább is száll. Skótország ekként a túlszaporodás okozta nyugtalanságok és szenvedésektől menten él, nem kell rettegnie saját élelmézéséért, mert sok gazdasági terméket szállít ki; fogyasztóinak csekély száma és józansága megengedi, hogy jövedelmének nagy részét tőkésítse.

Lássuk most ugyanazon elvnek szigorú alkalmazását a *Highland*-okon.

XXII. FEJEZET.

A Highlandok.

A Highlandok vagy felföldek négy grófságot foglalnak magukban, úgymint Argyle-t, Inverness-t, Ross-t és Sutherland-ot és Perth, Aberdeen, Banff, Elgin s Narni legnagyobb részét. Hozzáadván még a Hebrida, Shetland és más szigeteket, legalább is felét teszik Skótországnak.

Már mondtam, minő látványt nyújtanak e kopár vidékek: alig van fa, néhol még csalit sem, mindenütt meredek és meztelen bércek, a vizek árjai minden alakban: tavak, zuhatagok, habzó patakok, roppant hegyzúgok, örökös esők és havak, az éjszaki oczeán borzasztó szelei. Úgy látszik, hogy ily földön semmit sem kezdhet a mezőgazdaság. Pedig a Highlandoknak is van részök a skótországi nagy átalakulásban s e rész igen nagy, mert e hegység volt a forradalmakban oly termékeny század egyik legteljesebb forradalmának színtere. Külön kell elbeszelnünk azt, a mi itt történt, annyival inkább, mert sokan kétségbe vonták e gyökeres változtatás jogosultságát és hasznosságát. Az e tárgy fölötti vita sok ember fejében téves eszméket hagyott hátra, melyeket helyre kell igazítani. A Highlandokon ment végbe az a rendszeres néptelenítés, mely annyi zajt keltett harmincz év előtt Európában. Többi közt Sismondi bár dícséretes, de csekély belátású szándékból nagyon hozzájárult a köz-

figyelemnek e rendszabály elleni fölkelésére, melynek, noha túlerőszakosan hajtattott végre, kitűnő hatása volt.

Mint minden hozzáférhetetlen hegység, a Highland is egykor természetes erősségül szolgált egy harczias népnek. Minden különbözött a világ többi részétől: a ruházat, a nyelv, a faj, a szokás. Csak gaëlül beszéltek, csak kurta szoknyát és nemzeti köpenyt viseltek durva gyapjuból. A költészet és a regény halhatatlanná tették e kis népet, melynek egészen eredeti külseje van. Harczmódja az arab törzsekéhez hasonló társadalmi szervezetet teremtett. Minden nagy család vagy *clan* egy örökös főnöknek engedelmeskedett. Az egyes törzsek majdnem közösen birták földjeiket, a főnök engedelmével választhatták azt, a melyik nekik tetszett, csak egy kis jobbágyi tartozást és a személyes katonai szolgálatot kellett leróni. A sovány föld csak rossz zabot termett; uraikéhez hasonló vadságú tehén csordák és juhnyájak szolgáltattak egy kevés gyapjút, tejet és húst. Egyébiránt e hegyilakosok vadászat, halászat és főleg rablásból éltek. Időnként leszállottak bérceikről, hogy pusztulást vigyenek az alföldekre és mikor ily portyázásra nem egyesültek nagy számmal, kis csapatokra oszlottak, melyek a maguk javára fosztogattak.

Az 1746-iki, cullodeni csatáig a highlandi törzsek főnökei csak katonáik számának szaporításáról álmodoztak, tekintélyöket nem jövedelmeik, hanem fegyveres bandáik ereje szerint mérték. Mikor másutt már rég megszűnt a középkor gazdasági és társadalmi állapota, még fenmaradt e bércek között. Minden megváltozott a Stuartok végleges kiűzetése után. Az új társadalom eszméi és szükségletei jelentkeztek a legtávolabbi hegyzúgokban is. A főnökök kezdék az átalakítást. Mintegy

félszázad óta a skót urak is eltanultak egyet-mást abból, a mi a világ többi részében történt. Némelyek látták az angol, mások a francia királyi udvart. Ezek restellték szegénységüket s csak katonai hatalmukkal vigasztalgták magukat a gazdagság, műveltség és jólét hiányáért. A dolgok természetes rendje, mely szüntelen módosítja a jó és rossz emberi alkotásokat, mindennap új erőt adott titkos epedésüknek. Miután a Highlandok főnökei elvesztették hűbéri függetlenségüket, jövedelmök gyarapítására törekedtek, hogy bár más alakban szerepelhessenek és az ébredő civilisáció lassankint más szokások föl vételére bírta őket.

De csak egy módjuk volt a gazdagodásra, t. i. uradalmaik becsének emelése, itt azonban két rémítő akadályra bukkantak: a talaj és kivált az ég alj zord-ságára, azután a lakosok nyakas vadságára. Csakhamar észrevették, hogy könnyen le lehetne győzni az egyik bajt, mert nincs oly háládatlan föld, mely nem adna némi tiszta jövedelmet; az emberek azonban hajthatatlanabbak voltak még a természetnél is. Az egyszerű jobbágyot semmi sem ösztökölte munkája gyarapítására, elég volt neki az atyai kunyhó, s fogalma sem volt jobb életről. Miért változtatna valamit szokásain? Talán hogy más arassa le veritékének gyümölcsét? Többet ért rétjeinek és ősi tétlenségének büszke szegénysége.

De még remélhették volna ez akadályok eltávolítását, mert hisz minden hűbéri államban diadalmaskodott rajtok az idő, ha nem lett volna egy különös nehézség, mely teljesen lehetetlenné tette a vállalat sikerét. Bár a területhez mérve nem igen volt túlnépes a föld, mert 4 millió hektáron csak 250,000—300,000 lakóst számlálnak a *Highlandok*, mégis a talaj termőképességét tekintve, sok volt

a lakosság. Bármennyire megszokták a skótok a bőjtöt, sokszor megtizedelte őket az éhség; gyakran megtörtént az is, hogy eret vágtak aszkóros telieneiken, csak hogy vérével táplálják magukat. Még ha munkásabb lett volna is a nép, mint a minő nem volt, ily számosan nem táplálkozhattak jobban és ha némely helyen lehetségesnek látszott is a jobb művelés, kár lett volna addig belékezdeni, míg a régi clanok foglalták el a szomszéd földeket, mert semmi termés, semmi marha sem kerülhetne volna ki a hagyományaik által jogositott rablást.

Ekkép a skót törzsek főnökei lassankint arra a meggyőződésre jutottak, hogy csak a nép számának csökkentésével huzhatnak valami hasznot hegyeikből; azóta először mellékes utakon, majd nyíltan és erőszakkal maguk ritkították a nép sorait, a melyet a háború érdekében szaporítottak őseik.

Az angol kormány ügyesen támogatta; Londonba édesgette, hogy vesziék el nemzetiségöket és új eszmék és szokások elfogadására bírja és miután bebizonnyította nekik, hogy a Highlandok régi szervezetét nem lehet összeegyeztetni a béke és munka uralmával, segítette őket a nehéz átmenet nagy munkájában. E végre mindegyik clan embereiből összeszedett ezredeket állítottak fel, melyeket hagyományos főnökük vezetett és az állam fizetett. Ezek az ezredek derekasán megőrizték az új zászló becsületét; a császárság elleni harczokban különös egyenruhájokról jól ismerték Felső-Skócia katonáit és angol sereg legjobb vitézeinek tartották. Ugyanakkor a síkságra telepítettek néhány családot; a lázongókat pedig Amerikába szállították.

A tizenhét század utolsó éveig kimélettel hajtották végre e rendszabályokat; de Young Arthur

nagy gazdasági forradalma megváltoztatta a dolgot. E kopár hegyeken még világosabb volt a nagy gazdaságok haszna mint egyebütt. A mi egykor a gaël faj erejét képezte, az ő hűbéri szervezete, most épen az okozta vesztét. Egy clan területe a főnök birtokának tekintetvén, a Highlandok felülete kevés, de roppant uradalmakra osztatott. Minden clan feje maga tartott vadászatot alattvalóira; e szerencsétlenek közül sokan Canadába mentek, mások az alföldön kerestek foglalkozást, kunyhóik romjain nagy farmok emelkedtek, melyekben leginkább juhokat tenyésztettek. Egy előkelő skót, Selkirk lord 1808-ban nyíltan kimondotta a néptelenítés elméletét, melyet *clear an estate*-nek, uradalomtisztításnak nevezték el és neveznek ma is.

Pedig ugyanakkor gyönyörrel olvassa Anglia és Európa Walter Scott alkotásait. Első költeménye *Lay of the last minstrel* 1805-ben jelent meg, és az első regénye. Waverley 1814-ben. E csodálatos elbeszélésekben új életre támadt fel a régi Skótország költői *highlandere* tarkakoczkás kendőjével és félelmes szabylájával. Minden képzelet e költői földről ábrándozott és azon kedves ábrándképekkel népesíték be tavainak partjait, hegyeit, ligeteit, *glens*-ei és barlangjainak mélyeit, melyeket bőven teremtett a nemzeti regényíró képzelme, és ugyanakkor, midőn e lángelme annyi fényt árasztott ez emberekre, néhány földesúr érdekében üldözték, földönfutóvá tették a fenmaradottakat!

Minden oldalról felszólaltak e kegyetlenség ellen. Kétségbe vonták a jogot, melylyel egyszerű hűbérfőnökök a föld feltétlen uraivá tolták fel magukat, melynek csak, mint mondták, szuzerainjei és az épen annyira a jobbágyaké mint az övék. E megjegyzés több tekintetben igaz

lehet, s csak a hagyományra hallgatva, el lehetne fogadni; de a jelennek és jövőnek a múlttal való harczában nem lehetett igaza a történelemnek. A hasznosság világos volt, bár a jog nem vala tökéletesen megállapítva. Minthogy a kormány lehetetlennek tartotta az alföld munkás népe mellett az ily veszélyes szomszéd meghagyását, beavatkozott a közbiztonság érdekében. E segélynek köszönhetni, hogy megtörtént a nép számának csökkentése és vad lakosainak legnagyobb részét elvesztette a *Highlands*.

Sehol sem tettek bővebb tapasztalásra szert, mint Sutherland grófságban, mely Nagy-Brittania éjszak-nyugati végecsücsát képezi. Utálatos vidék ez, hol még számosabbak a hegyzugok, mezítelenebbek a sziklák mint a szomszéd tájakon s épen a nagy pusztaság miatt nem festőibb azoknál. Svéd- és Norvégországgal egyenlő szélesség alatt feküdven, ugyanazon égaljjal bir. A tengerpart hosszában kivált dél felé keskeny nyelv alakjában húzódik a jó termőföld; különben sehol sincs föld, vagy ha volna is, csaknem minden művelést lehetetlenné tesz a hideg és a vihar.¹ Itt tartotta fenn magát az egész világtól elszigetelve a legtisztább és legnyersebb gaël törzs. Egy örökös főnök kormányzá

¹ A *skót gazda*, bár különben annyi jóakaratot tanusít a szerző iránt és annyira kész megerősíteni állításait, Felső-Skócia és Sutherland talaja és égaljának rajzán mégis megütközik. Lehet, hogy egy kissé túloztam a képet, mert e tengervídéken jártomban irtózatossá vált időm nyár közepén; de még mindig elég ok marad fenn, a depopulatio igazolására s az én jeles ellenmondóm nem is vonja kétségbe. E lényeges pontot kizárva a kérdésből, szívesen megengedem a nemzeti önszeretnek, hogy Felső-Skócia égalja nem oly zord, mint ugyanazon szélesség alatt Svéd- és Norvégországnak; a különbség nem lehet valami nagy és csekély a jelentősége.

a clant. *Mhoir-Fhear-Chassaibh*-nek vagy a dél emberének hitták a főnököt; neve a dán kalózokkal való küzdelmeire vonatkozott, kik gyakran meglátogatták a még éjszakibb fekvésű Caithness grófság partjait. Eleség hiánya miatt gyér volt a lakosság és nyomorult állapotban élt; 300,000 hektárnál nagyobb területen összesen 15,000 lakos, férfi, asszony és gyermek élt barmok módjára.

A clanok katonai szervezetében Sutherland képezte a 93-ik serezzredet. A század elején Sutherland grófnő, a *dél nagy embereinek* egyedüli örököse, ki egy gazdag angol főúr, Stafford marquis neje lőn, intézte a clanra az utolsó csapást. Megparancsolta jobbágyainak, hogy azonnal hagyják el a belső földeket, új telepeket ajánlott fel nekik a tengerparton, hol tengerészek, halászok, munkások, sőt földművesek is lehetnek, mert a talaj és az égélj némileg kedvezőbb volt; azoknak, a kik visszatartották, nem hagyott fenn más választást, mint az Amerikába vándorolást. A rendelet tíz év alatt, 1810—1820-ig, hajtattott végre. Mintegy harmincz éve, hogy megtörtént. Három ezer családnak kelle ott hagynia az atyái lakta földet és a tengerparton épült új helységekbe költöznie. Ha ellenállottak, a marquise emberei lerontották kunyhóikat és hogy gyorsabban menjen a munka, néhol fel is gyújták.

Mikor Anglia és Európa tudomására jutott annak, a mi Sutherlandban történt, tetőpontjára hágott az izgatottság, melyet hasonló végrehajtások keltettek s nagyítva ismétlél azon átkozódó kiáltásokat, melyek a meggyújtott kunyhókból hangzottak fel. E vádak 1820-ban arra bírták Stafford lordot és ladyt, hogy főügynökükkal, James Lochchal védíratot készíttessenek eljárásukról.

Loch szerint a Sutherland grófok örököse igazi szolgálatot tett jobbágynak, mikor földjeik elhagyására kényszerítette őket, hol csak inséget találhattak. Földből készült gunyhók helyett, melyekben hegyeik közt poshadtak, kevésbbé irgalmatlan ég alatt kényelmesebb lakásokat építtetett; kétségkívül rengeteg, de kopár legelőik helyett, melyeken éhségtől vesztek el törpe nyájai, kevésbbé terméketlen és az oczeánra nyíló földeket ajándékozott nekik. Nem üzte ki, csak saját érdekében áttelepítette őket. Ha néhányan balitéleteiktől megvakítva többre becsülték a kivándorlást, a nagyobb rész elismeréssel fogadta parancsát; a kiket pedig erővel kellett kiűzni, csak kivételt képeztek.

Valóban, mondá tovább Loch, e hasznos rendszabályok eredménye nem sokáig váratott magára. Az új helységek már 1820-ban sokkal különbek valának a régiéknél. A marquise tekintélyes összegeket költött az utakra minden irányban, hidakat veretett a folyókon, sőt tengerszorosokon is, vendéglőket és postaszállókat emeltetett, hozzáférhetőbbé és biztosabbá tette a kis tengerparti réveket. E táj, mely tiz év előtt teljesen el volt zárva, megnyílt a tenger és száraz felől, gyorskocsik járnak be egyik végétől a másikig s számos hajó rakodik be és ki e máskor elhagyott helyeken. Csak Helmsdale kikötője többre került 16,000 font sterlingnél vagy 400,000 franknál. E hitvány rév, hol 1814 előtt egyetlen egy hajó sem kötött ki, öt év után több ezer tonnára rúgó hajóterhet mutatott fel. Kezdetben a marquise ügynökeinek drága pénzen messziről kellett szállítaniok az építő anyagot, Sutherlandból a meszet, Newcastleból a kőszenet, Aberdeenből a palacserepet, mérnököket, köműveseket, bányászokat, matrózokat s minden

féle iparosokat, úgy mint pékeket, kerékgyártókat, asztalosokat kellett hozatni, mert teljesen hiányoztak. Mikor már Loch könyve iratott, csekélyre olvadt az idegenek száma, mert a benszüllöttek megtanultak annyit, a menynyire szükségök volt. E tegnapi barbarok néhány év alatt tügyes iparosok, jó tengerészek, merész bányászok lettek. A marquise költségén templomokat és iskolákat emeltek s csak rövid idő kellett az újjászületés művének befejezéséhez.

Ugyanakkor nem került nagy fáradságába Lochnak azt is bebizonyítani, hogy a gazdasági termelés szempontjából szintén gyümöleshozó volt a munka. A néptelenné tett földeket huszonkilencz nagy farmmá osztották be, melyeknek kiterjedése átlag 10.000 hektárra rúgott s tisztán juhtenyésztésre fordították. Számos javított cheviot-fajta kost és juhok hoztak be s a bennszüült fekete fejű birkák közé eresztették. A ligeteket felgyújtották, a lápos helyeket árkokkal csapolták le, a vizeket mesterséges csatornáknak szedték össze és vezették tovább a hegység hosszában. Ez értelmes munka következtében természetes, szép és tömött pázsit lepte el a legmagasabb csúcsokat épen úgy, mint a legmélyebb völgyeket. E kezdetleges pázsit, melynek vékony hajtása elpusztult volna az állatok lábai alatt, naponkint javult és erősödött a trágyától, melyet a juhok raktak ott le. 118,000-re becsülték a cheviot-birkák számát, 13,000-re a fekete fejűeket, melyek már akkor Sutherland hegyein legeltek. A gypju évi kivitele 415,000 fontra emelkedék és Invernessben a York grófság gyárosainak adák el. 30,000 juhok szállítottak Northumberland bérlőinek, kik levágásra hizlalták őket. E termékek, melyek sokkal különbek voltak a régieknél, gyors bő gyarapodást ígértek.

A jobb helyzetbe jutott tengerparti bérlők uruk ösztönzése és segélyével maguk is szívesen elsajátították a földművelés tökéletesebb formáit, árpával, rozsossal bevetett szép mezők, sorban ültetett répák, mesterséges rétek foglalták el a régi lakók kedves ligeteit.

Loch minden reményét teljesítette, minden állítását megerősítette az idő. Sutherland grófság maga soha sem tudta volna előteremteni a szükséges tőkét. Úgy kellett történni, hogy a grófság örököse egy dúsgazdag emberhez menjen nőül, ki vagyona egy részét neje örökségének javítására áldozza. Az angol kormány ez átalakítás emlékezetére Sutherland földjét hercezséggé tette; és Stafford marquisnak utolsó áldozatként azt kelle látnia, hogy családjának nemes neve azon földébe olvad, melyet annyira emelni iparkodott; Sutherland grófné és Stafford marquis fiát ma Sutherland hercegnek híják. 300,000 hektárjából egy millió frank jövedelme van s ez, a mint mondják, csak ötöd része rengeteg vagyonának; a többi atyai birtokából ered, Stafford és Salop grófságokban, melyeket szintén javíttatott, csakhogy más módon, mert más elemekkel birtak.

Mikor az új herceg 1840-ben birtokába vette highlandi uradalmait, csak a hála nyilatkozatait tapasztalta. A régi ellentállás emléke eltörlődött, a felgyújtott gunyhók füstje szintén elenyészett. A farmerek, kik a lakatlan belső hegyeket vagy pedig a tengerpart műveletlen rétjeit bérelték ki, mind nagyon jól jártak. Loch, a jószágigazgató a parlament tagja lön. A hajdani 15,000 helyett 20,000 lelket számlált a népesség, bár a tengerpart hosszában össze van szorulva, nem gondol többé kivándorlásra. A rossz földeket fölfrissíték, nagy költséggel kiszedették belőle a köveket, tengeri füvel és

más mesterséges trágyával tetemesen megjavíták s hektárját 100 frankon adják bérbe. Kikötő, bánya és halászat mind jólétnek örvend. Mhoir-Fhear-Chassaibh örököse dunrobini hűbéri várkastélyából szemlélhette azon iparos tevékenységet, melyről atyái álmodozni sem mertek.

Benn a hegyekben már majd egészen eltűnt a fekete fejű birka s általában a cheviot foglalta el a helyét. 200,000 juh él most azon a területen, melyen előbb csak a negyedrésze élhetett meg. Csodálatos sajátsága a birkának, hogy minden földhöz és égaljhoz alkalmazkodik! Ugyanazon állat, mely Szahara homokos sivatagján főkincsét teszi az arabnak, hasznossá válik az éjszaki sarkot érintő bérczek és tőzegföldeken! „Zavarba jön az ember, mondá Gourey, egy franczia utazó, a ki bejárta e szomorú magányt, zavarba jön, mikor pompás juhokkal látja benépesítve e földet, juhokkal, melyek évente 5 font elég szép gyapjút adnak és negyedféléves korukban csupán azon tápláléktól, melyre itt télen-nyáron bukkannak, kétszáz angol fontot nyomnak. Nyári legelőül a magaslatok szolgálnak, téli legelőül a völgyek vagy *glenek*. E nyájak még a hosszú éjszakákon is ki vannak téve az idő viszontagságainak, legfőlebb néhány gyér nyirfa alá vonulhatnak; októberben azonban valami vaj és kátrány vegyítéssel kenik be, hogy a sok nedvességtől óják őket.

A régi lakók már eltűntek. Ha itt-ott a hajdani hegyi lakók valamelyik sarja egy sziklán ülve, s hagyományos kendőjébe takarózva egy ballada méla nótáját játszsza dudáján, nem katona többé, hanem juhász; már nem a harczból és fosztogatásból él, hanem béréből, melyet a szomszéd bérlő ad neki. Csak egyesek tudják

törzsük harczias történetét; ez, ellenkezőleg, azt beszéli el neked, hogy az idén szerencsésen ellettek a juhok és jó áron kel a gyapju. Ez maradt meg a kiírtott fajból. 500 birkához elég egy juhász; és 4—500-ra teszik a számukat a 300,000 hektár földön.

Sutherland története többé-kevésbé az egész *Highland*-é. A honnét kitelepíthették a régi lakosságot, a juhok foglalták el helyöket. Ha kissé javult a föld és nem teljes a depopulatio, egy kevés zabot és répát termesztenek a tanyák körül és szarvasmarhát tenyésztenek a juh mellett. Ez az állat, melyet a *West-Highland*, nyugoti felföld, neve alatt jól ismernek, nem egyéb mint az ország régi fajtája, mely hála az ezerféle gondozásnak rendkívül testes és a hizlalásra kiválóan alkalmas lett. Waverley marhatolvajai, ha feltámadnának, alig ismernék meg e mozgó tömegekben az ő kis állatkaik sarjadékát, melyeket portyázásaikból hazatérve maguk előtt hajtottak és százával rejtegettek barlangjaikban. Egyetlen egy nyom annyit mint 5—6 a régiből.

Argyle Archibald herezeg kezdte a marhákat nemesíteni a mult század közepe táján és ma tetőpontját látszik elérni. Bozontosak levén, mint a medvék, fekete vagy többé-kevésbé sötétes barna színűek, első látásra még feltűnik vad külsejük, mely egészen hozzáillik a földhöz, a hol laknak; nehézkes járásuk és nyugodt tekintetök azonban mindjárt elárulja, hogy elvesztették régi vadságukat és elidegenedtek andalusiai dühös testvéreiktől, melyeket a bikaviadalra nevelnek. Pedig semmit sem változtattak az állatok életmódjának fő körülményein. Épen úgy mint a juhok soha sem teszik be a lábukat az istállóba, a szabad levegőn tanyáznak éjjel úgy mint nappal, télen úgy mint nyáron s nincs más

táplálékuk, mint a mit maguk találnak a hegyeken, hol semmit sem vetett az emberi kéz.

A brit nemzetnek durva szokásai vannak, durva kézzel nyúl mindenhez, és sokszor vétkezik a formában, mikor igaza van a dolog lényegében. A nagy skót hűbéresek bizony messze mentek mikor jobbágyaik számának apasztására az erőszakot használták; jobb lett volna megvárniok az időt, mely gyorsan halad, mikor önként ment volna az átalakulás. Még ha el sem maradhatott volna a kényszer, ezt nem lett volna szabad oly emberek ellenében alkalmazni, kik irányukban a rajongásig odaadók valának. Az apasztás azonban mind gazdasági, mind politikai szempontból jó és hasznos volt. Bőségesen bebizonyította ezt ötven év tapasztalása. Maguk a skótok megvallják, hogy ha sajnálni kell valamit, az épen arra vonatkozik, hogy nem mindenütt hajtották végre oly tökéletesen, mint Sutherlandban. A hegyi lakók, a kik némely ponton nagyobb számban maradtak meg, nyomorúságukkal igazolják elődeik kiűzetését és a dolgok menete lassankint kétségkívül eltünteti őket is.

Mikor Sismondi oly határozottan kárhoztatja a Skóciában történeteket, több confusiót követ el: úgy beszélt Sutherlandról mint valamely rendes viszonyok közt levő tartományról, közepes termékenységgel és civilisatióval; a mit a birtokkal visszaélésnek tekintett, az a termelés elégtelenségét és a barbárság veszélyét takarta el előle. Ha valamely talaj és égalj nem tud annyit termeszteni, hogy illően eltartsa emberi lakosságát, el kell onnét távozní a népnek. Az hogy egyes tulajdonosok birtokában van a föld, a kik rente alakjában élvezik vagy maguk a földművelők közt van felosztva, csak alsóbb rendű kérdés; a viszony változhatik, a fő nehézség azon-

ban megmarad. Ha a *highlandereket* ismerték volna el tulajdonosokul, nagyobb részek eltávolítása mégis szükséges lett volna.

Ezen első kérdés felállítása és megoldása után következik a második, a járadéké.¹ Hasznos-e, jogos-e, hogy ily vidéken rente-ot, jövedelmet hajtson a föld? Én nem habozom az igenlő válaszzal. A legrosszabb föld sem képez kivételt az általános szabály alól, a művelés költségein túl minden földnek kell valami fölösleget teremni, hogy igazán hasznos legyen a községnek. Ez a fölösleg azok tápláléka, a kik nem művelik a földet, a kik az iparnak, kereskedésnek, tudománynak és művészetnek élnek. A mely föld nem terem fölösleget, műveletlenül hagyandó. A skót főnökök, jóllehet személyes érdekből, csak eszközei voltak e nagy társadalmi törvénynek, mely a civilisatio elvévé teszi a jövedelmet, mert jövedelem nélkül nincs munkafelosztás, munkafelosztás nélkül pedig nem lehet gazdagság, jólét, értelmi fejlődés. Egyébiránt nagyon ritka, hogy a tiszta jövedelem gyarapodásával nem növekednék a nyers termék is. Felső-Skócia jóval többet terem ma mint száz év előtt, nemcsak a járadékra, a mi világos, hanem mindenre nézve.

Valaki egy vén hegyilakos szavait idézte, melyek pikans formába foglalják össze fajának panaszait: „Ifjú-

¹ *Rente* (járadék) alatt azt értem, a mit általában értenek alatta Franciaországban, a tulajdonos tiszta jövedelmét: néha, kivált az angol éconómisták irataiban más, egészen methaphysikai értelmet is adnak neki, melyet Ricardo gondolt ki és végtelen vitát keltett. Én azonban mindig kikerültem jelen Essaimban ezt az értelmét. Lásd Ricardo elméletének bírálatát a *Cours d'économie rurale* cz. munkámban.

ságomban, mondá, egy highlandsi főnemes abba helyezte uraságát, hogy mentől több embert tartson; utóbb arról volt szó, hogy minél több szarvasmarhája legyen; ma pedig birkái számától függ az urasága. Meglehet, hogy utódaink arra fognak tekinteni, mennyi patkányt vagy egeret produkál valamely uradalom.“ Kétségkívül szellemes, de nem igazságos ötlet. Elég egy szóval válaszolni reá: *Highlandok* népessége 1750-ben 300,000 volt, ma 600,000 s e nép haszna és napszámdíja bizonyosan többet gyarapodott mint a tiszta jövedelem még magában a lakóitól megfosztott hegyekben is. E hegyek ma sem jövedelmeznek 2—3 franknál többet hektáronként, a bérlők majd annyi hasznót húznak belőle, míg az egyszerű juhászok haszna 1000 frankra is rúg évenként, a mi legalább tízszer annyi mint a mennyi atyáiknak volt.

Ugyanazt mondhatni az áttelepített népességről is; jövedelmező foglalkozás hiányában az éhségtől pusztult el az ország belsejében; míg most jólétnek örvend a tengerparton, hol nem hiányzik a jövedelmező munka. És e nép, melytől egykor annyira rettegték szomszédjai, ma munkás és rendes erkölcsökkel váltotta fel rabló szokásait. Nem történt tehát, mint Sismondi állítja, munka- és a jólét-megtakarítás, hanem mindkettőnek nevezetes gyarapodása.

Mint a történeti okmányok bizonyítják hasonló átalakulás történt VII. Henrik idejében, mikor a két Rózsa polgárháborújának vége egy kis rendet és biztonságot adott e királyságnak. A hűbéri szervezet, mely jó a háborúra, akkor sem fért meg a békével. Mihelyt az angol urak kevesebb fegyveresre és több jövedelemre akartak szert tenni, tökéletesen ugyanazt tették a XV.

század alkonyán, a mit a skót urak kétszáz évvel később: leszállították jobbágyaik számát és juhokkal pótolták a helyöket. Az egész század folyamán emelkedett ez a rendszeres depopulatio és a szerzetes rendek kiűzetése után azt a tömérdek csavargót szülte, kik a vidéket zaklaták és veszélyezteték s a hirhedt szegényadó behozatalát okozták. Csak Erzsébet uralkodásának végén kezdett átváltozni a felfogás, mert gyarapodván az iparosok és kereskedők száma, több gabonát kelle természeteni táplálásukra; az angol uraknak még annyi igazolásuk sines, mint később Felső-Skócia urainak, mert néptelenné tett földjök sokkal művelhetőbb mint ezeké.

Walter Scott, a clanok költője is, mikor történetíró lett a regényíróból, fennen elismerte a kiűzetés szükségességét. „Ha egy szép nyári estén tekintünk végig a hegyeken, mondja *Skócia történetében*, a sziklák, erdők és meredélyek távolról a legvonzóbb alakokat és színeket öltenek, úgy hogy némi erőltetésre van szükségünk, hogy igazi kopár és pusztá külsejüket képzeljük el magunknak. Épen úgy a hegyi clanok rendszere, távolról és a képzelet tükrében nézve, hatalmasan megragadja szivünket és képzelő tehetségünket; de nem szabad elfelejtenünk, hogy minden szabadság, erkölcsi és vallási haladás ellensége volt. Csak egy főnök szeszélyére volt szükség, hogy megzavarja az ország békéjét, akár az által, hogy kitűzte a polgárháború zászlaját, akár hogy egy rablóbandát eresztett az alföldek egyik másik vidékére, kik mint a kutyák a vadásztanyán, valamely komor völgyben gyűltek össze, hogy raboljanak és pusztítsanak. Bármily részvételt viseltessünk azok iránt, kiknek át kell esniök ezen a változáson, bármennyire sajnáljuk oly társadalmi állapotnak erőszakos lerontását, mely annyi

oldalról érintkezik a hajdani lovagvilág regényes felfogásával, egyetlen egy okos ember sem akad, a ki el nem ismerné, hogy rendes kormány nem tűrhette tovább ezt a helyzetet és a kit bántana, mikor azt lerontatni látja.“

Valóban *mint a kutyák a vadásztanyán!* Senki sem fejezte ki magát erősebben és Walter Scott csak a kérdés politikai és erkölcsi oldalát tárgyalja és elhanyagolja a gazdaságát, a mi pedig nem kevésbé fontos.

Nálunk Franciaországban hiányoztak Felső-Skócia rabló törzsei és a közrend szempontjából sem volt szükségünk hasonló áttelepítésre; a *Highlandok* példájából azonban mégis tanulhatunk valamit, mert természetlenebb vidékeink földművelő lakosságának helyzetét juttatja eszünkbe. Nincs-e hazánk némely vidékén is oly sűrű lakosság, a minőt nem táplálhat a lakott föld, s míg annyian lesznek, nem marad-e sikertelen legkitartóbb munkájok? Nem volna-e a közérdek és a nagy család e szerencsétlen tagjainak érdeke szempontjából is kíváncsós, hogy részben áttelepítettnek és másutt nyernének hasznos foglalkozást? Nem nyerne-e vele a föld, melyet elhagynak és az a hely, a hol foglalkozásra akadnak? És ők maguk is nem tennének-e szert jobb napszámberre és jobb létre? Istennek hála, nem lehet nálunk szó arról, hogy erőszakot használjunk ellenök, mert ez csak az érdekelték szabad meggyőződéséből származhatnék; de nem volna-e jó előre elkészíteni rá a közszellemet?

Mikor kizavarták a népet, könnyű lett a munka a *Highlandok-on*. A hegyeken hiányzott a fa. Meztelenségek több oknak tudják be, nevezetesen a tengeri szeleknek; a vihar azonban nem dülhet egyenlően e roppant

felület minden pontján; úgy hogy a kopárságot nagy részben nem lehet más oknak tulajdonítani, mint annak, a mi anyira megfosztotta fáitól a franczia Afrikát és saját hegyeinken is oly hamar tönkre tett minden termőföldet, t. i. a nyájak korlátlan kószálása. Azért Skóciában, mihelyt kiköltözött a nép, a föld egy részét legelőnek, a másikat erdőnek hagyták; a skót főnökök, mikor nagybirtokosok lettek, roppant térségeket kezdtek beültetni. Az utolsó Athol herczeg egymaga 6000 hektárt ültetett be vörös fenyővel. Ez a nagyszerű erdő, mely ma hatvan évesnél vénebb, ritka gyorsasággal fejlődött, fekete köpenyével takarja azon hegyeket, melyek Dunkeld körül a Tay-tól éjszaknak emelkednek; ez az erdő nem csekély dísz a vidéknek; tudtomra csak Badent és a Fekete-Erdőt lehetne hozzá hasonlítani és nem tudom, vajjon az ember ültette erdő nem nyerné-e el az elsőséget a természetes erdő, a vörösfenyő a mi fenyőnk fölött. A mennyire nincs helyén az erdő a sík művelhető földön, mely gabonát teremhet, hol barmot tenyészthetni és szőlőt ültethetni; épen annyira a meredek hegycsúcsokra való, a hová nem lehet ültetni más valamit: mert azon kincsen fölül, a mit maga ér, megvédi a viharoktól a völgyeket, szabályozza az eső járását és, a mit soha sem kell lenézni, emeli a táj nagyszerűségét: a Tay habzó zuhataga tizszerte szebb e felséges árnyék alatt.

Végre, és talán ez legkülönösebb vonása e pusztaság okszerű kiaknázásának, jó hasznot tudnak húzni a kecskéből; azután van ott elég fehér fogoly, erdősz fajd, mindenféle vízi madár s különösen még a *grouse* nevű fogoly faj, mely rendkívül szapora, továbbá mesterségesen tenyésztik a dām vadat és a szarvast. Az angol fényűzés nagyra becsüli a vadászatot. Egy *grouse*-os hegy

50 font sterlingen, 1250 frankon adható bérbe egy idényre. A mit ők *erdőnek* hinak, egy több ezer hektárnyi terület, melyet nem fednek ugyan mindenütt fák, de a marhák sem járják, hanem dāmavadnak és szarvasoknak van fentartva, megfizethetetlen. Minden skót nagybirtokos teremtetett ily erdőket uradalmaiban, mint Hódító Vilmos; ott azután a vadászok ijesztő meredélyeken nagy költséggel fölverik a puszták karesú monarcháit; kalandos expedíciók biz ezek, melyeknek vonzerejét csak emeli a fáradság és a velők járó némi veszedelem és a melyek éjszak e fiaiban atyáik vad ösztöneit ébresztik fel.

Semmi sem divik jobban a *Highlandok*-on mint a vadászat; Landseer ecsete, a brit *sport* kedvencz festője, mindenféle formában adta már a legdrámaibb jelene-
teket s ez az izgatottság, mely évenként két-három hónapig a clanok harczi zajongásához hasonló valamit ébreszt a néma hegyek közt, jó jövedelmet biztosít a tulajdonosoknak.

A közvélemény, miután sokáig habozott a hegyi törzsek kiűzetésének megítélésénél, végre szentesítette azt és a lerontott mult egy becses maradványának tekintette a skót erdőket. Most azonban már zúgolódni kezdenek az egykori hűbériség ez utolsó nyomai ellen; azt mondják, hogy sokkal kevesebb a dāmvad és szarvas, mint hogy illő hasznót hajtának a nekik hagyott ropant területekért s hogy jobb lenne juhokat legeltetni rajtok. Én értem e felszólalásokat, ha Angliáról van szó, hol néhány gazdag landlord népes kerületek közepén, tisztán a vadászat czéljából, műveletlenül hagy nagy térségeket, melyek bő aratást adnának; ilyen például Canok-Chase a Stafford grófságban, mely majdnem 6000

hektárra rüg; de Felső-Skócziában alig hiszem, hogy valami nagy veszteség volna. Néhány ezer birkával több vagy kevesebb, nem sokkal gyarapítaná a nemzeti élelmezést és a vad természet utolsó menedékét vesztene el Nagy-Britanniában. Mindig csak birka, biz ez nagyon egyhangú; csak még a mániának kellene belé avatkoznia. Nagyon messze jutnánk, ha a földművelés érdekében minden költészetétől meg akarnók fosztani a mezei életet és nem kellene-e attól tartanunk, hogy épen azt az egyik fő vonzerőt semmisítjük meg, a melyik a gazdagokat falura csábítja a városból.

A *highlandok* halászata szintoly híres mint vadászata. Az oly országban, hol mindenfelől özönlik a víz, roppant sok lehet a hal, kivált a lazaczezal rendkívül nagy kereskedést űznek. Mindjárt Skóczia lecsendesítése után szerencsés volt, a kinek birtokán egy patak zuhogott lefelé. Simond a Tay egy halászó térségéről szól, melyet 1800 előtt 5 guineaért adtak bérbe, de 1810-ben 2000 font sterlinget vagyis 50,000 frankot jövedelmezett. „Ez nem onnan származik, mondja, mint ha több hal volna, hanem nagyobb ipart fejtenek ki a halászatban és több a fogyasztó.“ Annyira jutottak, hogy most már nagyon meggyérült a lazacz és a pisztráng; a haltenyésztés azonban néhány év óta a régi jó idők reményével kecsegtet. Többi közt a mostani Athol herczeg azon módok feltalálásán fáradozik, melyekkel újra benépesíthetné a tavakat és patakokat; számos tapasztalat mutatja, hogy sikerül. Minden azt hirdeti, hogy megőrizték Felső-Skóczia természeti gazdagságát, sőt talán gyarapította is az emberi ipar. Az ily országban ez a helyes törekvése az embernek; s a legelővel és erdővel együtt ez az egyedüli neme a lehetséges és hasznos gazdálkodásnak.

A tökéletes közbiztonság, mely most uralkodik a skót felföldön, a lakatlan föld határtalan csöndje, a tavak, a bércek, a vizzuhatok, az erdőségek, a regényes és költői emlékek, mindezek együttvéve az égalj zordsága mellett is e hegyek közé édesgetik az embert. Nemcsak a régi főnökök emeltek kastélyokat kunyhóik romjai fölött, hanem gazdag angolok is vásároltak uradalmakat hogy oda tegyék át lakásukat. Alig van a highlandok területén valamely gyönyörűbb kilátású hely, a hol nem emelkednék egy modern kastély. Egy hektár közép ára ott körülbelül 100 frank, a mi megengedi, hogy olcsó áron nagy területeket lehessen vásárolni; a lakósok több mért-földre vannak egymástól s uradalmaikat a birkák és *grouse*-ok népesítik be, de bár a ház külseje puszta és egyszerű, belseje a fényűzés minden pompájában tündöklik: ez az örökké szembeszökő ellentét.

Kitűnő utak, a tavakon és öblökben a gőzösök könnyítik a legmagányosabb zugok megközelítését. A vidék több millió hektárnyi roppant park külsejével bír, hol a legnagyobb mezei kertész határtalanul gyarapította a legfenségesebb hatásokat. A szép időny alatt, ha tudniillik így lehet nevezni e vidékek nyarat, ezer meg ezer utas járja be ezt a földet, a mi ennek a többieknél nem kevésbbé gyümölcsöző jövedelem forrása, melyet óvakodik elhanyagolni a skótok számító szelleme.

A legszebb úri lakok egyike lord Breadalbane taymouthi kastélya, mely azon a ponton emelkedik, a hol a Perth grófságban a Tay folyó kijön a hasonló névű tóból. Lord Breadalbane Felső-Skóczia egyik leghatalmasabb clanjának, a Campbellek főnökétől származik; uradalmi száz angol mérföld hosszúságra terjednek s az egyik tengertől csaknem a másikig érnek. Ott is úgy

pusztították ki a lakosokat mint egyebükt, a tulajdonképeni elan már nines többé, de a régi házikó helyében ma igazi palota emelkedik, melynek fénye magát a királynét is meglepte, mikor látogatására jött. A park melyet a Tay szökő habjai szelnek át, s mely nagyszerű fákkal van beültetve, nyulak, foglyok és fáczánokkal benépesítve, virágágyakkal díszítve, a vad természeti szépségeket oly bájakkal párosítja, melyet csak a legválasztékosabb művészi kéz tud megteremteni és egy mással összeegyeztethetleneknek látszanak. A talaj és égalj legyőzésére persze sok pénz kell; ezt mind a legelők szolgáltatták, mióta csak nyájak lakják.

Egy hosszú nyári estén érkeztem Taymouthba; utam a Tay bal partján vezetett, mely legalább hat mérföld hosszú; bizonyos távolban egymástól egyes tanyák tüntek elő e kis tengerpartján, répával és zabbal bevetett földjeikkel; a tulajdonképi hegyeken azonban nem látni házakat. Fekete fejű birkák haladtak a lejtőkön pásztorok nélkül s mikor megláttak bennünket, felénk fordíták elvadult kis néger arcukat; a West-Highland tehenek, melyeknek árnyéka a nap végsugaraitól megaranyozott bérczeken rajzolódt le, közeledtünkre igazi ordítással tölték be a levegőt s mikor Kenmore hidjához érkeztünk, a mostani lord atyja által ültetett nagy vörösfenyők alatt dämvadakat láttunk, melyek a kezdődő árnyék oltalma alatt a tóba szállottak le vizet inni. E csöndes képek fölérnek azon véres jelenetekkel, melyek ugyanazon helyeken történtek s oly szépen vannak előadva Walter Scott *Perth szép leánya* című regényében.

A Shetlandot, a Hebridákat és más szigeteket, melyek a *Highland* körül csoportosulnak, még nem látogatta

meg egyenlőkép a civilisatio; de már gőzösök közvetítik a közlekedést és néhány év alatt ugyanazon eljárás alkalmazása, ugyanazon eredményeket fogja felmutatni. Egy angol üzletember, sir James Matheson megvásárolta a Hebridák legnagyobbikát, a Lewis szigetet, mely körülbelül 150,000 hektár kiterjedésű és a javítások egész sorát kezdette meg, melyeknek kiinduló pontja a lakosok nagy részének többé-kevésbbé önkénytes kivándorlása.

XXIII. FEJEZET.

Irország.

A mily ragyogó Anglia és Skócia gazdasági története, ép oly sötét Irlandé, legalább az utóbbi évekig. E szerencsétlen sziget jövője sokáig szó nélküli talány volt; ma azonban kezd megoldódni a problema, de mily áron!

Pedig nem a természeti források hiányzanak. Maguk az angolok bevallják, hogy Irland talaja külföld Angliáénál. Sajátságos alkotásánál fogva hegyei csaknem mind a tengerpart hosszában emelkednek, a belseje pedig roppant síkságot képez. Felülete összesen 8 millió hektár; ebből mintegy két milliót hegyek, tavak és mocsárok fednek, a másik két millió középszerű, míg a többi vagy a terület fele kövér föld, alul meszes réteggel. „Ez a legdúsabb föld, a minőt valaha láttam, mondá Youngh Arthur a Limerik és Tipperary grófságokról szólva, ez legjobb mindenre.“ Égalja nedvesebb és kellemesebb mint Angliáé, a forróság és a hideg szélsőségei teljesen ismeretlenek, legalább a sziget háromnegyed részében, a fűnövényzet csodálatosan szép s nem csoda, hogy a lóhere magában a *zöld sziget* czimerében foglal helyet. Délnyugati partjain örökös tavaszt éldelünk, mert arra jön a forró égőv alól az Oczeán áramlata; a szá-

bad ég alatt virágzik a myrthus és a legközönségesebb fa az ősztavaszkukocza, melyet *számóczafának* hírnak.

Egyetlen egy ország sines annyira megáldva az égtől a bel- és külhajózást illetőleg. Benn roppant tavak, mint a 40,000 hektárnyi Neagh, a 16,000 hektárnyi Corrib és sok más tó, a mennyit sehol sem találni, könnyítik a közlekedést. A brit szigetek legszebb folyója, a Shannon, félig folyó, félig tó, kelettől nyugotig majdnem az egész szigetet 80 mérföldnyi hosszúságban átszeli, még pedig oly különös szerencsével, hogy egy-két helyet kivéve torkolatától egész forrásáig hajózható. Más, szintén hajózható folyók a tavakkal összekötve egy hatalmas rendszernek ágait képezik, melyet rövid csatornákkal ki lehetne egészíteni. A mi a külső hajózást illeti, a tenger mindenfelől bevág a partokba, öblöket és számtalan réveket váj, melyek közül csupán a corki egész Európa hajóhadát magába foglalhatná. A talaj alakzata sem áll útjában a szárazföldi közlekedésnek; köz- és vasutak jóval kevesebbe kerülnek mint Angliában.

E természeti adományok daczára régóta közmondássá vált az ír nép nyomora. Négy nagyobb város, Dublin, Cork, Belfast és Limerick, az első 250, a második 100, a harmadik 80, a negyedik 60 ezer lakossal a sziget négy homlokzatának mintegy közepén, képezik a metropolisokat: Dublint kivált jogosan mondják Európa egyik legszebb városának, nagyszerűsége meglepi az idegent; a sziget más részein alig van város, a szegénység nyomasztó levegője árasztja el a vidéket, minő a nagy városok kültelkeit juttatja eszünkbe. A kikötőket, tavakat, folyókat, melyeknek életet kellene szállítaniok mindenfelé, csaknem árván hagyta a kereskedelem. A nyers gazdasági termény legalább 1847 előtt ugyanannyi terü-

leten alig volt fele az angol nyers termésnek és a földművelő nép helyzete rosszabb volt, mint a minőt e termés-különbség jelezhetett volna. Állapodjunk meg egy kissé ennél az adatnál, mely itt fontosabb, mint az Egyesült-királyság más részében; vizsgáljuk a mezőgazdaság és a földművelő nép akkori helyzetét és ennek okait; azután majd előadom, mi történt azóta.

A négy nagy tartomány közül, melyek azelőtt ugyanannyi királyságot képeztek, gazdasági szempontból a legjobban áll Leinster, melyben Dublin van; azután következik Ulsternek mintegy a fele, a hol Belfast van; majd Munster, hol a corki és limericki kikötő van; végre Connaught Ulster egy részével, mely a legszegényebb és legvadabb vidék. Meath grófság (Leinster tartomány) és Mayo grófság (Connaught t.) közt olyan az arány mint tíz és az egy közt; az előbbiben 100 frankra emelkedik az átlagos jövedelem, mint a jobb angol grófságokban, az utóbbiban tízre száll alá. Ulster Armagh-, Down- és Antrim-grófságai, melyek Belfast körül csoportosulnak, azután Münster Limerick- és Tipperary-grófságai, Írország legtermékenyebb földjei, a mi a termést illeti Leinsterrel versenyeznek; csak hogy a legtermékenyebb vidékeken is hátrányos befolyása van a földre a művelő szegénységének. A tőke hiánya mindjárt szembe-tűnik; némely kiváltságos ponton érvényesült a talaj természetes gazdagsága; a hol azonban ez nem történt, írtózatossá lett a nyomor.

A gazdálkodáshoz szükséges két anyagi tőke közül az első, a föld javításába, továbbá az épületek, lecsapolások és ilyesmikbe fektetendő pénz teljesen hiányzott. A gazdag birtokosok parkjukat csak oly gondnal ápolták mint Angliában; de míg az angol földön alig lehet

megkülönböztetni, hogy hol végződik a park és hol kezdődik a farm, addig itt mindjárt mutatkozik a bántó ellentét, a mint kilépünk a parkból. Nincs többé lecsapoló árok, fa sövény, gondozott kerítés, jó út; mindenfelé csak az elhagyott pusztá föld, melyre csak annyi munkát fordítanak, a mennyi okvetetlenül szükséges; hiányzanak az angol farmok csinos házai, melyeket béresék és jerikói loncezok takarnak, e házak mindig kényelmes és gyakran elegans toldalékaikkal, helyettök földalatti gunyhókkal találkozunk, melyeket maga a bérlő tákolt össze, a földesúr pedig soha sem javított ki.

A második, a föld műveléséhez nélkülözhetetlen tőke, mely a marhákból, szántó-vető eszközökből, a vetőmagból és hasonlókból áll, kevesebbé hiányzott, mert lehetetlen meglenni nélküle. A szarvasmarha mennyisége majdnem elég volt, mert rendkívül könnyen lehetett élelmezni a fű önkéntes és általános buja növekvése miatt, de még sem tenyészik annyi, mennyi tenyészthető volna, s kellene tenyészteni, minősége pedig általában gyenge. A sertések, melyeket majd mind a pórok házaiban neveltek, elég jó eredményt adtak, de a juhokban való hiány igen nagy volt; Irországnak nyolczszor kevesebb juha van, mint Angliának s az irek nem tanulták meg a fajok javítását. A legegyszerűbb gépek is hiányoztak: alig volt szekér, majdnem hiányoztak az ekék, az ásók, a munkaeszközök, a földművelésre alkalmazott mechanikai erőkhöz leggazdagabb ország mellett; a bérlőknek nem volt semmi előlegük, még táplálkozásukra szükséges élelmi szerük sem; a legtöbben kénytelenek voltak, az aratásig, súlyos feltételek alatt, a vetőmagot, s hogy kenyerük legyen kis lisztet kölesönvenni.

Az értelmi tőke, vagy a mezőgazdasági ügyesség

nem fejlődött. A négyévi váltórendszer majd teljesen ismeretlen volt, néhány gazdaság kivételével, melyeken angolok, vagy skótok gazdálkodtak. Csak kevés karórépát termesztettek, s kevés mesterséges rétet csináltak; magukat a természetes réteket, a talaj és égálj eme kincseit az álló vizeknek és rossz füveknek szolgáltatatták ki. Nem lévén elég trágya a föld termékenynyé tételére, a buza és árpa csak kis területet foglalt el; minden földet két művelési ágnek áldoztak fel, melyek főleg az emberek táplálására szolgáltak, a zab- és a burgonya-termelésnek; s mind a két művelést rosszul értették, a mennyiben megszakítás nélkül követelték a talajtól ugyanazon terményt, a meddig csak szolgáltathatta azt.

Megdöbben képzelünk, mikor megakarjuk mérni, mily hiányok vannak ily állapotban levő országban. Írországnak, hogy aránylag annyi juha legyen, mint Angliának, másfél milliárd tökére volna szüksége; egyéb állatok czímén egy milliárdra, alagesővezésre 2—3 milliárdra; ugyanennyire megfelelő lakházak építésére, gazdasági utakra, a legszükségesebb munkaeszközök vásárlására. Nyolcz milliárd frank még csak 1000 frank volna hektáronként; s Anglia bizonyára sokkal nagyobb összeget fektetett be.

A nagybirtok kizárólagos hivei nagy zavarban lehetnek, midőn Írországról volt szó. Itt a nagybirtok feltétlenül uralkodott inkább, mint Angliában, sőt mint Skóciában. Alig volt néhány középbirtok s ez is a nagy városok közelében, hol a csekély kereskedés és ipar némi polgári osztályt fejlesztett ki; a sziget többi része 1000—100,000 acre-es¹ roppant birtokokra oszlott; s

¹ Az ír acre 65 are 55 centiare.

minél nagyobbak voltak e birtokok, annál inkább meg voltak rongálva. A legnagyobb kiterjedésűek egészen ősi állapotban voltak, mint a híres Connemara kerület Connaught grófságban, mely *Martin's Estate* név alatt nagyon ismeretes. A hitbizományi helyettesítések, melyek Írországban gyakoribbak, mint Angliában, az uradalmak legnagyobb részét megkötötték. Az ország ősi joga a *gavel kind* volt, mely szerint a gyermekek közt egyenlő az osztály, de az angolok bevitték az idősebb fiú jogát.

Viszont azok, kik a kisgazdaságot tartják általános gyógyszernek, nem kevésbé zavarban lehettek. Ha Írország az igen nagybirtok hazája, mégis egyszersmind kiválólag a nagyon kicsiny gazdaság hona volt. Nem kevesebb, mint 300.000 farmot számítottak össze 2 hektár, 250,000-et 2—6 hektár; 80,000-et 6—12 hektár közt és csak 50,000-et 22 hektáron túl. Az örökösödési törvény előmozdította e felosztást, mert kötelezővé tette a bérletnek a gyermekek közt való felosztását, a mely kötelezés nem volt holt betű, mint Angliában.

A nagybirtoknak a kisgazdasággal való egyesülése, mely igen jó hatású leendett Anglia és Skóczia néhány pontján, Írországban szomorú eredményeket idézett fel. Birtokos és bérlő mintha kiadták volna a jelszót egymás tönkretételére, versenyezve megrontva jólétük közös eszközét, a talajt. A birtokon való lakás jótékony szokása helyett, mely az angol földbirtokost jellemzi, az ir landlordok, kik uradalmaiktól mindig távol maradtak, gondosan kivonták Írországból minden jövedelmüket, hogy másutt költsék el. Ha csak lehetett hosszú időre oly üzérkedőknek adták bérbe birtokaikat, a kik leginkább Angliában laktak, s kik a *middleman*-eknek nevezett albérlők által képviseltették magukat. Nem

voltak előrelátók, ellenben pazarlók, mint rendesen mind-azok, kik a pénzt úgy kapják, hogy nem tudják miként kell szerezni, s különben is a szükséges befektetések hiányában jövedelmök bizonytalan és prekárius lévén, majd mind költekezőbb életet vittek, mintsem jövedelmi forrásuk megengedte volna; így adósságuk oly nagyra nőtt, hogy látszólagos vagyonuk túlnyomó részét elnyelte.

A *middleman*-ek viszont, a kik csak azon voltak, hogy nyereségüket, költekezés, a következményekkel való törődés nélkül növeljék, s a tulajdonképeni gazdálkodással mi személyes és közvetlen összeköttetésben sem lévén, végtelen fokozatban alérbe adták az általuk bérelt földeket. A felettebb elszaporodott mezei munkás nép, miután hektáronként 60 főre növekedett, míg Franciaországban 40, Angliában 30, s Alsó-Skóciában 12, túlságosan megfelelt a felhívásra. Eszeveszett verseny keletkezett a földművelők közt a bérletekért. Egyiknek sem lévén nagyobb tőkéje, mint a másinak, mind egyenlők voltak az árverésnél; minden családapa akart bérletbe kapni egy-egy darab földet, hogy azt családjával művelje.

Igy támadt a kisbérletrendszer, melyet *cottiers-system*-nek neveztek el. E rendszer magában véve nem rossz, ha nincs túlajtva. Azonkívül, hogy a tőkét nélkülözhetővé teszi, s annak hiányát a munkás kezek által pótolhatja, amaz előnnyel is bír, hogy megszünteti a napszámossgot, vagyis az emberek azon osztályát, mely kizárólag munkája után él, s alá van vetve a munkakinálat esélyeinek. Valójában csak igen kevés napszámos volt Irországban; azok, a kik másutt napszámosok leendettek, itt kisbérlők voltak. De mindennek van határa,

s Irországbán a gazdálkodás feloszlásának még sem volt, mert a versenyzők száma folyton növekedett. A kisbér-lők kezdetben akkora földet béreltek, a mekkorán egy család, szigorú körülmények közt, megélhetett és a bér-összeget fizethette; e bérleteket azonban, egy, két, há-rom ízben is felosztották, míg végre 600,000 oly bérletre jutottak, mely 6 hektár alatt maradt, vagyis oda, hol a földművesnek csak a legszükségesebbje van meg, a mi megmenti az éhhaláltól, s hol az aratásban jelentkező legkisebb hiány a bérösszeg megfizetésének lehetetlen-ségében kezd jelentkezni, a bérlő halálálatételeben vég-ződik.

A nyers termény mégis, a talaj kitünő termékeny-sége és a munkás karok sokasága folytán, bár alatta áll az angol átlagos termésnek, elég jelentékeny volt. Fran-czia árakra átszámítva 800 millióra, vagyis, mint Francia-országban, hektáronként 100 frankra lehetett becsülni azt, s így oszlott fel:

Buza	60 millió frank
Árpa	30 " "
Zab	150 " "
Burgonya	250 " "
Len és kertek	50 " "
A növénytermelés összege	540 millió frank
Állati termény	260 ¹ " "
Összesen	800 millió frank.

¹ Vagyis 32—33 frank hektáronként; Franciaországban ugyanazon termék (szarvasmarha, juh, ló sertés) 26 frankot ad; Angliában 100 frankot.

Ekkép Írországban, ép úgy mint Franciaországban, az állati termények a növényieknek felét képezték, a mi a talajt kimerítő gazdaságra mutat; holott Angliában és Skóciában az állattenyésztés felette áll a növénytermelésnek; s mert a mérleg mindinkább az előbbi felé hajlik, ez jelenti, hogy a gazdálkodás folyton javul. E hektáronként 100 frank jövedelem így oszlott meg:

A földbirtokos járadéka	32 frank
A <i>middleman</i> haszna	8 „
Adók	5 „
Költségek	5 „
Munkabér	50 „
Összesen .	100 frank.

Az összes mezőgazdasági jövedelem a sziget egész lakossága közt felosztva, 100 frankot juttatna egy főre, míg Franciaországban ez osztalék felszökik 140 frankra, Angliában és Skóciában 200 frankra. A munkabért a mezei munkások közt felosztva egy főre 80 frank jutna, míg Franciaországban 125 frank, Angliában 160 és Skóciában 200 frank.

E számok által képviselt eredménye a mezőgazdasági termelésnek elégtelen általában a népességhez képest. Franciaországban a népesség nem érte el a 66-tot 100 hektáronként, míg Írországban 100-ra emelkedett, s a mi földműves népességünk, ugyanazon területen, az írországinak csak egyharmadával egyenlő. Angliában az összes népesség nagyobb volt; de kétszeres mezőgazdasági termelés mellett csak felével birt az ír földművelő népességnek. Skóciában az arány még jobb.

Megjegyzendő továbbá hazánk javára, hogy a francia földműves nép nem csak munkabérből él; jelentékeny részt vesz a földjáradékból is, mert a föld nagy hányadát tulajdon gyanánt bírja; a haszon egy része is javára esik, mert bérlők és felesek vannak sorában, míg Irországbán a pór nem lévén tulajdonos, s a bérlő vagy *middleman* a városi lakossághoz tartozván, a tulajdonkép való falusi lakosság egyedül a munkabérből élt. Munkabér alatt mindent értek, a mit a kis bérlőknek hagytak munkájuk jutalmazására, s a mi, bár nem fizetik forma szerint való munkabér gyanánt, valódi munkabért képez, mert a tőke haszna és mezőgazdasági ügyesség jutalma nem szerepelt abban.

Sokszor panaszkodtak, hogy a földjáradék Irországbán túlságosan felszökött. E panaszban kétségkívül volt valami igaz; de nem az összeg nagysága érdemelte azt meg. Valóban a földjáradék Irországbán ép úgy, mint Franciaországban és Angliában, sőt mint Skótországbán, nem érte el a nyers jövedelem harmadát; s még a járadék ez összege is sok esetben csak névleges volt; a valóban nyert összeg a nyerstermés negyedére, a tiszta jövedelem ötödére, vagy még lejjebb is esett. Ily járadék aligha táplálhatta volna, jól szervezett államban, a nem-földműves lakosságot; jobb szervezet mellett inkább emelkednie, mint esnie kellett volna.

Ép oly kevéssé lehet a földművelők nyomorát annak tulajdonítani, hogy a munkabér czímén kevés részt kapnak a jövedelemből.

E rész ebben nem csak felemelkedett a nyers jövedelem feléig, míg Angliában és Skócziában annak csak negyedét képezi, hanem gyakran, a járadék nem fizetése miatt, magasabbra is szökött. Tán sehol sem volt

magasabb a munkabér hányada. A járadékkal ellentétben inkább esnie, mint emelkednie kellett volna.

Végre a mi a nyereség által képviselt hányadot illeti, ez nem emelkedett a nyers termény értékének tizedrészéig, míg Skócziában felszökik annak negyedéig, s így az irországi, a jó mezőgazdasági viszonyokhoz képest, távolról sem lehetett elégséges.

A járadék valódi hibája azon mód volt, mely szerint elköltötték. A helyett, hogy mindjárt helyben új tőkeképződésre szolgált volna, Angliában, vagy a kontinensen kallódott el a nélkül, hogy Írországnak hasznára vált volna.¹

A járadéknak e folytonos kiözlése a mezőgazdasági termények állandó kivitelében nyilvánult; a búzának körülbelül fele, a zab negyede, az állati termékek java, összesen a mezőgazdasági termelésnek körülbelül egy harmada minden évben Angliába vándorolt Írországból, s arra szolgált, hogy vagy a járadékot adja, vagy a jelzálogteher kamatát fizesse, mely teher általában angol tőkepénzesek tőkéje volt. A kivitel gazdaggá tesz egy országot, ha valamit kap érte cserében: ez történik Skócziában. De mikor mindig csak kivisz és sohasem kap valamely ország, mint Írland, a kivitel egyértelmű a tönkkel. E sziget csak annyit termel, a mennyi épen

¹ Több angol közgazda, s különösen Mac Culloch, kinek nagy tekintélye van e kérdésekben, tagadta azon gyászos befolyást, melyet általában tulajdonítani szoktak annak, ha a földbirtokos nem lakik birtokán. E vélemény mellett felhozott érvek az elmélet körébe tartoznak; gondosan kellene azokat megvizsgálni, ha a tudományos elvek tanszerű előadásáról volna szó; de legalább a mi Írországot illeti, előttem úgy tűnik fel, hogy a kérdést a tények megoldották.

szükséges lakosságának táplálására; a mit tehát kivisz, irtt hagy maga után, melyet mi sem tölt be.

Az adók egy része ugyanezen irányt követte. Az egyenes adó magában bizonyára nem volt terhesebb a járadéknál, mert nem emelkedett hektáronként 5 franknál magasabbra, míg Angliában 25 frankot ért el; de Angliában az adót nem költik el más helyen, míg Irorszában annak legnagyobb részével az anglikán egyház papságát fizetik, mely még inkább mint a földbirtokosok, nem lakik Irorszában, s így az adó is évenként, mint a járadék, valóságos veszteséget képezett Irországra nézve. A mi bennmaradt csak elégtelenül oldotta meg azon hivatást, melyet rendezett államban ez adónak meg kell oldania, s mely feladat a nemzeti tőkének utak, hidak, csatornák, kikötők, középületek által való növelése és a belbéke fenntartása.

A *middleman*-ek haszna nem mutatta ugyan fel e hátrányokat, mert ez nagy részt Irorszában maradt; de ez sem tért többé vissza a mezőgazdasághoz.

Ime, bizonyára hatalmas okai voltak ezek az elszegényedésnek; de még ezek sem magyarázhatnák meg azon nagy nyomort, melynek mélységébe bukott Irország legnagyobb része, a földművelő népesség esztelen fölszaporodása nélkül. Ez képezte a baj lényegét és gyökereit. A járadék és az adó egy részének állandó kívándorlása, magának a köz- és magántőkének hiánya daczára a falusi nép megélhetett volna, ha mint Angliában, felével kisebb számú leendett. A kiéhezett proletárok e roppant tömege azonban felforgatta a termelés feltételeit. Irország régen sokkal kevésbé volt népes: 1750-ben csak 2 millió; s 1800-ban csak 4 millió ember lakott az ír szigeten az 1546-diki 8 millió helyett. Az

egész sziget akkor végtelen legelőt képezett, a mi nyilván természetes hivatása, s legjobb mód földjeinek hasznosítására. Mikor azonban a túlnépesség kifejlődött, egy termelési ág, mely ok és okozat volt egyszerre, a burgonyatermelés párhuzamosan elterjedt, s minden munkát, gondozást és trágyát igénybe vett.

Minden ismert termény közt a burgonya az különösen Írországbán, mely, adott területen, a legnagyobb mennyiségű emberi táplálékot képes szolgáltatni. E tulajdonsága miatt a gondviselés legbecsesebb ajándéka, de csak azon feltétel alatt, hogy termelése felettébb nagy mérveket ne öltön; mert akkor csapássá válik, miután kimeríti, a nélkül hogy megújítaná a termelési eszközöket. A tapasztalat egyébiránt megmutatta, hogy hasonló veszélylyel jár, ha valamely nép táplálása bár más, de egyetlen terményen alapszik. A burgonya, ha kizárólagos tápszer, azon felül, hogy nehéz és sokkal kevésbé tápláló élelmi szert képez, mint a hasonló súlyú és térfogatú gabonaneműekből vagy főzelékből származó tápszer, a mi már maga elég okot képezne arra, hogy ne legyen kizárólagos emberi táplálék, míg más esélyeknek is alá van vetve, mint a gabonatermelés; ép ezért a gabonatermelésnek kiszámíthatatlan pótlékát képezheti, de nem szabad benne teljesen megbizni. A burgonya valódi szerepe a jó mezőgazdaságban az, hogy bőséges táplálékot szolgáltatson az állatoknak, s póttápszert az emberek számára, és így, ha az aratás rossz, a burgonyatermés pótolja a hiányt. De Írországbán nem kérdezhették mi a jobb; a szükségesség beszélt, s engedelmeskedni kellett. A burgonyatermelés elfoglalta már a művelés alatti föld egy harmadát, s fenyegetett, hogy még tovább terjed; egymaga háromnegyedét képezte a

falusi nép táplálékának, s a hátralevő egy negyedét a nem kevésbbé alacsonyrangú tápszer, a zab szolgáltatta.

Ha e két czikkből némileg bő termés volt, a kis bérlők rosszul éltek ugyan, de legalább élhettek és szerencsétlenségükre, szaporodtak. De ha a termés elmaradt, vagy csak gyenge volt is, az éhség tizedelte meg őket. S mert egyszersmind nem fizethették a járadékot, a földbirtokos elrendelte a bérletből való kimozdításukat, a mi nem volt könnyű dolog. Csak évi bérletök és szóbeli szerződésök levén, más menedékük nem volt, mint a fegyveres ellenállás. A járadék behajtására kiküldött ügynököket, a bérletből való kimozdítás végrehajtásával megbízott rendőrközegeket puskalövésekkel fogadták. Mikor azután a gyilkosságok bűnvádi üldözést vontak maguk után, nem akadt tanu, a ki a bűnösöket terhelte, s jury, mely elítélte volna. A bérletből kidobott pórok pedig, nem levén megélhetési módjuk, éji csavargókká lettek; gyermekeik és nők alamizsnából éltek; s mert a szegényadó, ezen bizonyára veszélyes, de néha szükséges orvosszer, még nem létezett, a nyomor és bűn terjedésének nem voltak határai. A termékeny vidékek is mélyen érezték e csapást; de a baj legfőbb fokra jutott a sziget természetlenebb vidékein, vagyis nyugaton.

Connaught népessége majdnem hektáronként egy főre szaporodott, vagyis egyenlő volt a mi normandiai gazdag megyéink lakosságával, s a connaughti talaj nem szolgáltatathatott elég tápszert e nagy népesség számára, mert 1.600,000 hektárból 800,000 hektár művelhetetlen. A szomszédos Donegal és Kerry grófságokban még rosszabbak voltak a viszonyok: a művelés alatt álló föld csak egy harmadát képezte az összes területnek; a többi hegy, tó és mocsár vala.

Helyezzük át képzeletben a Manche-, Somme- és Calvados-megyék lakosságát a Hautes- és Basses-Alpes-departementokba, s levonhatjuk a következtetést. E grófságoknak nem lévén sem activ iparuk, sem népes városaik, egész lakosságuk mezőgazdaságból élt, ha lehet így nevezni a talaj termőerejének vak és éhes kizsákmányolását. Lehet-e csudálkozni, hogy ily körülmények közt még a hektáronként 16 franknyi szerény járadék is elérhetetlenné, s hogy az éhség minden borzalmával, bizonyos tekintetben állandóvá lett!

Azon módok közül, melyeket a czélból gondoltak ki, hogy a földből, tőke nélkül, a lehető legnagyobb hasznót csikarják ki, a landlordok kettőt véltek legalkalmasabbnak, melyek azonban végre is úgy rájuk, mint a földművesekre nézve, a legkárosabbak lettek. A közös bérletről és a munkálatra kiadott földről (con-acre) akarok szólni.

A közös bérlet, melyet *rundale*-nak, vagy *runrig*-nek is neveztek, a mely elnevezés skandináv eredetű, ez volt. Kisebb, vagy nagyobb, p. o. 50, 100, 200 kiterjedésű földet egész falunak adtak bérbe, melynek minden lakósa solidaris volt a bérletben. Ezek közösen élvezték a mi művelhetetlen volt a területből; a többi minden évben felosztották a családok közt; ezután minden család külön fejenként felosztotta a rája eső hányadot, ha ezt czélszerűnek tartotta. Aratás után ismét minden közössé lett, s a felosztás újra megtörtént a következő esztendőben. Franciaországban legelmaradottabb vidékeken számos falu van körülbelül ekkép rendezve, de ama különbséggel, hogy a község tulajdonos és nem bérlő. Ez előny daczára a közös használat mindenütt ugyanazon eredményre, a talaj kimerítésére és

a földművelő elszegényedésére vezet. E szegénység, a népesség növekvésének arányában, nagyobb és nagyobb mérvet vesz. Volt eset rá, hogy 50 hektárt 100 családnak adtak bérbe; e családok a legvégső nyomorban éltek, s nem voltak képesek a járadékot fizetni. E rendszer főleg a kevésbé termékeny vidékeken volt szokásos. Az ily falukból majd teljesen hiányzottak a baromok; a pórok előtt pedig ismeretlen volt még a leg-egyszerűbb mezőgazdasági gyakorlat is.

A munkálatra kiadott föld (conacre) nem ért többet. Ha egy vagy más okból nagy termékenység halmozódott fel valamely mezőben, azon módon, megtrágyázva kiadták valamely munkásnak, de csak egy aratásra, s rendkívül magas áron, melyet rendesen napszámban kellett fizetni. Ez burgonyát ültetett a földbe, s úgy kimerítette azt, mennyire egyszerre csak lehetséges. Limerik közelében az ekkép kiadott földek bérlete hektáronként 1000 frank volt. Fél és negyed hektáronként, sőt néha kisebb területeket adtak-vettek bérbe. A talaj használatáért, mely csak kicsit is termékeny, oly nagy a kereslet Irország egyes részeiben, mondja egy tanu, ki részt vett az 1833-diki szakértő bizottságban, hogy nincs oly magas járadék, melyet azonnal meg nem ígérnének. Itt azonban inkább mint egyebütt egészen más az ígélet és annak megtartása; de a szerződő felek nem gondoltak a jövővel: mindketten megkapták, a mit kívántak; egyik a föld pillanatnyi használatát, a másik a túlságosra szabott bérösszeg reményét. A számadás rendezése azután úgy történt mint lehetett.

A tarlóégetés, mely a jelen kedvéért tönkre teszi a jövőt, nagyon szokásos volt, a mi megmagyarázza a művelést nélkülöző bár művelhető földek nagy kiterje-

dését oly országban, hol a művelt földekért való verseny oly elkeseredett volt. Valóban éveken át tartó ugaronhagyás hozhatja csak helyre a bajt, melyet az égetés alá fogott területen pár rossz aratás felidéz, ha csak a tarlóégetés nem böles és fokozatos művelés kezdete, a mi soha sem történt Írországban.

XXIV. FEJEZET.

A harc állapota.

Miként támadt e roppant, végtelen különbség a szomszédos, látszólag ugyanazon törvényeknek alávetett szigetekben, melyek egyike, a kevésbbé termékeny, 75 frank földjáradékot tudott fizetni hektáronként, továbbá fizette a roppant adókat, jelentékeny jövedelmeket, a nagy munkabért, s mégis jobban ellátta nagyobb népességét; a másik ellenben, a termékenyebb, ritkább népesség mellett, csak kisebb járadékot, jövedelmet és még kisebb adót és elégtelenebb munkabért volt képes fizetni? Ez annyira különös anomália okai egy szóra redukálhatók: Irország elnyomására. *Láttuk Angliában és Skóciában a szabadság közgazdasági következményeit; most lássuk Irországban az ellenkező állapot hatását.* Ekkép ugyanazon bizonyítás két arczulata tárul fel előttünk.

Az angolok a felelősségtől szabadulni óhajtvá, állítják, hogy az ir jellemnek sajátos hiányai vannak, melyek, minden körülmény közt meggátolták volna Irország föllendülését. Valóban elhiszem, hogy a kelta faj nem bír az angolszász faj erélyével; a különbséget azonban nem látom oly nagynak, hogy mindent megtudjak abból fejteni. Több régi és új példa bizonyítja, hogy az ir népnek is kitünő tulajdonságai vannak. Ha Irország borzasztó desorganizációja mellett is, hatalmas jellemeket,

s bátor férfiakat szült minden téren, mi történik vala akkor, ha a nemzeti mag nem fojtatott volna el erőszakosan! A mi csak fellobbanó világosság volt egy elnyomott népnél, szabadabb légkörben fényes és tartós tűzhelylyé leendett.

Az angolok a katolika vallásnak enerváló hatást tulajdonítanak. Ez észrevétel bizonyos tekintetben alaposnak tűnhetik fel: igaz, hogy a modern Európában a protestáns népek általában szilárdabb és pozitívabb szellemről tesznek bizonyosságot, mint a katolikus nemzetek; de ez nem volt mindig így és napjainkban sem feltételen szabály. Spanyolország és Olaszország, melyek ma hátramaradvák, megelőzték a civilizáció útján Németalföldet, Angliát és Németországot. És nem láthatom be, hogy a katolikus Belgium, s bizonyos mérvig maga Franciaország, nagyon elmaradt volna a legtöbb protestáns állam mögött.

Nyilván való és döntő tény felel egyébiránt az angolok állítására. Több év óta sok ir hagyja el hazáját, s Amerikába vándorol. A mint az új földre léptek, hol többé nem érzik testükön az angolok szorító kezét, s hol mi sem gátolja a sajátjokat képező tevékenységet, e demoralizált, elaljasított, előre nem látó emberek átalakulnak, s az Unió munkás polgárai közt foglalnak helyet. Fanatizmusok maga, melyről annyit beszélnek, megszűnik, mihelyt vallásukat nem üldözik. Élvezve a vallásszabadságot, türelmesekké lesznek mások vallása iránt, s menekülnek a papság kizárólagos uralma alól, melynek oly szenvedélyesen átadják magukat szülőföldjükön. A világ minden előítélete sem döntheti meg e kétségbevonhatatlan tényt, mely napról-napra határozottabb alakot ölt; mert nem egyes egyének, hanem egész nép menekül Európából,

hol szolga és szenved, hogy felszabaduljon, független és büszke lehessen az Atlanti Oczeán túlsó partján.

Semmi kétség benne, legalább nem kétkedem én, hogy ha Irországot, a helyett, hogy ily közel van hatalmas nővéréhez, a gondviselés az Oczeán távolabbi pontjára veti vala, sajátos és erős élete kifejlett volna. Nincs kétség abban sem, hogy ha a helyett, hogy a kisebbik a két szomszédos sziget közt, Irország leendett a nagyobb, elnyelte volna másikat, s rányomja vala jellegét a brit civilizációra. Sem a nemzeti jellem, sem a katolika vallás nem leendett akadály ez annyira ellentétes végzet útján. Egész szerencsétlensége onnét származik, hogy nagyon közel van Angliához és hogy ő a gyengébb; de egyszersmind abból, hogy nincs elég közel, sem nem elég gyenge arra, miszerint ellenállás nélkül engedje magát elnyeletni, a mi a legrosszabb állapot egy népre nézve. Skóczia szintén harczolt az Angliával való asszimiláció ellen, de azon kívül, hogy a két nép közt faj- és vallásrokonság állott fenn, a mi nem létezett az angolok és irek közt, a szomszédság oly közvetlen és az aránytalanság oly nagy volt, hogy idővel engednie kellett. Irország legyőzetett ugyan, de forradalmi szellemű maradt.

Az angol nép, erős természetének szükséges következményekép, minden mással összeférhetetlen, a mi nem ő maga. *Geniusa exclusiv.*

Főleg a pápaság iránt viseltetik sötét gyűlölettel, mert a szabadság ellenségének tartja. Az ő szemeiben Irország nem csupán félelmes szomszéd és természetes ellenség, hanem önmagában gyűlöletes és minden eszméjében ellenszenves nemzetiség. Nem tudván megnyerni, kiakarja irtani.

Ime ez Anglia nagy mentsége. Kétségkívül százszorta jobb lett volna mind Ir-, mind magára Angolországra, ha mindjárt eleitől fogva, mint mondani szokás, embersegebb politikát követ a *testvér sziget* iránt; de végre is az angol nemzet, midőn erőszakkal óhajtá bekeblezni a szomszéd földet, nem tőn egyebet, mint a mit más népek tévének. Ha az angolok valóban testvéri érzelemmel viseltettek volna az irek iránt, ez igazán gyönyörű példa lett volna, hanem azután egyetlen példa oly időben, mikor a népek kölcsönösen egymás megrontására törekedtek. Nem láttatok-e nálunk is, mint mindenütt, hogy a katolikusok és protestánsok irgalom nélkül konczolták fel egymást? Nem látni-e a történet egész folyamán, hogy tüzzel-vassal pusztítanak el egész királyságokat, hogy még a magvát is kiürtsák a másik nemzetiségnek és valamely nagy birodalomba keblezzék be e romokat? Máskép támadtak-e a nagy nemzetiségi egységek? Nem marad-e fenn mindig az örökös félreértés, mely az emberek, osztályok és népek közötti ellenségeskedést szüli, nem elég-e a folyó két különböző partján születni, hogy az ott lakó népek egymás hajába kapjanak? E szempontból tekintve azt vethetnők Anglia szemére, hogy nem tett eleget, mert ma sem teljes az assimiláció.

Bármiként van is, a nyílt harez, mely Irország és Anglia egymáshoz való viszonyának normális állapota, eléggé megmagyarázza azon ellentéteket, melyeket a két ország mezőgazdaságában fogunk elmondani.

Első következménye a birtokviszony. Az irországi birtokok nagy része elkobzásnak köszönheti eredetét. Innét ered az a csapás, mely a nélkül, hogy kizárólagos sajátja volna Irországnak, mert bizony másutt is megvan, itt nagyon is elterjedt és *absenteism*-nek hívják.

Az angolországi hódítók Irországot mindenkor idegen és ellenséges földnek tekintették, mely jó ugyan arra, hogy jövedelmét zsebre rakják, de nem hogy ott letelepedjenek. Ez a fölfogás mutatkozik már a nyolczadik században a Normann lovagoknál, kik nem szeretnek irlandi hűbéreikben lakni; adoptált hazájok nem ott, hanem Angliában van, hol szövetségök egy főnök körül csoportosul, hogy közösen védelmezzék hatalmukat. Utánok valahányszor újabb hódító támadást intézett a szomszéd sziget ellen Anglia, mind annyiszor új angol és skót birtokosok lesznek a föld urai, kiket mindig ugyanazon szellem vezérel, t. i. a benszüllött lakosság kiszorítása és a lehető legnagyobb haszon húzása, a nélkül, hogy ott laknának. Erzsébet alatt 600,000 acret osztottak el így; I. Jakab alatt hat grófságot koboztak el és osztottak szét, egyes londoni testületeknek adományoztak, s ezek jelenleg is birják azt, ezért *Londonderry*-nek nevezik; I. Károly alatt az egész Connaught tartományt a király tulajdonának jelentették ki; Cromwell alatt ugyanazon kisajátító rendszert alkalmazták más három grófságra, sőt arról volt szó, hogy zsidóknak adják el az összes irlandi földeket; II. Károly, III. Vilmos alatt pedig bevégezték ezt a művet. Anglia mindenféle kormányának, a Tudorok és Stuartok abszolút egyeduralmának, a köztársaságnak, a restaurationnak, a parlamenti monarchiának csak egy és ugyanazon gondolata volt: Irland birtokából kizárni az ireket.

Majdnem mindenütt hódításnak köszönheti eredetét a birtok, az idő azonban lassankint elvette ezt a jelleget. A hódítóknak a legyőzött nép között való tartózkodása végre a fajok összevegyülésére és az érdekek egyenlőségére vezet; míg Irlandban ma is oly élénk az

oppositio mint hajdanában. Egy új elem, a vallás, eltörülhetetlen határvonalat húzott a győzők és legyőzöttek között, mely örökössé teszi a gyűlölséget. A protestanssá lett Anglia erőszakkal akarta meghonosítani a protestantismust Irországban; Irland azonban annál makacsabban ragaszkodott a catholicismushoz, mert Anglia nem volt többé katolikus.

A két nemzetiség küzdelme a vallási háború jellegét ölté magára, a legengesztelhetetlenebb háborúét, mert a hit látszatos mentségét kölcsönzi a földi érdekeknek.

Hallatlan erőszakoskodás után Angliának sikerült Irország egy ötödét protestanssá tenni, a többi négy azonban katolikus maradt. Az előbbieket majd mind a városokban laknak, az utóbbiak a falvakat népesítik be. A birtokos általában más vallásnak a híve, mint földjének művelője, azért nem állhat fenn semmiféle kapocs a két osztály között. Minden elkülönzi őket. Az elkobzások, melyek az egyik osztályt a föld uraivá tevék, a másikat pedig a heloták sorsára juttaták, nem történhetek meg tömeges gyilkosságok nélkül. E véres emlékek, melyeket csak fölelevenítettek a törvényszéki üldözések, egész az őrzöngésig vitték a kölcsönös elkeseredést. A tulajdonosok óvakodtak saját földjükön lakni, a hol veszélynek tették volna ki magukat; képviselőik, a *middleman*-ok sem igen laktak ott ugyanazon okból, hanem mindketten lelkifurdalás nélkül zsarolták a gyűlölt népet, mely átkozódásaival és gyakran gyilkossággal válaszolt nekik.

A járadékot, azonkívül hogy feltételenül szükséges eszköze a haladásnak, a polgáriasult államok legtöbbszörben azon tőkék igazolják, melyeket a földbe fektettek. Nagyon kevés föld van akár Francia- akár Angol-

országban, melynek aktuális bece más jelentene mint a tőkét, sőt gyakran az elnyelt tőkék összegét sem éri meg. Irlandban hiányzott a birtoknak ez az igazoltsága, mely forradalmi eredetét törvényesítette volna. A járadék ott nem szolgált haladás javára, nem volt a befektetett tőke eredménye, mert a tulajdonos egy fillért sem költött birtokára. Mindig az erőszak teljes vadságában nyilatkozott és az ir alkotmány maradványához, meg a protestans papságnak a katolikus népességre rótt tizedéhez hasonlóan, alapjában nem volt egyéb mint a háború és elnyomás eszköze.

A szigorú substitutiók, melyeknek rendes aristocrata czélukon kívül itt különös czéljak volt, csak súlyosbíták a haszonbér e gyűlöletes jellegét. Csekély számú birtok származott át kézzől kézre és vesztette el eredeti jelentőségét az önkényes változtatásokban; a többi egyenes összefüggésben valamely szörnyű időpontra utalt, mely az irek szívébe hosszú szenvedések legfájdalmasabb pillanata gyanánt van bejegyezve.

A harc állapotának másik következménye az volt, hogy Anglia mindennemű ipart és kereskedést elfojtott Irlandban. Ma belátja, hogy mily hibát követett el s habár lassan és a régi bizalmatlansággal a helyes útra kezd térni. Hajdan ő is teljesen osztozott az általános tévedésben; ő is, mint az egész világ, azt hitte, hogy szomszédainak gazdagsága nem fér össze az övével, azért el akarta fojtani a vagyonosságot, mely erőt ad. Története tele van az erőszakos rendszabályokkal, melyeket e szándékból hozott. Nagyon is nagy sikert aratott. Szegénynyé akarta tenni Irországot, azzá lőn. Pedig láttuk mind Angliában, mind Skótságban, hogy mily fontos a mezőgazdaságra nézve az iparos és kereskedő

pontok szomszédsága. Azonkívül hogy piaczt és tőkét terem, a munkakereslet következtében, megengedi a falusi nép határtalan szaporodását; pedig főleg ezért lőn Írországra nézve annyira végzetes az ipar és kereskedés hiánya. A munkás kéznek nem lévén más foglalkozása, s mert az ír embernek nem volt más megélhetésmódja mint a föld: az egész lakosság a földtől várt mindent s jóllehet a sziget nem oly népes, mint Anglia, a faluk száma kétszer oly nagy, mert az ipar, mely Angolországban a lakosság kétharmadát foglalkoztatja, teljesen hiányzik.

A földművelő nép elszaporodását jó szemmel nézték a birtokosok, mert szerintök növekedett általa a verseny, alább szállt a munkabér s gyarapodott a földjáradék; ez azonban ép oly hibás mint vétkes számítás, mert az ily módon kizsarolt jövedelem illusoriussá válik. Mindenütt, de kivált Angliában, a tulajdonosok lakházakat építenek munkásaiknak, bérlőiknek; e kötelezettség bizonyos mértékben összevegyül azon érdekekkel is, hogy a földművelők túlságosan el ne szaporodjanak. Mert Írországbán minden család maga építi a gunyhóját, ott azt hitték, hogy nekik más érdekek van. A földművest pedig insége nem serkenté elővigyázatra, nem igen törődött gyermekei sorsával, mely nem lehetett se jobb, se rosszabb, *proletarius* lőn a régi latin *proletarii* szónak teljes értelmében, mely az emberi sülyedés legszomorúbb következményeit brutalitással fejezi ki.

Mondjam-e, hogy e határtalan elszaporodásnak két rejtélyes oka van, melyek mindketteje a nép nyomorult állapotához fűződik. Az első valami élettani törvényféle lehet, mely szerint az élő állatok között a pusztulás tényezőinek szaporodásával szaporodnak az ujjászülés

módjai is. E törvény hatását észlelhetni az állatoknál; de az egészségtelen éghajlat alatt lakó embereknel szintén, a kikenél mentől nagyobb a halálozás, annál jobban növekszik a születések száma, s mind az állatok s mind az emberek között nem a legerősebb és a legjobban táplált fajok szaporodnak leginkább; az egyed iránt közönyös természet mindenekelőtt a fajok fentartására törekszik.

A második ok egyészen politikai volt. Az elnyomott ir ösztönszerűleg érzi, hogy nincs más ereje, mint nagy száma és csak ezzel védheti magát. Egy-egy nagy harcز kitörése alkalmával, Anglia valóságos kiirtására törekedett, de néhány év elég volt Irországnak, hogy újra betöltse az ürt. Mint a hadseregben azonnal kiegészítik az ágyúk által megritkított sorokat, az ir nép is gyorsan betölté a harcز és éhség okozta hézagokat. Gyakran akarták kivándorlásra rábeszélni, de mindig visszautasította. Szülőföldje birtoklásától megfosztva, gyermekeivel lepte el azt, hogy mintegy örökös tiltakozásként legalább tetteleg bírja és a visszahelyezés napját várja. A lakosság különösen elszaporodott a nyugoti hegyekben, Irorszáг Asturiájában, mely mindenkor utolsó menedéke volt nemzetiségének.

A nélkül, hogy a faj és vallás befolyásához folyamodnánk, mind ez eléggé mutatja, miért szenvednek kevesebbet Leinster és Ulster tartományok protestáns részei. Leinsterben angol, Ulsterben skót gyarmat ütött tanyát. Az előbbi Dublin körül, mely a kormány székhelye, az utóbbi Belfast körül, mely csekély távolságra fekszik Skótország határától. Ezek mindennemű szabadságot élveztek, míg irgalom nélkül végrehajtott rettenetes törvények minden nyereséget eltiltának a katolikusoknak.

Dublint fényűzése, összetorlódott lakossága, állandó katonasága, dúsan fizetett számos tisztviselője, mind ez együttvéve Anglia erődjévé tették Írország szívében, csakhogy mint a mesterséges fővárosok, Dublin is az egész ország rovására gazdagítja közvetlen környékét. A mi Belfastot illeti, csak itt létezett egész Írországban az egyedüli ipar, a lenipar, egyszerre mezőgazdasági és gyáripár, mely az angolok ellenzése nélkül virágozhatott. Száz millió frankra becsülték a belfasti vászon évi kivitelét és harmincz millióra a munkások díjazását. Nem akadnak hasonlóra az ország más részein. A legtermékenyebb pontokon, mint Tipperary-ban legerőszakosabban dühöngött az elkobzás és pusztítás, a nélkül, hogy kiölte volna a benszült fajt; ez Cromwelliánusoknak, Cromwell hiveinek híja a protestánsokat, mintha e vérengző zsarnok rémítő gazdálkodása ez időre esnék.

Ország-világ hallott mesélni az írlandi kóborló fegyveres bandákról. Elfogadott jeleik szerint majd fehér fiúknak *white-boys*, hittáknak *defenders*, nivellálóknak *levellers*, ütőknek *thrashers*, mivel ostor volt a fegyverök, kártolóknak *carders*, mert kártoló szerszámmal nyúzták meg áldozataikat, *rockitáknak*, egy állítólagos Rock kapitány nevére, *molly maguires*-eknek, a walesi Rebekához hasonló fantasztikus főnöknő nevére stb. A merre e bandák jártak, rémítő kegyetlenség nyomait hagyták hátra: a szegény Írországnak ez az egyedül lehetséges boszúállása. A világ legcsendesebb országa mellett, a hol nem látni katonát, a hol nemzetőrség, hadsereg vagy más fajta közérő nélkül, a nemzet örök becsületére, egyedül a törvény védelme alatt élvezheti minden ember tökéletes biztonságát, terület el örökös surlódás folytán a legmélyebben megzavart föld. Ha megszűntek is egy-

egy pillanatra a rablások, gyilkosságok és gyújtogatások, nem szűnt meg az izgatottság, hanem más alakban nyilatkozott, a mindig ismételt nemzeti fölkiáltásba foglalván össze bajaikat és reményeiket: *Irország az ireké!*

Meg kell adnunk Angliának, hogy maga borzadt vissza művétől. Mintegy harmincz éve, mióta józanabb eszmék kezdenek jelentkezni a nemzetgazdaságban, fölismerték, hogy rossz úton jártak és jobb módokat kell keresniök a *testvér sziget* végleges megnyerésére. Az ir katholikusok emancipatiója 1829-ben határozott lépés volt ezen az úton. Azóta Irország részt vesz az Egyesült királyság kormányában, a hajdani erőszak lehetetlenné vált. Ez sok volt ugyan, de még nem elegendő. 1830—1847-ig minden miniszteriumnak Irland helyzete képezte főgondját. Mindenki jóhiszeműleg kutatta e makacs baj gyógyszerét, mely azonban századok terméke lévén, úgy látszik, századokat igényel elenyésztetése is; természetesen senki sem találta meg a gyógyszert. O'Connel maga is, bár Irország nevében szólott, csak egy lehetetlen és hasztalan módot tudott jelezni, tudniillik az unió megszüntetését. Lehetetlen módot, mert Anglia, miután annyit tön szomszédjának bekebelezésére, nem egyezhetett belé elválasztásába; hasztalan módot, mert az elválasztás nem érinté a kérdés igazi elemeit, a tulajdon szervezetét és földművelő nép túlszaporodását. A politikai expediensek csak nagy sokára ígérhettek valami segítséget, pedig helyi és közvetlen gyógyszerre volt szükség.

Az ir nép azonban nem hitegette magát, hanem nagyon világosan megjelölte a gyógyszert; csakhogy süket füleknek beszélt, mert többé vagy kevésbbé eltakarva, mindig a birtok visszaadását követelte. Majd

tenant-right-nak, a bérlő jogának, majd a *bérlet állandóságának*, örök bérletnek nevezte, s csak a tulajdonos és bérlő kölesönös viszonyára látszott alkalmazni.

Főleg a *tenant-right*-ot nézhették ártatlannak; mert már alkalmazták is nem csupán Írországban, az Ulster tartományban, hanem Anglia több grófságában is s több gazda igen méltányosnak és üdvösnek tekintette. Eredetileg a bérlő azon jogát értik alatta, mely a föld javítására tett és ki nem használt költségeinek megtérítéséből származik, *unexhausted improvements*, minő a juhganaj, a fél-juhganaj, a márgázás, a mész- vagy csonttrágya, és más különös trágyázások stb. Eddig legalább látszólag törvényes a követelés; de már kezdődik a nehézség, ha szabályozni akarjuk a kárpótlást. Nincs határozatlanabb és érthetlenebb kifejezés mint a ki nem aknázott talajjavítás, kivált ha Írországról van szó, hol senki sem javítja a talajt, sem a bérlő, sem a tulajdonos. Alapjában a bérlő azon jogát akarták e kifejezés alatt érteni, melylyel megfosztatásaért fizettetett volna magának kártérítést, a mit a *bérletre való jognak* lehetne nevezni. Könnyű belátni ezen elv horderejét.

A földművelés- és a birtokkérdésből vont következtetés szempontjából is legalább kétes a *tenant-right* alkalmazásának haszna. Sokat vitatták e kérdést Angliában, egy sereg bizottság és beható vitatkozás foglalkozott vele. Részben a *tenant-right*-nak tulajdoníták Lincoln grófság gazdasági jólétét; hanem azt is jogosan jegyezték meg, hogy Sussex *Weald*-jében, Anglia legelmaradottabb vidékén is létezett e jog s gazdasági szegénysége egyik okának tekinthetni. Skóciában, hol mindent jól megfontolnak a földművelés érdekében, a *tenant-right* ellen oldották meg a kérdést. E szokás sok

esalásnak és faggatásnak enged tért, arra csábítja a bérlőt, hogy inkább a nyerendő kártérítést, mint magát a jó művelést tartsa szem előtt; megtörtént, hogy ügyes vagy kevésbé lelkiismeretes számítók farmról farmra távoztak, s mindenütt kártérítést követelve, csak nyertek a változással.

Sőt a *tenant-right* végre roppant teherként súlyosodik a kezdő bérlő vállára, mely egyszerre kimeríti minden pénzforrását s az elengedhetetlen kiadásokra is képtelenné teszi. Lincoln, Nottingham grófságokban, hol e szokás divik, 250—300 frankot fizet a kezdő bérlő csak magáért a *tenant-right*-ért nem is említve a földművelés egyéb terheit; Sussexben 100—150 frank az átlag, a mi talán még súlyosabb a talaj silánysága miatt. Ily áldozatokkal szemben beláthatjuk, miért kárhoztatták az angol gazdák csaknem egyhangúlag a *tenant-right*-ot, legalább akkor, ha általános szabályul hozatnék be; a hosszú bérleteket és némely esetben a külön szerződéseket tekintették a nehézség kielégítő megoldásának.¹

Ha így ítéljük meg a *tenant-right*-ot, mikor valóban tett kiadások igazolják; mit mondjunk azon jogról,

¹ A skót gazda nem hiszi, hogy a *tenant-right*-ot általánosan kárhoztatták; én azonban nem mondtam, hogy ez az angol gazdák egyhangú véleménye, hanem hogy majdnem egyhangú véleménye; tudom, hogy kivált a bérlők oppositiojával találkozik, helyes okukat sem hallgatom el, melyekkel ostromolják; csupán csak azt mondom, hogy az ellene szóló okokat erősebbeknek tartom és inkább el vannak fogadva. Mindenesetre csak a helyes értelemben vett *tenant-right*-ról lehet szó, nem pedig az ellenkezőről, mely nagyon könnyen a másik színét ölti fel. Kérem tessék azt is megjegyezni, hogy én csak mint általános szabályt kárhoztattam a *tenant-right*-ot s többé-kevésbé megengedem mint különös egyezséget.

mely Írország némely részében volt érvényben és a melyet általánosítani akartak? Itt az új bérlő nem a nem létező javítások költségeit térítette meg, hanem haszonbérének háborítlan bírását vagy a mint naivan mondták: a távozó bérlő jóakarátát: *good will*. Nehéz föl nem ismerni benne az együttbirtoklás igazi jogát. Ha mint Ulsterben emberemlékezet óta létezik e jog, hol úgy látszik I. Jakab alatt a protestans gyarmatosítás idejében és az idegen gyarmatosoknak különös előnyökkel való odaédesgetése végett hozták be, nem szolhatnak törvényessége ellen; de ott, a hol csak nem rég hozták be, világos, hogy behozatala a birtok föltételeinek megváltoztatásával járt. Franciaországban is tettek kísérletet hasonló valaminek behozatalára; ilyesmi a a Nord département némely járásában szokásos *mauvais gré*, azaz a földművelők igazi szövetsége, hogy jutányosabb bérletre kényszerítsék a tulajdonost, vagy hogy előlegesen bő kárpótlást adjon a távozó bérlőnek, akár javította a földet, akár nem; de e visszaélés, mely ellenkezik a mezőgazdaság haladásával és mélyen demoralizálja a földművelő népet, sohasem terjedhetett el nálunk.

Bármily kevés igazuk van az írországi birtokosoknak, az angol kormány nem ítélhette őket ily szolgáltságra. Nem csak a mult hibáit kelle helyrehozni, hanem még a jövőt is meg kellett alapítani. De minő lehetne a birtok jövője és a vele oly szoros kapcsolatban levő földművelésé, ha mindjárt hozzákötötték volna e kölönczöt? Mondhatják, hogy Ulsterben sikerült a *tenant-right*: ez az állítólagos siker azonban semmit sem bizonyít. Nagyon jól megmagyarázta ezt Camphell-Foster 1846-ban közzétett *Leveleiben az írlandi nép helyzetéről*; e tartomány ugyanis a Down grófságot foglalja magában, a hol arány-

lag nagy jólét uralkodik; de ott van Donegal grófság is, melyben az irországi nyomor a legvégső fokára jutott. Mit mondok? Down *tenant-right*-ja nem volt azonos Donegaléval: az előbbi egyezett az angol szokással, melynek kétségbe lehet ugyan vonni hasznosságát, de a mely több tekintetben jogosultnak mutatkozik; a második az ir *tenant-right*, melynek semmi köze az *unexhausted improvements*-hez. Ez mindig együttjár a tulajdonos és bérlő köznyomorával, még a talaj becsének egyenértékére sem emelkedik; azon szerencsétlennek, a ki egy farmot bérelt, ki kelle fizetnie az árát, vagy más szavakkal, meg kelle venni a birtokot, hogy fizethessen tőle haszonbért: az idő lassú észrevétlen munkája tud csak megfejtani ily bizarr és ily gyászos annomaliát.

A *bérlet állandósága*, az örök bérlet viszont nem volt egyéb mint eladás örökös haszonbér kötelezettségével, s mivel e rendszer mellett a haszonbér összegét nem lehetett az érdekelt felek önkényére bízni, hanem hivatalos megbecsülés után az országgyűlés határozatával kellett megállapítani, ez csak a kisajátítás egy alakja volt. Ranmer és Sismondi magasztalták ezt az erőszakos módot, mely tekintélyes pártolókra akadt Angliában. Még egy ily rendszabály, és az ir birtok általában csak kevés figyelmet érdemel részint eredete, részint használata miatt; de végre is tulajdon volt, vagyis az emberi társadalom legszilárdabb alapja: legalább nevének van joga tiszteletre és számos kivételt jelezhetni, melyeket nem volna igazságos a közös kárhoztatásba befőoglalni.

Egyébiránt semmi sem bizonyítja, hogy hathatós lenne a gyógyszer Szentesitenék vele az *absenteismust*, Irország egyik legnagyobb baját, s tökéletesen

elkülönítenék a jövedelmet a földműveléstől. Föltéve, hogy egyelőre egy-két jó hatása volna a rendszabálynak, jövőre egy zavarok és nehézségekkel terhes helyzetet teremtenének. Az ancien regime alatt nagyon divott Franciaországban az örökös haszonbérlet; de annyi bonyodalomra vezetett, hogy el kellett nyomni vagy legalább megválthatóvá tenni. A megváltás joga Írországban csak elégtelen enyhítő szer lett volna: mert azonfelül, hogy lázongó országban rendesen félremagyarázzák, a legtöbb esetben csak betetőzte volna a kisajátítást; elég lehet ott, hol az örökös haszonbér csak kivételes; de ha ez a birtok általános helyzete, csak alig érezhető hatása volna, mert a megváltatlan birtok maradna sokáig a szabály.

Ulster örök példája, melyet az *állandó bérlet* és a *tenant-right* javára szoktak felhozni, az egyik esetben ép oly keveset bizonyít mint a másikban. Igaz, hogy e tartomány némely pontján a gyarmatosok odaédesgetése miatt több század előtt szükségesnek találták az örökös bérlet behozatalát; de azok a pontok, a hol túlnyomó volt e rendszer, éppen nem voltak a legvirágzóbbak. Pedig a névleges tulajdonosnak csak jelentéktelen jövedelmet vagy inkább jobbágyi szolgáltatást biztosítottak. Az igazi tulajdonos a bérlő volt és különös s ebben központosul a nehézség, e földeket annyira felosztották mint a többieket, úgy hogy a csekély jövedelemből nem élhettek meg a bérlők; egész kerületekben csak egy-két hektáros farmot lehetett találni, ritkán 5–6 hektárost.

A tulajdonosoknak birtokuktól való egyszerű megfosztása, a miről az irek többé-kevésbé ábrándoztak, csak tökéletlenül gyógyítaná meg a bajt. Egymás közt felosztván a birtokot, az első nemzedék után újra ugyanazon zavarokba esnének vissza. Kell, hogy nem csak a

nagybirtoknak, hanem a kicsinynek is legyen határa, a nagyon apró birtokok veszélye éppen annyira félelmetes mint a nagyoké.

Azért mindenekelőtt határt kellene szabni a gazdaságok e korlátlan elaprózásának, a miből egyszerre a talaj elsilányodása, a földművelő nyomora és a tulajdonos kellemetlen helyzete származik. Az angol kormány azzal is serényen foglalkozott, hogy felvirágoztassa Irországban az ipart és kereskedést, melyeket hajdan Anglia el akart nyomni; de a munka ez új forrásainak megnyitásához idő kellett, pedig a sok szerencsétlen nem ért rá várakozni. Azt hitték, hogy fölemelhetik a nap-szám díját, ha behozzák a szegényadót, de akkora volt a szegények száma, hogy nem mutathatott fel érezhető sikert, pedig súlyos terhet rótt a birtokra. Mások azt ajánlották, hogy osszák fel a parasztok között a műveletlen földeket, de mindjárt azt lehetett nekik válaszolni, hogy e földek nagyrészt művelhetetlenek; a melyeknek volna is bece, művelhetővé tétele roppant költségbe és időbe kerülne, pedig kivált az idő hiányzott. Szaporodott a sok tanácskozás, a hivatalos és magán tanulmányozás száma és még sem juthattak határozott eredményre.

Az istennek kellene vállalkoznia a megoldásra és annak rettenetesnek kellene lenni: a tömérdek merényletet és hibát csak egy hallatlan katastropha egyenlíthetné ki.

XXV. FEJEZET.

Az éhség és az exodus.

Az 1846-dik év rossz év volt egész Európában, de különösen végzetes Írországra nézve. A burgonyának egy idő óta mutatkozó betegsége rendkívül nagy mérvben lépett föl és tönkre tette a termés háromnegyed részét. A szegény földművesek második élelmi szere, a zab, szintén hiányzott. E szörnyű hírre egész világ tudta mi következik. Az angol kormány megijedt és erélyes rendszabályokat hozott az élelmi szerek mindenfelől való szállítására. Bár ugyanakkor el volt foglalva Angliával is, hol noha kisebb arányban, szintén jelentkezett az inség, hallatlan készüléteket tett, csakhogy rendkívüli munkát adjon az ír népnek; 500,000 munkást fogadott, foglalkozásukra nemzeti műhelyeket állított fel és mindenemű segélyre 10 millió sterlinget vagy 250 millió frankot adott ki.

A tulajdonosok is egészen máskép jártak el, mint atyáik, kik könyörtelenül nézték volna e szenvedéseket; minden áldozatot meghoztak, csakhogy a maguk részéről is segílyt nyujtsanak bérlőiknek; szükség esetén a törvény kötelezé rá őket, a szegényadó roppant arányokban növekedett; pedig 1846-ban se haszonbért, se adót, se az adósság kamatját nem fizették.

E későn érkezett nagylelkűség nem állította meg a csapást: általánossá lett az éhség és több évig tartott. Mikor 1851-ben megtartották a tíz éves népszámlálást, a rendes szaporodás helyett ijesztő fogyatkozás mutatkozott: a lakosság nyolczadrésze elhalt az éhségtől és a nyomortól.

E megrendítő csapás megtette azt, a mit százados harez és elnyomás nem tudott megtenni: legyőzte Irországot. Az ir nép, miután látta, hogy fő élelmi szere eltűnik, be kezdte látni, hogy nincs elég helye szülőföldjén. Miután eddig makacsul ellenszegült a kivándorlás eszméjének, mint az ellenség előli megszökésnek, egyszerre az ellenkező szenvedélybe csapott át: csak úgy áramlott ki a nép. Hét év óta, mert az éhség tetőpontján kezdődött a mozgalom, 1.500,000 ember szállott hajóra Amerika felé és még nincs vége. A ki dologra és jólétre talált az Egyesült-Államokban, irt haza barátjai és rokonainak s példája követésére buzdította őket; még többet is tettek, sok pénzt küldöttek az új kivándorlók utiköltségeinek fedezésére. Négy millió sterlingre vagy 100 millió frankra becsülik az öt év alatt küldött pénzt. Száz millió frank! A szerencsétlenek még nem is ábrándoztak ennyiről. Szemeikben Amerika a gazdagság és szabadság hazája, szülőföldjük pedig az inség, rabszolgaság és halál színtere. A honszeretet és vallás máskor oly hatalmas kötelékei nem tartják őket vissza. A bibliai hagyományokra kellett visszatérni, hogy nevet adhassanak a nép e futásának, melynek párja a zsidók nagy kivándorlása. Exodusnak nevezték el a biblia nyelvén.

A tulajdonosok, a helyett hogy ellenezték volna e mozgalmat, inkább elősegíték: némileg a szegényadó

kényszerítette rá őket, mert mióta az éhes nép az ő rovásukra élt, romlás fenyegette vagyonukat és nagy érdekökben feküdt ritkítása.

Valóban nincs szomorúbb, keservesebb ily látvány-nál, semmi sem kárhoztatja fényesebben Anglia egykori magaviseletét Írország irányában, mint ez; de azt is meg kell engedni, hogy egy sereg megoldhatatlan kérdést elvben mindjárt megoldott e rohamos néptelenítés. Anglia egyszerre büntetését és üdvét kapta meg benne. Egy harmadával apadt meg az ír népesség s mivel a kivándorlás és halálozás csak a földművelő és katolikus lakosságot sújtotta, a fő nehézségek mind eltűntek vele. 1847 előtt csak egy ötödét képezték a protestánsok az egész népességnek, csakhamar felét tévék;¹ a falusi lakosságból 60 jutott azelőtt 100 hektárra, a kivándorlás után 30, épen úgy mint Angliában; és a legvadabb, legműveletlenebb vidékekről, minő Connaught, miután leginkább pusztította az éhség, legtöbb embert vitt el a kivándorlás. Most már elmondhatni, hogy megszűnt a háborús állapot; az ír nemzet elhagyta a csatát. A honmaradtak nincsenek elég számosan, hogy folytassák a háborút és nagy zavart sem okoznak inségek által. Egy nevezetes jelenségből már látni az általános lecsendesedést: megszűntek az agrár bűnök (*agrarian outrages*) és Írországban is oly nagy a biztonság mint Angliában. Az isten maga vette kezébe a félelmes

¹ Ezen *Essai* kiadása idején mindenki azt hitte; de az utolsó népszámlálás az angolok nagy meglepetésére bebizonyította, hogy a felekezetek egymáshoz való számarányán keveset változtatott a kivándorlás. Némely helyen újra föltünedeztek az agrár bűnök s még sem ment oly gyorsan Írország átalakulása, mint a hogy remélették.

eszközt, melyről Tacitus szól és békét csinált a pusztaság által.

A mi azelőtt lehetetlen volt a mezőgazdaságban, most már könnyű lett. Megszűnt a gazdaságok elaprózása. 700,000 farm helyett ma csak felét számíthatni, s ezek is kétszer akkorák. A hol nem élhetett meg két földműves család, egy jólétnek örvendhet. A tulságosan termesztett burgonya és zab kellő korlátok közé szorulhat. A jelen szükségai nem lévén annyira sürgetősek, a jövőre is lehet gondolni, be lehet hozni a négyéves váltógazdaságot s vele a jólétet, melynek symboluma. Az eddig elhanyagolt rétek és legelőkre több gondot kezdenek fordítani, a miért majd százszorosán fizetnek. Irország azzá lesz, a minek mindig kellett volna maradnia, a kiválóan zöld sziget, azaz a világ legszebb legelője. Az állatok melyekkel nem sokat törődtek, mivel az embereknek maguknak sem volt mit enniök, bővebb eleséget kapnak. A maga módján elülről kezdhetik a gazdálkodást, a helyett hogy epedve lesnék az okozatot az okok nélkül, javíthatják a földet, a helyett hogy kimerítenék. A munkáskéz tulságos nagy száma nem csökkentvén már a napszám bérét, szaporább lön a munka és jobban megfizették s ha tartós marad az ipar és kereskedés néhány év óta érezhető lendülete, nem kell félni a falusi nép elszaporodásától még akkor sem, ha a régi magasságra emelkednék.

Az angolok hasznát remélik venni az új helyzetnek, ha kedvencz rendszeröket, a nagygazdaságot honosítják meg Irországbán. Bizonyos mérvben kétségkívül sikerülni fog nekik; de nekem úgy látszik, hogy nem lehet általánossá. A nagygazdaság épen azt tételezi föl, a mi Irországbán hiányzik, a tőkét. Minden követ meg-

mozdítanak, hogy gazdag angol és skót bérlőket édesgessenek oda, de csak keveset tudtak odacsábítani. A tőke retteg kalandos vállalatokba bocsátkozni egy, bár lecsendesített országban, de a hol még nagyon élénk a borzasztó csapások emlékezete. Minden azt hirdeti, hogy jövőre is kiválóan az irek fogják Irország földjeit művelni; a mezőgazdasági ujjászületés lassabban fog ugyan menni, de szélesebb és természetesebb alapja lesz. Pedig a benszülöttek földművelése kis- vagy közép-gazdaságot tételez föl. Skócia példája mutatja minő hasznot hajtának és a gazdaságok közép terjedelme nem jár annyi bajjal Irországban mint Skóciában, mert termékenyebb a talaj. Nyolcz vagy tíz hektár a jó mezőn, száz a rosszon, hol a legelő dominál és mintegy húsz a közepesen: valószínűleg ez a helyes arány. E korlátok között nem csak megél a földműves és fizetheti a haszonbért, hanem még tőkét is szerezhet.

Hogy az ir mezőgazdaság maga teremtsen elő a hiányzó tőkét, mely kívülről nem akar segélyére menni, égető kérdést képez a bérlet kérdése. Kitűnő példákat nyújt erre Skócia, melyeket nem szabad nem követni. A *tenant-right*, legalább oly értelemben, hogy Irországban fogják fel, nem szükséges; rendezett társadalomban nincs helyén ez a fegyver. Ugyanaz áll az örök bérletekről is; a helyett hogy szaporítanak, le kellene szálítani számukat, megvásárolván a jobbágyi tartozást és egyesítvén a pusztá birtokot. A mire szükség van, az a hosszú bérlet mérsékelt bérösszeggel és megakadályozása a gazdaságok újabb felosztásának, vagy ha már megakarják tartani az *at will* bérlők hagyományát, a bérlők iránt nagy jóakarat a tulajdonosok részéről. Nem kell többé *middleman* vagy főbérlő, ki a másodbérlőkön

nyerészkedik, sem a közös bérlés, sem a munkába adás (conacre), sem azon különféle combinatiók, melyeket a föld rovására a pillanatnyi haszonért gondoltak ki, ellenben szükség van az előleges beruházásokra, melyek eddig nem voltak szokásban és nem telnek ki az egyszerű bérlőtől. Mindent úgy kell berendezni, a hogy a szükség engedi, a mennyire lehet nélkülözni a drága tőkét, legfőlebb azokat teremteni elő, melyek a többiek képződését siettetik, mint gazdasági épületek emelése, a márgázás, alagesövezés stb. A hol meghonosítják a nagygazdaságot, ez magára vállalhatja mind ezt; de a hol nincs, a birtok rovására esnek e hasznos kiadások.

Az önkéntes jótékonyág hiányában az ügyesen kezelt szegényadó Írországban hatalmas társadalmi emeltyű becsével ér föl, mert erőfeszítésekre kényszeríti a tulajdonosokat, ha azt nem akarják, hogy a *work-hous*-ok emészték föl egész jövedelmüket s ezen már annyira érélyes kényszerítő eszköz nem áll egyedül azok közt, melyek a birtok régi igaztalanságainak kiengesztelését célozták. A *landlordok* és bérlőik egymáshoz való viszonyának gyökeres javulása csak a birtok némi forradalmi átalakulásával volt lehetséges. A birtokosok nagy része mit sem tehetett, kimeríték hitelöket és jövedelmi forrásait. Az angol kormány tehát az általános felszámolás behozatalára határozta el magát.

E rendszabály, mely legjobb volt az ajánlottak között, azon előnnyel bírt, hogy a tulajdon elvének érintése nélkül éreti el a kívánt eredményeket. Általa eltűnnek a névleges tulajdonosok és igazi birtokosok foglalják el helyöket, a kik tudnak áldozatot hozni. E személyváltozás megengedi, hogy szakítsanak a substi-

tutiókkal, feloszthassák a nagy kiterjedésű földeket, széteszlassák az ellenmondó jogok zürzavarát, melyek mindig a holtkéz ingatlanai körül halmozódnak össze s megtörvén a hagyomány bilincsét elvegyék az ir birtok gyűlöletes emlékeinek egy részét: mind ez becses és határozott előny, melyeket a kényszerű felszámolás bajának árán vásárolnak meg, de a melyek végre megmennek az ir birtokot, elvevén kivételes jellegét. Beaumont Gusztáv, kit mindig kell idéznünk, ha Irországról van szó, először jelezte e forradalom szükségét.

Ennek folytán egy 1849-iki parlamenti törvény három tagú bizottságot alkotott az eladósodott irországi birtokok eladására, *commission for sale of encumbered estates in Ireland*. E bizottság felhatalmazása csak három évre szólott, de már egyszer megújították s még megújítják. A bizottság egy hitelező vagy a tulajdonos kíváratára sommás uton elérvereztetheti a jelzálog birtokokat, megszerzi a vevőnek az úgynevezett *parlamenti* vagyis teljesen törvényes és kétségbevonhatatlan jogcímet, mely feltétlen tulajdonává teszi a birtokot, a mit angolul *fee* szóval jeleznek. A kiknek valami joguk volt előbb a földhöz, ez csak az árnál jöhet szóba; a bizottság egyik teendője volt jogcímeik érvényességét vizsgálat alá venni és kiadni nekik, a mi megilleti őket.

Az új hatóság működése 1849. november havában kezdődött; három év után 1852. novemberéig 2,554 kérvény nyújtott be ugyanannyi birtok eladásáért, melyek együttvéve 34 millió frank évi jövedelmet képviseltek és 760 millióval vagyis majdnem teljes értékükig voltak megterhelve. Ugyanazon időszakban az eladni kívánt birtokok egy harmada, összesen 839, el is árvereztetett;

500,000 hektár cserélt gazdát. 1853-ban és 1854-ben ugyanazon arányban folytatták az eladást.

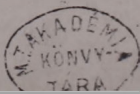
Az átlagos vételért az állítólagos jövedelem $5\frac{1}{2}$ —6 százaléka szerint kombinálták vagy mint az angolok szokták mondani, a jövedelem tizenhatszorosát, *eighteen years purchase*. Ezért nagy lármát csaptak a depozitált birtokosok, kik egyszerre koldusbotra jutottak, de közelebbről tekintve a dolgot, nem találjuk annyira hátrányosnak. A jó talajú birtokokat, melyek Antrim, Down, Tyrone, Meath, West-Meath és Dublin grófságokban fekszenek, négy százalék alapján adták el; a régóta inséges vidékeken fekvők csak 8—10 százalék alapján kaptak vevőt s nem is értek többet. Semmi sem volt bizonytalanabb a hirdetett jövedelemnél az 1847 előtti névleges járadékot vették, mi azonban sokszor nem fizetett. Az eladás idején több évi hátralék maradt fenn, s a jövő fenyegetőbbnek látszott, mint a múlt, és hogy jövedelmezzen a pusztá föld, tetemes kiadásokat kellett fennie a vevőnek.

Mindenesetre baj volt, hogy ez a kényszereladás a legirtózatosb válság idején történt; de nem volt-e mindig így? Csakis a válság sugallja és igazolja a rendkívüli rendszabályokat. Nem derült időben vetik a tengerbe a teher egy részét, hanem kezdődő viharban. Csak akkor alkalmazzák a gyógyszert, ha erős a baj; hisz rosszul fogadnák, ha előbb akarnák alkalmazni. Lehet, hogy a gyakorlatban enyhítették volna egy kevésbé a felszámolást, talán könnyíthettek volna valamit az eladósodott tulajdonosokon vagyonuk némi töredékének megmentésénél; de akkor, midőn az *encumbered estates act* hozatott, Anglia már roppant áldozatokat hozott Írorszáért minden siker nélkül s nem volt kedve tovább menni.

A mi magát a rendszabályt illeti, nem lehet kétségbe vonni szükségét. A tulajdonosok nem tudták adósságaik kamatját fizetni és egy fillért sem kaptak ingatlanaikra. Az összehalmozódott jelzálogok közül némelyik még Cromwell idejéből való volt. Természetesen sajnáljuk azt az embert, ki tegnap még nagy birtok ura volt s ma már semmije sincs; de nem a kisajátítás a baj, hanem az adósság, ez az ember régóta csak névleges tulajdonos volt; ő csak egyszerre fizeti meg több század tévedéseit és bolondságait.

Ha részletezzük a föntebbi számokat, úgy találjuk, hogy az 1852 végén felszámolt birtokok hektárja átlag 400 frankon kelt el. Bizonyos, hogy Írország földje ér annyit, sőt többet is, csak ne felejtjük el, hogy e számban rengeteg műveletlen föld szerepel, a mit ír Highlandsnek, *Irish Highlands* neveznek. Mindig a *Martin's Estate* példáját szokták felhozni; oly roppant nagy volt ez az uradalom, hogy a portás páholya tíz francia mérföldre volt a kastélytól és az uradalom örököse mégis nyomorban hunyt el az oceán közepén, mert messze kikerülte azt a földet, mely már nem volt az övé. Mint egykor Sutherlandról, itt is elmulasztják megmondani, mily állapotban találták az óriási birtokot, mely sem urát, sem bérlőit nem táplálhatta többé.

Az *encumbered estates* törvényszéke évenként mindössze 60—70 millió franknyi birtokot adatott el, azaz területben ötvened, de becsben alig század részét a földnek. Ennélfogva az ír birtokok legeladósodottabb tizedrészének felszámolása tíz évig fog tartani. Franciaországban, hol nyomasztó alakiságokkal terheljük meg a kisajátítást, melyek egyszerre ártalmasak a hitelezőknek, a tulajdonosnak és a földnek, többé-kevésbé kény-

tetett eladások évenként elérik az összes birtok árának század részét, pedig nekünk nincsenek több százados fizetni való hátralékaink. Ha az ír kanczellária határtalan és költséges lassúsága következtében megszokták az ír birtokosok, hogy nem fizették adósságaikat, csak az ő érdekökben van, hogy letegyenek e rossz szokásról.

Egy év óta különben javulnak az eladási viszonyok; a legbetegebbek már előre mentek, s úgy szokott történni, hogy ily esetekben ők szenvednek legtöbbet. A jó talajú megyékben most csaknem oly drágán adják el a földeket, mint Angliában, a rosszaban pedig 5—6 százalék alapján. A mint Írország jövője mindinkább földerül, az árak is kielégítőbbek lesznek.

Ez eladások legjellemzőbb tüneteménye a föld észrevehető felosztása. Az 1852. végén kisajátított 839 uradalomból a birtokosok 4000-nél több gazdaságot alkottak, melyek átlag 50,000 frankon keltek. Van sok 1000 font sterlingen vagy 25,000 frankos s ezek elég jó áron keltek el. Általános helyesléssel fogadják e felosztást; így támad majd középosztály, mely nagyon hiányzott Írországban. Nem depossedáltak minden birtokost, némelyek megtartják a régi *estates* töredékeit és a teljesen tiszta töredék akárhányszor jövedelmezőbb az eladósodott egésznél. Nem birtokunk nagysága tesz bennünket gazdagokká, hanem a belőle húzott tiszta jövedelem és ha a terület csökkentésével gyarapíthatjuk jövedelmünket, nem szabad haboznunk.

Még egy nem kevésbé fontos ténnyt kell megemlítenünk, hogy a vevők nagy többsége írországi volt. Azt reméllték, hogy angol és skót birtokosokat és bérloket édesgethetnek Írországba, pedig hiába, mert soha sem kellett annyi tőke a mezőgazdaságnak akár Angliában,

akár Skócziában, mint épen most, s elég kamatot ígér a nélkül, hogy aggódni kellene elhelyezésén. Különben Írország iránt hagyományos a bizalmatlanság, melyet nem lehet egyhamar kiirtani. Senki sem szeret a nyomorral érintkezni, félnek a Jakab-féle zavarok visszatértétől, gyűlölik a papismust és a papistákat. Azt kívánni egy angoltól, hogy bár 8—10 százalékra, de Írországbán helyezze el tőkéjét, majdnem annyi mint egy francziának azt ajánlani, hogy Afrikában az arabok között kamatoztassa pénzét. Innét ered, hogy az eladott birtokoknak csak egy nyolczadát vették meg mások és nem írországiak és hogy a legtöbb vevő rá volt kényszerítve, mert mint hitelező másképp nem férhetett volna pénzéhez. Többi közt ez volt az eset a *Martin's Estates*-nél; egy életbiztosító társulatnak mint jelzáloghitelezőnek került kezei közé, mely most részletekben akarja eladni.

A többi hét-nyolczadot általában a régi *middleman*-ok vásárolták meg, kiknek maguknak is zálogjoguk volt az általok kezelt uradalmakhoz, a hogy a jó házból való jószágigazgatókkal szokott történni, s nincs helyén e miatt nagyon nyugtalankodni, mert így nemzetiesb jelleget ölt magára a birtok.

Tehát ilyen az a méltányos korlátok között megindult kettős mozgalom t. i. a gazdaság központosítása és a birtok felosztása, melyet először a depopulatio, azután a kisajátítás útján érnek el. A gazdaság épen csak annyira központosúl, a mennyire határt vethet a túlságos feloszlásnak, nem pedig, hogy földjüktől foszszá meg az ireket. Gyászos mezőgazdasági helyzetében mégis volt Írországnak valami jó tulajdona, az igazi napszámosok csaknem teljes hiánya: majd minden földművese tudna bérlő lenni, mint hajdan és jobb körülmények

között volt. Más részről a birtok, felosztása által, hozzáférhetővé lesz a benszülöttekre, azaz rájok nézve elveszti idegen és ellenséges jellegét, ugyanakkor, midőn megnyitja nekik a hitel forrását.

A mi a tulajdonkép való kisbirtokot illeti, melynek behozatalát sok jeles elme, többi közt Stuart Mill is *A közgazdaság elvei* című munkájában sürgeti, nekem nem látszik valami kíváncsatos dolognak hasonló tényekkel szemben. Irország hihetőleg eljut valaha a kisbirtokhoz, ez a természetes iránya; de most még nagyon szegény a földművelő népe, csak ezután szerezheti ez meg gazdálkodáshoz azt az összeget, a mivel tulajdonos lehet; saját érdekében jobb egyelőre rá sem gondolnia.

Az angol kormány tőkékkel és piaczokkal kívánja ellátni az újjászülött Irországot. Épen úgy mint Angliában huszonkét év alatt $6\frac{1}{2}$ százalékkal törlesztendő 100 millió frankot ajánlott fel a tulajdonosoknak, a kik földjeiket alagesövezéssel, jó gazdasági épületekkel és utakkal akarják ellátni. Számosan elfogadták és végrehajtják a hasznos munkát. Az irlandi bankok, melyeknek története oly gazdag a katasztrófákban, új képet mutatnak. A régi harcok idején a visszafizetések hirtelen követelése, *run on the bank*, volt az egyik legtöbbször használt mód, melyekkel az izgatók zavart okoztak az országban. A forgalom e megzavarásától most már kevésbbé kell tartani. Veszély nélkül többre vállalkozhatnak a bankok és többeket részesíthetnek műveleteik jótéteményében. Vasutak kezdik behálózni a szigetet s a kikötők és folyók szabályozásával foglalkoznak.

A közlekedési eszközök tökéletesítése már mindenfelé meglátszik az élelmi szerek árának emelkedésén. A kivitel, a mi hajdan baj volt, mert a megfelelő kár-

pótlás nélkül fosztatta meg a népet élelmi szerétől, ma áldás lett, mióta kevesebb embert kell táplálni és ott helyben nagyobb összegben fizetik a járadékot.

Végre a gazdasági oktatás, a mire oly nagy szüksége volt Írországnak, nagyobb mérvű és az ujonnan szervezett elemi néptanítás kiegészítő része lőn. Írországnak már 1826-ban megvolt a templemoylei gazdasági tanintézete Londonderry grófságban, melyet egy társaság aláírás útján alapított és a grófság legnagyobb részét bíró londoni testületek 17.000 font sterlinggel (425.000 frank) támogattak; 60 növendék nyert benne elméleti és gyakorlati oktatást és egy 68 hektárnyi gazdaság volt hozzákapcsolva, melyet egy ügyes skót igazgatott. 1843-ban, 18 évvel az intézet alapítása után kimondotta egy külön értekezés, hogy Templemoyle részint növendékei, részint példája útján áldásos befolyást gyakorolt az ottani mezőgazdaságra. Írország minden collegiumában alapítottak gazdasági tanszéket; az oktatás azonban nem képes a munka rossz szervezete ellen harczolni: oly mag ez, melynek kifejlődése jó gazdasági viszonyokat kíván. E viszonyok most már lehetségesek, megérkezett az idő, melyben nagy lendületet adhatni a tanításnak; mindenfelé farm-iskolákat állítanak, majd minden grófságnak több ily intézete van. Vándor-tanfolyamokat szerveznek; az új missionariusok szegény helységekből is hirdetik a helyes gazdaság igazságát, még a kunyhókba is elterjesztik az ősös gazdasági könyvecskéket. Semmit sem kimélnék, csak hogy megtaníttassák a népet arra a két vagy három elvre, mely minden jó gazdálkodásnak alapja t. i. a váltógazdaság elmélete, a trágya helyes alkalmazása, s a marhatenyésztés és hizlalás.

A meghonosuló új rendszer egyik legnevezetesebb példája azon rengeteg birtok állapota, mely a Kerry grófságban Landsdowne lord, egy Angliában méltán tisztelt földesúr, tulajdona. E birtok nem kisebb 100.000 angol acrenál vagy 40.000 hektárnál; legnagyobb részét hegyek képezik, melyek kitűnő legelőkké válhatnak, de mind egyaránt alkalmasak a gazdálkodásra; legfőlebb egy huszadrész területet művelhetni haszonnal. Tizenhat ezer embernél több lakott e területen és a földbirtokos ernyedetlen fáradozása daczára nyomorútan élt. Mikor beköszöntött az éhség, odaveszett a lakosság egy negyede részint az éhségtől, részint a betegségektől s nem lehetett rajtok segíteni; azóta kiköltözött egy negyede. Az Amerikából érkezett pénznek és Landsdowne lord törekvéseinek, melyekkel a kivándorlást előmozdítja, köszönhetni, hogy oly rohamos gyorsasággal apad a lakosság, hogy csakhamar egy nyolczadára olvad össze, vagyis 2000 lélekre. Azt hiszik, hogy a birtok felvirágoztatásához nincs is több munkáskézre szükség. A régi lakosok kunyhói, melyek nem értek többet 50—50 shillingnél, összeomlanak a fejszecsapásai alatt és kevesebb ház emelkedik helyökön, csakhogy kényelmesebbek, s most a tulajdonos építeti bérlői számára.

Lord Landsdowne a *cottiers* vagy kisbérlők rendszerét követi, mert még nem látszik lehetségesnek a nagy; de e rendszer alkalmazása mind a tulajdonosra, mind a bérlőre nézve épen oly hasznosnak ígérkezik, mint a mily gyászos volt idáig. Háromezer bérlő helyett elég volna mindössze négyszáz; a művelt terület annyira szorítkoznék, a mennyi bőven kifizetné a gazdálkodás költségeit az az 5—6 hektár egy családnak, összesen 2000 hektár; a többi terület legelőül szolgálna, hol a

marha foglalná el az ember helyét. Ez, a mint látni, a highlandi rendszer kevésbbé ridegen követve, mert a talaj és az égalj jobban meghálálják az ember keze munkáját és több táplálékot adnak a marhának. Minden család jövedelme legalább négyszer annyi lesz, s a földesúré is hasonló arányban növekedik. E roppant birtok névleges jövedelme 9000 font sterling vagy 225,000 frank, melynek majd felét a szegényadó nyelte el. Néhány évig a kivándorlás előmozdítására, új farm-lakok építésére, gazdasági eszközök beszerzésére, utak és sövények készítésére, s a marhaállomány szaporítására kelle fordítani legnagyobb részét. De végre megtérülnek ez ideiglenes kiadások. Így lesz majd mindenütt, a hol hasonló eljárást követ a tulajdonos.

Irországbán tehát minden a közellevő megoldás felé halad; az isteni gondviselés rejtélyes szándéka néha a sok rosszból hozza világra a jót.

Itt bevégezem kitűzött feladatomat, a három királyság mezőgazdaságának sommás ismertetését. A mit Irországról mondtam, előttem nem kevésbbé hasznos leckének látszik a képből vont tanulság. Ha semmit sem tanulhatunk belőle a mezőgazdaság jó szervezetére vonatkozólag, legalább a rossznak veszélyeit és helytelenségeit láthatjuk. Franciaországban sehol sem találunk teljesen azonos állapotot, a fajok közötti harcz nincs meg nálunk. Van azonban hazánknak nem egy pontja, hol, bár más okokból, ugyanoly gazdasági helyzet keletkezett, noha kevesebb intensitással lépett föl. Nem hiányzik sem az *absenteism*, sem a *middleman*, sem a földművelő nép túlságos száma, sem a birtok eladósodása, sem a földműves nyomora, sem a talaj kimerülése. Látuk, hová vezet az efféle helyzet, ha a hűrt szakadtáig

feszítik. Tanuljuk meg belőle, nem szabad ily mélységek fölött szunnyadoznunk; főleg óvakodjunk arra számítani, hogy a munkás kéz szaporodtával leszáll a napszamos bére, mert nincs ennél nagyobb és végzetesebb hiba. A jó jövedelem csak a jó napszám mellett tartós; mindennek emelkedni kell vagy egyszerre leszállani. Gyarapítani a jövedelmet anélkül, hogy arányosan szaporítsák az emberek számát s így növelni a közjólétet, ez a közgazdászati tudomány utolsó szava és a legnagyobb társadalmi nehézségek megoldása.

FÜGGELEK.

Az angol királyi gazdasági társaság egy meetingje.

Levél a Revue des Deux Mondes szerkesztőjéhez.

London 1853. július 25-én.

Engedje meg, uram, hogy egy pillanatra félbeszakíthassam Angol-, Skót- és Írország mezőgazdaságáról szóló tanulmányomat s ide vágó mellékeseményt beszélhessek el Önnek; az angol királyi gazdasági társaság évi *meeting-jéről* akarok szólni, mely 1853-ban Gloucesterben tartatott, és melyen szerencsés voltam jelen lehetni.

A királyi gazdasági társaság, mint Ön tudja, egyik legjelentékenyebb azon szabad társulatok között, melyeket nagy gazdasági érdekeik előmozdítására szomszédaink alakítanak. Mintegy 5000 tagot számlál és a sok egyszerű bérlő között számos tekintélyes férfiút, s mindenféle mezőgazdasági kísérletek támogatásával nagy szolgálatot tesz a nemzeti agrikulturának. Nekünk is van Párisban egy központi és nemzeti gazdasági társaságunk, mely szintén olyasmire törekszik, de szűkebb korlátok között, mert kevesebb a pénze. E kitűnő férfiakból alakult társaságnak inkább akadémiai jellege van; alapja nem elég széles. Egy más intézmény, a *Congres central d'agriculture*, egészítené ki, melyhez mindenki hozzáférhetett, csakhogy ma már megszűnt s

így valóban nincs oly intézményünk, mely az angol kir. gazdasági társaságnak felelne meg, a mi valóban sajnálatra méltó, mert egyhamar nincs hasznosabb intézmény.

A királyi társaság, és alapításának ez a fő czélja: évenként nagy marha- és gazdasági gépműkiállítást rendez, melyre mind meghívja az angol gazdákat. A kiállítás, a verseny helye minden évben változik, hogy lassankint az ország minden tája huzhasson hasznot belőle. Az első Oxfordban tartatott 1839-ben; e város központja lévén déli Angliának; 1840-ben Cambridget választották, mely a keleti grófságok központja; 1841-ben Liverpoolt, a nagy kereskedő várost; 1842-ben nyugot egy más nagy kikötőjét, Bristolt; 1843-ban Derbyt, a hasonló nevű hegyes grófság fővárosát; 1844-ben Southamptont, a csatorna jól ismert kikötő városát; 1845-ben Shrewsburyt Wales határán; 1846-ban Newcastlet, éjszak nagy kikötőjét; 1847-ben Northamptont; 1848-ban Yorkot; 1849-ben Norwichet, Norfolk megye fővárosát; 1850-ben Exetert, Devonshire fővárosát; 1851-ben a világkiállításért Windsort, London kapuját; 1852-ben Lewest, Brighton mellett Sussex grófságban; végre az idén Glocestert. Egyetlen egy pontja sincs ma Angliának, hová a vasúti hálózat következtében néhány óra alatt el nem lehetne jutni. Hogy előmozdítsák a királyi társaság versenyeit, minden versenyző marhát *ingyen* szállítanak a *vasutak*, a gépeket féláron. Az embereket szintén olcsóbb áron és kivételes gyorsasággal külön vonatok szállítják.

Több mint két hét óta nagy falragaszok hirdették Londonban és más angol városokban, hogy folyó hó 13-án nyitják meg a glocesteri *agricultural show*-t. Minden ujság jóval előbb részletesen szólott róla. Épen oly közbeszéd tárgya volt, mint a chobbami mező és a

királyné nagy katonai szemléje. Itt, mihelyt gazdaságról van szó, mindenki figyelme fölébred ; még azok is, a kiket közelebből nem érdekel, legalább engedelmeskednek a divatnak és érdeklődést mutatnak. Alig van gazdag család, melynek egyik-másik tagja nem tartoznék a királyi társaságba és a legelegánsabb társaságban a társalgás egyik legkedvesebb tárgya a mezőgazdaság. Az átmenet és válság időszaka, melyen most vergődik át az angol mezőgazdaság, csak emeli a szokásos érdekeltséget. Az egész világ tudni akarja, vajjon micsoda újítást hoztak be a marhatenyésztés emelésére és kivált minő haladást tesznek a gazdasági gépek, melyekről azt hiszik, hogy egykor oly eredményeket tudnak felmutatni az agrikultura, mint az ipar terén. Semmi sem hiányzik tehát az ünnepély *attraction*-jához, mint szomszédaink szokták mondani.

Glocester város körülbelül 40.000 lakossal 114 angol vagy 45 francia mérföldre Londontól. A *great Western Railway*-n juthatni oda. Reggel félkilenczre indultunk Londonból és egy óra felé délben Glocesterben valánk. A vasút a Themse völgyén halad fölfelé csaknem a forrásaig, átmegyünk Bucks és Berks grófságokon, Wilts, Oxford határain. Reading-ig London környékének ragadós agyagja uralkodik ; Reading után krétás föld húzódik Cambridge grófságtól Wiltsig ; Didcot után délnyugot ikrás mészköves talaja mutatkozik ; Glocesterbe pedig fensíkon vagy *cotswolds*-on érünk. Egész utunkon, kivált a krétás vidéken, a talaj általában jobb a közepszerűnél. A táj azonban nincs szépség nélkül, mindenütt sövénynyel kerített négyszögű mezők, szántóföldek, melyeken a négyéves váltógazdaság terményei követik egymást ; itt a répa alá készített talaj ;

tovább az árpa vagy zab; azután a here s végre a gabona; közbe-közbe kaszáló rétek, melyeknek szénája fehérlett az eső alatt.

Glocester városa megtette a magáét. Lombokból készített diadalívek ékesíték az utcákat, nemzeti színű zászlók lengtek a házakon, virágokból voltak összeállítva a jelszók, mint: *Tisztelet a mezőgazdaságnak! Isten oltalmazza az ekét!* A *welcome* szó mindenfelé fel volt írva, az egész lakosság talpon, a bohócok, komédiások, utcai énekesek, kofák és *ginger beer* árusok, mind ünnepi színt öltöttek. Miután röviden megtekintettem a székesegyházát, melynek nagy híre van és meg is érdemli, számos kíváncsival együtt a kiállítás felé vezetem utamat, mely egy angol mér földnyire fekszik a várostól. Omnibusok, kocsik, lovasok és gyalogosok lepték el az utat, kik szünet nélkül mentek és jöttek.

Régi angol szokás szerint a kiállítás kapujánál egy félkoronát, mintegy 3 frankot, kelle fizetni, hogy láthassuk a gépeket, egy másik félkoronát, hogy megismerhessük az állatokat, egy shillinget a kétféle katalogusért, összesen 9 frankot fizetett minden látogató a társaság pénztárába. Hozzávetőleg kiszámítottam, hogy mennyibe kerülhetett mindenkinek glocesteri kirándulása s úgy találtam, hogy fejenként legalább száz frankba; hisz egy ágy maga félguineába vagy 13 frankba került egy éjszakára. Kétlem, hogy Franciaországban ily körülmények között ennyi embert hozott volna össze a gazdaság iránti érdeklődés. Hallottam emlegetni, hogy az utolsó orleansi versenyen, melynek minden költségét a kormány fedezte, noha nincs távolabb harmincz mér földnél Páristól, nem csődült össze számos látogató, míg

Glocesterben 400,000 ember fizetett belépti díjat. Annál nevezetesebb az angolok e csődülése, hogy nem csak a királyi társaság rendez versenyeket; alig van grófság, melynek nem volnának külön gazdasági egyletei és külön versenyei, melyeknek kiadásait szintén a közönség téríti meg. A dolog kezd már túlságba csapni, a *meeting*-ek és *exhibition*-ek e rohamos egymásutánja igazi pénz- és időáldozatot ró a gazdákra, a kik a színvonalon akarnak állani.

A királyi társaság kiállítása két nagy részre vala osztva, a gépek és állatokéra; a gazdasági terményeket, nem tudom miért, de nem vonták be. Nekem úgy látszik, hogy jó lenne a különféle búzát, árpát, zabot, gumós növényt, sajtot, vaját stb. szintén összehasonlítani.

A gépek kiválóan fontos osztálya 10 acre vagy 4 hektár térséget foglalt el. 1839-ben a királyi társaság első kiállítására összesen csak 23 gépet küldtek be és a *gentlemen farmers* ez ideig még minden alkalommal tiltakoztak, hogy sohasem éltek és nem fognak élni oly eszközökkel, minőket atyáik nem ismertek. Az idén a 121 kiállító által beküldött 2000 gépnél több vett részt a versenyen. Kétséggkívül számos gép még csak a kísérletek közé tartozik, de nagyon sok már rendes használatban van és Anglia egyik végétől a másikig tetemes mennyiségben bocsátják áruba a gyárosok. A keresettebbek ára évről évre lejjebb száll, a mi növekvő keresletre mutat; így Croskill híres hengere, mely annak idején 20 fontba került, ma 14-ért adják hat havi hitellel vagy 5 százalék leszámítással és ha hármat adnak el egyszerre 15 százalék leszámításával; 14 font sterling vagy 350 frank még mindig sok egy hengerért, hozzá nem adva a vitelbért, a mi roppant nagy lehet ily nehéz

gépért, melyet csak három ló húzhat; de mégis nevezetes, hogy adhatják ennyiért is a vas nagy ára mellett.

Mindazon gépeket ott lehetett látni Gloucesterben, melyeket hasznosaknak bizonyított az utóbbi évek próbája s a melyek ma már minden jól kezelt gazdaságban megvannak: ilyenek a Crokill göröngyzúzó hengere mellett ugyanazon gyárosnak norvégiai boronája, mely épen annyiba kerül mint a henger; Garett vetőgépei, melyeknek 1000—1200 frank az áruk; ugyanannak lóhúzta kapája 400 frankért; Ransome ekéje 100 frankért; Ransome ekéje 100 frankért; Biddell köpölyvasa 500 frankért; Bentallé, mely csak 170-be kerül; alagcső-készítő, szecska-, répavágó stb. stb. gépek. A közfigyelem most elfordult ezen mindenki által ismert gépektől, mindenki az újakat akarta ismerni, minők Garett trágyaszéthintője, ugyanannak répa-ritkító, nagyon komplikált gépe, s mindenekelőtt az arató és a gőzgépek. Tizenkét arató és huszonhárom gőzgép tekintélyes száma és fontossága mutatja azt az érdekeltséget, melylyel napjainkban a mezőgazdaság haladását kísérik az angolok; minden nagyobb gazdasági gépgyáros kötelességének tartotta beküldeni a maga részét.

Tudjuk mily zajt keltett a világkiállításon 1842-ben Mac-Cormik amerikai arató gépe, mely Illinois mélyéből került ide. Egy London melletti gazdaságban láttam működni és meg tudtam becsülni, hogy mennyire leleményes, de egyúttal mennyire gyarló. Nagyon helyén lehetett Illinoisban, hol a föld semmi, az emberi kéznek pedig nincs ára; de nem felelhetett meg Anglia szükségének, hol nem csak a gyorsaságra, hanem a munka tökéletességére is tekintenek; az eredmény azonban megragadta az angol gazdák képzelő lehetőségét; azóta bebizonyodott,

hogy lehetséges az arató gép s csak tökéletesíteni kell. És efféle gép haszna napról napra érezhetőbbé válik, mióta az inséges irek, kik azelőtt évenként Angliába jöttek a buzát aratni, tömegesen vándorolnak ki s a kereskedők, iparosok és maga a mezőgazdaság is annyira keresi a munkáskezeket, hogy szemlátomást emelkedik a nap-számos bére.

Azért nagy díjat tűztek ki az aratógépre, *reaping-machine*-re. Egyszerű bérlőkkel utaztam Londontól Gloucesterig; nem millionáriusokkal, a kik tönkre jutnak, mert kényők-kedvők szerint gazdálkodnak, hanem ősi gazdákkal, kiknek nagy bért kell fizetniök, kik ötven mérföldnyi utat tettek, hogy saját szemökkel lássák, vajjon meg van-e oldva a kérdés: ezek mindnyájan mondták, hogy komoly bajt okoz az aratók hiánya. Nem kell hozzátennem, hogy már támogatták őket a cséplőgépek, *thrashing machines*. Az ily gépek, melyek átlag ezer frankba kerülnek, most már nagyon el vannak terjedve; huszonnégy volt a glocesteri kiállításon. Utitársaim megjegyezték, hogy a mi azelőtt *shilling*-ekbe került, most e gép segélyével *pence*-kkel végezhetik és erősen hitték, hogy maholnap ugyanazon előnyökben részesíti őket az arató gép. Magam is kívántam nekik, mert derék embereknek látszottak, a kik egészen hivatásuknak élnek. Szó se volt közöttök egyébről mint gazdasági kérdésekről és mindannak színvonalán állottak, a mi az angol mezőgazdaságot elejétől végig illette s szorgalmas olvasói lehettek a *Marklane Express* és a *Farmer's Magazine*-nek.

A királyi társaság által a legjobb *reaping machine*-ra kitűzött húsz souverain (500 frank) még nincs kiadva; meg akarják várni az aratás idejét, hogy ott

helyben tegyenek kísérletet a versenyre küldött gépekkel. Hatot választottak ki a tizenkettőből, hogy végleges próbát tegyenek velök. A babért úgy látszik Bell gépe nyeri el. Két év előtt, akkor, midőn Mac-Cormick amerikai gépe a legnagyobb zajt keltette, egyszerre csak híre futott, hogy egy Bell nevű skót is talált fel ily fajta gépet és már tizenkét év óta használják egy uradalomban. Ez nagy emotiót, felindulást keltett Angliában. Az angolok nemzeti büszkesége, mely többször kudarczot vallott a yankeek ellenében, kivált a wightszigeti híres regattában, hol az amerikai *yacht* annyira megverte a legkitünőbb angol *yacht*-ot, most a Bell-féle gépet állítja szembe Mac-Cormickével és minden más Amerikából származó géppel. Az utolsó perthi meetingen már megnyerte a skót gazdasági egylet díját és a gazdasági eszközök yorkshirei nagy gyárosa, William Crosskill, megszerezte magának, hogy behozza Angliába, hol ugyanazon dicsőség látszik neki szánva.

Nemzeti eredetén kívül úgy tetszik igazi fensőbb-sége van Bell gépének amerikai versenytársai fölött; jóval drágább is, mert 42 font sterlingbe kerül, míg Huseyé csak 25-be és a mi több, nehezebbnek látszik; továbbá csak egy embert vesz igénybe, míg a többiek kettőt. A kocsison kívül, a ki a lovakat hajtja, Mac-Cormick gépének még egy munkásra van szüksége, a ki gereblyével gyűjti össze a levágott kalászkodat, míg Bell gépe maga végzi ezt a dolgot. A mi a munka szabotosságát illeti, ebben is felülmulja, a mi nagyon kíváncsú, mert a Mac-Cormick gépe, melyet magam is láttam működni, még sok szalmát és gyakran sok kalászt hullat el a mezőn. A feltaláló azt állítja, hogy naponként teljesen learat 12 acre vagy majdnem 5 hektár

buzát, árpát vagy zabot; majd eldől a próbán. Nem akarom leírni, mert a rajzok nélkül való leírás érthetetlen.¹

A királyi társaság ugyanakkor 10 souveraint tűzött ki a legjobb kaszáló gépre, *mowing machine*; de habár tizenegyen versenyeztek, még sem adták ki a díjat, mert a bírák nem találták kielégítőnek az eredményt.

Most a gőzgépekhez, *steam engines*, értünk. Jelenleg az arató gépeknél is jobban érdeklik ezek az angol mezőgazdaságot. Itt azonban más természetű lesz a kérdés; a *reaper*-nél a gép arravalósága döntött; a mi a *steam engine*-t illeti, hasznossága kétségtelen, a nehézség csak az árában rejlik. De szempontból is érezhető a haladás. A norwichi kiállításon 1849-ben Garrett gépét találták a legjobbnak gazdasági czélokra, mely óránként egy lóerőre 11.50 angol font szenet emésztett föl. Exeterben 1850-ben Hornsby már 7.56 fontra szállította le a fogyasztást. 1851-ben a nagykiállításon ugyanaz 6.79-re; 1852 Lewis 4.66-ra szállította le a szénfogyasztást s Clayton nyerte el a díjat 4.32-vel. Ime alig négy év alatt két harmadát takarékoskodták meg a szénfogyasztásnak s valószínű, hogy ennél sem állapodnak meg. Ilyenek a szabad verseny eredményei.

Június 6-án, egy más gazdasági egylet, a londoni bérlok clubjának ülésén, (mert ilyenmő társulatokban bővelkedik Anglia) nagyon érdekes társalgás folyt az álló és a mozgó gőzgépek viszonylagos becséről. Suffolk grófság legnagyobb gazdasági gépgyárának tulajdonosa, Ransom vette fel a vita elejtett fonalát. Tisztán technikai beszédében, melyről bőven szólottak a gazdasági

¹ A Puseynél tett próba után Bell gépe nyerte el a díjat.

lapok és melynél hallgatóinak terjedelmes mechanikai ismeretekkel kellett birniok, a gőzgép szerkezetének legapróbb részleteibe becsátkozott s miután hosszasan szólott a magas és alacsony nyomásról, forralócsőről stb. arra a következtetésre jutott, hogy takarékosabbak lévén az álló gépek, mindannyiszor többre becsülendők, ha foglalkodtatásukra elég nagy mennyiség áll rendelkezésünkre; a kisebb bérlőknek azonban hasznosabb a mozgó gép, mert egyszerre több gazda állhat össze megszerzősökre. E véleményben osztozott a club is, hozzá csatlakozott a királyi társaság, mert egyszerre két gépet jutalmazott, egy állót és egy mozgót s Clayton nyerte el mindkét díjat.

Ime a gőzgép egészen meghonosodott a mezőgazdaságban. Szép és érdekes látvány volt a glocesteri kiállításon az éltető tűz lehetőleg indíttatva 23 gépet egyszerre mozgásban látni, a mint a közönség szeme előtt végezték fő munkájokat, az egyik csépelte a kalászt, a másik vágta a szalmát, a harmadik hántotta a babot, törte az olajos lepényt stb. Clayton hat lóerejű mozgó gépe, mely 30 angol font vagy 13 kilo 600 gramm szenet fogyaszt óránként 220 font sterlingbe vagy 5500 frankba kerül; egy másik, mely csak négy lóerejű és 24 angol font szenet emészt, 180 fontba vagy 4500 frankba kerül. Egy hat lóerejű álló gépének az ára 165 font sterling vagy 4125 frank az ára. Ezek az árak kétségkívül magasak, de számos angol bérlőre nézve nem elérhetetlenek s bizonyosan leszállanak. Magában Angliában is csak akkor karolják fel általánosan a leghasznosabb gépeket, mikor már olcsón kaphatók. Amerikában drágábban kelnek mint Angliában és az angol vevők jogosan panaszkodnak e különbség miatt, mely nem tarthat soká.

A mondottakkal nem akarom arra bírni a francia gazdákat, hogy vakon karoljanak fel mindenféle gépet. Franciaország kilencz tizedére ez oly haladás, mely csak sok másnak teljesezése után következhetik be. Valamely ország gazdasági szervezetében minden szoros egymásutánban van s maga a mezőgazdasági szervezet csak egy része a közgazdasági és társadalmi összeségnek. A francia terület még azon részére is, mely Angliáéhoz hasonló közgazdasági körülmények között van, csak nagy óvatossággal lehetne tanácsolni az angol gépek bevitelét. A vas drágasága, gyárosaink tapasztalatlansága, mezei munkásaink rosszakarata, kik nem szokták meg annyira a gépeket mint az angolok ; gazdálkodásunk sokfélesége, gazdáink legnagyobb részénél a tőke hiánya, szántóvető népességünk sűrűsége, mind ez akadályául szolgál a gépek behozatalának. Mentől távolabb jutunk Páristól és a fogyasztás többi központjaitól, annál súlyosabbak a kedvezőtlen körülmények. Néhány év mulva Anglia földműves lakossága csak egy hatod részét fogja képezni az egész népességnek ; Franciaországban ritkán kevesebb a felénél, sok helyen még háromnegyedét is felülmúlja ; ott nincs helyök a gépeknek, a hol bővében van a munkás kéz.

De napjainkban gyorsan történnek az átalakulások és ha nálunk nem szükségesek a szántóvető gépek mint Angliában, nincs messze az idő, melyben azokká lesznek. Jelenleg a munkás kéz rögtöni és tetemes megtakarítása szegény családokkal túlterhelt falunkban egész fölfordulást idézne elő ; szerencsére még sok tekintetből majdnem lehetetlen a gépek szélesebb körű használata. De a mily mértékben újabb piacok nyílnak, mezeink túl népessége apadni fog, a kereslet növekedése a termelés

gyarapítását fogja maga után vonni, a tökéletesebb gazdálkodás meghonosul a gyakorlatban s gazdáink nagyobb gazdagsága és a munka jobb felosztása következtében emelkedni kezd a jövedelem és felszáll a napszámos bére, lassankint megérkeznek a gépek is, melyek nem lesznek épen olyanok, mint az angolországiak, mert tala-junk, égaljunk és gazdálkodásunk különbözősége eltérő, de ugyanazon közgazdasági elvnek megfelelőket kíván. Az előrehaladottabb vidékeken itt-ott már látni néhány év óta cséplő, répa- és szecskavágó gépeket, tökéletesített hengereket, vetőgépeket stb.

Egyébiránt Angliában minden gyors és roppant tökéletesülésre mutat. *Talpa* szeszélyes cím alatt nem rég egy kis könyv jelent meg, mely csípős és humoros formában noha rendkívül merész, de azért mégis figyelemre méltó megjegyzéseket foglal magában. A szerző megtámadja az ásót, ekét, boronát, szóval mindazon eszközöket, melyeket eddig használtak a föld művelésénél és az ipar gyermekkorának tekinti őket. Szerinte, ki hinné? a vakondok, e kis földalatti munkás, a kit majdnem mindnyájan könyörület nélkül kiirtunk, lesz a jó gazda mintaképe. Már is több felvilágosult kezdi belátni, hogy ezen, annyira megvetett, üldözött állatka nem oly veszélyes, mint a minőnek látszik és hogy szünet nélküli földturásukkal nagy hasznót hajt szaporításuk. Ez alapon Angliában már fel is találtak egy igen genialis szerkezetű földalatti ekét, melyet *vakondok-ekének* hínak, mivel bizonyos pontig utánozza ez ernyedetlen bányásznak sötét munkáját; de senki sem tekintette ezt a szerény állatot a tökéletes gazdálkodás teljes mintájának. A kezdeményezés a *Talpa* névtelen szerzőjének volt fentartva és munkáját olvasva azt kezdjük hinni,

hogy sok igaz lehet eszméiben. Annyi eredeti találmányt láttunk már, hogy semmit sem tartunk lehetetlennek.

Ime ekkép igazolja állítását a szerző: „A mit leginkább kívánnak a gazdák, az a földnek porrá törése, hogy kiirtsák belőle a gyomot, átjárhassa a trágya és a légkör befolyása; pedig éppen ezt teszi a vakondok; tehát az lesz a jó gazdaság eszméje, oly állapotba juttatni az egész talajt, a minőben a vakondok vaczka körül van. Mit kell tehát tennünk? Utánozzuk a vakondokat, szerezzünk olyan karmokat és morzsoljuk össze a földet. Az ásó és kapa elmaradt eszközök; helyettök vakondok karmokat kell készítenünk, de olyanokat, melyek legyőzik a szilárd föld ellentállását. Eddig hiányzott hozzá a szükséges erő, de most már van: a gőz, mely kitünően alkalmas az előre forgó mozgásra és vas-karmaival úgy felturja a földet, mint a hogy kerék lapátjaival már csapkodja a vizet.“

Ez az eszme talán a gyökeres forradalom csiráját foglalja magában. Több jel mutatja, hogy a mechanikai szellem ezen a nyomon halad. A glocesteri kiállításon egy kapáló gépet, *digging machine* éremmel jutalmazott a jury, mely ezen az elven alapszik. Még egy lépés és megtalálják a vakond ezer karmát. Már kezdik mondani, hogy egy amerikai feltaláló megoldotta a kérdést, midőn összeegyeztette a gőz erejét a lóéval. A nagy nehézség tehát, mely eddig akadályozta a gőz alkalmazását a föld megmunkálásánál, el volna hárítva, sőt ez jobb lenne a megmunkálásnál, mert mind azon munkát, a mit most egymásután kell megtenni, egyszerre és ugyanazon eszközzel végezvén, roppant sok idő és erő takaríttatnék meg. Előbb-utóbb megteszik a kísérletet; mondják, hogy az egyik legnagyobb gazda-

sági eszköz-gyáros Angliában foglalkozik vele, mert itt gyorsan haladnak s az eszmék nem sokáig pihennek elméleti állapotban. Majd meglátjuk. Ha sikerül a kísérlet, elmondhatjuk, hogy mi is megtaláltuk a csiráját Guibal *défonceuse*-ében, melyet kétszer jutalmaztak a versaillesi versenyen és van egy kis igazunk; de fájdalom, a csira nem hajtott ki.

A glocesteri marhaosztályban több volt ezer darabnál. Már e szám is mutatja a tenyésztők vetélkedését. A szép marhafajok már általánosan el vannak terjedve Angliában. Néhány nap előtt Bucks grófság egyik zugát látogattam meg; a legkisebb gazdaságokban is találtam rövid szarvú bikákat, ayrshirei és alderney-i teheneket. Az idei kiállítás az állatok nagy száma és szépsége dacára sem elégítette ki teljesen az amatőröket. Azt jegyezték meg, hogy az előbbi évekhez képest apadt a számuk, mert Windsorban 1851-ben 1200 darab marha volt. Úgy találták, hogy némely fajok, kivált a kurtaszarvúak, minőség tekintetében is kívánni valót mutatnak. E hanyatlásnak több oka lehet, először is a kiállítások és versenyek nagy száma, melyek majdnem egyszerre az ország több pontján tartatnak; azután a tökéletesség nagy foka, a melyre a baromtenyésztéssel jutottak, melyet már alig lehet felülmulni, azután hozzátehetnők a visszahatas kezdetét némely fajok ellen, melyek hamar és tulságosan meghiznak, de végre könnyen elfajulhatnak.

Ducie lord, a ki most hunyt el, miután annyi szolgálatot tett hazája mezőgazdaságának, azt az indítványt fogadtatta el a királyi társasággal, hogy a tenyésztés szempontjából utasítsák vissza a glocesteri kiállításról a nagyon kövér állatokat. Szükség volt erre a reformra; mert a tenyésztők a díj elnyerése végett annyira meg-

hizlalták versenyző marháikat, hogy alig tudták lábaikra állítani. Azonfelül, hogy állítólagos tenyészmarhák csak a vágóhidra valók, a vevők is panaszkodtak a sok zsiradékra, melyet a mészárszéken vett húson kaptak. Az angolok jobban szeretik mint mi a kövér húst, de mindennek van határa s világos, hogy náluk túllépték ezt a határt. A Ducie lord indítványára kimondott kizáratás eleget tett ugyan a közvéleménynek, de rossz néven vették a tenyésztők. Többen, kivált a legelsők, nem jelentek meg a versenyen azon ürügy alatt, hogy nehéz eltalálni azt a pontot, melyben elég szép kövér a marha, a nélkül hogy a királyi társaság szemében túlságos ne legyen. Innét ered az a hidegség, mely megérzett a glocesteri kiállításon, a mint az átmenet idején szokott történni. Lehet, hogy a vízőzönszerű eső is, minő csak Angliában s kivált nyugoti részén szokott lenni, mely harminczhat óráig szüntelen szakadt és kivihetetlenekké tette a kiállítás szabályait, szintén hozzájárult a kedvezőtlen hangulathoz.

Semmi sem nehezebb mint jó program szerkesztése a marhaversenyre. Számba kell venni mindenféle szempontot. A marhafajok sokfélék, a talaj természete és a gazda igénye szerint változnak, egyik sajátság kölcsönösen kizárja a másikat, csaknem lehetetlen őket a tökély egyetlen típusára visszavezetni. Lássuk például a szarvasmarhákat. Helyenkint főleg ezeket lehet tőlök megkövetelni: vagy a munkát, vagy a tejet, vagy a húst; a legjobb dolgozó fajok azonban rossz tejelők és kevésbé alkalmasak a gyors hústermelésre; ha a dolgot erőszakoljuk, kizárjuk a tejelés és mészárszék fő sajátságait; s ha egyenkint mindegyik sajátságot, a munkát, a tejet és a húst sürgetjük, némely fajok munkásabbak,

tejelőbbek és a mézárszékre is alkalmasabbak a többinél, s mivel lehetetlen e fajokat mindenütt meghonosítani, mert nem alkalmazkodnak minden éghoz és a földművelés egyéb körülményeihez, versenyre bocsátván őket ott a hol nincsenek meghonosodva, már ezzel kizárjuk a vidék fajtáit, melyek alsóbbak náluknál, de jobban megfelelnek a helyi viszonyoknak; ha pedig nem mutatjuk be a gazdának az övéinél fensőbb fajokat, nem segítjük elő a haladás útján.

A királyi társaság azt az álláspontot foglalta el, hogy fajok szerint tüntet ki. Így a szarvasmarhánál, négy kategóriát állított fel, melyek külön díjakra versenyeznek: a kurtaszarvúak, a Hereford, a Devon és a többi fajok együttvéve; Gloucesterben azonkívül még egy kategóriát a walesi fajokra, e kivételes föld szomszédságaért; a juhokra három kategóriát állított fel, először a Leicestert, azután a *South-Down* és a kurta gyapjas fajokat és végre a hosszú gyapjas fajokat, a Leicestert kivéve. Nem mondhatnám, hogy teljesen kielégít e program; a tejelő képesség, véleményem szerint, a tehén legkiválóbb sajátága: ez osztályozásban fel van áldozva a vágóhid követeléseinek; jól tudom, hogy minden osztályban a legszebb bikával, a legszebb tehénnel és a legszebb üszővel kezdik; ez azonban nem elég, szeretném, ha külön jutalmaznák a legjobb tejelőket, kivált ha Gloucesterben folyik le e jelenet, az az oly vidék középpontján, mely a sajt-készítésből meríti a mezőgazdasági jólétét; sőt a mézárszék szempontjából sem volna szabad oly kizárólagosan eljárni, noha a fajok szerinti osztályozás magában véve kitűnő s tökéletesen megfelel a tények tekintélyes rendjének; a külön versenyek végével pedig a fajoknak mind együtt véve versenyezni kellene egy fő díjért.

A fajok szerinti megkülönböztetés, ha feltétlenül van felállítva, azon hátránnyal is bír, hogy kizárni látszik a keresztezéseket. A királyi társaság elvül látszott kitűzni magának, hogy önmaguk által kell tökéletesíteni a fajokat a nélkül, hogy idegen vérrel kevernék. Ha ugyanazon szigorral állítanak fel az ellenkező elvet, én szintén elvetném; hiszem, hogy vannak esetek, mikor nagyon hasznos a keresztezés, máskor meg gondosan ki kell kerülni, hogy tisztaságukban őrizték meg a helyi fajokat; sőt az is előfordul, hogy ki kell pusztítani a helyi fajt és közvetlenül mással pótolni: minden a körülményektől függ, én csak a feltétlen elvet utasítom vissza, bármilyen legyen. Ellenkező értelemben nagy erőködést láttunk Franciaországban, rendszeresen meg akarták ugyanis honosítani az angol vért a lovak között és a Durham vért a szarvasmarhák között; e kísérletek balul ütöttek ki s ennek úgy kellett lenni, mert egy nap alatt nem lehet századok munkáját megváltoztatni, a helyi fajoknak saját létük van, mely tiszteletben tudja magát tartatni; ezzel azonban nem tagadjuk, hogy az angol ló a legjobb futó és a durhami marha a legjobb vágómarha, és a hol egyszerre vagy a legjobb futó paripákat vagy a legkitünőbb vágómarhát keresik és van módunk ilyeneket tenyészteni, nagyon helyén van, ha a tökéletesebb fajokat választjuk, mint ha megmaradunk a régi kerékvágásban; végre ha nem bírhatjuk őket a maguk tisztaságában, alkalmazzuk a keresztezést, mikor kedvező körülmények közt tehetjük.

Különben a program kérdése nem oly bonyolult Angliában, mint Franciaországban, mert egyik legnagyobb nehézségünk, a munka, náluk majdnem teljesen elenyészett. Azonban nem kétfelm, hogy a királyi társa-

ság is módosítja programját. Más részről van ennek a programnak egy része, a mi előttem kitünőnek látszik s ez a nőstények díjazása, melyet jó lenne nálunk is meghonosítani.¹ Mert a tenyésztésre nem elég, hogyha csak jó hímeink vannak, jó nőstényeinknek is kell lenni, jól tudják ezt a tenyésztők; mihelyt hibás az anya, kicsinyje sem lesz valami jó, bármennyit érjen a him. Gloucesterben épen annyi díjat osztottak ki a kan-czák, tehenek, birkák és koczák, mint a mennyit a bikák, mének, kosok és kandisznók között; azonkívül még mind a két nemből külön díjazták a legjobb fiatalokat.

A sertéseket két osztályba, a kis és nagy fajokéba sorozták, a mi nem elég logikus; mert itt egy levén mindnyájokra nézve a czél, nem a faj nagysága a főczél, hanem a hús mennyisége és minősége, melyet bizonyos adott mennyiségű táplálékkal szerezhetni meg, akár nagy a faj, akár nem.

A kurtaszarvu, vagy Durham marhák díját lord Berners nyerte el; ez a leggyöngébb része volt a versenynek. A Herefordok, melyeknek hazája Gloucester szomszédságában terül el, jobbaknak látszottak; ezeknél ismét egy lord, Berwick lord nyerte a díjat. Turner György, mint rendesen, most is megkapta a Devonshire-faj minden díját. A walesi fajok nem keltették föl az érdekeltséget. A juhokat illetőleg a rendes győzők arattak most is diadalt. A királyi társaság nem díjazza a futó paripákat, hanem csak a gazdasági igás és az úgynevezett roadsters, hámos vagy kocsilovakat. Nem fajok

¹ E kívánság meghallgattatott és a nőstényeket is versenyre bocsátják.

szerint osztották ki a díjakat, mégis a Suffolk-fajta nyerte el, mint rendesen, az igás lovak díját; e faj régi felsőbbsége sohasem hazudtolja meg magát. A sertések majd mind csodálatra méltók valának.

A kiállítás utolsó része a szárnyasoké volt. Az angolok mind többre kezdik becsülni a szép szárnyasokat, noha égaljuk nem sokat nyújt nekik; kétségkívül nem nyugszanak, míg a célhoz nem érnek. A cochinchinai faj, a mostani kedvencz, engedett a dorkingi nemzeti fajnak, mely Surrey grófság egyik járásából származik. Hornby királyi tengerészkapitány nyerte el a díjat egy kakasával és két igazán nagyszerű tyúkjával. Szeretném tudni, mit mondanának Franciaországban, ha egy tengerésztiszt tyúktenyésztéssel töltene szabad óráit; mindazáltal nem látom, hogy rosszabb lenne az angol királyi tengerészet.

Ezernél több ember vett részt az ebéden, mely bezárta az ünnepélyek sorát, noha 10 shilling vagy 12 frank 50 centimes volt egy teríték ára. Rengeteg pavillon, melyet a királyi társaság díszítettett föl, foglalta magában a sok asztalt, melyek élén ott állott angol szokás szerint a *high table*, melynél a kitünőségek foglaltak helyet. Lord Ashburton elnökölt, jobbján Gloucester városának lord-mayorja, balján az Egyesült-Államok követe ült; a résztvevők közt lehetne látni lord Powist, lord Harrowbyt, lord Leicestert, Bath marquist, Jersey grófot és a felsőház számos tagját, sok képviselőt, a cirencesteri gazdasági intézet tanárait, továbbá Anglia ismertebb bérlőit és tenyésztőit, az idegenek közt Aristát, Mexico egykori elnökét, Halliburtont, a *Sam Slick* szerzőjét, Új-Skócia híres bíróját, kinek *Szemléje* már többször mulattatta olvasóit.

Az ebéd hideg húsokból állott egy pint *sherryvel*; minden az angoloknál szokásos rendben folyt le. Senki sem nyult az előtte való tálhoz, míg egy angol *benedicite*-féle imádságot nem mondott az elnök, a mi jelezte az ebéd kezdetét és senkisem állott fel, míg az elnök nem mondott valami hálaadásfélét. Szögletemben csodálattal töltött el ez az általános tiszteletben tartott vallásos szokás, e tömegnek nagy türelme a hiányos szolgálattal szemben és mindenekelőtt az általános jóakarat, mely a gazdák jóságos arczán mutatkozék.

Majd a felköszöntések sora következett; az elnök nemzeti szokás szerint a királynéra és a királyi családra mondotta toastját; az egész gyülekezet mély csendben állva hallgatta s hagyományos lelkesedéssel kiáltotta rá az ily esetben megkívántatott tiszteres hurrah-t. Már elégszer vettem részt az ily angol ünnepélyeken és soha sem szemlélttem meghatottság nélkül ezt a nagy népet, hogyan ismétli egész büszkeséggel a nemzeti felség személyesítője iránt érzett tiszteletét és szeretetét. A királyné neve minden angol szemében azon politikai szervezet képviselője, mely egyszerre az ország hatalmát és lakosainak szabadságát biztosítja és valóban sehol sincs jobban helyén ez a tüntetés, mint mikor a mezőgazdaságról van szó, mely az alkotmányos kormányzásnak köszönheti virágzását, melynek története össze van forrva a Hannover-ház történetével.

Az úgynevezett *királyi* felköszöntések után a különös toastok és dikcziók következtek. Ingersöll, az Egyesült-Államok követe, oly tüzzel és könnyűséggel válaszolt a rá mondott felköszöntésre, a minőt már többször láttatott hasonló ünnepélyeken. Nagyon helyes szokás Angliában, hogy az előkelő idegeneket és a hazai jele-

seket is meghíják a fényes gyülekezetekre. A nemzet ekként nem csak saját jelesbjeit ismerheti meg személyesen, hanem azon idegeneket is, kik nála a külföldi nemzeteket képviselik. Ingersoll nem csupán az Egyesült-Államok követe az angol kormánynál, hanem oly férfiú, a ki többször megragadta az alkalmat, hogy *meeting*-eken szóljon a közönséghez s beszédeit lenyomat-ták a lapok és olvasta egész Anglia. Ma az egész világ ismeri Ingersollt és az Amerikába való angol kivándorlás mellett felhozott érveit. Épen úgy van Halliburtonnal is. A mostani alkalom nélkül a jelenlevők legnagyobb része aligha látta volna valaha Sam Slick becsületes arczát és hallotta volna enyelgő tréfával teljes beszédét. Hallgatósága, mely annyit mulatott szellemes ötletein és jó szívvel névetett szavain, soha sem felejtí el többé.

A sok felköszöntés közül előttem az elnök lord Ashburton szavai látszanak különös figyelemre méltóknak. A nemes lord azon eszmét fejtegette, hogy minden angol ipar között a mezőgazdaság a legvirágzóbb és legfejlettebb és igaza van. „Más nemzetek, mondá, elvitathatják tőlünk a gyár és kézműipar és kereskedés pálmáját; Francziaország szebb selymet mutat föl, Svájc szebb vásznat, Amerika eléri hajózásunkat; míg az angol mezőgazdaság terméke páratlan. Az egész világ a mi iskolánkba járhat gazdálkodni tanulni.“ Annyival inkább megérdemli a szónok szerencsekívánatunkat, mert tekintettel volt a gazdát fenyegető sokféle veszélyre; szerinte a mezőgazdaság a legnehezebb mesterség és legnagyobb becsületére válik az emberi erélynek. A gazda életét szerinte csak a tengerészéhez hasonlíthatni, a ki az oceán hullámain kormányozza bárkáját. „Mint a tengerész, kiálta fel az elnök, szünet nélkül harcoltok az

elemek viszontagságaival. Nem állíthatjátok meg ugyan az eső szakadását, de alagsövezés által elvezetitek a fölösleges nedvességet; nem akadályozhatjátok meg a szárazságot, de gépeitekkel oly mélyen porrá zúzzátok a földet és trágyáttal annyi életet adtok a növénynek, hogy meg van oltalmazva; nem írthatjátok ki az ártalmas bogarak és férgek sokaságát, de mesterséges módon siettetitek répatok fejlődését, hogy megmenekül a bajtól. Oly fajokat teremtetitek, hogy húsz hónap alatt már van marhátok és tizenöt alatt juhok; munkátokhoz segítségül bevontátok a gőzt és engedelmeskedett nektek: szóval elvettétek a mezőgazdaságtól tapasztalati természetét és a legelső tudományt és művészté tettétek, a legbensőbbben összekapcsolván vele a vegyész, a physiolog és a gépész munkáját. Igen mi, Anglia gazdái, kiket jobban hátráltat a természet mint minden más ipart, kiket azonfelül súlyos terhek nyomnak, mi bátorságunk- és kitartásunkkal az első helyre emeltük nemzetünket; *mi nagy és nemes áldozatokat hoztunk a közjónak és ezen áldozatok mellett nagyobb haladást tettünk, mint a minöket mi magunk kívántunk!*“

Ez utóbbi szavakban van összefoglalva a közszellem jelen állapota, kivált a gazdák közszelleméé Angliában. Nagyon eltérnek a francziáktól, kik mindig panaszkodnak; az angolok nem szeretnek panaszkodni; ők sohasem panaszkodnak sokáig. Emberemlékezet óta csak magukra számítván, belétalálják magukat helyzetükbe. Szemeikben legjobbnak tartván kormányrendszereket, a kit végleg elítél a többség, annak soha sincs igaza és nyílt levén minden egyéni törekvésnek a pálya, a ki nem tudja teljesíteni a maga dolgát, az elveszett ember. A földolog tehát munkájok sikere, ezt épen úgy

kívánja az önszeretet mint az érdek; s minél több akadálylyal találkoznak, annál jobban megfeszítik erejüket, hogy legyőzzék. A *corn-laws* eltörlése után egy pillanatra csaknem általános bátortalanság fogta el a gazdákat. Míg azt hitték, hogy fentarthatják a rendszabályt, erősen lármáztak; de mihelyt látták, hogy lehetetlen, munkához fogtak és lassankint visszatért természetes optimizmusuk. Ma már találni embereket, a kik azt állítják, hogy a *corn-law*-ok voltak a nemzeti földművelés legnagyobb akadálya, hogy igazi haladása csak eltörlésöktől kezdődik, a mi kétségkívül egy kis túlzás, de legalább a jövőre egy kis igaz is van benne.

Ebben az országban, hol átlag kétszer annyit terem a föld, mint Franciaországban, általánosan elismerik, hogy még megkettőztethetnék a termést. Maguk a gazdák is bevallják. Ez a haladás még nincs létesítve, de érzik, látják, hogy bekövetkezik, kezökben vannak e haladás elemei s ez elég. A mezőgazdaság ismét visszanyeri jó kedvét és Ashburton szavaival ismét visszaköveteli a maga helyét a nemzeti iparágak élén. Valóban nemes és meglepő látvány; legnagyobb becsületére válik e lelkes nemzetnek! „Mi szunnyadoztunk a védelem szárnyai alatt, mondják ma egyszerű bérlők, nem tettünk meg mindent, a mit tehettünk volna, mindig egy ismeretlennel állottunk szemben, melyet nem mertünk megragadni attól félvén, hogy meg ne lepjen bennünket a *corn-laws* eltörlése, melyet annyi hatalmas érdek követelt. Ma szétoszlott a köd, megjött a rettegett szörny, megmértük és úgy találtuk, hogy nem oly rettenetes; biztos a talaj lábaink alatt és semmitől sem kell félnünk, csak istentől és magunktól függünk.“

Sokakra váratlan körülmény, melyet azonban szá-

mosan megjósoltak és előreláttak, csak megerősítette azóta e bizalmat. Abban a hitben éltek, hogy a gazdasági termények ára marad olyan, a minő volt 1848 óta, azaz mintegy 25 százalékkal kisebb a réginél és a mikor ezt a különbséget a tökéletesebb földműveléssel reméllték fedezni, fel kezdett szállani az élelmi szerek ára. Hat hónap óta a nemzeti produkció folytonos növekedése, a buza és hús mindenünnét való behozatala daczára, magasak az árak. A roppant lendület, melyet a *free trade* adott a kereskedelemnek s mely a ki- és bevitelről szóló hivatalos jelentésekben nyilvánul, a csodálatos jólét, mely belőle a nemzet minden osztályára háramlik s a maga módján a közjövedelemben is mutatkozik, annyira emelték a fogyasztást, hogy az élelmezés módjai elégtelenek lettek. A szakadatlan nyári esőzés komoly aggodalmat keltvén az aratást illetőleg, siettette a mozgalmat. Az utolsó hétfői vásáron három shillinggel emelkedett a búza ára Londonban; egy quarter gabona, melyet egy évvel ezelőtt 40 shillingen adtak, ma 54, vagyis 23 frank; hektolitere helyben 17. A hús is hasonló emelkedésen ment át és a harmadik nagy angol gazdasági termék, a gyapju, a gyárak munkásságának megkettőzése, az aranyláz következtében az ausztráliai behozatalnak apadása miatt nem kevesebbé emelkedett.

Ennélfogva kétszeresen nyer a földművelés, gyarapítja a termést, kevesbíti kiadásait és szintoly drágán ad el, mint azelőtt. Ez a kedvező ár nem mesterséges és erőltetett; a dolgok természetes következménye és nem törvényes kiváltságé. Minden esetre újabb árhanyatlás következik, mert a kereskedő szellem mindenfelé az élelmi szerek új forrásai után lát; a Fekete és a Balti

tenger buzájára való szükség gátolta meg az Oroszország elleni háborút; sőt Amerikába is elmennek, hogy nagy mennyiségű lisztet és kukoriczát szerezhessenek. A verseny mindenütt apasztja a szállítás költségeit; ma Irország közepéből 25 frankért szállítanak egy szarvasmarhát Londonba, vagyis 510 angol és több mint 200 franczia mérföldre; Rotterdamból Londonba egy marhát 18, egy borjut 6, egy juhot 3 frankért. E könnyítés daczára sem valószínű, hogy az árak valaha oly nagyon essenek mint 1848 után. Jóllehet harmincznyolcz év óta negyedfél millió angol, skót és ír hagyta el az Egyesültkirályságot, hogy a legtávolabb országokba jusson; bár tavál annyira növekedett a kivándorlás, hogy 1000 ember esik egy napra, a népesség hulláma, legalább Nagy-Britanniában mindig növekszik és még túlhaladja a munka utáni kereslet. A dolgok e fejlődését tekintve, nem kell csodálkoznunk, ha maholnap 1 shilling lesz Londonban egy angol font hús vagy 3 frank kilója. Mily tömérdek fogyasztást föltételez ily magas ár!

Challoner ezredes a mezőgazdaság, a kézműipar és a kereskedés uniójára ürité poharát, a mi más alakban Asburton lord eszméinek ismétlése volt. Lord Harrowby a munkás osztályt köszöntötte fel, mi ismét azon nagy eszmének kifejezése vala, hogy a jól felfogott érdekek szolidárisak, az alsóbb osztályoké a felsőbbekével, mezőgazdaságé, az iparé- meg a kereskedésével. Ha egyetért a nemzet, minden lehetséges lesz neki, végtelen jövő nyílik meg nemzeti nagysága épen úgy mint az egyesek jóléte előtt. Már régóta nem kétkednek ezen Angliában, mert Pope egyik leggyönyörűbb versében megmondta, hogy *minden egyenletlenség meg nem értett összhang:*

Ali discord harmony not understood.

Ez rövid foglalatja e szép ünnepélynek. Eszten-dőre Lincolnban, a gazdasági szempontból legvirágzóbb grófság közepén tarja meetingjét a királyi társaság.

A kik az idén Gloucesterbe rándultak a kiállításra, azzal végezhettek be utjokat, hogy meglátogathatták a közel fekvő cirencesteri királyi gazdasági akadémiát, melyet Albert herczeg pártfogása alatt egy aláíró társaság alapított, melyben az angol aristocrazia legnagyobb nevei szerepelnek, épen mint a királyi társaság tagjainak névsorában. Földművelési szempontból tanítják benne a szükséges tudományokat. 700 acre vagy 280 hektárnyi gazdaság, melyet lord Bathursttól béreltek ki, van az intézethez kapcsolva; az épületek 200 tanulót fogadnak be. A cirencesteri királyi collegium néhány évvel előbb alapított mint a mi gazdasági intézetünk s túlélte ezt, noha a magánosok tárczája viselte veszteségeit: újabb leczke, melyet szomszédainktól kapunk.

Engedje meg stb. stb.

L. L.

Az angol mezőgazdaság 1857-ben

1857. Deczember.

1853 óta nem tettem újabb utat Angliába. Azért csak hallomásból mondhatok egyet-mást az angol mezőgazdaság állapotáról és négy év óta tett haladásáról; szerencsére, számos okmány állott rendelkezésemre és bizonyos pontig pótolhatják a helyi tanulmányozás hiányát. Az angol közleményektől, melyek e tárgyban bővelkednek, függetlenül, sokat kezdenek Franciaországgal foglalkozni. Az 1855 és 1856-iki általános kiállítások népszerűsítették nálunk az állatok és gépek versenyét, melyet csak nagyjából ismertetett meg ez az *Essai*. Sok angol nagygazda rándult Párisba, megbarátkoztak a mieinkkel, részint a verseny bíráló bizottságaiban, részint egyebütt. Láttuk Evelyn Denisont, akkor az angol királyi társaság elnökét, ma az alsó-ház speaker-ét vagy elnökét, a mint mezőgazdaságunk legbecsültebb képviselői között ült s velök együtt osztogatta az elismeréseket, melyeket angolok és francziák egyenlő buzgósággal igényeltek. Mellette Anglia és Skócia legkiválóbb tenyésztői szorongtak.

Nálunk Barral lapját, a *Journal d'agriculture pratique*-ot gazdagította angol gazdasági krónikával egy Angolországban lakó franczia, ki szakismerettel készítette munkáját. Maga Barral és néhány munkatársa többször

átrándult a esatornán, hogy szomszédaink főversenyén résztvehessen és érdekes jelentéseket, majd gépterveket és a jutalmazott állatok rajzait küldötték onnét. Számos gazdánk utazik oda naponkint. Taval a chelmsfordi nagy versenyen egy francia nagybirtokos, a ki gyáros is egyúttal s vagyonosságánál valamint kincseinek felhasználásánál fogva méltó párja az angol nagybirtokosságnak, Vogüé marquis, a francia földművelésre mondott toast alkalmából saját nyelvökön válaszolt az angoloknak és visszatérte után kitünő jelentést tett közzé utazásáról.

Most arra szorítkozhatnám, hogy e számos jóval részletesebb és szabatosabb forrásokhoz utasítsam az olvasót, mert ez egyszerű és sommás előadásomban nem terjeszkedhetem ki annyira, a mennyire kívánnák, a kik szomszédaink mezőgazdaságának színvonalát alaposan óhajtják ismerni. A lökés azonban meg van adva nem csupán Franciaországban, hanem az egész szárazföldön is. A sok külföldi okmány között előttem fekszik a svájci szövetségtanács 1856-iki jelentése az angol földművelés állapotáról, melyet a kormány külön kiküldöttje, Gingins, készített. Sehol sem vonják kétségbe, magában Belgiumban sem, mely még legjobban kiállná az összehasonlítást, e gazdasági szervezet fensőbbségét. Minden részletében tanulmányozzák, utánozni iparkodnak, talán több buzgósággal és sietséggel, mint a mennyivel kellene. Hogyan keresik az angolok a gyakorlati módot, melylyel a talaj termékenységet gyarapíthatnák, mindezt elmondották és pedig jobban elmondották mások, de mintegy végső pillantás gyanánt az angol mezőgazdaságra, mégis kell néhány szót szólanom.

Minden azt mutatja, hogy a francia gazdasági

produktió a helyett hogy növekedett volna, körülbelül egy ötödével fogyott az utóbbi négy év alatt; ha a legszükségesebb élelmi szerek drágasága, a tömérdek behozatal szüksége, mely még sem tud minden űrt betölteni és a népesség haladásában mutatkozó megállapodás sem volna elég a deficit nagyságának bebizonyítására, mindenki megítélheti az 1853—1856-iki gabona-, burgonya-, szőlő-, selyem- és takarmány-termés silányságából. Nem úgy történt az Egyesült-királyságban, ennek az országnak nincsen bora, se selyme, következőleg a szőlő és a selyembogár betegségei, melyek oly kegyetlenül pusztítottak Európa déli tartományaiban, nem okoztak neki semmi kárt. A mi a földművelés többi ágát illeti, a tavasz és a nyár rendkívüli nedvességének gyászos következményei voltak a continensen, míg az a nélkül is ködös szigeteken, hol az eső és köd tulsága némileg rendes szabály, nem okozhatott annyi kárt. Az angol mezőgazdaságnak mindig oltalmazni kelle magát ezen ellen-sége ellen és épen a nedves esztendőek bekövetkeztével alkalmazta nagyban a leghatósabb lecsapolást, az alagsövezést. Egyébiránt tudjuk mi történt Francziaországban; a legjobban művelt vidékek, hol sok év óta tetemes tőkét fektettek be a földbe s hol a bőkezű gazdálkodás, a kedvező évek befolyása alatt új tőkékkel is rendelkezik, kevésbbé érezték meg az idők viszontagságát.

Két nagy tény mutatja Anglia mezőgazdasági termelésének állandó gyarapodását. Az első a népesség és fogyasztás folytonos emelkedése; a második az élelmi szerek bevitelének változatlan, sőt apadó állapota.

Ha a születések évi többletét vesszük a halálozások felett 1851-től 1856-ig, a brit szigetek népességének

roppant arányban kellett volna szaporodnia, azonban számba kell vennünk a kivándorlást, mely, a mint tudjuk, végtelenül nagy. Nagy-Britannia ez ötéves időszak alatt egy millió új lakosra tőn szert, Írország azonban 500,000-rel fogyott, marad tehát az Egyesült-királyságnak 500,000 szaporodás. Azt is meg kell jegyeznünk, Anglia és Skócia egy milliónyi új lakosa a nemzet jobb módú, jobban táplálkozó részéhez tartozik, míg az Írországból hiányzó 500,000 a legszegényebb nép vala, a miből azt következtethetjük, hogy még nagyobb növekedés van a fogyasztásban mint a lakosságban.

E növekedő fogyasztáshoz nem járult valami új contingenssel a behozatal, ellenkezőleg apadt, míg, a mint láttuk, Franciaországban eddig ismeretlen mennyiségben emelkedett buzában, húsban és más gazdasági elességben. Szerencsénkre szomszédaink szükségletei nem növekedtek annyira mint a mieink, mert különben roppant árakat kellett volna fizetnünk.

Azon 60 millió *quarter* (majdnem 180 millió hectoliter) gabonaféléből, úgymint búza, árpa, zab és kukoricából, melyet nyolcz év alatt 1849—1856-ig vittek be és fogyasztottak el az Egyesült-királyságban, az első négy évre 32 millió, a másodikra 28 millió, vagyis az előbbiben egy évre 8 millió *quarter*, az utóbbiban 7 millió esik.

Az ugyanazon idő alatt bevitt 30 millió quintal lisztből az első négy évre 16, a másodikra 14 esik; így az előbbiben évi átlag 4 millió, az utóbbiban 3 és fél millió quintal.

Habár az élőállat, friss és sós hús bevitele nem apadt, de nem is növekedett s különben sincs az a fontosságuk a bevitelben mint a lisztes élelmi szereknek.

Egyébiránt a juh bevitele fokozatosan apadt; az 1853-ban bevitt 259,000 darabról 1856-ban 145,000-re esett le.

Az 1857. év első fele még nagyobb apadást tüntet fel, mely ha megmarad, az év bevitele gabonában és lisztben mintegy *kétharmada* lesz az 1856-ikinak; húsban és élőállatokban pedig a fele. A juhok bevitele rohamosan apad, az első félévben csak 30,000-et vittek be.

Ugyanakkor Anglia egyetlen táján sem lehetett látni, hogy egy hektoliter búza ára 35—40 frankra emelkedett volna, mint Franciaország némely vidékén s a hús ára Londonban inkább alatta mint fölötte volt a párisi árnak, míg máskor jóval nagyobb szokott lenni.

E számokból világosan kitűnik, hogy mivel a fogyasztás növekedett, míg a bevétel kevesbedett, a belső termelésnek kellett folyton előrehaladnia. Ez az eredmény annál feltűnőbb, mivel a szárazföldi rossz aratások egymásutánjával kerül össze. Ha kedvezőbbek lennének a légköri viszonyok, mint már 1857. nyarán, az angol mezőgazdaság valószínűleg nagy részben visszanyeri azt az 500 milliót, melyet az Egyesült-királyság évenként kiad a külföldnek élelmi szerekért és mindenestre versenyt halad a hazai népesség szaporodásával. Az 1848-iki nagy válság adta lökés, melyet *Essai*-m 12. és 13. fejezetében iparkodtam leírni, fentartotta és megerősítette a *vámreformot* és a *High farming*-ot; a keleti háború, mely aránylag kevesebb embert és tőkét emésztett föl Angliában mint Franciaországban, hátráltathatta ugyan, de nem állíthatta meg. A kik nálam később járták be Angliát, mindnyájan konstatálták ezt.

A ki még kétkednék rajta, olvassa el a részleteket, melyeket Vogt^é marquis és a svájcei kormány küldöttje, Gingins, irtak róla. „Az ipar haladása, mondja ez utóbbi a szövetségi tanács rendeletére kiadott hivatalos jelentésében, a piaczok szaporodása, a földművelés tökéletesbítése lassankint behegesztették a sebet, melyet a szabad kereskedelem vágott a mezőgazdaság ügyén. *Azóta minden helyre van hozva, sőt több van téve.* Azt kérdezem egy bérlőtől, hogy nem sajnálja a védelem korszakát. „A védelem! felelé mosolygva, melyben a siker büszkesége elegyült össze az elmúlt szenvedések keserűségével: *ha most ajánlanák föl nekünk, nem fogadnók el...*“ A szabad kereskedelem azóta mint valamely axioma szentesítve van és a protektio megbukván az általános jólét következtében, már csak a történetben létezik.

Ha a földbe fektetett tőkék nagyságát akarjuk mérlegelni, csak az alagesövezés példáját kell idéznünk. Habár az alapesövezés nem haladt előre oly gyorsan, a mint várni lehetett volna, évenként 25 millió frankra lehet becsülni a ráfordított összeget, melynek körülbelül felét az állam adta kölcsön; míg Franciaországban a közigazgatás bátorítása daczára sem adnak ki többet ez összeg huszadrésznél. A szántóföld tizenketted része már el van látva alagesövezéssel Angliában; Franciaországban pedig csak ezredrésze. Azonfelül szomszédaink évenként 40 milliót fordítanak guanóra, még mi alig veszünk két-három millióra valót. A földművelés más ágai is hasonló különbséget mutatnak.

A szövetségi tanácshoz intézett jelentésében Gingins a *High farming* hasznosságának példájául egy skót bérlőre, David Mac Culloch-ra hivatkozik, kinek sajná-

latomra nem látogattam meg Skóczia egyik zugában fekvő gazdaságát. Ez a farm mintegy száz hektár rossz földből áll; a bér és adó évenként mintegy 7000 frankra rúg, a póttrágya beszerzése 8000 frank; a mesterséges takarmány, minő a répa stb. 9000 frank; a béresek és napszámosok díja 13,500 frank, váratlan kiadás 2500 frank, összesen 40,000. „Mac Culloch kifizette a haszonbért, az adókat, minden költségét s javította a földjét, évenként mégis 20—25,000 frank tiszta jövedelemre tesz szert. E csaknem mesés számokat egy szakember bizonyítja, ki azt maga olvasta ki az üzleti könyvekből. S azt írja nekem, hogy „Mac Culloch állhatatosan folytatja erélyes gazdálkodó rendszerét a befektetések arányosan növekvő hasznával.“

E tárgyhoz a következő helyes és találó megjegyzést fűzi Gingins: „A föld a legkövetelőbb hitelező és egyszersmind a legpontosabb adós; csak annyit fizet vissza, a mennyit kölcsönöztek neki; de azt azután mind visszatéríti. Az angol bérlő nem riad vissza az előleges kiadásoktól, mert tudja, hogy annak idején mind megtérül. Ezt tőkéje *embark*-olásának, hajóra rakodásnak nevezi az angol; tegyük hozzá, hogy egyetlen egy nép sem ért oly jól a *kirakodáshoz* mint ő.“

A mint mondtam, ez a haladás nincs a gazdaság terjedelméhez kötve. Már sokakat meglepett az, a mit *Essai*-mben az angol farmok átlagos nagyságáról írtam; munkám kiadása óta hiteles okmány jelent meg, mely megerősíti állításaimat, ez a nagybritanniai bér gazdaságok fölvétele, melyet terjedelmök megjelölésével egy 1851-iki bizottság adott ki:

A farmok terjedelme	Anglia és Wales	Skócia	A kis szigetek	Összesen
100 acerenál kisebb	142,358	44,469	3746	190,573
100 acre	45,752	7,009	151	52,912
200 „	18,401	2,166	36	20,603
300 „	8,061	961	9	9,031
400 „	3,585	471	7	4,063
500 „	1,971	272	5	2,248
600 „	2,372	442	2	2,816
1000 acre és több..	771	360	1	1,132
Összesen :	222,271	56,160	3957	283,378

2,558 gazdaság, melyeknek terjedelme nincs biztosan megállapítva, hiányzik e kimutatásból, velök együtt Nagy-Britannia összes farmjainak száma 285,936-ra rúg. Kétharmadának nagysága 100 acerenál vagy 40 hektárnál kisebb, csak 1132-nek nagysága rúg 1000 acrerá vagy 400 hektárra és még többre. Ez az ezer bérlő lep meg minket és a bér gazdaságok igazi felosztásáról tévedésbe hoz. Átlagos terjedelmök 102 acre vagy 41 hektár szántóföld.

A mi a birtokviszonyt illeti, itt is le kell szállítanom a közhiedelemben levő túlzott számokat, melyek szerint Angliában tömérdek föld örökös bérbe volna adva. Véleményem szerint az ily bérlet nemcsak hogy elő nem mozdítja a mezőgazdaságot, hanem még akadályául szolgál és azt állítottam, hogy az angolok szaporítás helyett kevesbítik a számukat. Több 1853 óta fölmerült eset ad igazat nekem. Parliamenti határozatok *jelzálogos* kölcsönre hatalmazzák fel az ily javak kezelőit, hogy alagsövezési és más talajjavító munkát végezhessenek a fölvelt pénzen. De a mi a legjobban mutatja a mostani szellem irányát, az azon törvényjavaslat, melyet

parlamenti megnyitó trónbeszédében jelezett a királyné, t. i. az ingatlanok eladására vonatkozó törvények javítása és egyszerűsítéséről.

Az angolok semmit sem tesznek a forradalmi uton; lépésről lépésre szoktak haladni, de sohasem állapodnak meg vagy mennek hátrafelé. Az átíratás új módjában sincs látszólag semmi radikális, csak fakultatív lesz, de alapjában nem kevesebb ez, mint a birtok immobilisatiójára vonatkozó régi balitételek abban hagyása. Kimondták a jelszót és nem marad csak szó: *free trade in land*, a földbirtok szabad eladása; s az ipar és kereskedés terén nagyobb sikert aratott a *free trade* Angliában, sem hogy meg nem kísérlének többé-kevésbé a gazdasági érdekek terén is érvényesíteni. Az angol aristocratiának is érdekében van, hogy kevesebb legyen a földje és több a pénze s bekezdí ezt látni. Az egyetlen akadály a feudális birtokok régi zavarából élősködő üzérektől ered.

A királyi társaságnak 1853. óta tartott évi nagy versenyei közül, az 1854-iki Lincolnban, a hasonnevű grófság székhelyén tartatott; az 1855-iki Carlisleben, a Cumberland grófság fővárosában, Skóczia határszélén, az 1857-iki Salisburyben, Wilts grófság fővárosában. Mindegyik kiállítás folytatta elődeinek sikerét s bebizonyította, hogy mily szolgálatot tesz a királyi társaság a mezőgazdaságnak.

Tudjuk, hogy szomszédainkat nem gyötri annyira az ujság, a változás utáni vágy, s sikeröket nem változtatásban, mint inkább eljárásuk folytonos tökéletesebítésében keresik, a mi azonban nem akadályozza meg, hogy végre is, noha mintegy önmaguk ellenére a legnagyobb újítók ne legyenek. E versenyeken tehát nem szabad valami új felől tudakozódnunk; a szarvasmarha

megint csak a *durham*, a *hereford* és a *devon*; a juh ismét csak a *dishley*, a *southdowns* és *cotswoods*; a földművelésben újra csak a gabona, árpa, zab, répa, burgonya, a here és a *ray-grass* (olasz perje) szerepel; a gazdasági eszközök közt megint ott van az eke, a henger, a borona, az alagsóképzítő gép s kivált a sokszoros, többé-kevésbé szerencsés kísérlet, melyekkel a gazdasági munkák igájába akarják kényszeríteni a gözt. Tegyük hozzá, hogy az angoloknál hiába keresnök a mi 1856-iki kiállításunk alkalmával kifejtett pompát; de bizonyosan eszök ágába se jutna, hogy egy 18 millióba kerülő palotát építenének a kiállítandó marhák számára.

De ha nem oly pompásak e kiállítások mint a mieink, bizonyára komolyabbak. Franciaország majd minden *durham*-je és *southdowns*-ja ott szerepelt kiállításunkon; míg az angol kiállítások marhái csak képviselői azon állatoknak, melyek benépesítik istállóikat; itt az állam fizet és kormányoz mindent kénye-kedve szerint, ott maguk a gazdák viselik önként a költségeket és a legfélreesebb vidékek közönsége is érdeklődésével mutatja, mily nagy részt vesz e hasznos ünnepélyeken. Salisbury ugyancsak kis város 10,000 lélekkel, mégis 35,000 ember fizetett belépti díjat a kiállításba. „E tömérdek néptömeg daczára, mondja Barral a *Journal d'agriculture pratique*-ban, a legkisebb rendetlenség sem fordult elő; az utczákon a gyalogosok hosszú sora balagott és ezer meg ezer fogat haladt; *show-yard* belsejében teljesen hiányzott a rendőr, az őrálló, a biztos minden fajtája a látogatók eligazítására és feszélyezésére. Mindenki körüljárhatta a gépeket, ugyanoly szabadsággal vizsgálhatta az állatokat a nélkül, hogy beléütközött volna valamelyik ostoba rendeletbe, melyeket az alsóbb

hatóságok Franciaországban sohasem szűnnek meg ki-gondolni.“

Ugyanazon Barral jegyzi meg a salisbury-i kiállításról, hogy bár csak egy aláíró társaság rendezte, mégis akkora volt, hogy nem kevesebb mint *huszonkilencz kilométert* kellett megtenni a látogatónak, ha mindent meg akart nézni. Albert herczeg maga adta a jó példát, ő mindent akart látni, és a legmagasabb állású férfiak, az angol fensőbb osztály legelőkelőbb hölgyei dicsőségeknek tartották, ha úgy tettek mint ő.

Még nem ismerjük a statisztikai kimutatásokat, melyeket a kormány készít nálunk s még nincsenek közzé-téve; de ha hihetünk a több oldalról jövő értesítéseknek, a juhok száma tíz év alatt inkább apadt mint szaporodott. Azt hiszem, hogy becsülhetem juhaink 1847-ik évi számát 35 millió darabra s ma aligha van több ennél. De az Egyesült-királyságban mindig növekszik a szám. Úgy mint nálunk körülbelül 35 millió darab volt 1847-ben, ma 40 millióra becsülik. (*Farmer's Magazine* 1857. január, 62. lap.) A tulajdonképi Angliára nem valami nevezetes gyarapodás, melynek oly roppant tökéje van juhokban; Skócia és Irland, melyek jóval kevésbbé voltak ellátva, rohamosabban haladtak előre. A legbecsesebb adatok szerint Írországnak 1847-ben csak két millió juha, Skóciának 4 millió volt. Az újabb statisztikai adatok 1856-ban a lehető legnagyobb pontossággal négy millióra teszik az írországi, hat millióra a skót juhok számát. Lehet, hogy az 1847-iki felvétel kevesebbet számított a valónál; de mindenestre szembetűnőnek kellett lenni a gyarapodásnak: ezt bizonyítja a juh-behozatal folytonos apadása.

Pedig a mennyiség szaporodása mellett is javult a

minőség. Kivált a *south-downs* terjed mindenfelé; e becses állat, melyet gyapja megóv az angol klíma nedvessége ellen, élénk és szivós természettel van megáldva, mely megvédi a nyájainkra annyira végzetes járványos betegségektől. Egy Cambridge grófságbeli bérlő, Webb József, kit a mi tenyésztőink is jól ismernek, mióta részt vett az 1856. és 1857. versenyeken, van most leginkább divatban e fajra nézve; egy-egy évadra drágán bérlik ki az ő kosait, azt mondják, hogy az idén majdnem 80,000 frankot kapott érettök; csak egy kosáért adtak 5000 frank bért s mivel angol szokás szerint a bérösszeg épen az árának a fele, utóbb tízezer frankon vette meg ezt a kost a bérlője.

A marhákra nézve is meglepő példákat hoznak fel. A híres kurtaszarvú bika, *master-butterfly*, melyet Párisban láttunk a múlt évben, 30,000 frankon kelt el Ausztráliába, másokat 25,000 frankjával vettek Amerika számára. Hogy ez árakat maguk a vevők szántsándékkal rugtatták ily magasra, hogy annál becsesebbek legyenek árúik az oczeánon túl, lehetséges, sőt valószínű, a *speculatio* és a *reclame* szelleme soha sem hagyja cserben az angol-szász fajt; de a kiszámított túlzás mögött komoly alap rejlik, hogy többet ér 30,000 frankot fizetni egy szép bikáért, mint ugyanannyit költeni valamely haszontalan ritkaságra, melyet csak a divat mulékony képzelődése karol fel.

Az Amerikában régóta használt aratógép Angliában is kezd meghonosulni, már tökéletesebb és nem hiányzik belőle annyi kívánni való. Fowler gőzekéje, ha még nem jutott el a tökéletességre, már közeledik hozzá; ezt az ekét Baulny hozta be nálunk a Seine et Marne departementba. Egy másik géppel, melyet egy canadai

Robert Romaine talált föl és Crosskill készít, Beverleyben tettek kísérletet s elég nagy sikerrel. Ez tulajdonképp nem eke, hanem kapáló gép; gőzföldművelőnek *steam cultivator* nevezik; ez az, melyről 1853-ban hallottam beszélni; abban különbözik Barrat francia kapálójától, hogy igazi kapák helyett egy roppant hengert mozgat, mely kampókkal van ellátva, mint Guibal *defonceuse*-e.

Mindezen találmányok között a legkülönösebb, a legeredetibb s a legtöbb sikert látszik aratni, Boydell gőzlova, *steam horse*. Ez egy mozdony, mely végnélküli vasutat hurezol magával s a hol csak mutatkozik, a lelkesedés egy nemével fogadták. A szerencsés toldalék következtében a legrosszabb utakon, a legpuhább földön is megy és jön, megmászsa a meredek lejtőket, halad és hátrál kényünk szerint. A feltaláló reméli, hogy mindeféle szekeret vonhat maga után. De még egy nagy kérdés marad hátra, az ára, mert e sok kísérlet után az a vélemény kezd lábra kapni az angol bérlőknél, hogy egy-két kivételes esetet ide nem számítva, még mindig legtakarékosabb gazdasági mozgóerő a ló, mely csontból és húsból áll.

A megszerzés költségének rettenetes kérdése jelentkezik a híg trágyának földalatti csövekkel való újmódú szétosztásánál. Néhány újabban fölmerült szerencsétlen esetből, minő Kennedy skót bérlő bukása, ki bőven alkalmazta farmjában, népszerűtlenné akarják tenni ezt a rendszert. Elég élénk vita kezdődött és folytatatik az angol gazdasági lapokban. Valószínűleg ez is, mint a világ minden vitája, transactióval végződik. Egy részről túlozták e csöves rendszer előnyeit, másrészt túlozták hátrányait. Igen hihető, hogy nem mindig hasznos ez a

rendszer, de az is hihető, hogy nem *mindig* vezet romlásra. A megátalkodás elestével megszűnik a baj s csak az igazság marad meg. Ellenségei is bevallják, hogy több helyen haszonnal jár ez az öntözési mód; Angliában lord Essex birtokait, Skócziában Harvey gazdaságát Glasgow mellett idézik.

E rendszer egyik legvitatottabb része az, mely a városok tisztátalanságait a mezőkre akarja vezetni. Egy ép oly roppant nagy mint új vállalat csak nagy nehézséggel léphet életbe. Hogy némely városban csak óriási költséggel valósíthatni meg, azt mindenki belátja, de más kedvezőbb fekvésű városban kevés költséggel lehetne életbe léptetni. Mindenesetre sajnálni kellene, ha elháríthatatlan akadályok miatt le kellene mondani oly tömerek trágya felhasználásáról. Szerencsére kevés ily akadályt ismer az angol természet.

Egy összefövetel alkalmával, minőket gyakran rendeznek Angliában egyik-másik hírneves gazdánál, hogy ott helyben tanulmányozzák eljárását és sikereit, a múlt évben egy igazi *tour de force*-nak volt tanuja a közönség. Épen Fisher Hobbsnál, a királyi gazdasági társaság tagjánál voltak. Egy 15 acre vagy 6 hektár mezőt reggel még felséges érett kalászkok takartak. Alig hogy ez állapotában megcsodálták a látogatók, mindjárt learatták, a mag egy részét azonnal megőrölték, hogy kenyeret süssenek belőle s az uradalom vendégeit kínálhassák meg vele; ugyanakkor a gőz munkálta és bőségesen trágyázta a földet s a nap nyugta előtt répával ültették be. Egy szem tanutól tudom e részleteket. Hasonló csodák persze nagy költséggel járnak s nem lehet belőlök következtetni, hogy ki van fizetve a gazda kiadása. Csak arra szolgálnak, hogy az angol szellem állapot-

ját és törekvéseinek ellenállhatatlan kitartását tüntetik fel.

A gazdavilágot leginkább foglalkodtató javítások egyike egészséges és kényelmes lakások építése a mezei munkások számára. A *bérlők központi klubjának* 1857-iki május havi ülése Londonban beható vita alá vette ezt a kérdést. Egy sereg értekezésben és gazdasági lapban szerepelnek új *cottages*-tervek. Kettőt, hármat, négyet építenek háttal egymáshoz, hogy apaszszák a költséget. Parlamenti határozat támogatta a három királyságban az oly társaságok alakítását, melyek munkás-házak építését, a bérek és más egyéb szabályozását tűzték ki czélul. Különösen magasztalják azon *cottage*-eket, melyeket Bedford herczeg építtetett munkásai számára. Nagyságuk szerint 1—1½ shilingért adja ki nekik egy hétre; az egész épület költsége 50—100 font sterling vagy 1250—2500 frank között változik. A herczeg munkásai 13 shillinget kapván egy hétre vagy egy napra 2 frank 50 centimes-ot, könnyen fizethetnek egy vagy másfél shillinget családjuk elhelyezéseért. E lakások szellősek, világosak, tiszták s el vannak minden szükségessel látva, sőt néha csinosak is; erkölcsi és physikai tekintetben nagyon jó hatással van a falusi népségre, mert midőn a rend és tisztesség érzetét támogatja benne, egyszersmind jólétét és egészségét gyarapítja. Különben nem annyira palotákra mint szerényebb lakásokra van a népnek szüksége, úgy hogy egy millió frankon ötszázat is lehet építeni.

Akkor tájt, midőn az angol királyi gazdasági társaság Salisburyben tartotta évi versenyét, a skót társaság magaét Glasgowban és az irlandi Waterfordban rendezte. Mint látjuk, mindegyik királyságnak megvan a

maga gazdasági egylete és külön kiállítása; szomszédaik kevesebbet adnak az egységre mint mi s némi joggal. A mi állítólagos kiállításaink csak névleg nemzetiek; csak Franciaország egy negyede vesz komolyan részt bennök; másik három negyede alig vagy épen nem szerepel. Bizonyos határig pótolják ezt a vidéki versenyek; de sok kellene hozzá, hogy e versenyek a skót és írlandi versenyek fontosságával birjanak. Tisztviselők szervezik, a kiknek csak gyöngé fogalmuk van a vidék szükségei és jövedelmi forrásairól s mint a központi versenyek ők sem a mezőgazdaság egyenes kifolyásai.

Egészen más képet tárnak fel a skót kiállítások. Igazán Skóciában érzi magát az ember s rendezői inkább túlozzák mint kisebbitik a különbséget, mely Nagy-Britannia e részének mezőgazdaságában mutatkozik. Az egész világ tudja, hogy élénk versenyzési sőt vetélkedés van Skócia és Anglia gazdái között. Mások a versenyzők, mások a gépek, mások az állatok. A szarvasmarhák közt az Ayr grófságbeli tejelő faj az uralkodó; a lassankint meghonosuló kurtaszarvúak mellett az angusi, a *highlands* és a *galloway*-i nemzeti fajtákat látni; a juhok között a *cheviot* és a *blackfaced* állanak a *dishley*- és a *south-downs*-sal szemben; s a mi a gépeket illeti, nem tehetek jobbat, mint Barralt idézni, a ki Salisburyben és Glasgowban is megfordult:

„Skóciában nincsenek oly nagy gyárok a gazdasági eszközök készítésére, minők Angliában Ransome, Garrett, Crosskill, Clayton és Shuthleworth, Howard stb. gyárai. A sok kisebb gyáros szét van szórva minden kerületbe s nagyon hasonlítanak a francia gyárosokhoz. A glasgowi versenyen nem látni azokat az egyéni kiállításokat, melyeken, mint Salisburyban egy-egy gyáros

száz meg száz géppel jelenik meg. Inkább csak falusi kovácsok és kerékgyártók mint nagy kézművesek; e kovácsok és kerékgyártók azonban rendkívül ügyesek, kik a legfinomabb vasat és aczelt használgák s kitűnő minták után öntött, lapított vagy kovácsolt főbb szerszámokat műhelyekből kapják. A skót eszközök jellemző sajáttsága az egyszerűség és durvaság. *Talán jobban tenének a francia gyárosok is, ha inkább ebben az országban keresnék mintáikat mint Angliában, hol gyakran túlságos complicatio árán vásárolják meg a tőkélyt,*

Barral egy kis episod leírásával végzi tudósítását a glasgowi versenyről: „Egy este a banket után, melyben a jury tagjai és főbb kiállítók vettek részt, a városházára mentek és ott a lord előljáró Andersonnak, az edinburgi egyetem tanárának, a skót gazdasági társaság vegyészének adta a szót. Anderson azon módokról beszélt egy egész óráig, melyekkel a gazda a trágya hamisítása ellen óvhatja magát. Végül megtapsolták az előadót. Szeretném látni, hogy menne Franciaországban kétszáz gazda és bérlő egy 400,000 lakossal bíró város mairejével élén mindjárt ebéd után egy előadást hallgatni a gazdasági vegytanból.”

De leginkább Irország valósította meg az *Essai*-ben kifejezett reményemet. Az *exodus* fájdalom nem szűnt meg, mert még 500.000 lélekkel fogyott a népesség, de a fogyatkozás lassudni kezd. Egyuttal zavartalanul foly a gazdasági átalakulás. 1841-ben a 30 acre vagy 12 hektárnál nagyobb farm csak 7 százaléka volt az összesnek, 1855 végén több volt 26 százaléknál és az ország területének három negyedét foglalta magában. Példátlan az ily gyökeres és rohamos átalakulás. 1847-ben 700,000 acre-t földtek a takarmánynövények (green crops),

1855-ben majd kétannyit. 1841-ben 19 millió 400,000 font sterlingre becsülték Írország marhaállományát; 1855-ben ugyanazon az áron 33 millió 500,000-et ért. 1841-ben 6 millió 250,000 acre műveletlen föld volt; 1855-ben csak 4 millió 900,000 acre. Végre, a mi a jólét növekedésének legbiztosabb mértéke, a fogyasztási adó, mely 1850-ben 1.400,000 font sterling hasznót hajtott, 1856-ban a népesség kevesbedése daczára 2.000,000-ra emelkedett.

Az eladósodott uradalmak bírósága nyolcz év alatt 1849. október 29-ikétől 1857. május 25-ikeig 11,123 birtokot árvereztetett, melyek 7216 vevő, közöttök 6902 írországi tulajdonába jutottak, áruk 20 millió font sterlingre vagy 500 millió frankra rügött, úgy hogy átlag 50,000 frank esik egy birtokra mint 1853-ban. A birtok átalakulása lépést tartott a művelés átalakulásával. Az új tulajdonosok legnagyobb része tetemes tőkét fektetett a földbe, a miben szűkölködött. A többi közt Allan Pollockot hozzák fel, ki 1853-ban a Galloway grófságban 230,000 font sterlingen vásárolt földeket és már 150,000 font sterlinget költött rájuk, közel 4 millió frankot; 1853-ban csak 100 acre zöld vetése volt, 1856-ban már 2000 és 3000 búza (*Edinburgi Szemle* 1857. júliusi füzet).

Az utolsó waterfordi kiállítás mutatta, hogy a *durham*-féle tökéletesebb faj mindinkább terjed Írországban, a mi legbiztosabb jele az előhaladó gazdálkodásnak.

E virágzás közepette két nagy válság jelentkezik, melyek noha látszólag idegenek a földművelésről, mégis megérzi őket a mezőgazdaság is, mert a rosszban épen úgy mint a jóban minden kapcsolatban áll egymással.

Angliát a hódítás és bitorlás szelleme vezette Indiába s ma ezt nyögi. A rendelkezésére álló eszközök nincsenek arányban a vállalat nagyságával, mert 40,000 európai katonával 200 millió hindu és muzulmán alattvalót kelle kormányoznia, míg mi kétszer annyit alkalmazunk Afrika százszor kisebb népességének megfékezésére. Anglia sokat bízott a faj és a civilizatio fensőbbségében. Kétségkívül leveri a szipoy lázadást; de teljesen ugyanazon lábon állíthatja-e vissza megrendült uralmát? Saját érdekében kell kétkednünk. Idáig az a szerencsés kiváltsága volt, hogy kivonhatta magát a roppant hadikészületek terhe alól, melyek kimerítik a szárazföld nemzeteit s e körülménynek köszönheti részben gazdasági ipari és kereskedelmi haladását, és veszélyes volna ez előnyéről lemondania. Minden azt mutatja, hogy ezután csak annyit ölel föl Indiában, a mennyit rendben tarthat hagyományos katonai szervezetével, melyen ugyan módosít egyet-mást a részletekben, de nem lényeges alapjaiban, s mind ott-hon, mind gyarmataiban csak jövedelmező munkákra fordítja tőkéit és embereit: ebben rejlik hatalmának valódi principiuma, és sokkal okosabb mint hogy ellene vétene.

A kereskedelmi válság, mely fájdalom rendes időszak alatt mindig bekövetkezik a nagy termelő országokban, mindjárt követte a szipoy lázadást. Itt is érelyesen kiállotta a kemény brit constitutio a lökést, mely jobbára Amerikából érte. Az angol bank szembeszállott a viharral, a skót és hasonló bankok, az angol vidéki *joint stock bank*-ok azonban megrendültek, némelyek el is buktak. A kamatra elfogadott betétek menysiségének tulajdonítják a bukást. Helytelen volna előre nyilatkozni e kérdésről, azon nagy nyilvános enquête-ek egyikének

tárgyáról, melyek a szabad intézmények erejét képezik és becsületére válnak; de nagyon kívánatos, hogy ha szigorúbb korlátok közé kell szorítani a vidéki bankokat, ne veszítse el egyik pénzforrását a mezőgazdaság, mert e bankok és hasonló társaik mindeneket a gazdáknak kölcsönözték.

Jelentés

a Board of Trade titkárához az Egyesült-királyság mezőgazdasági statisztikájáról 1880-ban.

Mint a megelőző évekről, úgy az ideiről is az Inland-Revenue Departement gyűjtötte össze a Nagy-Britanniára vonatkozó gazdasági adatokat, a Man szigetre s a Csatorna szigeteire vonatkozókat pedig a helyi hatóságok.

A munka június 4-én hajtatott végre, nem mint 1877 óta június 25-én. A rendes összefoglalást az augusztus 17-iki lapokban tették közzé, s azóta egy kis pótlékkal toldották meg. A mű szeptember végére teljesen kész lesz.

Az Inland-Revenue ez osztálya el van telve hálával a brit földművelőknek azon buzgóságért, melylyel az évenként fölített kérdésekre válaszolnak. Az Inland-Revenue tisztviselői 1.640,571 acre-ra¹ vagy 663,775 hektárra becsülték azt a művelés alá fogott földet, melyről nem kaptak értesítést. Ez csekély gyarapodás 1879-hez képest, de mindig tekintélyes apadás az előbbi évekhez mérve, mert 1878-ban 1.768,703 arce (715,617 hektár) és 1877-ben 2.036,931 acre (824,142 hektár) volt. E területből csak 2 százalék jut Skócziára, hol a gazdaságok átlagos terü-

¹ Egy angol acre mint 40 are 46 centiare és a quarter annyi mint 2 hektoliter és 2 liter.

lete, melyekről nincsenek értesítések, minek folytán a hozzávetésre vagyunk kényszerítve, csak 6 és 7 acre (2 hektár, 42 are és 2 két 83) között változik. Angliában azon egyes földművelők, a kik megtagadták az értesítést, átlag 145 acre-t (58 hektár 66 are) művelnek.

Nagy-Britanniában 554,058 gazdától és 5001 tenyésztő vagy marhatartótól kaptak választ, a mi 1879-hez képest az előbbieknél 765 és az utóbbiaknál csak 221 apadás. A különböző grófságokban mutatkozó eltéréseket a mezőgazdaságnál észlelt kedvezőtlen hangulatnak tulajdonították a biztosok. Némely esetben maga a birtokos jelentette ki, hogy gazdasága pihen vagy valamely szomszéd farmhoz van csatolva, a mi mindig leszállítja a földművelők számát; míg más esetekben nem akadván a nagy farmnak bérlője, kisebbekre osztották fel.

Az idén egy képet alkothatunk magunknak a gazdaságok terjedelme és a marhaállományról, a miből megállapíthatjuk az 1875 óta fölmerült változásokat, mikor ily fajta mű készült. Kivált a marhatartók száma fogyott meg: 1873-ban volt 6000; egy részről a sertések és tehenekre vonatkozó rendőrségi szabályok szigorúbb megtartása, más részről azon könnyűség melylyel a vasut más vidékre szállítja a fejet, idézhette elő ezt az eredményt.

Szokás szerint szembe állították egymással az Írországról és az egész Egyesült-királyságról szóló számokat a Nagy-Britanniából kapottakkal. Az Írországra vonatkozó adatokat ez ország Registrar-generalja bocsátotta szivességből a Board of Trade rendelkezésére. Már az előbbi jelentésekben mondtuk, hogy a Nagy-Britanniát illető adatok végett a földművelőkhöz fordultak, a kik egy acre negyedrésznél (10 are) kevesebbet nem művel-

nek, és a marhatartókhoz, a kiknek nincs semmi földjük ; de a béresek és a városiak által nevelt sertéseket nem vették számba. Másképp jártak el Írországban, hol a gazdák megkérdezése után maguk a biztosok irták össze az adatokat. Itt minden, bármily kiesiny, gazdaságot fölvettek, még a konyhakerteket is. Mindezt nem szabad elfelejtenünk, ha egymás mellé állítjuk a két sziget statisztikai adatait.

A művelhető föld, beleértve mindenféle gabona-földet, ugart és rétet, teljes összege 32.102,000 acre (12.988,469 hektár) Nagy-Britanniában. Írországban 15.358,000 acre-ra (6.203,846 hektár) teszi a Registrar-general ; Man szigetén és Manche csatorna szigetein 97,000 acre (39,246 hektár) és 30,000 acre (12,138 hektár) a teljes összeg. Ekként az Egyesült-királyság művelt felülete a pusztaságok, hegyi legelők és erdők kizárásával 1880-ban összesen 47.587,000 acre (19.253,700 hektár).

A következő megjegyzések csupán a Nagy-Britanniára vonatkozó számokat illetik, csak később vetem össze őket az írországiakkal.

Nagy-Britannia szántóföldje 1879 óta 126,000 acre-ral (50,980 hektár) gyarapodott, nem csekélyebb a tízéves gyarapodás sem 1870 óta t. i. 1.694,000 acre (685,392 hektár), a mi több Devonshire kiterjedésénél. E gyarapodás kétharmada vagy 1.187,000 acre (480,260 hektár) Angliáé, 220,000 acre (89,012 hektár) Walesé és 287,000 acre (116,110 hektár) Skóciáé. Egyébiránt már más jelentésekben is el volt mondva, hogy e gyarapodást jó részben az új statisztikai adatok nagyobb pontosságának kell betudnunk, melyek kikerülték a helyi mérésekben, minő a skót és a lancashirei acre való szá-

mítást, és a legfélreesőbb gazdaságokat is fölvtették. Teljes kataszter hiányában mindig nagy bizonytalanságban lesznek a tulajdonosok épen úgy mint a bérlők gazdaságuk terjedelmére nézve. Számba véve a tévedés ez okait, annyi áll, hogy évenként nagy területet fogtak eke alá a hegyes, lápos és tűzeges földekből, kivált a mezőgazdaságilag fejlettebb vidékeken; az Inland-Revenue biztosai számos példát hoztak fel a múlt évről, főleg a dombos és nehezen művelhető földek művelés alá vételét illetőleg, melyek ennél fogva már szerepelnek jelentéseikben. Az eltérés néha onnét is származik, hogy e földek a határon fekszenek s a szomszéd grófság statisztikai adatai közt is helyet foglalnak. De mihelyt valami eltérést vesznek észre a terjedelemre nézve az összegezésben, vagy a gabonaföldekben, az előző esztendő adatait veszik elő s a községét is megtekintik.

Nagy-Britannia különböző termelési ágaira térve át, megjegyzem, hogy a buzaföldek 1880-ban 2.909,000 aceret (1.176,981 hektár) területet foglaltak el, tehát 19,000 acreval (7687 hektárral) többet, mint 1879-ben. Ekkor e szám legkisebb volt 1867 óta, mikor idevonatkozólag az első vizsgálat történt. Ez évben körülbelül 591,000 acreval (239,118 hektár) kisebb az, mint 1870-ben. A közegek kijelentik, hogy bizonyos grófságokban az őszi kellemes mérséklete a buzatermelésre ösztönzött; számos bérbe nem adott tanyán azonban a buzatermesztésre alkalmas föld parlagon maradt, mint látható. Az árpatermesztés apadása legnagyobb 1879 óta: ekkor 2.667,000 acre (1.079,068 hektár) termett árpát, míg az idén csak 2.467,000 acre (998,148 hektár). E gabonanem alsóbb rangú minősége, s a tavali eladás nehézsége voltak, a jelentések szerint, e kevesbedésnek okai; de megjegy-

zendő, hogy a jelen évben az árpatermőföldek kiterjedése egyenlő a legutóbbi tíz év átlagával.

Zabot 2.797,000 acre-on (1.131,666 hektáron) vetettek, vagyis 5 % -kal nagyobb területen, mint 1879-ben. E számot 1869 óta csak egyszer érték el. A barmoknak szánt élelmi szerek azonban jelentékeny csökkenést szenvedtek; így a mezei bab csak 427.000 acre-on (172,768 hektáron) termett az 1870-diki 530,000 acre (214,438 hektár) helyett; a borsó 234,000 acre-on (94.676 hektár) 317,000 acre (128,258 hektár helyett. A tengeri behozatala, mely versenyez a hazai terméssel, a múlt évben fogyott, de mégis kétszerese a tíz év előtti behozatalnak. Az összes gabonaneműek Nagy-Britanniában 8.876,000 acre (3.591,229 hektár) területet foglaltak el, a mi 1 % apadást tüntet fel a múlt évhez, 7 % -tet 1870-hez képest.

A mi a kapásnövényeket illeti, 10,000 acre (4046 hektár) növekvést látunk a burgonyánál; az e növény-nyel beültetett földek kiterjedése akkora, mint tíz év előtt. A karó- és a svéd répa 2.024,000 acre (818,910 hektár) valamivel nagyobb területet foglalt el, mint 1879-ben; de a fehér czékla a tavalyi mennyiség 6 % -jával elmaradt. A káposzta, a repce, stb. 4 %, az abrakbabó, a luczerna, s egyéb ily növények több mint 15 % -kal fogytak; ez évben csak 380,000 acre (153,748 hektár) területet foglaltak el, így a takarmánynövényekkel bevetett föld összege 3.477,000 acre (1.406,794 hektár) volt, a mi a tavalyihoz képest 2 % apadást mutat. E czikk az utolsó tíz év alatt keveset változott, de 1868 óta még sem szerepelt ily alacsony számmal. A kender valamivel túlhaladja az utolsó öt év átlagát; de a 9000 acre (3641 hektár) csak fele a tíz év előttinek. A komló

67,000 acre (27,108 hektár) területet foglalt el, körülbelül mint 1879-ben.

Nagy-Britannia 720,000 acre (291,716 hektár) kiterjedésű parlag földje 812,000 acrerá (328,535 hektárra), tehát nagyobb kiterjedésűre növekedett, mint bármikor 1870 óta, midőn 610,000 acre (246,806 hektár) volt. A jelentések szerint ennek okai: a mezőgazdaság bajai, a ki nem bérelt és tulajdonosaik által nem művelt farmok száma és, néhány kerületben, a talaj rossz állapota. A here és a mesterséges rét majd mit sem változtak: 4.434,000 acre (1.793,996 hektár).

Az állandó rétek és legelők 260,000 acre-val (105,196 hektár) növekedtek tavaly óta, s 14.427,000 acrerá (5.837,167 hektár) rúgnak, vagyis a művelés alatt levő földnek közel 45 %-át foglalják el. Megjegyzendő, hogy a múlt évben már megszűntek különbséget tenni a széna és a zöld állapotban elfogyasztott takarmány közt. Mindig zavar van az állandó és mesterséges rét, különösen azok tekintetében, melyek a váltógazdaság egy időszakának bizonyos részében zölden maradnak. De semmi kétség sem forog fenn azon irányzatra nézve, hogy a szántóföldek egy része rétté alakíttassék, jöllehet az állandó réteknek 1870 óta $2\frac{1}{2}$ millió acre-val (1 millió 12,000 hektárral) történt növekvése nem tulajdonítható teljesen ez iránynak, sem a hegyvidék földjei elárúsításának.

Nagy-Britanniában a gyümölcsösök ismét eléggé növekedtek; az idén 180,000 acret (72.828 hektárt) foglaltak el az 1879-diki 175.000 acre (69,805 hektár) és az 1878-diki 165,000 acre (66,759 hektár) helyett. A konyhakertek szintén 41,000 acreről (16,588 hektár) 44,000 acrerá (17,802 hektár) növekedtek, s az adat-

gyűjtő közegek jelzik, hogy a gyümölcs és főzelék után mindig nagyobb a kereslet, különösen a városok közelében. A kedvezőtlen égalj miatt azonban csak a természet által jótéteményben részesített vidékeken lehetséges a gyümölcstermelés.

Az idén az erdők és ültetvények is kiterjedtek, ami 1872 óta nem történt. Ez időtől fogva 2.187,000 acreről 2.409,000 acrere (884,860 hektárra), vagyis körülbelül 10 %-kal emelkedtek. Ez adatok megszerzése igen nagy nehézségekkel járt: miután megtekintették a községi és a becslési lajstromokat stb., gyakran a tulajdonosokat is, s mégis gyakran kétely merült fel az ez cím alá tartozó földek iránt. De azt hiszik, az ideai számok pontosak.

Az igavonó lovak száma, úgy látszik fogyott, amit bérbe nem adott farmok számának tulajdonítanak; úgyszintén a teherhordó lovak és a csikók is fogytak. A lovak száma egyébiránt tavalyig növekedett, mikor a szám túlhaladta a 1870 óta gyűjtött adatok eredményét. Külföldről behoztak 1878-ban 26,000, 1879-ben 15,000, s a jelen év első nyolcz hónapjában csak 6,600 lóvat. A szarvasmarhát illetőleg a tehenek száma 1 %-kal fogyott, míg a többi 2 %-kal szaporodott, az ideai összeg 5.912,000 az 1879-diki 5.856,000-hoz képest. A juhok száma egy millióval fogyott, amit az adatgyűjtők járványoknak tulajdonítanak; a bárányok száma több mint fél millióval lett kevesebb, részben az anyajuhok állapota miatt. Az összes juhmennyiség nem haladja meg a 26,619,000-et, ami az állandó legelők növekvéséhez képest kevés. Megjegyzendő, hogy a nagy veszteség csak Angliát és Walest sújtotta; a skót grófságokban kevés kivétellel, valamivel nőtt a juhok száma, míg az

északi angol határgrófságaiban majd teljesen változatlan maradt. A sertések száma 1879-től 91,000, 1878 óta 483,000-rel fogyott; az amerikai sonka versenye ez állatok tenyésztését kevesebbé jövedelmezővé tette; a sertés-tenyésztést egyébiránt a nagy központok egészségügyi szabályai is megszorították.

Az Írországra vonatkozó adatokat vizsgálva oly változásokat találunk itt is, mint melyeket már jeleztünk. A művelés alatt levő terület valamivel nagyobb, mint a két utolsó évben: 15.358,000 acre (6.214,846 hektár), az 1879-diki 15,356.000 acre (6.204,745 hektár) és az 1878-diki 15.345,000 acre (6.208,587 hektár) ellenében. Igaz, hogy 1877 előtt a statisztikai adatok 400,000 acre-val (161,840 hektár) többet mutattak; e reduktiót azonban az okozta, hogy akkor hozták be a „műveletlen és hegyes földek“ rovatát, melyek azelőtt legelő cím alatt szerepeltek, mert az adatgyűjtők néhány állatot láttak rajtok. A mi a gabonaneműeket illeti, 1879 óta kevés változás történt Írországbán; mert a zab ellensúlyozta az árpa és buzatermelésben történt fogyatkozást. A különbség nagyobb, ha az 1870-diki 2.179,000 aceret (879,195 hektár) a folyó év 1.766,000 acre-jével (714,523 hektárával) hasonlítjuk össze. A kapásnövények termelése általában kevesbedik. A burgonya csak 821,000 acre (322,176 hektár) tért foglal el, míg 1879-ben 843,000 acre-on (341,077 hektáron) és 1870-ben 1.044,000 acreon (422,402 hektáron) termett. A karórépát 303,000 acre (122,593 hektár) területen ültették, míg tavaly 315,000 acreon (127.449 hektáron); s az összes termés (505,750 hektáron) egy és egy negyed millióra rüg, holott tíz év előtt (606,900 hektáron) egy és fél millióra rügött. Kendert 157,000 acre-on (63,522 hektáron) termesztettek;

vagyis 24%-kal nagyobb területen, mint 1879-ben. A mesterséges rétek kiterjedése valamivel kisebb, az állandó réteké nagyobb lett; az összes kiterjedés 10.261,000 acre (4.151,600 hektár).

Az állattenyésztés 1879 óta általában hanyatlik, kivéve a ló- és szarvasmarhatenyésztést, melynél a jelenlegi és tíz év előtti számok egyenlők. A juhok száma félmillióval kisebb a tavalyi számnál, úgy hogy most Írországbán csak három és fél millió juh van. A sertések száma 20%-kal apadt; most már csak 849.000 van, még 1879-ben volt 1.072,000, s 1870-ben 1,459.000.

Ha az 1875-diki adatokkal hasonlítjuk össze az ideieket, úgy látszik, mintha a nagy és kis gazdaság által elfoglalt területek aránya változott volna. Így Nagy-Britannia összeségére nézve az 50 acre (20 hektár 23 are) és 50 acre alatti gazdaságok még az összes terület 15%-át, az 50—100 acre-os (40 hektár 46 are) gazdaságok szintén 15%-ot képeznek; a 100—300 acre-os (121 hektár 38 are) gazdaságok 42%; a 300—500 acre-os (202 hektár 30 are) gazdaságok 16%; az 500 egész 1000 acre-os (404 hektár 60 are) gazdaságok 10%; az 1000 acre-t (404 hektár 60 are-t) túlhaladó gazdaságok csak 2%-át képezik az összes területnek.

A gazdaságok kiterjedésére csak Angliában mutatkozik törekvés; az 50 acre (20 hektár 23 are) és alatti gazdaságok itt csak 14%-ot képeznek 15% helyett; az 50—300 acre-os (20 hektár 23 are — 121 hektár 38 are) 54%-ot 56% helyett; míg a 300 acre-os (121 hektár 38 are) farmok 32%-a, vagyis az összes művelés alatt álló területnek majd egy harmadára emelkednek az 1875-diki 29% helyett.

Skótszágbán inkább az 50—300 acreos gazdasá-

gok száma növekszik; az összes terület 59 % -át képezik az 1875-diki 58 % helyett. A középkiterjedésű farmok száma Walesben is növekedett, úgy hogy Nagy-Britannia összeségére nézve az arányok majd változatlanok.

Az állattenyésztés tekintetében sem jelezhető változás. A közép, az 50—300 acre-os gazdaságok tenyész-
tik még mindig a nagybritanniai ló és szarvasmarha állomány 58 % -át, a juhok 50 % -át; s a kisczudaság-
nál csak 17 % juh van az 1875-diki 18 % helyett; a szarvasmarha és ló állományból e gazdaságra 24 %, vagyis egy negyedrészt esik.

Megjegyzendő, mint Valpy figyelmeztet 1875-diki jelentésében, hogy a juhoknak skót és walesi kisczudaságokra eső nagy hányadát az fejteti meg, hogy a földművelők a mezőgazdasági statisztikában fel nem vett tágas legelőket értékesítik.

1880. szeptember 25-én.

R. Giffen.

Javitások.

1. lap,	13. sor	baj	helyett <i>báj.</i>
5. "	8. "	más	" <i>már.</i>
5. "	17. "	melyben	" <i>melyekben.</i>
7. "	1. "	zalma	" <i>bizalma.</i>
9. "	9. "	tanulmányaiból	" <i>tanulmányával.</i>
9. "	utolsóelőtti s.	jó	" <i>jól.</i>
15. "	13. sor	kizárólag az embe-	" <i>kizárólagos az ember-</i>
		ren	<i>nél.</i>
30. "	utolsó sor	konokságot	" <i>konokságát.</i>
31. "	18. sor	képeztek	" <i>képezett.</i>
32. "	28. "	megtalálnék	" <i>megtalálnók.</i>
42. "	20. "	Anglia	" <i>Anglia mennyit haladt</i>
53. "	11. "	minőségű	" <i>minőségű.</i>
53. "	utolsóelőtti s.	adva biztatás	" <i>adva a biztatás.</i>
53. "	12. "	a bikák a	" <i>a bikák.</i>
56. "	13. "	szigeten	" <i>szigetein.</i>
58. "	6. "	akkori	" <i>akkora.</i>
68. "	2. "	számna	" <i>számuak.</i>
76. "	20. "	meg	" <i>még.</i>
77. "	12. "	növények	" <i>sövények.</i>
85. "	1. "	acreon	" <i>hektáron.</i>
86. "	10. "	közbeesnek az u. n.	" <i>közbe esnek a white-</i>
		white-csops s	<i>cropsnak nevezett</i>
			<i>gabonanemek közt a</i>
115. "	18. "	jajveszéklést és	" <i>jajveszéklést idéz fel</i>
			<i>és...</i>
117. "	23. "	túlzást	" <i>túlzás.</i>
121. "	12. "	osztásának	" <i>oszlásának.</i>
123. "	19. "	hőségben	" <i>bőségben.</i>
123. "	27. "	birtokosztásban	" <i>birtokoszlásban.</i>
125. "	12. "	hektára	" <i>hektára van.</i>
129. "	utolsóelőtti s.	unboru	" <i>unborn.</i>
131. "	10. "	meuve	" <i>menne.</i>
150. "	utolsó sor	annali, inkább	" <i>annál inkább.</i>
169. "	13. "	XVI. Lajos	" <i>XVI. Lajos.</i>
178. "	28. "	kevesebb	" <i>kevesebbet.</i>
184. "	19. "	vannak	" <i>van.</i>
184. "	21. "	nagyobbak	" <i>nagyobbakkal.</i>
213. "	28. "	tenyésztés	" <i>termelés.</i>
232. "	3. "	hanem	" <i>nem ;</i>
241. "	11. "	Ezt	" <i>Ez.</i>
243. "	8. "	művelve	" <i>művel.</i>
369. "	utolsó sor	1546	" <i>1846.</i>